
MAAILM
JA
MÕNDA

Loanda
ANGOOLA
Naviele
Linjanti
Njassa j.
Kilimane
MADAGASKAR
DAMARAMAA
KALAHARI
KÖRB
Koloberg
TRANSVAAL
Kuruman
Kaplinn
Port Elizabeth
ATLANDI OOKEAN
INDIA OOKEAN

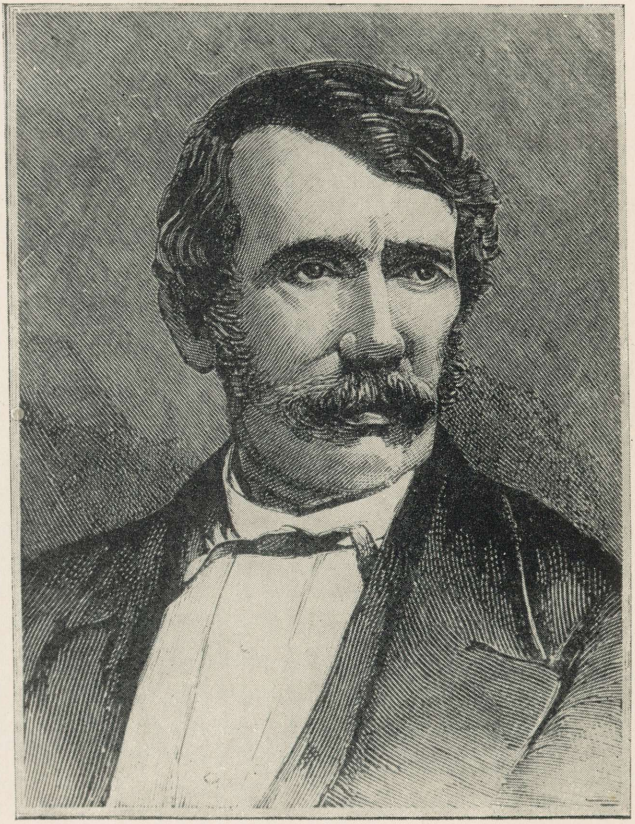

A-20124

DAVID LIVINGSTONE

REISID LÕUNA-AAFRIKAS

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN
1961

91 (09)
L 65

Originaali tiitel:

David Livingstone
MISSIONARY TRAVELS AND RESEARCHES IN SOUTH AFRICA
London 1857

Tõlkinud
L. Parašin

Kunstiliselt kujundanud
U. Külv

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

EESSÕNA

Aafrika ajaloo kirjalikud allikad viitavad tagasi mitme tuhande aastasele kultuuriloole. Egiptuse ajalugu on tuntud umbes 5000 aasta ulatuses, Abessiinia ajalugu aga rohkem kui kahe tuhande aasta ulatuses, ent Aafrika kesk- ja lõunaalade kohta on esimesed lünklikud andmed pärit alles XV sajandil neis paigus rännanud eurooplastelt.

Kõigepealt vallutasid eurooplased rannikualad: ida- ja lääneranniku portugali vallutajad, lõunatipul kinnitasid kanda hollandi kolonisaatorid (buurid). Kuid ei portugallaste ja araablaste orjapüügiretked ega buuride järkjärguline edasitung põhja poole ei andnud ega saanudki anda Aafrika teaduslikule tundmaõppimisele nimetamisväärset lisa. Aafrika siseosade kaardil esinesid suured valged laigud, kus oli vaid üksikuid märkmeid, needki tehtud mitte täpsete mõõtmiste, vaid umbkaudsete määrangute järgi.

Alles XVIII sajandi lõpul, pärast seda, kui Euroopa maades hakkas jõudsalt arenema kapitalism, pöördusid pilgud turgude ja toorainebaaside otsingul Aafrika sisealadele. Sajandivahetusel korraldatakse sinna juba paarkolm ekspeditsiooni aastas, ja see arv hakkab kiiresti kasvama. Maadeuurijate loetellu lisanduvad niisugused nimed nagu Mungo Park, Clapperton, Lander, Hornemann ja teised.

Arenenumate kapitalistlike maade huvi Aafrika vastu kasvab kiiresti. 1788. aastal asutatakse Londonis ühing Aafrika sisealade avastamisele kaasaaitamiseks; 1795. aastal sunnivad inglased hollandlasi Lõuna-Aafrika tipust kaugemale taanduma; 1834. aastal luuakse Kapimaa Ühing Kesk-Aafrika uurimiseks. XIX sajandi keskpaiku korraldatakse Aafrikasse juba kümneid ekspeditsioone aastas.

Kui Aafrika oli enne seda ainult orjade väljaveo kohaks, siis nüüd hakkavad orjapüüdjate järel liikuma sisemaale ka kaupmehed ja nende kannul misjonärid.

Algab Aafrika «avastamine» tsiviliseeritud maailma jaoks.

Aafrika uurimise ajaloos uue ajajärgu saabumises kuulub tähtis koht David Livingstone'ile, kelle uurimused ja reisid esimestena andsid usaldatavama ja täpsema ülevaate selle mandri lõunaosast.

David Livingstone oli šotlane. Ta sündis 19. märtsil 1813. aastal Blantyre'i linna ligidal. Livingstone'id polnud rikkad. David Livingstone'i isa katsetas mitmesugustel töö- ja ärialadel, kuid erilise õnneta, ja tema sissetulekuist jätkus vaevalt suure perekonna ülalpidamiseks.

Noorel Davidil tuli juba kümneaastaselt naabruses asuvasse tekstiilivabrikusse tööle minna. Hoolimata 12—14-tunnilisest tööpäevast leidis teadmistejanuline nooruk aega lugemiseks ja hiljem ka õhtukoolis õppimiseks.

Kahekümne kolme aastaselt astus ta kolledžisse, õppis seal meditsiini fakulteedis, kuulates samal ajal ka kreeka keele ja teoloogia loenguid. Juba siis otsustas Livingstone pühendada ennast misjonäri elukutsele — nii lootis ta tuua kõige rohkem kasu tsiviliseerimata inimestele.

Algul oli D. Livingstone'il kavatsus sõita Hiinasse, kuid misjonär Moffati mõjutusel, kellega ta tutvus 1840. aastal, nõustus ta Misjoniseltsi ettepanekuga sõita Aafrikasse.

1841. aasta märtsis jõudis ta «musta mandri» rannikule ning siirdus Kurumanisse, Betšuaanamaal asuvasse, 20 aastat varem Robert Moffati poolt rajatud misjonijaama. Esialgu õppis D. Livingstone seal pärismaalaste keelt ja kombeid, käis külades, asutas koole, ravis haigeid. Samal ajal sooritas ta ka uue misjonijaama jaoks sobiva kliimaga kohta otsides uurimisreise.

Lõpuks väljavalitud kohas, Mabotsa orus, ehitas D. Livingstone endale maja ja abiellus Mary Moffatiga, kellest edaspidiseks sai tema truu abiline. Mabotsas toimus sündmus, mis jättis jälje kogu uurija edasisse ellu. Talle tungis kallale lõvi, kes haavas teda tõsiselt ja murdis tal vasaku käe luu. Läheduses polnud arsti, luu kasvas kokku halvasti ja see vigastus tekitas D. Livingstonile hiljem palju tüli.

Mõne aja pärast kolis Livingstone Tšonuanasse ja 1847. aastal Kolobengi. Siit sooritas Livingstone, saadetuna kahest inglise kütist W. Oswellist ja M. Murrayst ning mõnedest pärismaalastest, oma esimese suure reisi Ngami järve äärde. Uurijad läbisid esimeste valgetena Kalahari kõrbe ja avastasid järve 1. augustil 1848. aastal.

Pärast seda otsustas Livingstone asuda elama makoloolode pealiku Sebituane juurde. Ta püüdis sõita sinna kahel korral koos perekonnaga, kuid teda tabas ebaõnn ja alles pärast seda, kui D. Livingstone oli saatnud naise ja lapsed Inglismaale, jõudis ta ise makoloolode juurde. Kuid siin ei leidnud ta ühtki palavikust ja tsetsekärbsest vaba paika misjonijaama rajamiseks ja nii otsustas Livingstone pühendada end oma teise ülesande lahendamisele — uurida Sambesi ülemjooksu ja leida võimalus kaubavahetuseks lääneranniku.

Pärismaalased toetasid teda ja 13. novembril 1853. aastal väljus ekspeditsioon Linjantist, suundudes piki Liambjed (Sambesit) läände. Järgmise aasta veebruaris jõuti Dilolo järveni, aprillis ületati Kuango jõgi ja 11. mail saabuti Atlandi ookeani kaldale São Paulo de Loanda linna. Reisi viimase osa sooritas D. Livingstone raskesti haigena. Troopikapalavikule ja düsenteeriale lisandus nälg ja kohalike suguharude vaenulikkus. Ekspeditsiooni suutis nurjumisest päästa üksnes D. Livingstone'i tahtekindlus.

Kui Livingstone varem oli näinud orjusest üksnes sunniviisilist tööd ja laste röövimist, siis sel teekonnal kohtas ta esmakordselt jahipidamist pärismaalastele ja nende ahelais orjaturule viimist. Just sel perioodil tõstab tema humaansus mässu selle ebainimliku teguviisi vastu ja ta teeb otsuse — pühendada kogu oma elu, uurimistööga paralleelselt, orjakaubanduse vastu võitlemisele.

1854. aasta septembris alustas D. Livingstone tagasiteed. Dilolo järve ja selle piirkonna jõgede hüdrograafiat uurides sai talle selgeks kontinendi selle osa jõgede süsteem ning veelahe põhja poole voolavate jõgede (Kongo jõgikond) ja Sambesi jõgikonna vahel.

1855. aasta septembris naasis ekspeditsioon Linjantisse. Ehkki pärismaalased pidasid kaubavahetust lääneranniku kasulikuks ja otsustasid saata sinna uue ekspeditsiooni eleyandiluuga, oli selge, et see matk on liiga raske ja riskantne ning Livingstone otsustas suunduda mööda Sambesit idarannikule.

8. novembril 1855. aastal asus ta arvuka neegrite rühma saatel uuele matkale. Sel teekonnal avastas Livingstone Sambesil võimsa joastiku, mida pärismaalased hüüdsid «Kohisevaks suitsuks» ja mille Livingstone nimetas Inglise kuninganna auks Victoria joastikuks. Selle reisi ajal jõudis Livingstone õigele järeldusele Lõuna-Aafrika reljeefi ja järvede kohta. 26. mail 1856. aastal jõudis ta Kilimanesse, lõpetades sel kombel kaks ja pool aastat kestnud, oma resultaatide poolest ühe kõige viljakama ja tähelepanuväärsema uurimisreisi, mida ajalugu tunneb.

Nüüd siirdus Livingstone Inglismaale, et tutvustada Euroopas oma töö tulemusi ning parandada tervist. Londonis võeti teda vastu kui kuulsat maadeavastajat ja üldsuse toetusel andis ta 1857. aastal välja oma reisikirjeldused «*Missionary Travels and Researches in South Africa*».

Oma populaarsust ning raamatust saadud sissetulekut otsustas D. Livingstone kasutada orjakaubanduse vastu propaganda tegemiseks ja uue reisi ettevalmistamiseks. Ehkki tema idee valgete ja mustade võrdsusest leidis rahva hulgas üsna laialdast kõlapinda, ei ulatunud üldsuse osavõtt kaastundest kaugemale.

Üha enam haaratud oma uuest kutsumusest, astub Livingstone välja Misjoniseltsist, ning suundub 1858. aasta märtsis koos naise, venna Charlesi, doktor John Kirki ja oma noorema pojaga uuesti Aafrikasse. Nüüd kandis ta küll «Tema Majesteedi Aafrika idaranniku ja sõltumatute sisealade Kilimanis asuva konsuli» ning Ida- ja Kesk-Aafrika uurimise ekspeditsiooni ülema kõlavat nimetust, kuid subsiidium oli üpris väike ning ekspeditsiooni kindlustatus kaugeltki mitte parim.

14. mail saabus ta Sambesi äärde, kus alustas jõe alamjooksu, eriti Kebrabasa kärestiku uurimist. Töö hõlbustamiseks oli ta Inglismaalt kaasa võtnud aurupaadi «Ma-Roberti». Järgmisel aastal uuris ekspeditsioon Sambesi lisajõge Širet ja Njassa järve.

Uuel aurikul «Pioneer» uuris Livingstone 30 miili ulatuses Rovuma jõge ning sõitis koos mõnede misjonäridega üles mööda Šire jõge.

1862. aastal tabas teda mitu rasket saatuselööki: suri ta ustav elukaaslane Mary Livingstone; Inglise valitsus loobus uurimistöö toetamisest. Tugeva hoobi andis talle ka pangakrahh, mis röövis talt viimase raha.

Väsimatu D. Livingstone sõitis uuesti Inglismaale. Seal

võeti teda vastu küll austusega, kuid üldsuse tähelepanukeskusse olid kerkinud juba uued sündmused. Seekordse Inglismaal viibimise ajal kirjutas maadeavastaja uue raamatu *«Narrative of an Expedition to the Zambesi and its Tributaries»*.

Oma sõprade, peamiselt Kuningliku Geograafiaseltsi esimehe Murchisoni ettepanekul sõitis Livingstone varsti uuesti Aafrikasse. Tema seekordseks eesmärgiks oli Njassa ja Tanganjika vahelise veelahkme uurimine, samuti Tanganjika ja Niiluse vahelise oletatava ühenduse otsimine ning orjakaubanduse vastu selgitustöö tegemine.

1866. aasta jaanuaris saabus ta Rovuma jõe suudmesse ning alustas matka sisemaale. Ent peagi lagunes ta ekspeditsioon ja Livingstone'i juurde jäid ainult mõned poisid. Hoolimata sellest ning veel teistest ebaõnnestumistest jätkas haige teadlane teed. Ta läks lõuna poolt ümber Njassa järve ning ületas 1866. aasta detsembris Loangva jõe, kavatsedes välja jõuda Tanganjika lõunarannale. Nüüd oli maadeavastaja juba niivõrd haige, et ei suutnud ise kõndida ja neegrid pidid teda kandma. Siiski jõudis ta välja Mvero järve ja Lualaba jõe äärde ning avastas suure Bangveolo järve. Livingstone jätkas teed mööda Tanganjika läänekallast, sõitis üle järve ning saabus 14. märtsil 1869. aastal Udžidži asulasse, kuhu jäi peatuma. Ta vajas puhkust ning ravi.

Udžidžis nägi Livingstone pealt julmi neegrite tapmise stseene. Ta kirjutas araablasist orjakaupmeeste metsikusest Inglismaale. Avalikkuses tekitas see meelepahalaine ja Inglise valitsus saatis Sansibari sultanile nõudmise lõpetada orjakaubandus. Kuid üksnes sellega asi piirduski.

24. septembril 1871. aastal jõudis haige ning puudustkannatava, juba seitse aastat kodust eemal viibiva Livingstone'i juurde teda otsima siirdunud ameeriklane Henry Stanley (õige nimega John Rowlands), ajalehe «New York Herald» kaastööline. Stanleyl oli kaasas rohkesti toidumoona, varustust ja ravimeid ning tema hoolitsuse mõjul Livingstone veidi paranes. Koos Stanleyga siirdus ta Tanganjika järve põhjaosa uurima. Aasta lõpul läksid nad itta, Unjamvesisse. Stanley oli otsustanud pöörduda tagasi Inglismaale ning keelitas ka Livingstone'i sõitma koos temaga. Kuid visa šotlane lükkas selle ettepaneku tagasi,

öeldes, et ta pole veel täitnud endale seatud ülesandeid. 14. märtsil 1872. aastal läksid nad lahku.

D. Livingstone asus varsti uuesti teele Bangveolo järve äärde, et näha, kas järve suubub läänest mõni jõgi. Nüüd aga halvenes uurija tervis veelgi — troopikapalavikule lisandus düsenteeria. Viimane sissekirjutus tema päevikus on 27. aprillist: «Olen hoopis väsinud... jään tervist parandama... saadan lüpsikitsi ostma... Olen Mololomo kaldal...». 1. mai varahommikul leiti «suur isand» surnuna.

Ustavad teenrid Suzi ja Tšuma sooritasid võimatuna tunduva ülesande — toimetasid laiba Aafrika teedeta sisealadelt ookeani äärde, enam kui 1200 km kaugusele. Selleks balsameerisid nad eelnevalt surnukeha, südame aga matsid Ilalesse, suure puu alla. Matuseprotsessioon vältas ligi üheksa kuud. Inglismaal ei suudetud algul uskuda, et tegemist võib olla Livingstone'i laibaga, kuid uurimisel kindlaks tehtud käeluumurre tõendas, et eksimine polnud võimalik.

18. aprillil 1874. aastal maeti Livingstone'i maised jäänused suurte austusavaldustega Westminster Abbeysse.

Tema järelejäänud päevikud ja märkmed avaldati 1874. aastal (*«The Last Journals of David Livingstone»*).

David Livingstone, nagu öeldud, oli kuulsaim Aafrika-uurija. Kolmkümmend aastat oma elust pühendas ta sellele mandrile ja tema elanikele. Ta matkas risti ja põiki läbi Lõuna-Aafrika: lõunast ekvaatorini ning Atlandi ookeanist India ookeanini, uuris Sambesit, avastas Sambesi ja Kongo vahelise veelahkme, kirjeldas esimesena Ngami, Širva, Njassa, Mvero ja Bangveolo järve, määras enam kui tuhande geograafilise punkti koordinaadid, märkas esimesena Aafrika selle osa peamisi morfoloogilisi jooni — liuakujulist kesknõgu ning tõusvaid äärealasid, kirjeldas faunat ja floorat.

Kuid oma suurimaks teeneks pidas Livingstone ise Aafrika pärismaalaste tundmaõppimist. «Ma tegin palju avastusi,» kirjutas Livingstone, «kuid kõige tähtsam neist oli see, et ma avastasin heade omaduste olemasolu nende juures, keda tsiviliseeritud inimesed pidasid madalal kultuuritasemel olevaiks suguharudeks.»

Livingstone'i tegusid juhtisid humaansed ajendid. Ta uskus, et kõik inimesed on nende nahavärvusele vaata-

mata võrdsed, ja pidas ägedat võitlust orjakaubanduse ning suguharudevaheliste tülide vastu. Kuid see, et ta ei suutnud avastada orjapidamise ja sõdade tekkimise sotsiaalseid juuri, viis teda tihti utoopilistele ja vääratele seisukohtadele. Nii arvas ta, et orjakaubanduse vastu saab võidelda kaubanduše arendamisega ja teede ehitamisega. Suguharudevaheliste sõdade ärahoidmise panti nägi ta aga kõikidele tulirelvade muretsemises.

Britlasena laskis ta oma suhtumist ühte või teise rahvusse kahtlemata mõjutada kodumaa poliitikast — sellest tuleneb tema heatahtlikkus portugallaste vastu ja osalt kindlasti ka antipaatia buuride vastu. Põhiliselt määras tema suhtumise viimastesse siiski nende julmus neegrite vastu. «Buurid otsustasid,» kirjutab Livingstone, «luua oma vabariigi, kus nad segamatult võiksid «käituda mustadega nii nagu vaja». Pole tarvidust lisada, et «käitumine nii nagu vaja» sisaldas alati olulist orjuse elementi, nimelt sunniviisilist tasuta tööd.» «Tsiviliseeritud maailma elanikel,» märgib ta teises kohas, «on raske endale ette kujutada, et inimesed . . . külvavad hellitustega üle oma lapsed ja naised, seejärel lähevad aga kõik, nagu üks mees, külmavereliselt maha laskma teisi mehi ja naisi, kellel on teine nahavärvus . . .»

D. Livingstone'i sisemiste tõekspidamiste ja tegelikkuse vahel valitses kogu aeg vastuolu.

Ta oli kaugel Aafrika territooriumi vallutamise poliitilistest plaanidest, kuid objektiivselt aitas ta kaasa Inglise imperialismi tungimisele Aafrikasse ja Inglise valitsuse koloniaalpoliitikale. Maad, kus käis Livingstone, tema järel aga teised eurooplased, muutusid peagi Suurbritannia asumaadeks. Siin on kohane juhtida lugeja tähelepanu asjaolule, et ka niisugune omakasupüüdmatu humanist, kui seda oli D. Livingstone, oli ikkagi oma ajastu inimene, see tähendab, nägi maailma kapitalismi arengu tõusuperioodi inimese pilguga. Nii kaalub Livingstone Barotse orus ja teisteski paikades, kui palju jätkuks sealseist tera- ja puuviljadest Euroopa turule, tunneb erakordset huvi toorainevarude, eriti aga kivisöe leiukohtade ja puuvillakasvatamise võimaluste vastu, arvestab Inglise rahasse ümber kõikide kaupade hinnad, inimeste töötasud, näitab, missugust kasu võiks saada ühe või teise kaubaga. Kasengomaa kohta kirjutab ta näiteks: «Kui väike see maa ka poleks oma 13 882 inimesega, kelle hulgas on ainult

kümme valget, annab ta Portugali valitsusele igal aastal andami, mis koosneb oma puuvillast kohapeal valmistatud tuhande kolmesajast riidetükist, igaüks viis jalga pikk ja 15—18 tolli lai», ning veidi edasi: «Valitsuse jaoks töötab nüüdki veel suur rühm pärismaalasist maagikaevureid ning seppi, sulatades rikast magnetrauamaaki ja tootes iga kuu 480 kuni 500 kangi head separauda.» Bengost lahkumisel kirjutab ta siiralt: «Võib hästi ette kujutada, missugusteks suurepärasteks mõisateks oleksid mitmed siinsed paigad meie kodumaal, ja olla kindel, et siin on veel avaraid territooriume, mis lubavad kasvada maailma rahvastikul.»

«Maailma rahvastik» eurooplastest kolonisaatorite näol hakkaski hoolega neid maid kasutama. Ka kolonisaatorite hindamisel on tunda Livingstone'i hinnangus ajastu mõju: «Siin (Kassandžes) elab umbes nelikümmend portugali kaupmeest. Ühelgi siinseist džentlmenidest pole oma rahvusest naist. Need mehed sõidavad tavaliselt Aafrikasse selleks, et koguda siin veidi raha ja pöörduda siis tagasi Lissaboni. Seetõttu toovad nad harva kaasa oma naisi ja ei saa olla headeks kolonisaatoriteks . . .»

Samalaadne vastuolu esines tal ka usuküsimuses. Teda ennast tiivustasid misjonitööle kõige humaansemad ja paremad ideed pärismaalaste abistamiseks, objektiivselt oli aga ristiusk valgete käes üheks peamiseks orjastamise ja rassilise diskrimineerimise vahendiks. See viis D. Livingstone'i kui humanisti ja pärismaalaste sõbra vastuollu üldise mõistega kristlusest. Ta ise kirjutab halvakspanevalt: «Endi jaoks on neil tiitel «kristlane», kõik värvilised rassid on aga «mustanahkne vallasvara» või «madalamad olendid». Nad peavad endid jumalast valitud inimesteks,» ütleb ta, «kellele paganad on antud kui nende pärisosa. Nemad olevat samasuguseks jumalavitsaks paganate karistamisel nagu vanasti juudid.»

Selles suhtumises kristlastesse-anastajatesse tulebki otsida peamist, mis viis ta hiljem vastuollu kiriku esindajatega. Nii selles kui teistes vastuoludes pääseb aga ikka mõjule tema parem osa — suur teadlane, humanist, vabaduse ja võrdsuse idee kaitsja.

D. Livingstone'il oli avameelne ja sirgjooneline iseloom. Nendele omadustele jäi ta truuks ka pärismaalastega suheldes. Ja just tänu nendele joontele, samuti ka pärismaa-

laste keele ning kommete tundmisele, muutus ta kõige suuremaks autoriteediks kogu maal.

Need suure uurimisreisija iseloomujooned ilmnevad ka tema reisikirjeldustes. Lihtsus ja loomulikkus, suur põhjalikkus, mida soodustas tema aeglane edasiliikumine reisidel, enese «mina» tagaplaanile jätmine — need on tema kirjutamisviisist otsekohe silma hakkavad peamised jooned. Livingstone'i biograafid on nimetanud tema reisikirjeldusi eepilisteks poeemideks, mida võivat nimetada «Aafrika Odüsseiaks».

Tõepoolest, hoolimata sellest, et autor ei ole kirjanik ja et ta sageli patustab kompositsiooni- ja stiilinõuete vastu, unustad lugemisel, et neist sündmustest on möödunud sada aastat ja et kõik see on nüüd kauge minevik.

Ent see on minevik. Aafrikas on muutunud palju looduses, rahvaste elus, enam ei pruugi kuude kaupa härjavankris rappuda, et jõuda mandri lõunatipust Sambesini — nüüd pääseb headel autoteedel edasi niisama kiiresti kui Euroopa magistraalidel. Kiiresti muutus ka Aafrika poliitiline pale. Araabia orjakaupmehi, kelle vastu võitles Livingstone, asendasid varsti Euroopa kolonisaatorid. «Must manner» vallutati ning jagati imperialistlike riikide poolt. Oma teoses «Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium» esitab V. I. Lenin arvud Aafrika alistamise kohta: kui 1876. a. oli imperialistlike riikide poolt hõivatud 10,8% Aafrika territooriumist, siis 1900. a. oli see protsent juba 90,4.

Rassiline diskrimineerimine Aafrikas jõudis imperialismi ajal erilise «õitsenguni».

Kuid imperialism ja kolonialism pole igavesed. Tänapäeval on «Must manner» ärganud ja näitab, et koloniaalperemeeste aeg on läbi. Üha tugevnev vabadusvõitlus on haaranud Aafrika põhjast kuni lõunasse. Iseseisvuse kättevõitmine rohkem kui veerandsajas riigis, lakkamatu vabadussõda Alžeerias, pärismaalaste streigiliikumine ja väljaastumised Lõuna-Aafrika Liidus — kõik need on uued tähised Aafrika rahvaste uuel, nüüd juba nende endi poolt määratava arenemisteel.

Aafrika rahvad on ärganud, nende parimate esindajate rahu ning vabadust nõudvad hääled on liitunud kogu maailma progressiivsete inimeste häältega, nad esinevad võrdsetena võrdsete hulgas. Üha enam võidavad nende seas poolehoidjaid marksismi vääramatud ideed. Suures

osas Aafrika maades on juba olemas oma marksistlikud parteid, kes seisavad progressiivse liikumise eesotsas.

Kuigi raamatu kirjutamise ajast on toimunud nii palju muutusi, pole teos kaotanud oma tähtsust ka tänapäeval. Eesti lugejale peaks ta pakkuma eriti palju uut ning huvitavat, kuna käesolev tõlge on esimeseks eestikeelseks väljaandeks Livingstone'i teostest üldse.

Käesoleva tõlke aluseks on võetud David Livingstone'i 1857. aastal Londonis väljaantud teos «*Missionary Travels and Researches in South Africa*». Et aga originaalis esineb mitmeid kordusi ja autor on pööranud rohkesti tähelepanu oma misjonäritegevusele ning mitmetele teistele tänapäeval oma tähtsuse kaotanud kõrvalistele sündmustele ning juhuslikele inimestele, on eestikeelses väljaandes tehtud kärpeid. Kärpimisel on juhindutud üldiselt D. Livingstone'i teose venekeelsest väljaandest.

Taime- ja loomanimede ladinakeelsed vasted on antud käesolevas raamatus suuremalt osalt niisugusel kujul, nagu neid kasutas D. Livingstone, mistõttu nad mõnel juhul ei vasta täpselt tänapäeval tarvitusel olevatele. Täpsustamine või parandamine ei osutunud aga alati võimalikuks, kuna autori kirjeldused ei võimalda liike küllalt täpselt määrata.

Tõlkija

MISSIONARY TRAVELS

AND

RESEARCHES IN SOUTH AFRICA;

INCLUDING A SKETCH OF

SIXTEEN YEARS' RESIDENCE IN THE INTERIOR OF AFRICA,

AND A JOURNEY FROM THE CAPE OF GOOD HOPE TO LOANDA ON THE WEST COAST; THENCE ACROSS THE CONTINENT, DOWN THE RIVER ZAMBESI, TO THE EASTERN OCEAN.

BY DAVID LIVINGSTONE, LL.D., D.C.L.,

FELLOW OF THE FACULTY OF PHYSICIANS AND SURGEONS, GLASGOW; CORRESPONDING MEMBER OF THE GEOGRAPHICAL AND STATISTICAL SOCIETY OF NEW YORK; GOLD MEDALLIST AND CORRESPONDING MEMBER OF THE ROYAL GEOGRAPHICAL SOCIETIES OF LONDON AND PARIS, F.S.A., ETC. ETC.

Tsetse Fly.—Magnified.—See p. 571.

ITH PORTRAIT; MAPS BY ARROWSMITH; AND NUMEROUS ILLUSTRATIONS.

LONDON:

JOHN MURRAY, ALBEMARLE STREET.

1857.

The right of Translation is reserved

ESIMENE PEATÜKK

Bakveinide maa. — Keele õppimine. — Pärismaalaste arusaamad komeetidest. — Lõvi kallaletung. — Betšuaani suguharude nimetused. — Setšele. — Tema esivanemad. — Tema abielu ja valitsemine. — Kotla. — Maa ostmine Tšonuanes. — Suhted inimestega. — Kestev põud. — Hopo-jaht.

1840. aastal asusin ma Aafrikasse sõitvale laevale ja kolmekuulise reisi järel saabusin Kaplinna. Pärast lühikest peatust seal läksin edasi ümber Algoa lahe ning suundusin Betšuaanamaale, Kurumani misjonijaama, mis asub ligi seitsmesaja miili kaugusel Kaplinnast. Sellest ajast arvates veetsin ma kuusteist järgnevat aastat oma elust (1840—1856) Aafrikas tasuta meditsiinilises ja misjonitöös.

Minu elu Aafrikas mitte ainult et ei soodustanud täiustumist kirjandusliku keele küsimustes, mis kasvab välja harjumusest kirjutada, vaid otse vastupidi — see elu tegi kirjandusliku töö minu jaoks tüütavaks ning vaevarikkaks. Ma oleksin ennemini valmis uuesti kogu Aafrika kontinendi otsast otsani läbi käima, kui asuma uue raamatu kirjutamisele. Reisi sooritada on palju kergem kui seda kirjeldada. Mul oli kavatsus Aafrikasse jõudmisel jätkata enesetäiendamise teel oma õpinguid, kuid kuna mulle polnud vastuvõetav elada nende inimeste tööst, kelle hulgas mul tuli elada, hakkasin ma peale õpetamise tegelema ka ehitus- ja igasuguse muu käsitööga. See tegi mind kõlbmatuks vaimse töö jaoks õhtutundidel ja kurnas ära rohkem, kui ma olin seda kunagi olnud ketrajana töötades. Vaba aja puudumine enesetäiendamiseks oligi ainukene, millest mul oli kahju reiside ajal läbi Aafrika. Seda meeles pidades ärgu olgu lugeja liiga nõudlik kobamisi valgust otsiva teadusehuvilise vastu, kellel jätkub auahnust pidada ennast veel mitte liiga vanaks, et õppida.

Sellises populaarteaduslikus teoses, nagu käesolev, on välja jäetud palju mitmesuguseid fakte, kuid ma loodan esitada neid teadlastele määratud üksikasju mõnel teisel kombel.

Põhilised juhendid, mis ma Londoni Misjoniseltsilt sain, käskisid mind otsekohe, kui ma olen jõudnud Kurumani ehk Lattakoosse, mis sel ajal, samuti kui praegugi, oli Kaplinnast kõige kaugemal asuv misjonijaam, suunata oma pilgud põhja poole. Peatumata Kurumanis kauem, kui see oli vajalik mu härgadele puhkuse andmiseks, kes olid pika reisi jooksul Algoa lahe äärest tublisti väsinud, suundusin ma koos ühe teise misjonäriga bakveinide ehk bakueenade maale. Seal, Šokuanes, leidsime pealik Setšele koos tema suguharuga. Peagi pöördusime tagasi Kurumani, mis kujutab endast just nagu midagi maa pea-misjonijaama taolist. Pärast kolmekuist peatust siirdusime Šokuanest umbes viisteist miili lõuna pool asuvasse Lepelolesse (nüüd Litubaruba). Et paremini ära õppida pärismaalaste keelt, katkestasin ma siin peaaegu kuueks kuuks igasugused sidemed euroopa seltskonnaga. Tänu sellisele raskele enesepiiramisele õppisin lähemalt ja sügavamalt tundma betšuaanide hulka kuuluvate bakveinide harjumusi, mõttelaadi, seadusi ja keelt. Nendega läbikäimisel oli mul sellest edaspidi hindamatu kasu.

Selle teistkordse peatuse ajal Lepeloles (nii hüütakse seda paika samanimelise koopa järgi) hakkasin ma tegema ettevalmistusi paikse eluaseme loomiseks. Võtsin käsile kanali rajamise, et saada aia jaoks vett allikast, mis sel ajal oli veerikas, kuid mis nüüd on täielikult kuivanud. Pärast nende ettevalmistuste edukat lõpetamist suundusin ma põhja, et külastada bakaa, bamangvaato ja makalaaka* suguharusid, kes elavad 22° ja 23° lõunalaiuse vahel. Varem oli käinud Bakaa mägedes keegi kaupmees, kes oli koos oma inimestega hukkunud palaviku kätte. Minnes

* Ida- ja Lõuna-Aafrika päriselanike põhimassi moodustavad (bušmaneid ja hotentotte mitte arvestades) arvukad bantuneegrite suguharud: kahvrid, suulud, ovambod jt. Nende hulka kuuluvad ka mitmesugused segarahvad ja betšuaanide suguharud, kes on sugulased kahvritega, näiteks lääne-betšuaanid ehk bakalaharid («Kalahari elanikud»), kes jagunevad väikesteks suguharudeks: bokveinideks ehk bakveinideks (asuvad keskosas), bamangvaatodeks ja makoloolodeks (põhjas) ning basuutodeks ehk bazuutodeks (idas). Kõik need suguharud on orjakaupmeeste ja eurooplaste koloniaalpoliitika tagajärjel arvu poolest Livingstone'i ajaga võrreldes tugevasti vähenenud, mõned aga välja surnud. *(Toim.)*

Letlotše juures ümber nende basaltmägede põhjaosa, olin ma ainult kümne päeva teekonna kaugusel Zouga jõe alamjooksust, mida nimetati ka Ngamiks, nagu sellenimelist järvegi. Kui maadeavastamine oleks olnud mu ainukeseks eesmärgiks, oleksin ma võinud juba siis (1842. aastal) avastada selle järve. Suurema osa retkest teisel pool Šokuanet sooritasin ma jalgsi, sest meie veohärjad olid haigestunud.

Teel oli mul juhus kuulda, kuidas mõned meie teekaaslased-pärismaalased, kes olid meiega hiljuti liitunud ega teadnud, et ma nende jutust veidi aru saan, arvustasid mu välimust ja füüsilisi omadusi: «Ta pole tugev, ta on üsna kõhn ja ainult paistab paks, sest ta poeb nendesse kottidesse (pükstesse); ta kukub varsti ümber.» Need sõnad panid minus keema mu šoti mägilasevere. Väsimusest hoolimata hoidsin ma mitme päeva jooksul liikumiskiiruse nii suure, kui nad vähegi suutsid, kuni ma lõpuks kuulsin neid avaldamas soodsamaid arvamusi minu võimete kohta.

Kui ma olin pöördunud tagasi Kurumani, et viia oma asjad kavatsetavasse uude elukohta, jõudis minuni teade, et barolongid olid kihutanud mulle väga sõbralikku vastuvõttu osutanud bakveinide suguharu Lepelolest minema, nii et mu kavatsustel rajada seal eluase oli kriips peal. Oli puhkenud üks neid perioodilisi sõdu, mida siin peetakse karja pärast juba mäletamatutest aegadest peale. See muutis niivõrd suguharudevahelisi suhteid, et ma olin sunnitud uuesti välja sõitma misjonijaama jaoks sobivat kohta otsima.

Kui me olime jälle teel põhja poole, ilmus nähtavale hele komeet, mis äratas imestust kõikides meie poolt külastatud suguharudes. 1816. aasta komeedi ilmumisele oli järgnenud betšuaanide kõige õelamate vaenlaste matabeelede ootamatu sissetung ja seetõttu arvasid pärismaalased, et ka käesolev komeet võib ennustada samasugust häda või siis mõne suure pealiku surma.

Kuna Kurumani olid mind saatnud mõned mehed bamangvaato suguharust, siis pidin ma need inimesed koos nende asjadega nende pealiku Sekomi juurde tagasi saatma. Seega tekkis vajadus sooritada veel üks reis selle pealiku asukohta, ja ma läbisin esmakordselt oma elus mitusada miili härja seljas ratsa.

Tagasiteel Kurumani valisin misjonijaama asukohaks

välja imekena Mabotsa oru (lõunalaius 25°14′, pikkus 26°30′?) ja ma sõitsin sinna 1843. aastal. Selles paigas toimus sündmus, mille kohta mind on sageli küsitletud Inglismaal ja mida ma tahtsin hoida varuks vanadusepäevil lastele jutustamiseks. Kuid sõprade tungivad palved said võitu minu kavatsustest.

Mabotsa külas elavatele bakaatladele valmistasid palju muret lõvid, kes tungisid öösel nende karjaaeda ja murdsid maha nende lehmi. Lõvid ründasid karja isegi päise päeva ajal. See oli niivõrd ebatavaline, et bakaatlad uskusid endid olevat ära nõiutud! «Naabersuguharu on andnud meid lõvide meelevalda,» ütlesid nad. Kord käisid nad ka lõvijahil, kuid olles mõnevõrra aremad kui betšuaanid üldiselt sellistel puhkudel, tulid nad tagasi, tapmata ühtki kiskjat.

On hästi teada, et kui lõvidegrupist üks ära tapetakse, tunnevad teised hädaohtu ja lahkuvad sellest paigast. Seetõttu läksin ma pärast üht järjekordset kallaletungi karjale koos pärismaalastega jahile, et aidata neil ühe röövli surmamisega sellest nuhtlusest vabaneda. Me leidsime lõvid väikesel kõrgendikul, mis oli umbes veerand miili pikk ja puudega kaetud. Pärismaalaste ahelik piiras kõrgendiku sisse ja hakkas järk-järgult ülespoole tõustes koomale tõmbuma. Asudes koos pärismaalasest kooliõpetaja Mebalvega, väga tähelepanuväärse mehega, all tasandikul, silmasin ma üht lõvi, kes istus kaljupangal, seespool nüüd juba kokkutõmbunud ahelikku. Enne kui mina jõudsin teda tulistada, tegi seda Mebalve. Kuul sattus vastu kaljut, millel lõvi istus. Otsekohe nähvas loom hammastega seda kohta, kuhu kuul oli tunginud, samuti nagu koer hammustab keppi või kivi, millega teda on visatud. Seejärel hüppas lõvi kaljupangalt alla, tungis tema ees avanevast ahelikust läbi ja jooksis vigastamatuna ära. Inimesed kartsid talle kallale tungida, arvatavasti oma usu tõttu nõidusse. Kui pärismaalaste piiramisrõngas uuesti kokku tõmbus, nägime selle sees veel kaht lõvi, kuid kartes tabada inimesi, ei julgenud me tulistada, ning pärismaalased lasksid ka nendel kiskjatel läbi murda. Kui bakaatlad oleksid talitanud selle maa tavalise kombe järgi, oleksid nad virutanud oma odad lõvide pihta siis, kui need püüdsid põgeneda.

Nähes, et me ei suuda inimesi nii kaugele viia, et nad tapaksid kas või ühegi lõvi, hakkasime külla tagasi

minema. Kui me aga läksime ümber kõrgendiku, märkasin, et üks lõvi istub kaljupangal nii nagu varemgi, ainult et nüüd jäi tema ette väike põõsas. Olin loomast umbes 30 jardi kaugusel. Sihtisin hoolega läbi põõsa ja tulistasin teda mõlemast rauast. Pärismaalased hakkasid kohe karjuma: «Ta sai pihta! Ta on surnud!» Teised karjusid: «Teine mees tabas samuti, läheme sinna!» Ma ei olnud märganud, et keegi teine oleks kiskjat tulistanud, kuid ma nägin, kuidas põõsa taga tõusis vihaselt lõvi saba. Pöördusin inimeste poole ja ütlesin: «Oodake natuke, kuni ma püssi uuesti laen.» Parajasti kui ma laadimisvardaga kuuli rauda surusin, kuulsin hoiatushüüdu. Kargasin paigast ja nägin ümber vaadates, et lõvi just sel hetkel hüppas minu poole. Seisin väikesel künkal; kiskja tabas mind õlast ja me mõlemad veeresime koos alla. Möirates metsikult üsna mu kõrva juures, raputas ta mind nagu terrier rotti. See raputus kutsus minus esile tardumuse, samasuguse, nagu seda arvatavasti tunneb hiir, kui kass teda esimest korda raputab. Tekkis mingi poolune seisund: ehkki ma sain täielikult aru kõigest toimuvast, ei olnud ei valu- ega hirmutunnet. Millestki selletaolisest jutustavad ravialused, kes on olnud kloroformi mõju all ja näinud kogu operatsiooni, kuid ei ole tundnud nuga. Selline seisund polnud mõistusliku tegevuse tulemus. Raputamine oli hävitanud hirmu ja seetõttu võisin ma kiskjat vaadelda ilma igasuguse jubeduseta. Arvatavasti elavad selle erilise seisundi läbi kõik kiskjate poolt tapetavad loomad. Pöörasin pead, et vabaneda minu kuklal lasuva käpa raskusest, ja nägin, et looma pilk oli suunatud Mebalvele, kes 10—15 jardi kauguselt tahtis teda tulistada. Kuid tulelukuga püssi kumbki raud ei läinud lahti. Silmapilkselt jättis lõvi minu maha, tormas Mebalve kallale ning puuris hambad tema reide. Üks teine neeger, kelle elu ma olin kord päästnud, kui teda puskis pühvel, püüdis sel ajal lüüa lõvisse oma oda. Kiskja jättis Mebalve ja haaras sellel neegril õlast kinni. Kuid sel hetkel sai kõigest muust võitu looma kehha lastud kuulide toime ja ta kukkus surnuna maha. Kõik see toimus mõne hetke jooksul ja oli nähtavasti lõvi surmaagoonia viimaseks puhanguks.

Selleks et hävitada kiskjaga seotud maagilist lummust, tegid bakaatlad järgmisel päeval ta laiba kohale hiigelsuure rõõmutule. Pärismaalaste sõnade järgi oli see suurim lõvi, keda nad olid kunagi näinud.

Lisaks purustatud luule oli mul veel üksteist haava käevarre ülaosas . . .

Mitmesuguseid betšuaani suguharusid hüütakse loomade nimede järgi. Näib olevat tõepärane, et see on pärit iidsetest aegadest ja tuleb teatud loomade kummardamisest, nii nagu see leidis aset muinasegiptlastegi juures. Nimetus «bakaatla» tähendab «nad on ahvidest», «bakueena» — «nad on krokodillidest», «batlaapi» — «nad on kaladest». Igal suguharul on ebausklik hirm looma ees, kelle järgi teda hüütakse. Suguharusse kuuluvuse tähistamiseks kasutavad nad kõnes veel sõna «bina» — tantsima. Kui tahetakse teada saada, missugusesse suguharusse pärismaalane kuulub, küsitakse talt: «Mida te tantsite?» Tants oli vanal ajal arvatavasti paganausutalituse osaks. Ükski suguharu ei kasuta kunagi toiduks selle looma liha, kelle nimekaimuks ta on. Neil on olemas spetsiaalne sõna «ila», millega väljendatakse meelepaha või kartust, kui keegi viitab sellise looma tapmisele. Isikunimedes on säilinud jälgi paljudest minevikus eksisteerinud ja nüüd väljasurnud suguharudest, nagu näiteks «batau» — «nad on lõvidest», «banooga» — «nad on madudest». Aafrika suguharude nimedes võib kohata väga sageli isikulist asesõna «nemad» (ba-ma, ua, va või ova, am-ki jne.), kusjuures silbiga «mo» või «le» tähistatakse üksikisikut. Nii tähendab «mokvein» üksikisikut bakveinide suguharust, «lekoa» aga üksikut valget inimest, inglast, samal ajal kui «makoa» tähistab inglasi (mitmuses).

Ma asusin elama bakueena ehk bakveini suguharu sekka, kes elas oma pealiku Setšele valitsemise all Šokuaneks nimetatavas maakohas. Juba esimesel kohtumisel hämmastas mind see pealik oma intelligentsiga ja oskusega köita inimesi.

Annan siin lühikese ülevaate tema elukäigust. Tema vana-vanaisa Motšoasele oli tubli rändur ning esimene, kes üldse bakveinidele kõneles valgete meeste olemasolust. Kui Setšele oli alles poisike, tapeti ta isa, keda samuti hüüti Motšoaseleks, omaenda alluvate poolt selle eest, et ta valis endale naisi oma suguharu rikastelt alampealikutelt. Motšoasele lastele heideti armu. Tema poolehoidjad kutsusid appi makoloolo pealiku Sebituane, kes viibis parajasti läheduses, ja palusid teda taastada Motšoasele laste õigus suguharu valitsemisele. Sebituane piiras öösel bakveinide linna sisse ja esimeste koidukiirtega teatas tema heerold

valjusti, et nad on tulnud Motšoasele surma eest kätte maksma. Seejärel hakkasid Sebituane sõjamehed neegrilinna ümber kilpe põristades valju kära tegema. Tekkis hirmus paanika ja algas rüselemine nagu teatritulekahju puhul. Makoloolod heitsid oma viskodad hirmunud bakveinide pihta osavusega, mis on omane üksnes neile. Sebituane oli andnud oma meestele käsu jätta pealiku pojad ellu ja üks sõjamees, kes kohtas Setšelet, võttis poisi oma hoole alla, andes talle nuiaga niisuguse hoobi vastu pead, et see kaotas teadvuse. Trooniomastaja löödi maha ja Setšele pealikuõigused taastati. Ta jäi igavesti kiindunuks Sebituanesse.

Setšele võttis naiseks raskel ajal talle veresuguluse tõttu ustavaks jäänud kolme alampealiku tütred. See on üks suguharu tugevdamiseks kasutatavaid mooduseid.

Valitsemine on neil patriarhaalne, iga mees on isaõiguse järgi oma laste pealikuks. Lapsed ehitavad oma onnid isa onni ümber, ja mida rohkem on lapsi, seda enam kasvab isa tähtsus. Seepärast peetakse siin lapsi suurimaks hüveks ja neid koheldakse hästi. Iga onnideringi keskel on lõkkeasemega plats, mida nimetatakse «kotla»; siin töötatakse, süüakse või istutakse ja lobisetakse päevateemadel. Vaene ehitab oma onni rikka kotla äärde ja teda loetakse rikka mehe pojaks. Igal alampealikul on tema enda perekonna onnideringi ümber veel teisi samasuguseid ringe. Terve hulk kotlaid ühe kõige suurema ja keskel asuva ümber, mis kuulub pealikule, moodustab linna. Ühe suurema kotla ümber, pealiku kotla vahetus läheduses, elavad tema naised ja ligemad sugulased. Pealik seob oma alampealikud endaga, abielludes nende tütardega, nagu seda tegi Setšele, või mõjutab nii toimima oma vendi. Neegritele meeldib olla suguluses tähtsate perekondadega. Kui te kohtate teel salka tundmatuid mehi ja kui nad ei teata teile juba esimesest sõnast, et nende juht on mõne pealiku onu sugulane, siis võite kuulda, kuidas ta sosistab oma saatjatele: «Öelge talle, kes ma olen.» See toob tavaliselt kaasa salga juhi sugupuu mingisuguse osa sõrmedel üleslugemise, mis lõpeb paljuütleva kuulutamisega, et see mees on mõne kuulsa pealiku kauge sugulane.

Jätkan meie* viibimise põgusat kirjeldamist bakueenade

---

* Meie, s. t. D. Livingstone ja tema abikaasa. *(Toim.)*

ehk bakveinide seas. Kui me saabusime nende juurde, kavatsedes seal elama asuda, ostsime endile aia jaoks väikese maatüki, ehkki maal, kus krundi ostmise mõiste ise oli alles uudne, oli see vaevalt küll vajalik. Oleks piisanud lihtsalt sellest, kui oleksime palunud endile sobiva koha ja asunud sinna, nii nagu seda teeb igaüks, kes kuulub nende suguharusse. Kuid me selgitasime neile, et tahtsime vältida võimalikke vaidlusi selle maatüki pärast tulevikus, kui ta kujutab endast väärtust või kui võimule peaks tulema mingisugune mõistmatu pealik, kes võib hakata nõudma endale kõiki meie suuri või kulukaid ehitusi. Need põhjendused rahuldasid. Maatüki eest andsime umbes 5 naelsterlingi väärtuses kaupa. Peale selle jõudsime kokkuleppele, et samasugune maatükk antakse ka ükskõik missugusele teisele misjonärile igal pool, kuhu suguharu võib ümber asuda. Selle äritehingu üksikasjad kõlasid pärismaalaste kõrvale väga veidralt, kuid sellest hoolimata olid nad kõigega heal meelel nõus.

Rahvaga suhtlemisel olime lihtsalt võõramaalased, avaldamata mingisugust püüdu ükskõik mis asjas võimu või kontrolli saavutamiseks. Mõjutasime neid ainuüksi veenmise abil. Õpetades neid nii üksikvestlustes kui avalikes jutlustes, oli mu sooviks, et nad talitaksid nii, nagu käsib neid nende endi hea ning kurja tunne. Me ei tahtnud kunagi, et nad toimiksid õigesti ainult meie meeleheaks, ega püüdnud neid laita, kui nad eksisid, ehkki olime teadlikud nende teguviisi rumaluses. Veendusime selles, et meie õpetus mõjus inimestesse hästi, äratas neis uusi, paremaid püüdlusi. Mul on teada viis positiivset juhtumit, kus meie mõju tõttu ühiskondlikule arvamusele hoiti ära sõda. Kui aga mõnel üksikjuhul meil polnud edu, siis ei talitanud pärismaalased halvemini, kui enne meie ilmumist nende maale. Nagu kõik aafrika rahvad, olid nad usuliste tõdede mõistmisel pika taibuga; kuid küsimustes, mis puudutasid nende ilmalikke asju, olid nad terased ja teadlikud oma huvidest. Kõige suhtes, mis ei asu nende vahetus kokkupuutesfääris, võib neid nimetada tõntsideks, kuid muudes asjades ilmutavad nad rohkem intelligentsi, kui seda võib kohata meie harimatute talupoegade juures. Neil on täpsed teadmised lammaste ja kitsede kohta, nad teavad põhjalikult, mis liiki sööta igaüks neist vajab. Erisuguste teraviljade külviks valivad nad suure oskusega kõige sobivama pinnase. Nad tunnevad hästi metsloomade

harjumusi. Üldiselt teavad nad ka hästi oma jooksva poliitika tähtsamaid põhimõtteid.

Kohta, kus me bakveinide juures esmakordselt elama asusime, nimetati Tšonuaneks. Meie sealelamise esimesel aastal oli selles piirkonnas niisugune põud, nagu see aegajalt aset leiab isegi Aafrika kõige soodsama kliimaga osades.

Usk oskusesse või võimesse nõidumise abil vihma välja kutsuda on üks kõige sügavamini juurdunud uskumusi sel maal. Pealik Setšele oli ise kuulus «vihmadoktor» ja uskus seda vähimagi kõhkluseta. Ta kinnitas mulle sageli, et usust oma sellesse võimesse on tal palju raskem loobuda kui kõigest muust, millest ristiusk sunnib teda lahti ütlema. Juhtisin ta tähelepanu sellele, et ainsaks reaalseks aedade niisutamise mooduseks oleks heast, mittekuivavast jõest kanali rajamine. Ta haaras sellest mõttest otsekohe kinni ja varsti oli kogu rahvas teel umbes 40 miili kaugusel asuva Kolobengi jõe juurde. See katse õnnestus oivaliselt esimese aasta jooksul. Abi eest, mis ma osutasin bakveinidele nende pealiku jaoks neljanurgelise maja ehitamisel, rajasid nad kanali ja tammi. Minu juhtimisel ehitasid nad endile ka kooli. Meie maja Kolobengi jõe ääres, mis andis nime asulale, oli arvult kolmas, mille ma oma kätega ehitasin. Üks pärismaalasest sepp õpetas mind rauda kokku sulatama. Tänu mr. Moffati käest saadud lünklikele õpetustele puusepatöö ja aianduse alal, tegin edusamme ka neil aladel, ning muutusin nii peale arstimise ja jutlustamise meistrimeheks veel peaaegu kõikidel käsitöö-aladel. Et mu naine oskas teha küünlaid, keeta seepi ning õmmelda riideid, siis oli meil enam-vähem kõik, mis on hädavajalik misjonäriperekonna korralikuks elujärjeks Kesk-Aafrikas. Tarvis on nimelt, et mees oleks meister kõikide tööde peale väljaspool maja, naine aga samasuguseks meistriks majas.

Järgmisel aastal aga ei olnud jälle piiskagi vihma. Ka kolmandal aastal järgnes samasugune ebaharilik põud. Kahe aasta kohta polnud 10 tolligi sademeid. Kolobengi jõgi kuivas ära. Hukkus nii palju kalu, et ehkki pidusöögile jooksis hüääne kokku peaaegu kogu maalt, polnud nad suutelised hävitama roiskuvat kalade hulka. Kaldaäärsest kõntsast leiti ohvrite keskel vana suur krokodill, kellest ei mäletatud, et ta oleks kunagi inimestele viga teinud.

Neljas aasta oli niisama ebasoodus. Sadanud vihmast ei piisanud viljade valmimiseks. Midagi halvemat ei saanud enam olla. Selle järgi, kuidas vesi jões ikka kaugemale maasse taandus, kaevasime meie jõepõhjas ikka sügavamale ja sügavamale. Püüdsime hankida kas või natukenegi vett, et päästa viljapuid parematelks aegadeks, kuid kõik oli asjata. Nõelad, mis olid jäänud mitmeks kuuks õue, ei roostetanud ja väävelhappelahusest, mida kasutati patareides, auras kõik vesi õhku, selle asemel, et väävelhape oleks imenud vett endasse, nii nagu see toimub meil Inglismaal. Puude lehed langesid longu, muutusid lõtvadeks ja närtsisid. Mimoosid jäid keskpäevani suletuiks, nii nagu nad tavaliselt on ainult öösiti.

Selle õudse põua kõrgperioodil äratasid imestust tillukesed olendid, sipelgad, kes jooksid ringi oma hariliku reipusega. Pistsin keskpäeval termomeetri otsa 3 tolli sügavusele maapinda ja nägin, et elavhõbe püsib 132—134 (55,6—56,7° C) kraadi kõrgusel. Kui maapinnale pandi mingisugune mardikas, jooksis ta mõne sekundi edasi-tagasi ja suri. Kuid pikajalgsetele mustadele sipelgatele see küpsetav kuumus ainult lisas energiat. Nad ei rammestu kunagi. Näib, nagu oleks nende liikumisorganeile antud niisamasugune võime, nagu seda füsioloogid omistavad inimese väsimatult töötava südame lihastele. Kust saavad need sipelgad endile niiskust? Selleks et meie maja poleks kättesaadav termiitidele, ehitasime ta kõvale rauasisaldusega konglomeraadile, kuid sellest ettevaatusabinõust hoolimata ilmusid nad siiski. Sellise lämmatava ilmaga suutis igaüks neist mitte ainult mingil moel niisutada pinnast ja teha sellest mörditaolist segu oma galeriide ehitamiseks (mida neil on kombeks teha alati öösiti, et sel ajal, kui nad armastatud taimetoitu otsides igal pool ringi askeldavad, neid ei märkaks linnud), vaid ka nende sisekambrid, kui me need avasime, olid meie üllatuseks niisked. Ometigi polnud ümberringi mitte kusagil ühtki kastepiiska, ning neil ei võinud olla ka mingisugust maa-alust käiku jõesängi juurde, mis asus mäekünkast, kuhu oli ehitatud maja, ligi 300 jardi madalamal. Kas tähendas see seda, et neil oli võime seostada hapnikku taimetoidu vesinikuga, nii et sellest tekkis vesi?

Vihma polnud ikka veel. Bakveinide käitumine selle kauakestva põua ajal oli suurepärane. Naised loobusid suuremast osast oma ehetest, et osta nende eest vilja

õnnelikumate suguharude käest. Lapsed hulkusid igal pool ringi, otsides rohkesti leiduvaid mugulaid ning juuri, millega võis elu sees hoida, mehed aga pidasid jahti. Kolobengi jõe lähedale allikatele kogunes väga palju metsloomi — pühvleid, sebrasid, kaelkirjakuid, tsesseebesid, kaamasid ehk hartebeeste, ninasarvikuid, kokonge ehk gnuusid ja muid. Nende püüdmiseks ehitati allikate lähikonda spetsiaalsed püünised, mida nimetati «hopoks».

Hopo koosneb kahest tarast, mis asuvad üksteise suhtes V-tähe kujuliselt, kusjuures teravnurga-poolses osas tehakse nad üsna paksud ja kõrged. Tarad ei jookse täiesti kokku, vaid moodustavad ahenevas otsas kitsa, umbes 50 jardi pikkuse läbipääsu, mille lõpus on 6—8 jala sügavune ja 12—15 jala laiune ning täpselt niisama pikk auk. Augu servadele asetatakse peale palkkate. Eriti hoolikalt tehakse seda läbikäigupoolse servaga, seal, kus loomad peavad auku langema, ning samuti kaugemas otsas, kus nad võivad püüda august välja hüpata. Sel kombel moodustavad palgid just nagu üleulatuva räästa, mis osaliselt katab auku ja teeb väljapääsemise peaaegu võimatuks. Kaevis on pealt hoolikalt maskeeritud halja rohuga, mis muudab ta peidetud hundiauguks. Tarad tehakse sageli miilipikkused ja nende kaugemad otsad ulatuvad üksteisest peaaegu niisama palju eemale. Jahile minnes moodustab kogu suguharu hopo avatud otsa lähikonna ümber kolme või nelja miili suuruse aheliku. Jahimeeste piiramisrõngas tõmbub järk-järgult koomale ja suletud alale jääb suur hulk metsloomi. Sel ajal kui ahelikku moodustavad kütid ajavad kisaga loomi hopo kitsasse ossa, hakkavad teised, seal varjus asuvad jahimehed, heitma oma odasid hirmunud loomakarja. Loomad sööstavad ava poole, mis paistab nende ees, taraotste vahel, ja langevad üksteise järel auku, kuni see täitub elava massiga. Mõned loomad pääsevad august välja mööda teiste selgi. See on hirmus vaatepilt. Erutusest metsikud mehed torkavad hullumeelse rõõmuga oma odad armsatesse loomadesse. Õnnetud auku aetud olendid, keda rõhub nende surnud ja surevate kaaslaste raskus, kergitavad lämbumisagoonias aeg-ajalt kogu seda massi.

Bakveinid tapsid sageli mõnedes hopodes nädala jooksul 60—70 suurt looma. Kui vaesed, kellel polnud soola, pidid elama ainult juurikaist, kannatasid nad sageli seedehäirete all. Kuna jahist võtsid osa kõik, nii rikkad kui vaesed,

osutus liha heaks vastumõjuks ainult taimetoidu kasutamisest tingitud ebameeldivatele tagajärgedele. Edaspidi oli meil veel sageli võimalus jälgida selliseid juhtumeid. Kui lähikonnas soola ei leidu, on ta väga kallis ja ainult rikkad on suutelised seda ostma. Pärismaalastest arstid, kes mõistavad niisuguste seedehäirete põhjust, annavad tavaliselt määratava rohu koostisosana veidi soola. Kuna aga sel ajal pärismaalastest arstidel polnud endilgi midagi, pöördusid vaesed abi saamiseks meie poole. Me saime asjast aru ja hakkasime sellest ajast peale arstima haigeid, andes neile teelusikatäie keedusoola ilma igasuguste muude ravimiteta. Samasugust toimet avaldavad ka piim ja liha, ehkki mitte nii kiiresti kui sool. Hulk aega hiljem, kui mul endal polnud neli kuud soola, ei tundnud ma tema järele mingisugust soovi, kuid selle eest ilmus piinav iha piima ja liha järele. See kestis niikaua, kui ma toitusin eranditult taimetoidust, kui ma aga hankisin endale lihatoitu, siis, ehkki liha oli keedetud täiesti magedas vihmavees, oli tal selline meeldivalt soolakas maitse, nagu oleks ta olnud kergelt soolatud. Ükskõik kui väike annus piima või värsket liha osutus küllaldaseks, et kaotada täielikult soov ja unistus praetud rammusa härjaribi ning suure peekritäie külma piima järele, mis voolab vulksudes suurest ümarakõhulisest pudelkõrvitsast. Ja siis suutsin ma mõista seda vaeste bakveini naiste tänulikkust mrs. Livingstone'i vastu, kui nad rasedaina said temalt natukene liha ja piima.

TEINE PEATÜKK

Buurid. — Kuidas nad kohtlevad pärismaalasi. — Pärismaalaste laste orjusse viimine. — Maja ehitamine ja majapidamine Aafrikas. — Rohutirtsud. — Söödavad konnad. — Sõnnikumardikas. — Reis põhja. — Ettevalmistused. — Kalahari kõrb. — Taimestik. — Arbuusid. — Elanikud. — Bušmanid. — Nende rändav eluviis. — Välimus. — Bakalaharid. — Nende armastus maaharimise ja koduloomade vastu. — Arg iseloom. — Vee hankimise viis. — Naised-veeimejad. — Kõrb.

Üheks vaenulikuks teguriks, millega misjonil tuli võidelda, oli Cashani mägedes (Magaliesberg) elavate buuride naabrus.* Neid buure ei tohi segi ajada Kapimaa asunikega, keda samuti mõnikord nimetatakse buurideks. Viimased on kained, töökad ja väga külalislahked talupojad. Kuid need buurid, kes mitmesugustel põhjustel on inglise kohtu eest pääsu otsinud põgenemises ja ühte kilda löönud inglise desertööridega ning igasuguste teiste halva loomuga inimestega nende kaugeis varjupaikades, on paraku hoopis teistsugused.

Peamiseks põhjuseks, miks paljud buurid olid ja on ka praegu inglise seaduste vaenlased, on see, et need seadused ei tee vahet mustade ja valgete inimeste vahel. Buurid olid solvunud kahju pärast, mida nende arvates põhjustas neile hotentottidest orjade vabastamine, ja otsustasid luua oma vabariigi, kus nad segamatult võiksid «käituda mustadega nii nagu vaja». Pole tarvidust lisada, et «käitumine nii nagu vaja» sisaldas alati olulist orjuse elementi, nimelt sunniviisilist tasuta tööd.

Üks nende väeosadest nüüd juba surnud Hendrick Potgeiteri juhtimisel tungis sisemaale kuni Cashani mägedeni, kust tuntud kahver Dingaan oli ära ajanud suulude ehk kahvrite pealiku Mosilikatse. Betšuaani suguharud, kes

* D. Livingstone ei suhtunud hästi hollandi kolonisaatoritesse buuridesse peamiselt nende ebainimliku käitumise tõttu neegritega. *(Toim.)*

olid just äsja vabanenud selle julma pealiku valitsemise alt, võtsid buure südamlikult vastu. Buurid tulid vabastajate ja valgete inimeste prestiižiga. Kuid betšuaanid veendusid varsti, et «kui Mosilikatse oli julm oma vaenlaste vastu, võidetute vastu aga lahke, siis buurid hävitasid oma vaenlased, sõbrad aga tegid orjadeks». Suguharud, kes senini on säilitanud näilise iseseisvuse, peavad tasuta tegema kõik buuride põllutööd, väetama maad, kitkuma rohtu, lõikama vilja, ehitama, rajama tammisid ja kanaleid ning samal ajal hoidma ka endil hinge sees. Nägin omaenda silmadega, kuidas buurid tulid ühte külla ja oma kombe kohaselt nõudsid aedade rohimiseks kaht- või kolmekümmend naist; nägin, kuidas need naised, kandes oma toitu pea peal, lapsi seljas ja tööriistu õlal, läksid tegema seda ränkrasket tasuta tööd. Buuridel pole vähimatki soovi niisugust alatut tasuta töölevõtmist varjata; vastupidi, igaüks neist, alates nende peameestest — Potgeiterist ja Gert Kriegerist, väepealikutest kuni alamateni, kiitlesid oma humaansusega, mis ilmnevat niisuguse õiglase korra loomises. «Meie sunnime neid töötama endi heaks vastutasuks selle eest, et lubame neil elada meie maal.»

Mul pole mingisugust eelarvamust ei nende buuride kasuks ega vastu ja mitmete reiside ajal õnnetute orjastatud pärismaalaste suguharude juurde ei vältinud ma kunagi valgeid, vaid püüdsin haiguse puhul neid ravida ning andsin neile arstimeid ilma rahata ja üldse ilma igasuguse tasuta. Olles nende vastu aus, pean tunnistama, et nad suhtusid minusse vääramatu lugupidamisega. Kuid, nii väga kahju kui sellest ka pole, need buurid on paljude aastate jooksul alla käinud ning jõudnud niisama madalale tasemele kui mustanahalised, kelle suhtes nad oma rumala eelarvamuse tõttu tunnevad sellist põlastust.

See uus orjuse vorm, mis buurid on kasutusele võtnud, sobib puuduvate töökäte hankimiseks üksnes põllutööde jaoks. Majateenijaid aga hangivad nad endile röövretkedel suguharude juurde, kel on suured karjad. Portugallased teavad rääkida juhtumeist, kus mustanahalised, tänu oma kirele vägijookide vastu, langevad sedavõrd madalale, et müüvad ise ennast orjaks. Kuid keegi ei mäleta ühtki juhtumit, kus betšuaani pealik oleks müünud kellegi oma inimestest, või et mõni betšuaan oleks müünud orjaks oma lapse. Seetõttu on buuridel lapsi tarvis röövretkedel rii-

suda. Isegi need üksikud buurid, kes ei taha nendest orjade püüdmise retkedest osa võtta, suudavad harva vastu panna ettekäändele, nagu oleks suguharu valmistunud ülestõusuks, ja väljavaatele saada kasu võidetute karja jagamisest.

Tsiviliseeritud maailma elanikel on raske endale ette kujutada, et inimesed, kel on olemas üldinimlikud omadused (buurid pole aga selles mõttes ilma meie iseloomu parimate omadusteta), külvavad hellitustega üle oma lapsed ja naised, seejärel lähevad aga kõik, nagu üks mees, külmavereliselt maha laskma mehi ja naisi, kellel on, tõsi küll, teine nahavärvus, kuid samasugused perekondlikud tunded ja kiindumused kui neil igaühel endilgi. Buuride kodudes vestlesin ma lastega, kes nende endi ja nende peremeeste seletuste järgi olid röövitud. Ehkki ettenägelike bürgerite kava järgi tuleb tuua nii väikesi lapsi, et nad unustaksid varsti oma vanemad ja ka emakeele, leidsin ma mitmel juhul üles nende õnnetute laste vanemad. Ülalkirjeldatu toimus palju varem, kui ma hakkasin uskuma jutte verevalamistest, mida rääkisid pärismaalastest pealtnägijad. Kui mul poleks olnud selle kohta teisi tõendeid, oleksin ma arvatavasti tänapäevani suhtunud skeptiliselt nende juttude tõepärasusse. Kuid kui ma leidsin buure endid, kes — ühed kurtes või hurjutades, teised uhkustades — rääkisid veretöödest, millest nad olid isiklikult osa võtnud, olin ma sunnitud tunnistama pärismaalaste sõnade õigsust ja püüdma leida seletust sellele ebaloomulikule julmusele. Kõik buurid on traditsiooniliselt usklikud ja pärinevad ühtedest tublimatest inimestest, keda maailm kunagi on näinud (hugenotid ja hollandlased). Sellest ajast on neil jäänud endi jaoks tiitel «kristlane», kõik värvilised rassid on aga «mustanahkne vallasvara» või «madalamad olendid». Nad peavad endid jumalast valitud inimesteks, kellele paganad on antud kui nende pärisosa. Nemad olevat samasuguseks jumalavitsaks paganate karistamisel nagu vanasti juudid. Elades keset pärismaalasi, keda on palju rohkem kui neid, ja üksteisest paljude miilide kaugusel asuvate allikate läheduses, tunnevad nad endid kogu aeg niisama ebakindlalt nagu ameeriklased lõunaosariikides.

Esimene küsimus, mille nad võõrale esitavad, on küsimus sellest, kas nende ümbrus on rahulik. Ja kui nad siis saavad vaenulikelt või kadedailt pärismaalastelt mingi-

suguse naabersuguharu vastu suunatud pealekaebuse, näib buuridele, et see suguharu valmistub tõepoolest mässuks. Sellisel puhul peavad ka kõige pehmeloomulisemad nende seast rangeid abinõusid hädavajalikuks ja missuguste verevalamistega järgnev karistamine ka seotud poleks, buuridele ta südametunnistuse piina ei valmista: see olevat julm paratamatus rahu ja korra jaluleseadmiseks. Tõepoolest, Hendrick Potgeiter ise uskus siiralt, et ta on suur maa rahustaja.

Kuid miks ei tõsta pärismaalased, kes arvuliselt mitu korda ületavad buure, nende vastu mässu ja ei hävita neid? Sellepärast, et buurid elavad mitte kahvrite, vaid betšuaanide keskel (ehkki keegi kunagi ei saaks ühelt buurilt teada, mis neil vahet on). Ajaloos pole aga ühtki juhtumit, kus kas või needki betšuaanidest, kellel on tulirelvad, oleksid tunginud buuridele või inglastele kallale. Kui betšuaanidele kallale tungiti, kaitsesid nad endid, nii nagu see juhtus kord Setšelega, kuid mitte kunagi pole nad ise alustanud pealetungisõda eurooplaste vastu. Kahvrite kohta peame aga ütlema täiesti vastupidist, ja vahe nende ning betšuaanide vahel oli piirimail elavatele buuridele alati niivõrd selge, et sellest ajast, kui need «suurepärased metslased»* said endile tulirelvad, ei püüdnud ükski buur enam kahvrite maale elama asuda või nendega vaenlastena lahinguväljal kohtuda. Buurid ilmutasid üldse tähelepandavat antipaatiat igasuguste sõjapidamisviiside vastu peale kaugelaskesuurtükkide kasutamise. Pärast seda kui nad olid jõudnud oma emigratsioonis naiselikkude betšuaanide juurde, jätsid nad inglaste asjaks lahendada oma tülid kahvritega ja tasuda Inglise kullaga nende sõjad.

Kolobengi ääres elavad bakveinid võisid näha mitmeid buuride poolt orjastatud suguharusid. Bakaatlad, batlookuad, bahuukengid, bamoseetlad ja veel kaks bakveinide suguharu ägasid tasuta sunnitöö ikke all. Kuid buurid ei pidanud seda nii suureks paheks kui sealsete suguharude noormeeste soovi saada karja omanikeks — ainus võimalus võita lugupidamist ja kaalu oma rahva hulgas — ning tava minna tööd otsima Kapimaa kolooniasse. Olles seal kolm või neli aastat hollandi farmerite juures kivist teetammide ja paisude rajamisel töötanud, on nad väga rahul,

* Nii nimetas neid «United Service Journal». *(Autor.)*

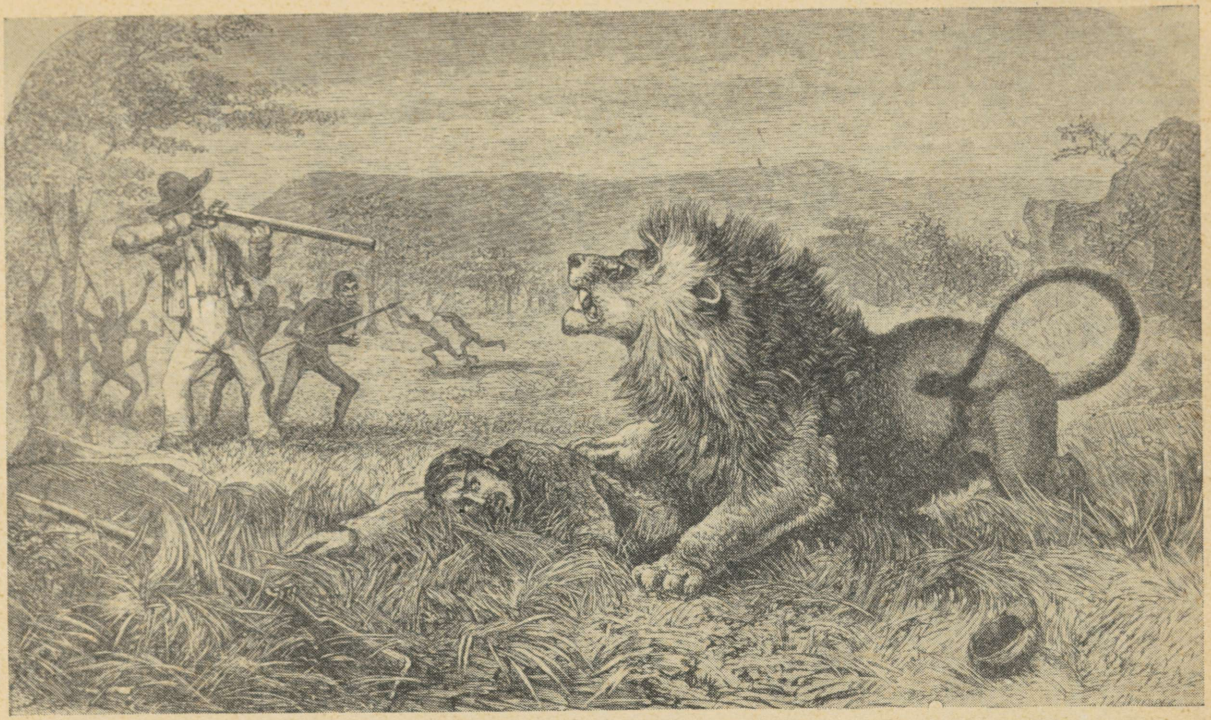

Pääsemine lõvi küüsist.

Auk hopo tipus.

kui saavad teenistusaja lõpul koju tagasi pöörduda kolme või nelja lehmaga. Ühe lehma kingivad nad pealikule ja muutuvad oma suguharu liikmete seas igaveseks ajaks auväärseteks meesteks. Neist vabatahtlikest pidasid hollandlased väga lugu, nad nimetasid neid mantateedeks. Nende taks oli šilling päevas ja suur päts leiba kuue inimese kohta.

Paljud neist pärismaalastest, kes olid näinud mind varem Kaplinnast tuhande kahesaja miili kaugusel sisemaal, tundsid mu ära ja tervitasid valju rõõmsa naeruga, kui ma neist mööda sõitsin nende töötamise ajal Roggefeltis ja Bokkefeltis, mis asuvad Kaplinnast mõne päevateekonna kaugusel. Vestlesin nendega ja inimestega, kelle juures nad töötasid, ning leidsin, et niisugune töösüsteem rahuldas mõlemaid pooli täielikult. Cashani ehk Magaliesbergi piirkonnas ei leidu vist küll ühtki buuri, kes salgaks, et just tööjõu lahkumise tõttu kolooniasse anti välja seadus, mille järgi võeti niisugustelt töölistelt ära nende suure vaevaga teenitud kariloomad. Põhjenduseks oli järgmine väga veenev argument — kui neil on tööd vaja, las töötavad siis meie, oma isandate jaoks. Sealjuures teatasid buurid jultunult, et töö eest nad tasu ei maksa.

Mul on alati südames siiras tänutunne saatuse vastu selle eest, et ma ei sündinud orjapidamismaal. Keegi ei suuda endale ette kujutada, kui kirjeldamatult halvasti mõjub orjapidamine orjapidajaile endile. Kui neil ei oleks seda võõrastavat väärarusaamist, mis takistab tundmast, et osutatud teenete eest maksmata jätmine on madal ning alatu, poleks nad halvemad kui teised inimesed. Ebaõigluses elamine muutub neile niisamasuguseks loomulikuks asjaks, kui kõikidele teistele inimestele on elamine ilma võlgu tegemata.

Lugejaile võib olla huvitav meie Aafrika majapidamise lühike kirjeldus. Kuna kõike meie elu korraldamiseks vajalikku polnud võimalik kusagilt osta, tuli meil endil toorainеist valmistada seda, mis meil tarvis läks. On teil tarvis telliseid maja ehitamiseks, peate minema sedamaid metsa, langetama puu, saagima ta laudadeks ja valmistama neist telliste jaoks vormi; akende ja uste materjal on samuti metsas. Kui te tahate, et pärismaalased suhtuksid teisse lugupidamisega, peate ehitama oma maja soliidsete mõõtmetega, mis nõuab tohutuid füüsilisi pingutusi. Pärismaalased ei saa teid kuigi palju abistada, sest ehkki

bakveinid töötavad tasu eest väga hea meelega, on neil üks veider puudus: nad ei suuda ehitada või teha neljakandilisi asju. Nagu kõik betšuaanid, teevad nad oma elamud ümmargused. Kolme suure maja ehitamisel, mis ma püstitasin erinevatel aegadel, pidin ma seetõttu iga tellise ja puutiku, mis tuli asetada täisnurgi, panema paigale omaenda parema käega.

Mu naine jahvatas jahu ja küpsetas leiba. Improviseeritud leivaahju ehitasime tihti sel teel, et uuristasime sipelgapesa sisse suure õõne, ukseks aga sobis lame kivi. Teine moodus leiva küpsetamiseks on järgmine: tasasele kohale tehakse hea tuli ja kui maapind on kuumaks köetud, pannakse sellele taigen väikesel lühikesevarrelisel pannil või otse kuuma tuha sisse. Taigna kohale asetatakse kummuli mingisugune metallanum, tõmmatakse siis sellele tuhka ümber ja tehakse väike lõke peale. Taignast, millele on segatud hulka veidi eelmisest leivateost järelejäänud juuretist ja mida on lastud seista tund või paar päikese paistel, küpseb sel moel suurepärane leib.

Savikannu võikirnuks kasutades valmistasime ise võid, vormide sees valasime küünlaid. Seepi keetsime soolakutaimede tuha või siis puutuha abil, mis Aafrikas niivõrd vähe leeliselisi aineid sisaldab, et rasva seebistumiseks tuli seepi keeta kuu või poolteist.

Kui me Kolobengi ääres elasime, olenesime põua ajal teraviljaga varustamise osas täielikult Kurumanist. Kord muutus meie olukord sedavõrd halvaks, et olime sunnitud toituma kliidest. Selleks et neist peenikest jahu saada, tuli neid kolm korda läbi jahvatada. Tundsime väga suurt puudust lihatoidu järele, mis sealse elu jaoks on nähtavasti palju vajalikum, kui seda arvavad taimetoitlased. Me ei võinud olla kindlad regulaarsele liha saamisele. Setšele sai pealikuõiguse järgi igast tema asulas või selle ümbruses tapetud loomast rinnatüki ja nii kaua kui me seal elasime, saatis meile küll iga kord sellest helde osa. Kuid need saamised olid olukorrast tingitult sedavõrd korrapäratud, et me olime mõnikord hea meelega valmis toituma rohutirtsudest.

Rohutirtsud on sellele maale tõeliseks õnnistuseks. «Vihmadoktorid» püüavad neid mõnikord oma nõidumise abil välja kutsuda. Rohutirtsud on rangelt taimede söödjad. Nende endi maitse oleneb taimedest, millest nad toituvad. Rohutirtse ja mett on soovitav süüa koos, see on

füsioloogiliselt põhjendatud. Mõnikord küpsetatakse neid tulel, tambitakse siis peeneks ja saadakse veidikese soola lisamisel väga maitsev toit, mis säilib kuude kaupa. Keedetult pole rohutirtsud maitsvad, kuid praetult eelistan ma neid garneelidele*, ehkki ma võimaluse korral loobuksin nii ühtedest kui teistest.

Reiside ajal kannatasime mõnikord tugevasti liha puudumise all. See andis ennast eriti tunda meie laste juures, ja pärismaalased, väljendades oma kaastunnet, andsid neile sageli suuri tõuke, mis näisid lastele meeldivat. Need tõugud ei võinud olla tervisele kahjulikud, sest pärismaalased ise kugistasid neid tohutul hulgal. Teiseks toidulisigiks, mida meie lapsed himuga sõid, olid erakordselt suured konnad. Neid nimetati «matlametlo». Pärismaalaste tõekspidamist mööda need päratu suured konnad, mis toiduks valmistatult näevad välja nagu kanapojad, sajavad alla äikesepilvedest, kuna pärast tugevat äikesevalingut veega täitunud ja mõneks päevaks lompideks muutunud madalamad kohad on peagi asustatud selle valjusti krooksuva riiaka loomaperega. Selline harukordne nähtus leiab aset kõige kuivemates kohtades, seal, kus kogenematu vaatleja ei avasta vihmaperioodi vaheajal mingisuguseid märke elust. Olles kord sunnitud ööbima ühes Kalahari piirkonnas, kus meil paari ööpäeva jooksul polnud lootust leida vett loomade jaoks, olin ma üllatatud, kuuldes ilusal vaiksel õhtul konnade krooksumist. Sammusin edasi, kuni olin veendunud, et muusikandid on jäänud minu ja meie lõkketule vahele, ning konstateerisin, et nende rõõmu võis põhjustada üksnes lootus vihmale.

Hiljem kuulsin bušmanitelt, et matlametlod teevad endile urud ühe teatava põõsa juurte lähedusse ja on põuakuude ajal seal mugavalt varjul. Kuna nad harva väljuvad oma urgudest, kasutab nende suudmeid üks ämbliku suur teisend, kududes sinna oma võrgud. Konnadel on sel kombel aken ja tasuta kardin. Ja üksnes bušman võis tulla mõttele otsida konni ämblikuvõrgu tagant. Sel korral, millest ma jutustasin, ei suutnud ma avastada ühtki konna. Kui nad ägeda äikesevihmavalingu ajal täituvaisse nõgudesse on roninud ja betšuaanid loomanahkade all varju on otsinud, hakkab järsku igalt poolt ühekorraga kostma nende koor, jättes mulje, nagu oleksid nad tõe-

* *Garneel* — väike söödav merivähk. *(Toim.)*

poolest laskunud pilvedest. Kuna ma olin harjunud arvama, et konnad krooksuvad ainult siis, kui nad istuvad kõrini vees, valmistas kõrbes kuival ajal matlametlode avastamine mulle ennemini teatava pettumuse. Nende muusikat peeti üldiselt kõige meeldivamaks hääleks, mis hellitab kõrva pärast veetu kõrbeala läbimist, ja ma võin täiesti aru saada sümpaatiast, mida oma valmis «Poisid ja konnad» väljendab nende loomade vastu Aisopos, kes oli ise aafriklane.

Sõnnikumardikas on üks kõige kasulikumaid putukaid, kuna teda võib täie õigusega nimetada sanitaarmardikaks. Seal, kus neid mardikaid esineb rohkesti, näiteks Kurumanis, on kõikides külades nii õhk kui maapind puhtad. Vaevalt satub väljaheide maapinnale, kui on kuulda haisust kohale meelitatud tiivuliste sanitaride suminat. Otsekohe veeretavad nad sõnniku piljardipallisuuruste ümmarguste tükkidena igasse külge laiali. Kui nad jõuavad kohani, mis pehmuselt sobib munade paigutamiseks ja on ohutu poegadele, kaevavad nad sõnnikukera alt senikaua mulda ära, kuni see tervenisti mahub moodustunud auku, katavad siis pealt kinni ja munevad selle massi sisse oma munad. Kui tõugud kasvavad, õgivad nad enne maapinnale väljumist ja iseseisva elu alustamist kogu kuulikese sisu ära. Väikesed veeretajad oma hiiglaslike pallidega meenutavad Atlast maakeraga turjal, ainult et sitikad liiguvad tagurpidi, pea vastu maad, tõugates sõnnikukera tagajalgadega, just nagu poisid, kes pea peal seistes veeretaksid lumepalli jalgadega.

Mulle oli tulnud mõte sooritada reis läbi kõrbe Ngami järve äärde ja ma hakkasin koguma kõrbe kohta kõiki andmeid, mis ma iganes suutsin. Sekomi, bamangvaatode pealik, tundis teed, kuid kuna järve ümbruskond oli rikas elevandiluu poolest ja ta vedas seda sealt perioodiliselt suurel hulgal välja, hoidis ta liikumisteed hoolega ainult enda teada.

Setšele, kes hindas kõrgelt kõike euroopalikku ja alati selgesti mõistis oma isiklikku kasu, püüdis loomulikult kindlustada endale võimalust kasutada neid šansse, mida pakkus see ahvatlev piirkond.

Ealt ja päritolult oli Setšele Sekomist vanem ja kõrgem, kuna siis, kui ühtne esialgne suguharu jagunes bamangvaatode, bangvakeetsede ja bakveinide suguharudeks, säilitasid viimased pealikute pärilikkuse; seetõttu oli

nende pealikul Setšelel eesõigus bamangvaatode pealiku Sekomiga võrreldes. Kui nad viibisid kahekesi jahil, sai tava järgi Setšele endale kõikide Sekomi poolt tapetud loomade pead.

Minu soovitusel saatis Setšele mõned mehed Sekomi juurde palvega lubada mul minna tema teed mööda. Sellele palvele lisandus kingituseks üks härg. Sekomi ema, kellel oli pojale suur mõju, keeldus lubamast, sest temale me polnud kingitusega meelehead valmistanud. Selle tõttu tuli saata uus saatkond. Setšele kõrval järgmine kõige tähtsam mees bakveinide suguharust viis ühe härja Sekomile ja teise tema emale. Ent ka see lükati tagasi. Meile teatati: «Järve juurde viiva tee ääres asuvad matabeeled, betšuaanide surmavaenlased, ja kui nad tapavad valge mehe, langeb kogu tema rahva süüdistus meie peale.»

Ngami järve täpne asukoht oli määratud vähemalt pool sajandit tagasi pärismaalaste poolt, kes külastasid järve siis, kui kõrbes sadas rikkalikumalt vihma kui nüüd. Hiljem on tehtud palju katseid juhatatud suunas läbi kõrbe minnes järveni jõuda, kuid see on osutunud võimatuks isegi grikvadele, kelles voolab veidi bušmanite verd ja kes on suutelised taluma janu rohkem kui eurooplased. Ilmselt oli meie ainsaks šansiks edule minna ümber kõrbe, selle asemel, et seda läbida. Parim aeg selliseks katseks oleks olnud vihmaaja lõpp, märts või aprill, sest sel ajal võis tõenäoliselt leida vihmaveeloike ning laukaid, mis vihmatu talve jooksul alati ära kuivavad. Oma kavatsusest teatasin ma ühele Aafrika-uurijale, kolonel Steele'ile, kes oli sel ajal adjutandiks markii Tweedale juures Madrases. Tema aga teatas sellest edasi kahele džentlmenile, kellega me olime sõbraks saanud nende Aafrika-reiside kestel, nimelt major Vardonile ja mr. Oswellile. Kõik need džentlmenid olid nii vaimustatud küttimisest ja avastusreisidest Aafrikas, et esimesed kaks neist pidid olema tõsiselt kadedad Oswellile, kel oli õnn lahkuda Indiast uuesti läbi elama kõrbeelu rõõme ja viletsusi. Kui mr. Oswell lõpuks saabus, tuues endaga kaasa mr. Murray, võttis ta enda peale kõik kulud, mis olid seotud teejuhtidega.

Setšele ise oleks tahtnud meiega kaasa tulla, kuid kuna ma kartsin buuride kallaletungi, mis oleks võinud aset leida meie äraolekul, ja seda, et süü pealiku eemalviibimise pärast langeks siis minule, laitsin ma tal selle kavatsuse ära.

Enne kui asuda selle reisi sündmuste esitamisele, võtan ma endale vabaduse anda teatav ülevaade suurest Kalahari kõrbest, et lugejad mõningal määral mõistaksid, mis laadi raskusi meil tuli kohata.

Maa-ala Oranje jõest lõunas (29. laiuskraad) kuni Ngami järveni põhjas ja ligikaudu idapikkusest 24° kuni peaaegu läänerannikuni nimetatakse kõrbeks lihtsalt sellepärast, et seal pole jõgesid ega ojasid, ja et seal on kaevudes väga vähe vett. See ei tähenda sugugi, et Kalahari oleks ilma taimestikuta või eluta — ta on kaetud rohuga ja mitmesuguste ronitaimedega. Peale nende leidub veel kohati põõsastikku ja isegi puid. Kõrbe pind, ehkki mitmes kohas lõhestatud endiste jõgede sängidest, on suurepäraselt tasane. Tema teetuil lagendikel uitavad tohutu suured karjad teatavaid antiloope, kes vajavad ainult väga vähe või peaaegu üldse ei vaja vett. Kõrbe elanikud, bušmanid ja bakalaharid, peavad jahti suurtele metsloomadele, arvututele närilistele ja väikestele kaslaste liikidele, kes toituvad närilistest. Pinnase moodustab pehme sätendav liiv, peaaegu puhas kvarts. Iidsete jõgede sängid sisaldavad palju alluviaalseid setteid, ja kuna päikese lõõmavad kiired on need kõvaks küpsetanud, jääb jõesängi mõnesse nõkku vihmavett koguni mitmeks kuuks aastas.

Rohtu on selles tähelepanuväärses paigas üllatavalt palju. Ta kasvab tavaliselt üksikute puhmikutena, mille vahel on maapind paljas või siis kaetud ronitaimedega, mis oma sügaval maapinnas peituvate juurte tõttu on põua vastu vähe tundlikud. Väga suur on taimede hulk, mille juurtel on mugulad; nende juure ehituse eesmärgiks on taime kindlustamine toidu ja niiskusega pika kuivaperioodi jooksul, kui ei üht ega teist pole võimalik kusagilt saada. Siin esineb näide taimest, mis ei kuulu üldiselt mugultaimede hulka, kuid mis on muutunud mugultaimeks tingimustes, kus sellised lisandid on hädavajalikud elutegevuseks kui tema elu alalhoidjad. Samasugune nähtus ilmneb Angoolas ühel viinapuuliigil, mille juured on varustatud mugulatega samal eesmärgil. Taim, millest on jutt, kuulub kõrvitsõieliste hulka ja tal on väikesed erepunased söödavad viljad, mis kujult meenutavad kurki.

Teine taim, mida nimetatakse «lerošua», on kõrbeelanikele tõeliseks õnnistuseks. See on väike taim, lehed on tal

pikad ja kitsad, vars aga pole jämedam kui varesesule roots. Tema juurt välja kaevates jõudsime ühe kuni poolteise jala sügavusel sageli väikese lapse pea suuruste mugulateni. Kui mugulal koor pealt ära võtta, siis selgub, et sisuks on kärgjas kude, mis on täis maitselt noort rõigast meenutavat mahla. Tänu sellele, et need mugulad asuvad küllalt sügaval maa sees, on nende mahl meeldivalt jahe ja värskendav. Selle maa teistes kohtades, kus pikk kuumaperiood kuivatab pinnase, võib kohata veel üht selle taime liiki, mida hüütakse «mokuri». See roomav taim kasvatab maa alla mitu mugulat, millest mõned on inimese pea suurused. Mugulad asuvad maa all horisontaaltasapinnas sõõrikujuliselt, umbes ühe jardi kaugusel taime varrest. Pärismaalased kopsivad kiviga selle ringi piirides vastu maad ja määravad kõla järgi koha, kus vett sisaldav mugul asub. Siis kaevavad nad ligikaudu ühe jala sügavusele ja leiavad otsitava.

Kuid kõige hämmastavamaks taimeks selles kõrbes on kahvriarbuus «kengve» ehk «keme» *(Cucumis caffer)*. Neil aastail, kui vihma sajab rohkem kui harilikult, on maa suured piirkonnad sõna tõsises mõttes kaetud nende arbuusidega. Seda juhtub tavaliselt üks kord kümne-üheteistkümne aasta jooksul. Viimasel kolmel korral sattusid need aastad kokku erakordselt niiskusrikka vihmaperioodiga. Siis tunnevad tema ohtrast saagist rõõmu iga seltsi ja liiki loomad, sealhulgas ka inimene. Elevant, ürgmetsade tõeline kuningas, tunneb temast naudingut ja seda teevad ka erinevad ninasarvikute liigid. Niisama aplalt söövad arbuuse samuti mitmesugused antiloobid. Lõvid, hüäänid, šaakalid ja hiired — kõik nad näivad hindavat kõrgelt seda üldist õnnistust. Ent mitte kõik need arbuusid pole ühtviisi söödavad. Ühed neist on magusad, teised aga sedavõrd kibedad, et buurid nimetavad neid üldse «kibedateks arbuusideks». Pärismaalased eristavad neid üksteisest, lüües arbuusile väikese kirvekesega täkke ja maitstes seda keelega. Sel kombel eraldavad nad hõlpsasti magusad kibedatest. Kibedad arbuusid on kahjulikud, magusad seevastu tervisele väga kasulikud. Niisugust omapärast nähtust, kus üks taimeliik annab nii kibedaid kui magusaid vilju, täheldatakse ka sel maal sageli kohatava söödava punase kurgi puhul. Viimane on ligi 4 tolli pikk ja ligi poolteist tolli jäme. Valminud vili on tal erepunane. Paljud neist on kibedad, teised seevastu

väga magusad. Isegi aedarbuusid võivad muutuda kibedaks, kui kusagil läheduses on kibedaid kengvesid, sest mesilased kannavad õietolmu ühtedelt teistele.

Maa selle ala elanikkond koosneb bušmanitest ja bakalaharidest. Esimesed kujutavad endast arvatavasti kontinendi lõunaosa põliselanikke, bakalaharid aga varem emigreerunud betšuaanide jäänuseid. Bušmanid elavad kõrbes omaenda valiku järgi, bakalaharid on selleks sunnitud, kuid nii ühtedele kui teistele on omane tugev vabadusearmastus. Bušmanid on oma keelelt, rassilt, kommetelt ja välimuselt pärismaalaste seas erandiks.* Nad on ainukeseks tõeliseks rändrahvaks kogu maal; kunagi ei hari nad maad ega pea mingisuguseid koduloomi peale viletsate koerte. Bušmanid tunnevad niivõrd hästi metsloomade omadusi ja kombeid, et jälgivad ja kütivad neid nende rändamise ajal, liikudes sel moel paigast paika ja pidurdades loomade ülemäärast paljunemist niisama palju kui kiskjadki. Bušmanite peatoiduseks on metsloomaliha. Seda täiendavad mugulad, kaunad ja puuviljad, mida naised kõrbes korjavad. Need, kes elavad kõrbe kuumadel liivatasandikel, on kõhna, sitke kehaehitusega ja suudavad taluda pingutusi ning karmi puudust. Paljud neist on väikest kasvu, ehkki mitte kääbused. Selle suguharu Euroopasse toodud eksemplarid olid valitud välja kõik äärmiselt inetud nagu rändkaupmeeste koerad. Nii kujunes inglaste ettekujutus kogu suguharust ekslikuks. Sama tulemus oleks saavutatud üksikute, kõige näotumate inglaste esitamisel Aafrikas kogu inglise rahva iseloomustamise eesmärgil. See, et bušmanid sarnanevad babuiinidega**, on teatud määral õige, kuna just babuiinid on mõnes suhtes ebaharilikult inimese sarnased.

Bakalaharide suguharu kohta kõneldakse juba vanast ajast, et see on betšuaani suguharudest kõige ürgsem. Nendest räägiti, et enne seda, kui nad nende oma rahva hulka kuuluvate uustulnukate poolt paljaks riisuti ja kõrbesse

---

* Bušmanid («võsas elavad inimesed») on väikest kasvu, heleda nahavärvusega rahvas, kes, nagu arvatakse, kujutab endast koos teiste kääbusrahvastega Aafrika elanikkonna kõige vanemat kihti. Oma füüsiliste tunnuste ja keele poolest moodustavad nad erigrupi. Käesolevaks ajaks on bušmanid peaaegu kõik kas hävitatud või välja surnud, osaliselt aga segunenud hotentottidega. *(Toim.)*

** Paavianide hulka kuuluvad suured ahvid Aafrikas ja Araabias. *(Toim.)*

aeti, olevat neil olnud tohutud suurte sarvloomade karjad. Seda meenutab ka Bruce*. Elades sellest ajast peale nendelsamadel tasandikel, kus bušmanid, alludes samasuguse kliima toimele, kannatades samuti janu ja toitudes sajandeid bušmanitega ühesugusest toidust, on bakalaharid vääramatuks tõendiks selle kohta, et paikkond iseenesest pole alati küllaldane põhjus rassilisele erinevusele. Bakalaharid on säilitanud visalt betšuaanide tugeva armastuse maaharimise ja koduloomade vastu. Igal aastal kõplavad nad oma aedu, ehkki sageli kõik, mida nad võivad sealt loota, on ainult arbuusid ja kõrvitsad. Hoolikalt kasvatavad nad üles väikesi kitsekarju, ehkki, nagu ma ise nägin, tuleb neile loomadele vett ammutada tillukestest kaevudest, kust pärismaalased koguvad seda jaanalinnu muna koore või lusika abil. Selleks et hankida endile vahetuskaubana loomanahkade vastu odasid, nuge, tubakat ja koeri, on neil tavaliselt sidemed kõrbe ääres elavate mitmesuguste betšuaani suguharude «mõjukate inimestega». Loomanahku saavad nad küttides väikesi kaslaste hulka kuuluvaid kiskjaid, aga samuti ka kaht liiki šaakaleid — tumedaid ja kuldseid. Esimesel neist, «motlosel» *(Megalotis capensis)*, on kõige soojem nahk kõikidest karusnahkadest, mis üldse leiduvad sel maal. Teise šaakali «pukuje» *(Canis mesomelas* ja *Canis aureus)* nahast tehakse väga ilusaid mantleid, mida hüütakse «karossideks». Väärtuselt järgmisteks on «tsipa» ehk väike panterkass *(Felis nigripes)*, «tuane» ehk ilves, metskass, tähnikkass ja teised väikesed loomad. Jahisaagiks on ka hulk «puti» (väikese antiloobi) ja «puruhuru» (mägikitse) nahku ning nende kõrval veel lõvide, leopardide, pantrite ja hüäänide nahad.** Minu viibimise ajal betšuaanide seas õmblesid nad rohkem kui 20 000 loomanahka karossideks; osa neist läks kohalikele elanikele, osa aga müüdi kaupmeestele, ja ma usun, et paljud neist leidsid tee koguni Hiinasse. Bakveinid ostsid idapoolse-

---

* James Bruce (1730—1794) — inglise maadeuurija, kes avastas ka Sinise Niiluse allikad. *(Toim.)*

** Metsloomade rohkus Lõuna-Aafrikas XIX sajandil tingis sinna tugeva jahisportlaste voolu Euroopast, kes kulutasid suuri summasid ainuüksi selleks, et rahuldada lõvide, ninasarvikute ja teiste Aafrika loomade küttimise kirge. Käesolevaks ajaks on loomastik seal tublisti vähenenud, kuid siiski on Aafrika veel praegugi teiste kontinentidega võrreldes rikas metsloomade poolest. *(Toim.)*

telt suguharudelt tubakat, mille vastu said bakalaharidelt nahku. Nahad parkisid nad ära, õmblesid neist karosse ja läksid seejärel lõunasse, kus ostsid viimaste eest mullikaid. Lehmi peetakse siin suurimaks rikkuseks. Mulle esitati sageli küsimus: «Kas kuninganna Victorial on palju lehmi?»

Kaubavahetuse kokkulepe, mis nad sõlmivad, on mõlemale poolele kasulik, kuid sageli mõni betšuaani suguharu teeb bakalaharidele ülekohut ja kahju, tungides neile kallale ja sundides ära andma loomanahku, mis nad hoiavad võib-olla oma sõprade jaoks. Bakalaharid on arad ja sarnanevad kehaehituselt sageli Austraalia põliselanikega. Neil on peenikesed käed ning jalad ja punnis kõht — nende poolt tarvitatava toore, raskestiseeditava toidu tagajärg. Nende laste silmis pole sära. Ma ei näinud kunagi, et nende lapsed oleksid mänginud. Käputäis betšuaanisid võib tulla bakalaharide külla ja nõuda karistamatult kõike, mis nad iganes soovivad, kuid kui needsamad avantüristid kohtuvad bušmanitega, on nad valmis vahetama oma üleoleva despootliku tooni lipitseva orjalikkuse vastu. Betšuaanid teavad, et kui nad keelduvad andmast tubakat, mida neilt nõutakse, võivad bušmanid, need kõrbe vabad lapsed, lahendada küsimuse endi kasuks mürginoole abil.

Kartus mõne võõra betšuaani suguharu inimeste külaskäigu ees sunnib bakalaharisid eelistama veest kaugemal asuvaid elukohti. Pole harvad juhtumid, kus nad peidavad oma varud maa sisse, täidavad augu liivaga ning teevad sinna tule peale. Kui neil läheb vaja vett, käivad nende naised, kott või võrk kahe-kolmekümne veeanumaga seljas, seda toomas. Neiks anumaiks on jaanalinnumuna koored, mille ühes otsas on parajasti nii suur auk, et sõrm sinna sisse mahub. Naised võtavad umbes kahe jala pikkuse pillirookepi, seovad selle ühte otsa rohutuusti ja torkavad ta auku, mis on kaevatud maasse nii sügavale, kui käsi ulatab. Seejärel tambitakse pilliroovarre ümber märg liiv kõvasti kinni. Pilliroo vabast otsast imedes tekitatakse nüüd maassekaevatud rohutuustis vaakuum, mille tõttu sinna hakkab kogunema vett. Vesi tõuseb kiiresti pilliroogu mööda suhu. Imeja suust mõni toll madalamale pannakse pilliroo kõrvale munakoor. Vastavalt sellele, kuidas naine suutäis suutäie järel vett üles tõmbab, juhib vastav õlekõrs vee suust munakoorde. Vesi lastakse voo-

lata mööda õlekõrre välispinda, mitte aga tema õõnt kaudu. Kui keegi püüaks lasta veejuga suust veidi madalamal asuvasse pudelisse, siis taipaks ta varsti, et bušmani naiste leiutis suunata vesi munakoorde õlekõrre abil on tark. Kogu vesi läheb sel moel läbi naise suu nagu läbi pumba. Kui vesi tuuakse koju, peidetakse ta hoolikalt.

Ma olin nende külades, kus siis, kui me oleksime talitanud nagu võimukandjad ja tuhninud läbi iga hüti, me poleks leidnud midagi. Kuid kui me istusime rahulikult maha ja kannatlikult ootasime, tekkis elanikel lõppude lõpuks meist alati positiivne arvamine ja varsti tõi mõni naine teadmata kust munakoore, mis oli täis kallihinnalist märjukest.

Peab märkima, et see niinimetatud kõrb pole hoopiski kasutu maa-ala. Lisaks sellele, et ta peab ülal arvukat hulka väikesi ja suuri loomi, saadab ta üht-teist ka maailmaturule. Ta pakkus pelgupaika paljudele põgenevatele suguharudele — kõigepealt bakalaharidele, seejärel aga ka teistele betšuaanidele, kui nende maad rüüstasid päriskahvrid matabeeled. Bakveinid, bangvakeetsed ja bamangvaatod — kõik põgenesid Kalahari kõrbe, matabeele marodöörid aga, kes tulid veerikkast idast, hukkusid seal põgenikke taga ajada püüdes sadade kaupa. Üks bangvakeetse pealik, kes oli kavalam kui teised, saatis matabeeledele vastu teejuhid ja juhtis nad kohta, kus sadade miilide ulatuses polnud võimalik leida piiskagi vett, mille tagajärjel matabeeled hukkusid. Hukkus samuti ka palju bakveine. Nende vanad mehed, kes oleksid võinud jutustada meile vanaaegseid lugusid, surid neil põgenemistel.

KOLMAS PEATÜKK

Väljasõit Kolobengist 1. juunil 1849. — Teekaaslased. — Meie tee. — Rohuküllus. — Kõrbeallikas Serotli. — Kaevu kaevamise moodus. — Veisantiloop. — Kõrbe loomad. — Hüään. — Pealik Sekomi. — Hädaohud. — Eksinud teejuht. — Aeglane edasiliikumine. — Veenappus. — Bušmani naise vangistamine. — Soolajärved Ntšokotsas. — Miraaž. — Jõudmine Zouga jõeni. — Ngami järve avastamine 1. augustil 1849. — Järve mõõtmed. — Vee madalus. — Järve asend suure jõesüsteemi reservuaarina. — Bamangvaatod ja nende pealik. — Otsus pöörduda tagasi Kapimaale. — Zouga jõe kaldad. — Puud. — Elevandid. — Uus antiloobiliik. — Zouga kalad.

Selline oli kõrb, mida me kavatsesime läbida, maa-ala, mis oli betšuaanidele hirmus ennekõike suure hulga madude pärast, kellest ta kubises ja kes toitusid mitmesugustest hiirtest. Kõrb hirmutas veel tugeva januga, mida betšuaanid pidid sageli kannatama, sest nende veeanumad jäid liiga väikesteks vahemaade jaoks, mis tuli läbida lähima kaevuni jõudmiseks.

Just enne minu teekaaslaste Kolobengi jõudmist saabus järvelt rühm pärismaalasi teatega, et nad on saadetud pealik Letšulatebe poolt, kes palub mind külastada tema maad. Nad jutustasid sellise tulisusega tohutust hulgast elevandiluust, mida seal leida võib (karjaaedikud on tehtud suurtest elevandikihvadest jne.), et meie teejuhte bakveine haaras vastupandamatu soov alustada sedamaid teekonda järve juurde, mis muidugi meile kõigile väga meeldis. Letšulatebe saadikud tulid just nagu kutsumise peale, sest me saime neilt õigeaegselt teada, et teed mööda, kust nad olid tulnud, vankrid läbi ei pääse.

Mai lõpul saabusid Oswell ja Murray ning 1. juunil 1849 alustasime liikumist tundmatusse piirkonda. Suundusime põhja, sõitsime ümber metsaga kaetud kõrgendikeahela, mis ulatub kuni bakveinide endise asukoha Šokuaneni, ja jõudsime peagi välja bamangvaatode juurde või-

vale suurele teele. See tee kulges suuremalt osalt ühe liidse, omal ajal põhjast lõunasse voolanud jõe orus ehk vadis. Jõeoru-äärne maastik oli täiesti tasane, kuid kaetud hõreda metsa ja põõsastikuga ning rikkaliku rohuga. Puud kuulusid suuremalt jaolt ühte akaatsialiiki, mida hüütakse «monaato» ja mille levikuala algab sellest piirkonnast veidi lõuna pool ning ulatub kuni Angoolani. Selle puu lehtedest toitub öösiti suur röövik «nato», kes päikese kõrvetavate kiirte eest pääsu otsides laskub päevaks puult alla ja poeb juurte juures liiva sisse. Inimesed kaevavad teda sealt välja ning söövad meeleldi praetult — tal on hõrk juurvilja maitse. Ka nukkumiseks poeb nato maa sisse, kuid ka siis otsitakse ta üles ja süüakse ära. Kui röövik aga puutumata jääb, väljub nukust ilus liblikas.

Pinnas on neis paigus liivane, siin-seal leidub tundemärke, mis näitavad, et mõnedes, praegu veetutes kohtades on olnud varem kaevud ja joogikohad karjale.

Boatlanama, meie järgmine peatuspaik, on imekena kohake keset kuiva kõrbe. Kaevud, kust meil tuli hankida vett loomadele, olid sügavad, kuid veerohked. Nende juures leidsime mitu bakalahariide küla, ümbruses oli ka suur hulk pallaheid, gaselle, pärlkanu ning väikesi ahve.

Järgnevalt jõudsime Lopepesse. See koht on järjekordseks tõendiks maa kuivamisest. Kui ma sealt esimest korda läbi sõitsin, oli Lopepe suur soo, kust voolas lõuna poole ojake, nüüd aga suutsime siin üksnes kaevude põhjas uuristades suuri vaevu oma loomi joota.

Mašues, kus me leidsime liivakivist kaljunõos ammendamatu varu puhast vett, pöördusime ära Bamangvaato mägede poole viivalt teelt ja suundusime põhja, kõrbesse. Pärast seda, kui olime jootnud oma loomi Lobotani kaevu ääres, mis asub Bamangvaatost loode pool, jätkasime teed Serotliks hüütava allika suunas. See allikas asub juba päris Kalaharis. Maapind on siin kaetud põõsastiku ja mingisuguste liblikõieliste hulka kuuluvate lillade õitega puudega. Pinnase moodustab pehme valge liiv, mis äärmiselt väsitab härgi, sest rattad vajuvad üle pöia sisse ning vedada on väga raske. Serotlis hakkasid meile silma ainult mõned niisugused lohud, nagu need jäävad järele pühvlite ja ninasarvikute püherdamisest mudas. Ühe sellise süvendi sopis paistis vett, mille meie koerad oleksid kiiresti ära lakkunud, kui me poleks neid minema ajanud. See oli kogu nähaolev veetagavara peaaegu kaheksaküm-

nele härjale, paarikümnele hobusele ja umbes kahekümnele inimesele. Meie teejuht Ramotobi, kes oli veetnud oma nooruse kõrbes, teatas, et ehkki me ei näe midagi, on vett ometigi siinsamas käe-jala juures küllalt. Lõime selles kahtlema ja võtsime labidad välja, kuid meie teejuhid suhtusid põlglikult sellesse, nende jaoks uuemoelisse abisse, ning hakkasid väga energiliselt kätega liiva laiali kraapima. Vee, mida me vajasime järgneva seitsmekümne miili, s. o. kolmepäevase matka jooksul, pidime hankima siin. Labidate ja sõrmede abil kaevasime kaks kuue jala sügavust ja peaaegu niisama suure diameetriga auku. Teejuhid hoiatasid eriti, et me ei purustaks aukude põhja jäävat kõva liiva kihti: nad teadsid, et kui see läbi kaevata, «läheb vesi minema». Pärismaalastel oli täiesti õigus, sest vesi asub nähtavasti selle liivakivist põranda peal. Selle nõuande õigsus tegi proovi läbi juhtumil ühe hoopiski mitte kõige taibukamate hulka kuuluva inglasega, kes ei pööranud pärismaalaste hoiatusele mingisugust tähelepanu ja kaevas Mohotluani kaevus sellest liivakihist augu läbi, mille tagajärjel vesi läks sedamaid alla ja kaev muutus kasutamiskõlbmatuks. Kui me jõudsime liivakivikihini, märkasime, et just sellel tasapinnal, kus pehme liiv temaga kokku puutub, nõrgub igalt poolt vett. Nägime ära, kui palju teda kogunes, ja võisime sel õhtul joota hobuseid. Kuid härgade jaoks vett ei jätkunud ja me saatsime nad tagasi Lobotanisse, kus pärast seda, kui loomad olid kannatanud janu tervelt neli päeva, nad said lõpuks küllalt juua. Jätsime hobused endi juurde, kuna nad olid vajalikud jahipidamiseks metsloomadele, kelle lihast kogu meie arvukas ekspeditsioon toitus. Järgmisel hommikul nägime, et vett immitseb kiiremini kui eelmisel päeval. Nii sünnib see alati selliste veevõtukohtadega, sest veevool laiendab läbipääsusid. Koos veega uhutakse kaevu ka suur hulk liiva. Ühtlasi suureneb aga ka veevaru ja kui algul jätkus sellest ainult mõne inimese vajaduse rahuldamiseks, kogunes teda juba mõne päeva jooksul nii palju, et piisas ka härgadele. Just nimelt neis kohtades, kus toimub selline imbumine, hangivad endile vett ka bakalaharid. Kuna aga need kohad asuvad tavaliselt muistsetes jõesängides, siis võib arvata, et seal liigub kogunenud vihmavesi. Mõnel juhul võivad need olla allikad, mis varem toitsid jõge, nüüd aga ei tõuse enam maapinnale.

Vaatamata sellele, et vesi ei olnud sellisel kombel, nagu meie seda hankisime, kättesaadav veisantiloopidele, sõi meie ümbruses rohumaadel suur hulk neid graatsilisi loomi. Tapetud veisantiloobid osutusid mitte ainult rammusaiks, vaid nende magudes leidus ka tähelepanuväärne kogus vett. Uurisin hoolega läbi kogu nende seedetrakti, et näha, kas sel pole mingisugust iseärasust, mis selgitaks, kuidas see loom suudab tervete kuude kaupa läbi saada ilma veeta, kuid ma ei avastanud midagi. Teised loomad, nagu dukkerantiloop *(Cephalophus mergens)* ehk betšuaanide keeles puti, mägikits *(Tragulus rupestria)* ehk puruhuru, pistsarvantiloop ehk kukaama *(Oryx capensis)* ja okassiga *(Hystrix cristata)*, on kõik võimelised tervete kuude kaupa elama ilma veeta, hoides oma elu alal üksnes mahlusisaldavate mugulate ja sibulate abil. Neil on teravad sõrad, millega saab hästi mugulaid maa seest välja kaevata, ja seetõttu pole raske mõista, millest nad kõrbes elavad.

Mõnesid loomi aga, vastupidi, ei näe üldse mujal kui ainult vee läheduses. Ninasarviku, pühvli, gnuu *(Catoblepas gnu)*, kaelkirjaku, sebra ja pallahi *(Antilope melampus)* nägemine on kindel tunnus, et vesi pole kaugemal kui seitse-kaheksa miili. Kuid võib kohata sadasid veisantiloope *(Boselaphus oreas)*, kukaamasid, tolosid ehk kudusid *(Strepsiceros capensis)*, samuti hüpikgaselle *(Gazella euchore)* ning jaanalinde, ilma et oleks mingisugust garantiid leida vett kolmekümne-neljakümne miili ulatuses. Tõepoolest, rammusa läikivakarvalise veisantiloobi leidmine kõrbes ei hajuta mõtteid võimalikust janusurmast isegi pärismaalase peas. Arvan siiski, et need loomad võivad elada siin ainult sel juhul, kui taimedes, millest nad toituvad, on küllalt niiskust, sest ühel ebatavalise põua aastal põgenesid veisantiloopide ja jaanalindude karjad hulganisti kõrbest Zouga äärde ja selle jõe kallastel tapeti neid sel ajal palju. Niikaua, kui söödas on niiskust, joovad need loomad harva. Kui aga rändur näeb ninasarviku, pühvli või sebra jälgi, võib ta neid mööda edasi minnes olla täiesti veendunud, et ta mõne miili pärast jõuab veeni.

Serotlis viibimise teise päeva õhtul ajas üks kõrge rohu seest äkki nähtavale ilmunud hüään meie loomad paanikasse. Sellist salakavalat kallaletungimisviisi kasutab see arg kiskja alati. Oma vahvuselt sarnaneb hüään väga isa-

kalkuniga: ta sõõstab loomale kallale siis, kui see põgeneb, kuid kui loom rahulikult paigal seisab, jääb ka tema seisma. Meie seitseteist hüäänist hirmutatud veohärga jooksid ära ja sattusid otse Sekomi kätte, kelle külastamiseks meil polnud erilist soovi, kuna ta oli ebasõbralikult suhtunud meie üritusse. Kui meie härjad taolises olukorras oleksid sattunud kahvrite kätte, oleksid need karja omastanud, kuid siin oli karjavargus tundmatu. Sekomi saatis meile härjad tagasi, soovitades tungivalt loobuda katsest sõita läbi kõrbe: «Kuhu te lähete? Te hukkute kuumuse ja janu kätte, ning siis hakkavad kõik valged mehed süüdistama mind, et ma teid ei päästnud.»

Vastasime käskjalgadele, et valged inimesed panevad meie surma meie endi rumaluse ja põikpäisuse (tlogo, e thata) arvele, «kuna me ei lubanud oma saatjaid ja teejuhte enne tagasi tulla, kui nad on meid maha matnud». Saatsime Sekomile tubli kingituse ja tõotasime, et juhul kui ta lubab bakalaharidel hoida meie jaoks kaevud avatuina, saadame talle tagasitulekul samasuguse.

Kulutanud kogu oma kõneosavuse viljatuteks katseteks veenda meid tagasi pöörduma, küsis saadikuterühma vanemaks olev alampealik: «Kes neid juhib?» Ta vaatas ringi ja hüüdis teesklemata põlgusega: «See on Ramotobi!» Meie teejuht Ramotobi oli kuulunud Sekomi suguharusse, kuid jooksis sealt ära Setšele juurde. Kuna sel maal võetakse põgenikke alati hästi vastu ja nad võivad hiljem isegi külastada oma vana suguharu, siis polnud Ramotobil vähimatki kartust teha isegi seda, mis oli risti vastu tema endise pealiku ja suguharu huvidele.

Maastik on Serotli ümbruses täiesti tasane, pinnas koosneb peenest valgest liivast. Päike paistab seal pilvitus taevas harukordselt eredalt ja silmipimestavalt. Kõik üksteisest paljaste maaribadega eraldatud puude- ja põõsasterühmad on omavahel sedavõrd sarnased, et kui te eemaldute kaevust mingisuguses suunas kas või ainult veerand miili, on teil väga raske tagasiteed leida. Kord läksid Oswell ja Murray ühe bakalahari saatel antiloope küttima. Maastiku täielik ühetaolisus sundis isegi kõrbepoega teed kaotama. Selle tagajärjel toimus küttide ja teejuhi vahel kummalegi poolele täiesti arusaamatu kõnelus.

Üheks pärismaalaste kõige kasutatavamaks fraasiks on «kia itumela» — «tänan sind» või «mulle meeldib see

Bakalahari naised kõrbes veekogu ääres oma munakoorest veenõusid ja nahklähkreid täitmas.

Hotentotid. Naised tagasiteel veega ja mehed tapetud kaama ümber.

väga». Mõlemad džentlmenid tundsid seda fraasi hästi, samuti kui sõna «metse» — «vesi». Kuid on olemas eelmisega kõlalt väga sarnane väljend «kia timela» — «ma eksin, rändlen», ning mineviku vorm sellest «ki timetse» — «ma olen eksinud.»

Nad olid hulkunud kolmekesi ringi ilma kindla suunata või orientiirita, kuni päike läks looja. Siis aga, tänu tegusõna «eksima» segiajamisele sõnadega «tänama» ja «vesi», kordus nende vahel selle väga külma öö jooksul mitu korda umbes järgmine jutuajamine:

«Kus asuvad meie vankrid?»

Tegelik vastus: «Ei tea. Ma olen eksinud. Ma pole varem kunagi ära eksinud. Ma olen päriselt tee kaotanud.»

Vastus, nii nagu sellest aru saadi:

«Ei tea. Ma tahan vett. Mul on hea meel. Ma olen teile väga tänulik.»

«Vii meid vankrite juurde ja sa saad nii palju vett kui tahad.»

Tegelik vastus (teejuht kõneleb segaselt ringi vaadates):

«Mis kombel ma eksisin? Võib-olla on kaev seal, võib-olla ei. Ma ei tea. Ma olen eksinud.»

Vastusest saadi aru jällegi midagi tänamise taolist. Pärismaalane näis ütlevat, et ta on väga rahul, ja mainis jällegi vett.

Mälu pingutava bakalahari nõutut pilku peeti nõrgameelsuse tunnuseks, korduvat tänuavaldamist aga mõisteti kui püüdu pehmendada valgete raevu.

«Hüva, Livingstone on meile toreda vembu mänginud, andes kaasa selle idioodi. Enam me teda ei usu. Mida see sell tahab öelda, seletades kogu aeg tänust ja veest? Kuule, sina sündinud tola! Vii meid vankrite juurde, seal saad nii liha kui vett... Võib-olla kolkida ta läbi, et tal taip tagasi tuleks?»

«Ei, ei maksa, siis jookseb ta hoopis ära ja me satume veel halvemasse olukorda kui praegu.»

Kütid jõudsid vankrite juurde tagasi järgmisel päeval, tänu nende endi taiplikkusele, mis kõrbes viibides muutub imekspandavalt erksaks, ja me saime südamest naerda, kui nad jutustasid oma kesköistest kõnelustest.

Sedalaadi eksitusi juhtub sageli. Keegi palus tõlki öelda, et ta on valgete inimeste pealiku perekonna liige. «Jah, sa kõneled nagu pealik,» järgnes vastus, mis tähen-

das, et pealik võib öelda ükskõik missuguseid rumalusi, ilma et keegi julgeks sellele vastu vaielda. Tõlgilt said pärismaalased ka arvamuse, et valgete inimeste pealiku sugulane on väga vaene, et tal on vaevalt midagi vankris.

Ma olin mõnikord nördinud madalast hinnangust, mis pärismaalastel oli minu sõprade, küttide suhtes. Olles ise arvamisel, et küttimine aitab äärmiselt tugevasti kaasa mehise ja õilsa iseloomu kujunemisele ja et võitlus metsikute kiskjatega kasvatab külmaverelisust ning hoiab pead kaotamast kriitilistes olukordades, soovisin ma loomulikult, et pärismaalastel kujuneks mu kaasmaalastest hea arvamus.

«Kas tõesti neil küttidel, kes on tulnud nii kaugelt ja kes näevad nii palju vaeva, pole kodus üldse liha?»

«Vastupidi, need on väga rikkad inimesed, nad võiksid kogu oma elu jooksul iga päev tappa härgi.»

«Ja siiski sõitsid nad siia ning kannatavad nii palju janu selle kuiva liha pärast, mida kuidagi ei saa võrrelda veiselihaga?!»

«Nii see on, kuid nad teevad seda mängu mõttes.» (Spordi mõiste on pärismaalaste keeles tundmatu.)

See selgitus kutsus välja naeru ja järelduse:

«Ah, eks sa tead paremini,» või lihtsalt: «Sinu sõbrad on lollid.»

Kui meie poolt kaevatud kaevudesse kogunes lõpuks nii palju vett, et võisime küllaldasel määral joota kõiki oma loomi, sõitsime päeva teisel poolel Serotlist välja. Kuid kuna päike isegi talvel päeval alati tugevasti kõrvetab — sel ajal oli aga talv — venisid vankrid mööda sügavat pehmet liiva väga aeglaselt ja loojanguks olime ainult kuus miili edasi jõudnud. Tegelikult võis liikuda ainult kas hommikul või õhtul, sest ainuski päev sõitu kuuma päikese käes ning pehmel liival oleks võtnud meie härjad maha. Järgmisel päeval sõitsime mööda Pepatšjust («valge tuff»), nii nimetati tufiga äärestatud orgu, kus mõnikord on vett, kuid mis nüüd oli kuiv. Meie pööretelugeja* näitas, et olime jõudnud Serotlist ainult kahekümne viie miili kaugusele.

Ramotobi polnud rahul meie edasiliikumise kiirusega ja

---

* See on aparaat, mis rattarummu külge kinnitatuna registreerib ratta pöördeid. Korrutades pöörete arvu ratta ümbermõõduga, saab kindlaks teha läbitud vahemaa pikkuse. *(Autor.)*

ütles, et kuna järgmine veevaru eespool asub kolme päevateekonna kaugusel, siis sellise aeglase sõidu juures ei jõua me üldse sinna. Meie teenijate äärmised pingutused, piitsaplaksutamine, läbilõikavad hüüded ja nuudihoobid pigistasid vaestelt loomadelt järgmisel päeval välja ainult üheksateist miili. Nii olime me Serotlist ainult nelikümmend neli miili edasi jõudnud, meie härjad olid aga sõidust pehmel pinnasel kaugelt rohkem kurnatud kui siis, kui nad oleksid läbinud kaks korda pikema maa mööda kõva teed ja saanud vett. Meil seisis veel ees, niipalju kui võisime arvata, kolmkümmend miili niisamasugust kurnavat teed. Sel aastaajal kuivab rohi niivõrd, et teda võib käte vahel pulbriks hõõruda. Seetõttu peatustes õnnetud loomad üksnes mäletsesid vaevaliselt, võtmata ainsatki uut suutäit. Tundes vankrites oleva vee lähedust, nad ainult ammusid kaeblikult. Kuid olime otsustanud saavutada oma eesmärgi ja seepärast püüdsime päästa hobuseid, saates nad teejuhiga ette, et meil jääks alles vahend viimase meeleheitliku pingutuse tegemiseks, kui härgadel ei peaks jätkuma jõudu. Murray sõitis nendega ette, meie aga Oswelliga jäime maha, et liikuda mööda tema jälgi niikaua, kui vaevatud härjad on võimelised vankreid vedama, lõpuks aga oli kavatsus rakendada härjad lahti ja saata ka nemad ette.

Hobused sõitsid meie juurest kiiresti ära, kuid kolmanda päeva hommikul, kui me arvasime, et ratsud on juba vee ligidal, nägime neid ootamatult üsna meie vankrite juures. Teejuht oli sattunud mõnedele mitte meie sõidusuunas läinud bušmanite värsketele jälgedele ja hakanud neid mööda liikuma. Jäljed viisid ühe bušmanite lõksu juurde, kuhu oli sattunud antiloop. Murray aga järgnes vähimagi kahtluseta Ramotobile mööda bušmanite jälgi, ehkki need jäljed viisid neid eemale veest, mida me kõik otsisime. Ta oli olnud antiloobi tapmise, nülgimise ja lihajagamise juures, siis aga pärast rasket päevatööd leidis ennast üsna meie vankrite lähedalt!

Ramotobi teejuhiteadmised tulid teetul põõsasteta alal, mida me nüüd läbisime, imetlusväärselt kiiresti tagasi. Kuuskümmend või seitsekümmend miili teisel pool Serotlit oli paistnud üks puude ja põõsaste tukk täpselt samasugusena kui teine. Siin aga ütles ta, kui me hommikul koos edasi sammusime: «Kui me jõuame selle nõoni, satume Sekomi suurele teele; teisel pool seda asub Mokoko jõgi.»

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Ehkki olime liikunud mööda jõesängi, polnud ma seda märganud.

Mõned inimesed, kes olid läinud ette kitsast rada mööda, kus nad olid avastanud eriti vettarmastavate loomade jälgi, pöördusid pärast hommikusööki tagasi rõõmsa teatega — «metse», s. o. vesi, näidates selle uudise kinnitamiseks pori oma põlvedel. Liigutav oli näha, kuidas janused härjad sööstsid soosse, mis oli täis maitsvat vihmavett. Nad tormasid nii kaugele vette, et see ulatus neile peaegu kurguni, peatusid siis ja hakkasid aeglaselt pikkade sõõmudega imema värskendavat märjukest. Nende lohkuvajunud küljed paisusid lõhkemiseni laiali. Loomad jõid nii palju, et kui nad kaldale tulid, jooksis neil üle keha äkiline tõmblus ja osa vett purskus tagasi. Kuna härjad polnud tervete päevade kaupa ka midagi söönud, hakkasid nad varsti rohtu napsima, rohtu on aga seal alati ohtrasti. Seda sood nimetati Mathuluaniks.

Pärast seda, kui me tolles paigas olime lasknud loomi puhata, suundusime mööda Mokoko jõe kuivanud sängi põhja poole. Jõe nimi on omistatud ka vettkandvale kihile, millest oli juttu ülalpool. Selles iidses jõesängis kannab see kiht küllalt vett, et varustada tema mitmes osas asuvaid kaevusid, nii et need kunagi ära ei kuiva. Nüüd kinnitas Ramotobi meile, et enam pole tarvis janu kannatada. Enne kui me jõudsime Mokokonjanisse, kus muudes kohtades maa all asuv vesi väljub tufi pinnale, sattusime Mokoko jõesängis veel kahel korral vihmaveevarudele. Mokoko-äärne maa-ala on tervenisti kaetud kidura okkalise võsa ja rohuga ning siin-seal astelpõõsa «oota veidi» *(Acacia detinens)* puhmastega. Teise, kolm miili kaugemal asuva allika Lotlakani («väike pilliroog») juures kohtasime esimesi palmüürapalme, mida olime näinud Lõuna-Aafrikas. Neid oli kakskümmend kuus tükki.

Sellest kohast edasi oli muistne Mokoko arvatavasti ühinenud teiste jõgedega, sest ta säng muutus laiemaks ja läks üle suureks muistse järve nõoks, millest see järv, mida me praegu otsisime, moodustas vaid üsna väikese osa. Panime tähele, et kus iganes sipelgakaru endale koopa oli uuristanud, oli ta kõikjal koos mullaga kaevanud välja ka teokarpe, mis olid samasugused kui praegu järves asuvad.

Kui me Mokoko äärest lahkusime, näis Ramotobi esmakordselt kõhklevat, missugust suunda valida. Mokokost lääne pool oli ta käinud ainult üks kord, alles poisikesena.

Vankrite ees ratsutav Oswell märkas juhuslikult põgenevat bušmani naist, kes jooksis kummargil, et jääda märkamatuks. Oswell pidas naist algul lõviks ja galopeeris tema juurde. Naine aga arvas, et ta on langenud vangi, ja hakkas meile ära andma kogu oma kasinat varandust, mis koosnes nöörist tehtud metsloomapüünistest. Kuid kui ma talle seletasin, et meil on tarvis ainult vett ja et kui ta meid vee juurde juhib, siis me tasume talle selle eest, nõustus ta viima meid ühe allika juurde. Oli juba õhtune aeg, kuid ta kõndis kärmesti hobuste ees ja kaheksa miili pärast näitas meile kätte Ntšokotsa vee. Pärast seda, kui ta oli viinud meid sinna, tahtis naine minna koju, kui tal üldse kodu kui niisugust oli, sest ta oli jooksnud ära oma suguharukaaslaste juurest ja elas nüüd koos oma mehega kõikidest teistest kaugel eemal. Et oli juba pime, tegime talle ettepaneku kohale jääda. Ta pidas ennast ikka veel meie vangiks ja me kartsime, et ta võib öösel minema lipsata. Mitte soovides, et tal oleks jäänud meist halb arvamus, andsime talle tüki liha ja suure paelatäie klaashelmeid. Helmeid nähes pahvatas ta rõõmsalt naerma ja kõik ta kahtlused hajusid.

Ntšokotsa juures sattusime esimesele suurest hulgast kuivanud soolajärvedest, mille põhjad olid kaetud murenenud lubjakristallide kihiga, arvatavasti nitraadiga. Tihe mopaneepuude vöö varjab seda kahekümnemiilise ümbermõõduga soolajärve pilkude eest, kui talle läheneda kagust. Kui meile järsku avanes ootamatu vaade järvepõhjale, helkles ta valgel koorikul loojuvast päikesest ilus sinakas uduvina, jättes mulje, nagu oleks tegemist tõelise järvega. Seda vaatepilti nähes viskas Oswell oma mütsi õhku ja hüüdis «hurraa», nii et bušmani naine ja bakveinid pidasid teda hulluks. Ma olin Oswellist veidi tagapool ja lasksin ennast sellest vaatest petta niisamuti nagu temagi; kuid kuna me olime temaga enne kokku leppinud, et vaatame avastatavat järve koos, ühel ja samal hetkel, siis olin ma tusane, et ta nägi järve kogemata esimesena. Me ei võinud hoopiski arvata, et kauaoodatud tõeline järv asus meist veel enam kui kolmesaja miili kaugusel. Üheks meie eksituse põhjustajaks oli see, et Zouga jõge hüüti sageli niisamuti kui järvegi, nimelt Noka ea Batletli (Batletli jõgi).

Nende soolakute kohal pilgule avanev miraaž oli oivaline. Minu arvates ei või ta mitte kusagil olla täiuslikum

kui siin, soolaku kooriku kohal. Selleks et saada täpne pilt tohutu suurest veemassist, polnud vaja lisada raasugi kujutlusvõimet: üksteise järel voogasid lained ja puude varjud peegeldusid pinnal nii eredalt, et isegi kõik härjad, kes polnud kinni seotud ja kelle janu polnud Ntšokotsa soolasest veest kustutatud, hobused, koerad ja isegi hotentotid tormasid petliku vee poole. Üks sebrakari näis miraažis niivõrd elevantide sarnane, et Oswell tahtis neid küttima minna ning oli valmis juba hobust saduldama. Kuid ootamatu tuuleiil hävitas hetke jooksul kogu illusiooni. Vaadates Ntšokotsast läände ja loodesse, nägime just nagu vedurikorstnaist ülespoole tõusvaid musta suitsu sambaid ja olime veendunud, et nad tõusevad Noka ea Batletlil põlevast pilliroost.

4. juulil ratsutasime hobustel sinnapoole, kus me lootsime leida järve. Ikka jälle ja jälle näis meile, et ta asub otse meie ees. Kui me aga lõpuks tõepoolest vee juurde jõudsime, selgus, et see oli Zouga jõgi. Vastaskaldal asus bakuruutsede küla. Bakuruutsed elavad batletlide hulgas. Batletlide keelele on iseloomulik eriline naksuv kõla. Neil on hiigelsuured veisekarjad. Batletlid on nähtavasti hotentottide sugulashõim.

Kui Oswell katsus üle jõe sõita, vajus ta hobune soisesse kaldasse sisse. Koos kahe bakveiniga õnnestus mul ühe kalapüügitõkke juurest üle jõe kahlata. Inimesed suhtusid meisse lahkelt ja teatasid, et see jõgi voolab välja Ngami järvest. Need teated rõõmustasid meid, sest nüüd olime kindlad, et jõuame sihile. Pärismaalaste sõnade järgi oli meil tarvis veel kuu aega sõita, kuid me olime juba Zouga ääres ja kindlad, et teda mööda minnes jõuame lõpuks järveni.

Järgmisel päeval, kui olime parajasti eriti heas tujus ja valmis sõbralikult suhtuma igaühesse, tulid meie lõkke juurde ja võtsid istet kaks bamangvaato suguharu meest, keda Sekomi oli saatnud ette käsuga kihutada meie eest ära kõik bušmanid ja bakalaharid, et nad ei saaks meile abiks olla ega teed näidata. Olime tõepoolest kogu aeg näinud oma teel nende värskeid jälgi. Nad jälgisid meie aeglast edasiliikumist ja imestasid selle üle, kuidas me ilma bušmanite abita olime leidnud tee vee juurde. Ramotobit nägid nad esmakordselt. «Nüüd te olete jõudnud jõeni,» ütlesid nad. Teadmine võidetud mängust viis meid heasse tujju ja meil polnud kellegi vastu pahasoovlikke tundeid.

Näis, et ka neil polnud mingisuguseid vaenulisi tundeid meie vastu, ent pärast väliselt sõbralikku jutuajamist läksid nad täitma oma pealiku viimast juhendit. Liikudes meie ees mööda Zouga jõge üles, levitasid nad kõikjal kuuldusi, nagu oleks meil kavatsus jõe kaldail ja järve ääres asuvad suguharud paljaks riisuda. Kui nad aga olid läbinud pool teed, jäi see, kes neil vanemaks oli, palavikku ja suri. Tema surmal olid head tagajärjed, sest külade elanikkond seostas selle ülekohtuga, mis nad olid tahtnud meile teha. Pealik Sekomi poolt levitatud kuuldustest taipasid kohalikud pärismaalased, et ta tahab meie üritust nurja ajada, ja ehkki nad algul ilmusid meie juurde, relvad käes, sundis meie hea ja sõbralik kohtlemine suhtuma neid meisse varsti täieliku usaldusega.

Kui olime liikunud piki jõekallast ülesvoolu edasi üheksakümmend kuus miili, mõistsime, et asume Ngami järvest veel üsna kaugel. Seetõttu otsustasime jätta kõik härjad ja vankrid peale Oswelli oma, mis oli kõige väiksem, Ngabisanesse maha. Lootsime, et sel ajal, kui me ise järve juures ära käime, koguvad härjad jõudu tagasisõiduks. Järve ümbruses elavate betšuaanide pealik andis kogu jõeäärse elanikkonnale käsu meid igati aidata, ja bakooba suguharu inimesed, kes on keelelt sugulased põhjapoolsete suguharudega, võtsid meid sõbralikult vastu. Nad ise nimetavad endid bajejedeks, s. o. «inimesteks», kuid betšuaanid hüüavad neid bakoobadeks — see nimetus sisaldab endas teatud määral orja mõistet. Bakoobad ei sõdi kunagi. Neil on pärimus, et nende esiisad olevat teinud oma vibud palmipuust, ja kui need olevat katki läinud, loobunud nad üldse sõdimast. Bakoobad on alati olnud kuulekad ükskõik missuguse rändrahva võimule, kes on vallutanud jõgedeäärsed alad.

Nende sisemaa-meremeeste kanuud on päris primitiivsed: neid õõnestatakse raudkõõbitsa abil ühest puust, ja kui puu juhtub olema kõver, tuleb ka kanuu samasugune. Mulle meeldis nende inimeste siiras ning mehine käitumine ja ma eelistasin kohta nende kanuus vankriistmele. Leidsin, et nad suhtuvad oma algelisse veesõidukisse niisamuti kui araablased kaamelisse. Neil on alati tuli paadis ja sõitude ajal mööda jõge peavad nad paremaks magada kanuus kui kaldal. «Maa peal on teil,» ütlevad nad, «lõvid, maod, hüäänid ja vaenlased, pilliroo taga paadis ei tee teile aga mitte keegi paha.» Bajejede järeleandlikkuse

tõttu külastavad sageli nende asulaid saagiahned võõrad. Teel viibides oli meil kanuus pott tulel, kui me aga lähenesime mõnele külale, söödi toit ära. Kui kõhud olid täis, võisime kõikidesse kutsumata külalistesse suhtuda mõnuleva rahuloluga ja selle tõenduseks, et meil on kõik kuni viimase tilgani söödud, näidata neile tühja potti.

Sõites sel moel üles mööda maaliliselt metsaga äärestatud jõge, jõudsime suure lisajõeni. See oli Tamunakle. Ma küsisin, kust ta oma alguse saab. «Ta voolab maalt, kus on palju jõgesid, nii palju, et keegi ei suuda neid lugeda, ja sellel maal on palju suuri puid!»

See oli esimeseks kinnituseks selle kohta, mis ma olin varem kuulnud bakveinide käest — nimelt, et see kauge maa ei ole «suur liivaplatoo», nii nagu mõned temast arvasid. Sellest ajast peale valdas mind üha tugevamini lootus avastada veetee alles veel täiesti uurimata ja rahvarikkale maa-alale. Ja kui me jõudsime järveni, oli see mõte hõivanud mu plaanides nii tähtsa koha, et järve avastamine ise tundus mulle ebaolulisena. Kui mu rinnus esmakordselt tärkasid uue maa avastamise väljavaatest tekkinud tunded, kirjutasin ma, et nad «võivad äratada minus niisuguse entusiasmipuhangu, milleta maailmas pole kunagi sooritatud midagi head ja suurt».*

Kaksteist päeva pärast seda, kui me olime jätnud Ngabisanesse oma vankrid, jõudsime Ngami järve kirdetippu ja 1. augustil 1849. aastal saabusime tema laia osa juurde. Esmakordselt avanes selle järvepeegli ilus vaade eurooplaste pilgule. Järve pikitelg kulges kompassi järgi otsustades NNE ja SSW suunas. Kõneldakse, et järve lõunapoolne osa käändub lääne ja et loodetipus suubub temasse põhja poolt tulev Teoughe jõgi. SSW-sse vaadates ei suutnud me eraldada silmapiiri: järve suurusest ei saanud mingisugust ettekujutust muidu, kui ainult ümberkaudsete elanike teadete järgi. Kui uskuda pärismaalaste sõnu, jõuab ümber järve minna kolme päevaga ja arvestades kakskümmend viis miili ühe päeva peale, peaks tema rannajoon võrduma seitsmekümne viie miiliga. Teised kaalutlused sundisid arvama, et ümbermõõt ulatub seitsmekümnest kuni saja miilini. Järv on madal, sest nägin hiljem, kuidas üks pärismaalane sõitis oma lamedapõhjalisel

* Kuningliku Geograafiaseltsi poolt avaldatud kirjad 11. veebr. ja 8. apr. 1850. *(Autor.)*

kanuul kirdenukast seitsme või kaheksa miili kaugusele, tõugates kogu aeg teibaga tagant. Seetõttu ei saa see veekogu kunagi võita suurt tähtsust kaubateena. Iga-aastasele põhja poolt tulevale vee juurdevoolule eelneval perioodil muutub järv tegelikult sedavõrd madalaks, et kariloomad jõuavad läbi pilliroosse kasvanud mudaste kallaste ainult suuri vaevu veeni. Kaldad on tal kõik madalad. Läänes on üks kaldalõik ilma puudeta, mis tunnistab, et vesi on sealt taandunud mitte väga ammu. See on üks arvukaist, siin igal sammul täheldatavaist tõendeist maa kuivamise kohta. Sellel kaldapealsel lamas palju hukkunud puid. Mõned neist on vajunud mutta. Järve ääres elavad bajejed jutustasid, et siis, kui algab iga-aastane üleujutus, toob vesi endaga kaasa mitte ainult hiiglaslikke puid, vaid ka antiloope, gaselle ja tsesseebesid *(Acronotus lunata)*. Tuul aga ajab puud järk-järgult vastaskaldale, kus nad upuvad mutta.

Kui järves on vett palju, on see täiesti mage, veepinna alanemisega muutub ta soolaseks. See vesi aga, mis voolab alla mööda Tamunaklet, osutus niivõrd selgeks, jahedaks ja pehmeks, et mida kaugemale me mööda jõge üles sõitsime, seda enam haaras meid mõte sulavast lumest. Leidsime, et see maa-ala, võrreldes tollega, kust me tulime, moodustab vaieldamatult nõo, mille kõige madalamaks punktiks on Kumadau järv. Vee keemispunkt oli baromeetrilise termomeetri järgi 207,5 ja 206° vahel (97,5—96,7° C), andes kõrguseks veidi rohkem kui 2000 jalga üle merepinna. See on lõunapoolne ja kõige madalam osa suurest vesikonnast, mille suured jõesängid täituvad igal aastal troopikavihmade veest. Väike osa sellest veest, mis tekitab üleujutusi kaugel põhjas asuvatel aladel, ulatub lõunasse kuni 20°20′, s. o. järve põhjanuka laiuskraadini ja selle asemel, et ümbruskonnas uputust tekitada, voolab järve nagu reservuaari. Vesi voolab alla mööda Embarrahi jõge, mis jaguneb kaheks — Tsoks ja Teougheks. Tso jõgi omakorda jaguneb Tamunakle ja Mababe jõeks. Tamunakle viib oma vee Zouga jõkke, Teoughe aga järve. Suurvesi algab märtsis või aprillis ja kiiresti allapoole tulvavad veed leiavad endile tee nende jõgede sängides. Selleks ajaks on jõed kogu oma ulatuses kuivanud, välja arvatud ainult mõned soised kohad, mis vahelduvad pikkade kuivanud osadega. Järv ise on väga madal. Zouga on just nagu jätk Tamunakle jõele ja järve üks kaugele-

küündiv sopp ulatub kohani, kus algab üks jõgi ning lõpeb teine. Järvesopp on seal kitsas ning madal, Zouga seevastu lai ja sügav. Kunagi pole märgatud, et kitsas järvekäärus, mis näib kaardil nagu Zouga pikendus, oleks toimunud vee voolamist ükskõik kummas suunas. Temas on seisev vesi nagu järves endaski.

Teoughe ja Tamunakle, olles tegelikult üks ning sama jõgi ja saades vee ühest ja samast allikast (Embarrahist ehk Varrast), ei saa kunagi üksteist välja tõrjuda. Kui see oleks olnud võimalik või kui Teoughe võinuks täita järve, mida viimasel perioodil pole kunagi juhtunud, siis see väike järvesopp oleks osutunud heaks tühjenduskanaliks ning hoidnud ära uputuse. Kui järv peaks kunagi alanema Zougast madalamale, võib Tamunaklest voolata veidi vett järve, selle asemel et voolata Zougasse: sellisel juhul oleks meil tegemist harukordse loodusnähtusega — jõega, mis voolab kahes suunas. Kuid siin pole seda kunagi täheldatud ja on kahtlane, kas see üldse on võimalik selles piirkonnas. Seal, kus Zouga eraldub Tamunaklest, on ta lai ning sügav, kuid vastavalt sellele, kuidas te lõuna poole liigute, muutub ta pidevalt kitsamaks. Umbes kahesaja miili järel suubub ta Kumadausse — väikesesse järve, mille laius on kõigest kolm-neli miili ja pikkus kaksteist miili. Vee tõusu, mis ülalpool algab aprillis, pole selles järves oluliselt märgata enne juuni lõppu. Septembris lakkavad jõed voolamast. Kui vett on rohkem kui tavaliselt, voolab teatav osa Kumadaust edasi mööda jõesängi, mida me olime näinud esmakordselt 4. juulil. Kui vett oleks veelgi rohkem, võiks ta voolata veelgi kaugemale mööda Zouga jõe kuivanud kivist sängi, mida praegugi võib näha ida pool. Jõgikonna selle osa veega täitmine, nagu ma edaspidi täielikumalt selgitan, toimub jõesängide abil, mis on kujunenud kaugelt rikkalikuma veevoolu jaoks. See meenutab mahajäetud idamaist aeda, kus on olemas kõik niisutuskanalid ja tammid, kuid kus saab kasta ainult väikest osa aiast, sest peatamm ja lüüsid on korrast ära. Mis puutub Zougasse, siis on tema säng suurepärane, kuid selles ei voola kunagi niipalju vett, et täita teda tervenisti, ja enne, kui vesi leiab endale tee Kumadau piiridest kuigi kaugele edasi, lakkab ülevaltpoolt tulev juurdevool ja see, mis on jäänud kohale, aurab ära. Tema jõesängi ülemised osad on laiemad ja mahukamad kui alumised, Kumadau-poolsed. Vesi niivõrd mitte ei

imendu, kui just hajub, valgudes laiali mööda tühja jõesängi, kust ta kaob tuule ja päikese toimel. Ma olen veendunud, et siin maal ei esine niisugust nähtust, kus mõni jõgi voolaks liiva sisse ja kaoks sinna. Niisugune, geograafidele väga sobiv fenomenaalne loodusnähtus kiusas mu kujutlusvõimet mitme aasta jooksul sageli, kuid ma pole avastanud midagi, mis seda kinnitaks.

Minu peamiseks järve juurde saabumise eesmärgiks oli Sebituane, makoloolo suguharu suure pealiku külastamine. Ta elas, nii nagu mulle teatati, ligi kakssada miili kaugemal. Nüüd me pidime jõudma bamangvaatode selle haru juurde, mida nimetatakse batauaanaks. Batauaanade pealik oli noor mees nimega Letšulatebe. Sebituane oli alistanud tema isa Moremi ja Letšulatebe sai kasvatuse sõjavangis bajejede juures. Tema onu, arukas mees, lunastas ta välja, kutsus kokku suure osa perekondi ja loobus võimust oma vennapoja kasuks. Vaevalt sai Letšulatebe valitsema, kui ta hakkas arvama, et ainuke õige viis näidata oma andeid seisab kõikidele onu nõuannetele risti vastu tegemises. Kui me sinna jõudsime, soovitas onu talle olla meie vastu külalislahke, — seepärast kinkis too lootustandev nooruk meile ainult kitse. Kehtiva tava kohaselt oleks tulnud kinkida härg. Tegin oma teekaaslastele ettepaneku kits lahti lasta, et ta läheks elava mõistaandena oma peremehe juurde. Ent mu kaaslased ei tahtnud pealikut solvata. Ma olin rohkem viibinud pärismaalaste seas ja tuttav nende kommetega ning teadsin seepärast, et selline närune kingitus oli meie solvamine.

Tahtsime osta mõned kitsed või härjad. Letšulatebe pakkus meile selle asemel elevandikihvu. «Ei, me ei saa neid süüa, meil on tarvis millegagi kõhtu täita.» «Mina ka ei saa neid süüa, kuid ma olen kuulnud, et teie valged inimesed armastate seda luud, sellepärast ma pakkusin neid. Kitsed aga tahan ma panna oma kõhtu.» Üks kaupmees, kes oli seekord meiega kaasas, ostis elevandiluud. Ta sai kümme suurt kihva musketi vastu, mis maksis kolmteist šillingit. Kihvu nimetati «luudeks» ja mina olen näinud kaheksat juhtu, kus kihvad jäeti koos teiste luudega kõdunema sinna, kus elevant oli langenud. Batauaanad polnud varem kunagi viibinud turul, kuid vähem kui kaks aastat pärast järve avastamist ei olnud nende seas võimalik leida ainsatki meest, kes poleks selgesti teadnud selle kauba tohutut väärtust.

Teisel päeval pärast meie saabumist järvele pöördusin ma Letšulatebe poole palvega anda meile teejuhte Sebituane juurde minekuks. Kuna Letšulatebe Sebituane ees hirmu tundis, keeldus ta. Ta kartis, et sinna tulevad veel ka teised valged inimesed ja toovad Sebituanele püsse. Kui aga kaupmehed tuleksid üksnes tema, Letšulatebe juurde, siis oleks tulirelvade omamine andnud talle niisuguse eelise, et Sebituane oleks pidanud teda kartma. Asjata oli talle selgitada, et ma tahtsin nende vahel rahulikke suhteid kehtestada, nii et Sebituane oleks isaks nii talle kui Setšelele, ja et Sebituane soovis mind näha niisama meelsasti kui tema isegi. Selle eest, et ma ei sõidaks Sebituane juurde, pakkus ta mulle nii palju elevandiluud, kui ma tahan. Kui ma aga elevandiluust keeldusin, nõustus ta lõpuks vastu tahtmist mulle teejuhte andma. Ent järgmisel päeval, kui me Oswelliga tegime ettevalmistusi, et sõita hobustega edasi, saime uuesti rumala äraütlemise osaliseks. Niisamuti kui Sekomigi, kes veeretas meie teele takistusi järve juurde minekul, saatis Letšulatebe bajejede juurde oma inimesi käsuga mitte vedada meid üle jõe.

Nägin palju vaeva, et ehitada ühes kitsas kohas parve, ning töötasin mitu tundi vees, kuid kuivanud puud olid tõukudest niivõrd läbi uuristatud, et parv ei suutnud välja kannatada isegi ühe mehe raskust. Siis ma ei teadnud veel, et Zougas on väga palju krokodille ja et vees töötades oleksin ma võinud nende roaks langeda. Sobiv aeg oli möödas ja ehkki Oswell temale omase suuremeelsusega pakkus ennast vabatahtlikult Kapimaale minema ja paati tooma, otsustasime kõik seada oma sammud lõunasse.

Mööda Zougat alla sõites oli meil nüüd aega kaldaid vaadelda. Nad on väga ilusad ja sarnanevad paljude Clyde'i jõe osadega Glasgow' lähedal. Kaldad koosnevad pehmest lubjatufist, mis moodustab kogu selle basseini põhja. Need kohad, kus vesi uhab vastu kallast, on püstloodsed, vastaskaldad aga laugjad ning kaetud rohuga. Jõe laugjaid kaldaid valivad bajejed lõksude ülesseadmiseks loomadele, kes tulevad jõe äärde vett jooma. Need püünised kujutavad endist seitsme kuni kaheksa jala sügavusi auke, mis on pealt kolme kuni nelja jala laiused, allapoole aga järk-järgult kitsenevad, nii et põhjas on nende laiuseks vaevalt üks jalg. Augu ülaosa on ristkülikukujuline (see on õieti ainus neljakandiline asi, mida bet-

šuaanid suudavad teha, kõik muu on neil ümmargune) ja tema läbimõõt on enam-vähem võrdne sügavusega. Auk tehakse põhja poole ahenev sellepärast, et loom seal rabeldes ennast ise oma raskusega veel tugevamini kinni kiiluks. Püüniseid tehakse tavaliselt paariti, kusjuures aukudepaari vahele jääb ülaosas ühe jala paksune sein. Loom, tundes, et esijalad hakkavad vajuma, ning püüdes päästa ennast üleni sisse langemast, toetub tagajalgadele ja teeb pikema hüppe ette ning satub paratamatult kogu kerega teise auku. Püünised maskeeritakse väga hoolikalt. Kogu väljakaevatud muld tassitakse eemale, et loomadel ei tärkaks vähimatki kahtlust. Augud kaetakse pealt pilliroo ja rohuga ning raputatakse üle niiske liivaga, et see koht välimuselt millegagi ei erineks ümbrusest. Nendesse aukudesse kukkus mitu korda ka üks ja teine meie kaaslastest, isegi siis, kui ta spetsiaalselt püüdis neid püüniseid avastada, et sinna ei satuks meie loomad. Kui härg näeb auku, läheb ta ettevaatlikult ringi. Elevandikarja ees minevad vanad loomad pühivad aukudelt mõlemal pool vee juurde viivat teed maskeerivad katted. Me kuulsime juhtumeist, kus vanemad nende tarkade loomade seast olid tõmmanud püünistest välja sinna sattunud noori.

Neid kaldaid kaunistavad suurepärased puud. Jõe ja järve ühinemiskoha ligidal, seal, kus me määrasime laiuskraadi (20°20′ lõunalaiust), kasvab kaks hiiglaslikku ahvileivapuud *(Adansonia digitata)* ehk movanat. Järve pikkuskraadi me ei saanud kindlaks teha, sest meie kellad ei olnud kõlblikud. Võib arvata, et see punkt asub 22 ja 23° idapikkuse vahel. Suurem kahest ahvileivapuust oli seitsmekümne kuue jalase ümbermõõduga. Puude hulgas, mida pole võimalik leida lõuna pool, võib siin ja seal näha palmiürapalmi. Mokutšong ehk mošoma kannab söödavaid, keskpärase maitsega vilju, kuid puu ise oleks puude ilu musternäidiseks ükskõik missuguses maailmajaos. Mokutšongi tüve kasutatakse sageli kanuude valmistamiseks. Motsouripuul, mis kannab roosasid, meeldiva hapuka mahlaga ploomitaolisi vilju, on tume igihaljas lehestik just nagu apelsinipuulgi, oma kujult meenutab ta aga küpressi. Oli talv ja me ei näinud muud taimestikku peale kirjeldatu. Rohttaimed ja põõsad olid kuivanud. Kuid samuti nagu mujal laialdastel Aafrika aladel, oli siingi palju metsikut indigot. Poisikesed, kes värvivad tema mahlaga oma õlest tehtud ehteasju, nimetavad teda mohetoo-

loks ehk «muutjaks». Sellel maal on kaht liiki puuvilla ja mašonad valmistavad sellest puuvillast riiet, mille nad värvivad mohetoolo mahlaga siniseks.

Lõunakaldal märkasime hämmastavalt palju elevante. Nad käivad joomas öösiti. Pärast seda, kui nad on oma janu kustutanud — selle juures uhavad nad endid veega üle ning võib kuulda, kuidas nad jahedast veest mõnu tundes pasundavad —, lähevad nad padrikusse tagasi hanereas ega valgu kunagi laiali enne, kui kaheksa või kümme miili kaldast eemal. Nii suur on nende hirm püüniste ees. Siinsed elevandid on kasvult väiksemad kui lõunas. Limpopo ääres on nad näiteks rohkem kui kaksteist jalga kõrged, siin aga on nende kõrgus ainult üksteist jalga. Kaugemal põhja pool võib kohata ainult üheksa jala kõrgusi elevante. Isegi keeritssarvantiloop ehk tolo osutus siin väiksemaks kui need, keda me olime harjunud nägema. Kohtasime siin valge ninasarviku *(Rhinoceros simus)* eriliiki kuabaoobat ehk sirgesarvelist ninasarvikut *(Rhinoceros Oswelli)* ning panime tähele, et tema tahapoole suunatud sarv ei sega tal vaatevälja, mille tõttu see liik ilmutab rohkem ettevaatlikkust kui tema suguvennad.

Avastasime varemini täiesti tundmatu antiloobiliigi, mida nimetatakse letšee või letšvi. See on ilus heledat pruunikaskollast värvust vesiantiloop. Sarved on tal samasugused kui vesipukil ehk betšuaani tumoogal *(Aigoceros ellipsiprimnus)* — pea juurest on nad kerge kallakuga tahapoole, siis aga pöörduvad ette. Rind, kõht ja silmaümbrused on letšeedel peaaegu valged, jalad eestpoolt ja pahkluukohad tumepruunid. Isasloomadel ulatub sarvede juurest kuklalt turja mööda alla väike lakk, niisamasugust kollakat värvust nagu kogu muugi nahk, saba otsas on aga nutsak musti jõhve. Letšeed ei eemaldu kunagi veest kaugemale kui üks miil. Nende armastatuimaks asukohaks on jõe- ja soosaared. Väljaspool Aafrika niisket keskosa on ta peaaegu täiesti tundmatu. Omades parajat annust uudishimu, on sel antiloobil suursugune välimus, kui ta, pea püsti, üksisilmi vaatab lähenevat tundmatut. Kui ta siis lõpuks otsustab plehku panna, painutab ta pea vastu kaela, nii et sarved asuvad turjal, ja hakkab jooksma — algul veidi taarudes, siis aga galoppi, hüpates üle põõsaste just nagu pallah. Ta põgeneb ilmtingimata vee poole ja läheb veest läbi järjestikuste hüpetega, just nagu tõukaks ta iga

hüppe puhul jalgadega põhjast. Algul ta liha meeldis meile, kuid peagi tüdinesime sellest.

Igal aastal tulevad koos veetulvaga allavoolu suured parved oivalisi kalu. Rohkesti on mugilit *(Mugil africanus)*. Teda püütakse võrkudega. *Glanis siluris* — suur, laiapealine, ilma soomusteta ja ogadega kala — pärismaalaste keeles «mosala», kasvab siin tohutu suureks ja rammusaks. See kala võib kasvada nii suureks, et kui mees kannab teda üle õla, ulatub saba maha. Ta toitub taimedest ja oma paljude omaduste poolest meenutab angerjat. Nagu suurem osa lofoiidseid* kalu võib mosala oma suure pea teatud osas säilitada palju vett, mistõttu ta võib lahkuda jõest ja isegi pugeda kuivanud laugaste mutta, ilma et ta hukkuks. Teine, tublisti eelmist meenutav ja doktor Smithi poolt *Clarias capensis*'eks nimetatud kala, on laialt levinud kogu Sise-Aafrikas ja lahkub sageli jõgedest, et otsida toitu mülkais ja lompides. Kui mülkad ära kuivavad, püütakse seda kala suurel hulgal. Sageli on näha, kuidas ujub mööda, pea veest väljas, tumepruun, kollaste tähnidega vesimadu. Ta on täiesti kahjutu ja bajejed tarvitavad teda toiduks.

Bajejed teavad endi jões kümmet liiki kalu. Oma lauludes, mis on pühendatud Zougale, kiidavad nad: «Kiirkäskjalg on alati sunnitud veetma öö teel, küllusliku toiduga varustad sa teda, me jõgi.» Bajejed elavad suuremalt osalt kalast. Betšuaanid lõunas suhtuvad sellesse tülgastusega. Bajejed püüavad kala võrkude abil, mis on punutud kõikides niisketes kohtades rikkalikult kasvava hibiskuse** peenikestest tugevatest kiududest. Nende võrguköied on valmistatud ifeest *(Sansevieria angolensis)* — väga tugevate kiududega taimest, mida kasvab rikkalikult kõikjal Kolobengist Angoolani. Võrgukäbadeks aga kasutatakse tükikesi ühest veetaimest, millel on jätkukohtades vaheseinad, mis hoiavad umbes tollipikkustes rakkudes õhku. Võrke kootakse niisamuti kui meilgi.

Kalu nad ka raiuvad eriliste odadega, millel on kerged, hästi vee peal ujuvad varred. Väga osavalt harpuunivad nad jõehobusid. Kisulise teraga oda külge on seotud noortest palmilehtedest tehtud väga tugev köis, ja nii ei

---

* Nähtavasti mõtleb D. Livingstone siin luukalaliste hulka kuuluvaid kimplõpuselisi *(Lophobranchii)*. *(Toim.)*

** Hibiskus e. hiina roos *(Hibiscus rosa sinensis)* — kassinaeriliste sugukonda kuuluv suureõieline põõsastaim. *(Toim.)*

pääse selle köiega kanuu külge aheldatud loom muidu ära kui vaala kombel, s. o. purustades paadi kildudeks, mida ta tihti ka teeb, kas hammastega või tagumise jala hoobiga.

Bakuruutsede juurde tagasi jõudes nägime, et paadid, millega pärismaalased käivad kalal, kujutavad endist lihtsalt suuri kokkuseotud kõrkjapuntraid. Selline paadike võiks olla kiiresti valmistatavaks pontooniks igasuguse jõe ületamisel, kui seal kaldal kasvab pilliroogu.

NELJAS PEATÜKK

Uus reis Kolobengi jõelt Sebituane maale. — Zouga ääres. — Tsetsekärbes. — Lapsed haigestuvad palavikku. — Kuidas Oswell elevante küttis. — Tagasitulek Kolobengi äärde. — Kolmas teeleminek Kolobengi jõelt. — Soolakud. — Bušmanid. — Meie teejuht Šobo. — Banadžoad. — Tsetsekärbes. — Hammustus, mis on saatuslik koduloomadele, kuid kahjutu metsloomadele ning inimestele. — Mürgi toime. — Makoloolod. — Kohtumine Sebituanega. — Tema surm. — Sambesi jõe avastamine mandri keskosas 1851. aasta juunis. — Jõe suurus. — Mambaarid. — Orjakaubandus. — Otsus saata perekond Inglismaale. — Tagasipöördumine Kaplinna 1852. a. aprillis.

Pärast tagasijõudmist Kolobengi peatusin ma seal 1850. aasta aprillini, siis aga läksime koos mrs. Livingstone'i, meie kolme lapse ja pealik Setšelega, kes oli ostnud endale nüüd härjavankri, uuesti teele. Meil oli kavatsus ületada Zouga tema alamjooksul ja liikuda mööda jõe põhjakallast Tamunakleni, siis aga minna seda jõge mööda üles ja külastada põhjas Sebituanet. Sekomi oli lasknud kinni ajada kaevud, mis me olime Serotlis nii suure vaevaga kaevanud, ja seepärast valisime idapoolsema marsruudi — läbi Bamangvato linna ja Letlotše. Sekomi küsis, miks ma olin oma esimese reisi ajal temast mööda läinud. Vastasin talle, et ma teadsin tema vastumeelsust minu reisi suhtes järvele ja ei tahtnud temaga tülli minna. «Hüva,» ütles ta, «sa trumpasid mu seekord üle ja ma olen rahul.»

Kuna Setšele tahtis kangesti külastada Letšulatebet, läksime temast jõekoolme juures lahku. Sõit mööda Zouga metsaga kaetud põhjakallast oli vaevarikas, sest tuli maha raiuda palju puid, et vankrid läbi pääseksid. Kaotasime hulga härgi selle tõttu, et nad sattusid püünisaukudesse. Kui bajejed meie lähenemisest teada said, võtsid nad vastutulelikult neilt püünistelt katted pealt ära. Kuid enne seda ei saanud me süüdistada kedagi, sest teadsime, et nii-

sugune on sel maal väljakujunenud komme, kui palju see ka ei käiks vastu meie huvidele.

Kui me lähenesime Zouga ja Tamunakle ühinemiskohale, kuulsime, et Tamunakle kaldail leidub väga palju tsetsekärbseid*. Sel moel kerkis meie ette takistus, mida me ei olnud üldse arvestanud; et meie vankrid võisid seetõttu ilma veoloomadeta kõrbesse seisma jääda, kus meil poleks olnud millegagi toita oma lapsi, olime sunnitud kahetsusega sõitma tagasi üle Zouga.

Setšele kasutas kogu oma kõneosavust, et mõjutada Letšulatebet andma teejuhte, et ma oleksin võinud härja seljas ratsutades Sebituane juures ära käia, sel ajal kui mrs. Livingstone ja lapsed on Ngami järve ääres. Lõpuks andis Letšulatebe järele. Kõik oli valmis ärasõiduks, kuid ühel hommikul haigestusid meie väike poiss ja tüdruk troopikapalavikku. Järgmisel päeval olid kõik meie teenijad maas sama hädaga. Kuna sellises olukorras on kõige parem kohavahetus, olin ma sunnitud jätma lootuse näha Sebituanet sel aastal ja me asusime teele lõunasse, kõrbe puhtasse õhku.

Oswell pühendas järelejäänud osa hooajast elevandiküttimisele, mille alusel pärismaalased igal pool kuulutasid, et kõikidest küttidest, kes kunagi on käinud nende maal, on Oswell kõige parem. Jahti pidas ta ilma koerteta. On huvitav, et mõned klähvivad krantsid ajavad selle suursuguse looma niivõrd segadusse, et ta on täiesti võimetu märkama inimest. Elevant teeb kohmakaid katseid koeri puruks muljuda, laskudes selleks põlvili. Mõnikord surub ta aga otsmiku vastu kümnetollise läbimõõduga puud ja, vaadanud algul ühelt, siis teiselt poolt tüve, tõukab puu maha, just nagu tahtes selle abinõuga oma vaenlasi kinni püüda. Ainus, mida kütil tuleb karta, on see, et koerad võivad peremehe juurde joosta ja sellega elevandi tema kallale juhtida. Kõik teadsid, et Oswell tapab iga päev neli suurt isaelevanti. Sellise hulga elevandiluu väärtus on sada ginid. Meil on põhjust olla uhked tema edu üle, sest et pärismaalased lõid tema järgi endile ettekujutuse inglaste mehisusest. Mõnikord, kui pärismaalased tahtsid mind meelitada, ütlesid nad: «Kui sa poleks misjonär, siis oleksid sa niisamasugune kui Oswell, kütiksid elevante samuti ilma koerteta.»

* *Glossina morsitans;* esimesed tsetsekärbse eksemplarid tõi Inglismaale 1848. a. minu sõber major Vardon Limpopo kaldailt. *(Autor.)*

Pärast teistkordset nurjunud katset külastada Sebituanet, pöördusime jälle tagasi Kolobengi äärde. Varsti saabusid aga meie juurde Sebituane saadikud. Ta oli kuulnud meie katsetest sinna sõita ja saatis nüüd kutse külastada teda ja tema maad. Sebituane lähetas Letšulatebele kolmteist pruuni, Sekomile kolmteist valget ning Setšelele kolmteist musta lehma ning palus kõiki neid pealikuid abistada valgeid inimesi tema juurde sõidul.

Pärast seda, kui ma olin üleskerkinud vajaduse tõttu korraks Kurumanis ära käinud ja tarvilikud ettevalmistused teinud, asusime veel kord teele ja jõudsime ühe teejuhi abil Ntšokotsani. Sealt edasi aga liikusime mõnda aega omapead.

Kõval, täiesti tasasel maal jõudsime kiiresti edasi. Õhuke pinnasekiht, mis mitmesaja miili ulatuses katab lubjatuffi, võimaldab peene, madala, kuid pilgule meeldiva rohu kasvamist. Kohati leidub ka ahvileivapuid ja mopaneesid. Mitmes kohas avastasime suuri kuivanud soolajärvi, millest üks, Ntvetve, on viisteist miili lai ja sada miili pikk. Tema horisondil võib määrata laiuskraadi niisama hästi kui merel.

Ehkki need huvitavad pinnad näivad täiesti tasastena, on nad kõik kerge kallakuga kirde poole, kuhu valgub aeglaselt ka vihmavesi, mis mõnikord neid katab. Nii kandub kogu vees lahustunud sool selles suunas ühte soolakusse, mida nimetatakse Tšuantsaks. Selle soolaku pinnal nägime poolteise tolli paksust soola ja lubja kihti. Kõikide teiste soolakute pinnal on lubjakristallide ja mingisuguse nitraadi kiht, mõned on aga paksult limusekarpidega kaetud. Need karbid on samasugused kui nendel molluskitel, kes asuvad Ngami järves ja Zougas.

Sellel maal on iga soolaku ühes küljes allikas. Ma ei mäleta, et sellel reeglil oleks olnud ühtki erandit. Nende allikate vesi on soolamaitsega ja sisaldab naatriumnitraati. Ühel juhul leidsime kaks allikat ning ühes neist oli vesi soolasem kui teises. Kui allikate vesi oleks tunginud läbi kõvast soolast järvesängide, poleks vesi olnud joodav, üldiselt ta aga seda siiski on. Mõnel juhul kõrvaldati soolakul leiduv soolakiht inimeste poolt ja siis uusi soolakihte ei tekkinud. Seepärast on tõenäoline, et soolakihid on jäänused muistsetest nõrga soolasisaldusega järvedest, millest suurem osa on nähtavasti ära kuivanud üldises kuivenemisprotsessis. Selle näiteks on Ngami järv, mille vesi

veepinna alanemisel muutub soolakaks. See arvamus leiab kinnitust veel järgmises faktis: kõige sügavamates nõgudes või madalamates orgudes, kus vee jaoks pole äravoolukanaleid, on leitud kõige rohkem soola. Bamangvatost kolmkümmend miili lõuna pool asub allikas, mille temperatuur on enam kui 100° (37,8° C), ja ehkki ta imbub läbi soola, millega on kaetud kogu maa tasane ala, ei anna ta mingisugust sadet.

Kui selle maa tasasele pinnale, mis enamikus koosneb tufist, satuvad soolased setted, kaob suurtel aladel taimestik, sest lämmastikhappe soolad lahustavad lupja ja see omakorda muudab pinnase taimekasvule ebasobivaks.

Selles tufis leidsime palju kaeve. Üks koht, mida nimetatakse Matlomagan-jana ehk «ketilülid», kujutab endast sellist kuivamatute allikate ahelat. Kuna nad on veerikkad isegi vihmatutel perioodidel ja meenutavad selles mõttes jõgesid, millest oli juttu eespool, võib arvata, et vesi nõrgub neisse eemalasuvast jõgikonnast. Nende «ketilülide» juures leidsime palju bušmani perekondi. Vastupidi neile bušmanitele, kes elavad Kalahari avarustel ja kes on enamasti väikesekasvulised ning helekollase nahavärvusega, olid need siin pikad, tugevad mehed tumeda nahaga. Kuumus üksinda nahka mustaks ei tee, kuid kuumus koos niiskusega kujundab nähtavasti sügava tumeda värvuse.

Üks neist, Šobo-nimeline bušman, nõustus olema meile teejuhiks kõrbe läbimisel nende allikate juurest Sebituane maale. Šobo ei andnud meile mitte mingisugust lootust leida vett enne kui kuu aja pärast. Ent palju varem kui me ootasime, sattusime ühes kohas vihmavett sisaldavate loikude reale.

Võimatu on sõnul kirjeldada, missugusesse hirmsasse olukorda me sattusime pärast sellest paigast lahkumist. Ainsaks taimeks oli mingisugune põõsas, mille juured ulatusid sügavale liiva sisse. Ükski lind, ainuski putukas ei elustanud kõrbemaastikku. Kõigest, mis mul kunagi on näha tulnud, oli see küll kahtlemata kõige vähem ahvatlev vaatepilt. Lisaks sellele eksis meie teejuht Šobo juba järgmisel päeval ära. Veensime teda õhtul uuesti teele asuma, kuid ta käis läbi kõik ilmakaared ja leidis ainult elevantide jälgi, kes olid käinud siin vihmaperioodil. Seejärel istus ta maha ja sõnas oma konarlikus sitšuaana keeles: «Vett pole, ainult maa ... Šobo magab ... ta kukub maha ... ainult maa,» tõmbas siis enda suurima külmaverelisusega

maha kägarasse ja jäi magama. Härjad olid kohutavalt väsinud ning janused. Neljanda päeva hommikul tunnistas Šobo, et ta millestki aru ei saa, ja kadus hoopis. Sõitsime selles suunas, kus me olime teda viimati näinud, ja umbes kella üheteistkümne paiku märkasime linde ning seejärel ninasarviku jälgi. Siis rakendasime härjad lahti ja nad, nähtavasti taibates instinktiivselt, kuhu need jäljed viivad, sööstsid otse neid mööda edasi. Jäljed viisid Mababe jõe äärde, mis väljub Tamunaklest ja asus meist lääne pool. Kogu veetagavara meie vankrites oli raisatud ühe teenija hooletuse tõttu ja õhtuks oli järel ainult väga vähe vett laste jaoks. See oli äärmiselt murelik öö, hommikul aga tahtsid meie väikesed võrukaelad seda rohkem juua, mida vähem vett oli järele jäänud. Mõte, et nad võivad meie silme all hukkuda, oli hirmus. Mul oleks olnud vist kergem kuulda etteheiteid, et mina olen täielikult õnnetuse põhjustajaks, kuid ühtki etteheidet ei tulnud üle nende ema huulte, ehkki ta pisarais silmad reetsid, missugune oli tema ahastus.

Viienda päeva pärastlõunal saabusid meie ärarääkimatuks kergenduseks mõned inimesed tagasi veega. Kuni selle ajani polnud me kunagi teadnud selle kallihinnalise märjukese tõelist väärtust.

Tormates edasi mööda Mababe jõe äärde viivaid jälgi, läksid loomad arvatavasti läbi väikese metsatuka, kus oli tsetsekärbseid, putukaid, kes muutusid meile varsti tõeliseks nuhtluseks.

Šobo oli leidnud tee bajejede juurde, ja kui me jõe äärde jõudsime, ilmus ta järsku väikese meesterühma eesotsas kusagilt välja. Tahtes näidata oma sõpradele, kui tähtis isik ta on, tuli ta enesekindla näoga meie juurde, käskis kogu kavalkaadil peatuda, otsida välja tuld ja tubakat ning istus külmavereliselt maha piipu suitsetama. See oli nii võrratult loomulik eputamisviis, et me kõik peatusime ja toimuvat imetlesime. Ja ehkki ta natukene aega tagasi oli meid hüljanud kõige kriitilisemas olukorras, meeldis Šobo, see imetlusväärse rahva bušmanite suurepärane esindaja, ometi meile kõigile.

Järgmisel päeval saabusime ühte külla, kus elasid banadžoad. See suguharu ulatub kaugele itta. Nad elasid soo kaldal, millesse lõpeb Mababe. Neil oli ikaldunud durrasaak ja nad toitusid nüüd ainult ühe teatava «tsitlaks» hüütava taime juurest. See taim kuulub võhaliste sugu-

konda ja tema juur sisaldab palju magusat tärklist. Pärast kuivatamist, jahuks tampimist ja käärida laskmist saab tast üsna maitsev roog.

Banadžoa naised ajavad endil pea täiesti paljaks ja näivad betšuaanidest tumedamaina. Onnid on neil ehitatud vaiadele ja öösiti tehakse neile lõkked alla, et suits ajaks ära moskiitod, keda Mababel ja Tamunaklel on palju rohkem kui maa teistes paikades. Olime sõitnud öösel läbi teise rajooni, kus oli tsetsekärbseid, ja haigestumise ärahoidmiseks viisime oma loomad kohe põhjapoolsele kaldale.

Siin on paras aeg teha mõned märkused tsetsekärbse *(Glossina morsitans)* kohta. Ta on veidi suurem tavalisest kärbsest ja samasugust pruuni värvust nagu harilik mesilane. Tagakehal on tal kolm või neli kollast põiktriipu. Tiivad ulatuvad märgatavalt üle tagakeha välja. Tsetsekärbes on ebatavaliselt vilgas. Hariliku temperatuuri juures lipsab ta osavasti eest ära, kui teda käega püüda, kuid hommikujaheduses ja õhtul on ta vähem liikuv. Rändur, kelle ainukeseks edasiviijaks on koduloomad ja kes on üks kord kuulnud selle kärbse iseloomulikku pirinat, ei unusta seda enam kunagi. Kõigil on ju hästi teada, et selle mürgise putuka hammustus on paratamatuks surmaks härjale, hobusele ja koerale. Ehkki käesoleva reisi ajal meie loomade kallale ei tunginud väga palju putukaid, — pidasime loomi kogu aeg hoolikalt silmas ja valvasime, et kärbsed nende peale ei laskuks — kaotasime siiski nelikümmend kolm toredat härga.

Kõige tähelepandavam tsetsekärbse hammustuse omapära seisneb selles, et ta on täiesti kahjutu inimesele, metsloomadele ja isegi vasikaile, senikaua kui need imevad. Meie ise ei saanud nende läbi mitte kunagi vähimalgi määral kannatada, ehkki elasime kaks kuud nende levikualal. Käesoleval juhul, nii nagu real teistelgi, oli see järsult piiritletud: Tšobi jõe lõunakallas kubises tsetsekärbestest, samal ajal aga põhjakaldal, kuhu olid paigutatud meie loomad, kõigest viiekümne jardi kaugusel lõunakaldast, polnud ühtki kärbest. See oli seda tähelepanuväärsem, et nägime sageli, kuidas pärismaalased viisid põhjapoolsele kaldale toorest liha, millel istus palju tsetsekärbseid.

Nähtavasti ei tungi mürk sisse mitte astla kaudu ja ka mitte munaga, mis ta muneb looma naha alla. Kui lasta

tsetsekärbsel vabalt käe peal istuda, siis võib jälgida, kuidas ta torkab naha sisse, epidermisest läbi keskmise oma kolmest iminokka moodustavast pistesuisest. Siis tõmbab ta selle veidi tagasi ja sedamööda, kuidas suised kärmelt imema hakkavad, muutub kärbes ise karmiinpunaseks. Kõht paisub tal pungi ja kui tsetsekärbest mitte häirida, lendab ta rahulikult minema. Hammustuse tagajärjel tekib kerge sügelus, mis pole siiski hullem moskiito hammustusest. Härjale ei tee see hammustus ise mitte midagi rohkem kui inimesele, ja loom ei karda tsetsekärbest nii nagu kardab näiteks parmu. Kuid mõne päeva pärast lisanduvad järgmised sümptoomid: härja silmad ja nina hakkavad vett jooksma, loom tõmbub «kananahale», just nagu oleks tal külm, lõua alla ning mõnikord ka naba ümbrusse ilmub paistetus. Ehkki loom sööb rohtu endistviisi hästi, algab kõhnenemine ja ta lihased muutuvad omapäraselt lõtvadeks. Selline olek võib kesta mitu kuud, siis algab kõhulahtisus, loom ei suuda enam süüa ja hukkub täielikult kurnatuna. Heas toitumuses loomad hukkuvad sageli varsti pärast hammustust pöörtõve ja pimedaksjäämise tõttu, mida arvatavasti põhjustab mürgi toime ajule. Troopikavihmadest tingitud järsk temperatuurimuutus näib kiirendavat haiguse kulgu, kuid tavaliselt toimus kõhnumine mitu kuud ja mis me ka ette ei võtnud, loomi tabas piinarikas surm.

Muulal, eeslil ja kitsel on tsetsekärbse mürgi suhtes samasugune immuunsus kui inimesel ja metsloomadelgi. Selle nuhtluse tõttu ei saa paljud Sambesil elavad suguharud pidada mingisuguseid koduloomi peale kitsede. Meie lapsi hammustasid tsetsekärbsed sageli, kuid nad ei tundnud sellest midagi halba. Nägime ümberringi palju sebrasid, pühvleid, metssigu, pallaheid ja muid antiloope, kes rahulikult sõid selle kärbse kõige suurema leviku kohtades ning tema hammustus häiris neid niisama vähe kui härgigi, kui need esmakordselt saavad surmatoova mürgi oma verre. Hobuse ja sebra, pühvli ja veise ning antiloobi ja lamba vahel pole erinevus nii suur, et selle põhjal saaks rahuldavalt seletada seda imelikku nähtust. Kas siis inimene pole mitte niisama palju koduloom kui koer?

Makoloolod, keda me kohtasime Tšobi jõel, võtsid meid hästi vastu. Kuna nende pealik Sebituane asus ligemale kakskümend miili allavoolu, suundusime meie Oswelliga

pärismaalaste kanuudel tema ajutisse residentsi. Kohe, kui ta oli kuulnud, et valged mehed teda otsivad, oli ta sõitnud Naliele linnast Sešekesse ja tuli nüüd veel sada miili edasi, et tervitada meid ja paluda enda juurde. Ta asus koos oma tähtsamate meestega ühel saarel. Kui me kohale jõudsime, olid nad parajasti ametis laulmisega. See laul sarnanes ennemini kirikumuusikaga kui «e-e-e-e»-ga ja «a-a-a-a»-ga, mis on tavaline betšuaanide lauludele lõunas. Nad jätkasid oma viisi veel mõni sekund pärast meie saabumist.

Jutustasime Sebituanele raskustest, millega meil oli tulnud võidelda, ja sellest, kui rõõmsad me oleme, et nad nüüd, kui me lõpuks tema juurde oleme jõudnud, läbi on. Ta avaldas meile oma heameelt ja lisas: «Kõiki teie loomi on hammustanud tsetsekärbes ja kahtlemata nad hukkuvad, kuid pole viga, mul on härgi ja ma annan teile neid niipalju kui vaja.» Omas teadmatuses arvasime siis, et kuna kärbsed on meie loomi nii vähe hammustanud, ei või sellest tulla kuigi palju halba. Seejärel kostitas Sebituane meid ühe härja ning kannutäie meega. Ta määras meie eest hoolitsema Mahale, mehe, kes oli juhatanud tema saatkonda meie juurde Kolobengi ja kes tahtis nüüd lahkesti endale võtta kõik, mida me siin külaliste vastuvõtu tava järgi kasutasime. Ööseks saime magamisriideiks pargitud härjanahad, mis pehmuselt ei andnud järele riidele. Kuna aga pärismaalaste tava järgi pealikule ei tulnud mitte midagi tagasi anda, võttis Mahale need nahad endale.

Ammu enne päevatõusu tuli Sebituane, istus meie jaoks magamisasemete juurde tehtud lõkke äärde ja hakkas jutustama raskustest, mida tal oli tulnud taluda nooruses, kui ta oli läinud läbi sellesama kõrbe, millest nüüd, palju hiljem läksime läbi meie. Tema elukäik oli väga huvitav ja ta ise oli vaieldamatult kõige suurem pealik kogu maal.

Sebituane oli umbes nelikümmend viis aastat vana. Ta oli pikakasvuline, korrapärase, tugeva kehaehitusega, veidi kiilaspäine. Nahavärvuselt oli ta oliivjas, umbes nagu piimaga kohv, käitumiselt rahulik ning keskendunud ja vestlustes avameelsem kõikidest teistest pealikutest, keda ma olen kohanud. Ta oli kõige kuulsam sõjamees väljaspool koloonia piire. Kogu oma elu jooksul unistas ta sidemete loomisest valgete inimestega. Käesolevaks ajaks

oli Sebituane mitte ainult alistanud endale kõik mustanahalised suguharud päratu suurel maa-alal, vaid pannud hirmu tundma isegi kohutava Mosilikatse. Sebituane teadis kõigest, mis toimus tema maal, kuna ta oskas võita nii oma inimeste kui ka võõraste poolehoidu. Talle meeldis väga meie usaldustõend, mida me olime talle osutanud, võttes lapsed endiga kaasa. Ta tegi ettepaneku näidata meile oma maad, et me ise võiksime valida endile koha, kuhu me soovime jääda.

Ent saavutanud selle, mida ta nii palavalt oli soovinud — astunud läbirääkimisse valgete inimestega, haigestus Sebituane kopsupõletikku ja suri.

Sebituane surmaga läks võim, nii nagu ta seda tahtnud oli, tema tütrele Mamotšisanele. Sebituane oli lubanud näidata meile oma maad ja lasta meil valida sobiv koht eluasemeks. Nüüd tuli meil arvestada tütre seisukohti, kes elas kaheteistkümne päeva tee kaugusel põhja pool, Nalieles. Seepärast pidime jääma paigale ja ootama, kuni temalt saabub vastav teade. Kui see saabus, selgus, et meile on jäetud õigus sõita tema maal täiesti vabalt ükskõik missugusesse paika, mis meile aga meeldib. Nii sooritasime koos Oswelliga reisi Sešekesse, umbes sada kolmkümmend miili kirdesse ja 1851. aasta juuni lõpus saime tasu oma vaeva eest — avastasime mandri keskosas Sambesi jõe. See oli väga tähtis, sest varemini ei teadnud keegi midagi selle jõe olemasolust Kesk-Aafrikas. Kõik portugali kaardid näitasid, nagu algaks ta palju kaugemalt ida poolt, kui meie ta nüüd leidsime.

Nägime jõge kuivaperioodi lõpul, sel ajal kui vett on kõige vähem, ent sellegipoolest oli ta kolmsada kuni kuussada jardi lai. Oswell ütles, et isegi Indias pole ta kunagi näinud nii ilusat jõge. Iga-aastase suurvee ajal tõuseb veepind kakskümmend jalga ja ujutab kogu lähedalasuva paikkonna viieteistkümne kuni kahekümne miili ulatuses üle.

Maa, mida mööda me Tšobist Sambesini sõitsime, oli täiesti tasane, välja arvatud need kohad, kus esinesid suured, mitme jala kõrgused termiidipesad või nende jäänused. Need künkad on tavaliselt kaetud metsikute datli- või palmüürapalmidega. Kohati esinevad terved mimooside ja mopaneede metsad. Tšobi ja Sambesi vaheline maa ujutatakse mõnikord üle ja Tšobi läheduses ning tema kallastel esineb suuri soiseid alasid. Makoloolod elavad keset neid

soid, sest sellised pilliroogu kasvanud sügavad jõed pakuvad loomulikku kaitset vaenlaste eest.

Kuna meie olime esimesed valged, keda need sisemaaelanikud nägid, külastati meid hulgaliselt. Paljude makoloolode kehakatted olid sinisest, rohelisest või punasest friisiriidest, samuti aga ka puuvillasest riidest. Järelepärimise peale saime teada, et need riided olid vahetatud poiste vastu mambaari suguharu käest, kes paikneb Bihe ligidal. See suguharu alustas orjakauplemist Sebituanega alles 1850. aastal. Mambaaridel olid olnud kaasas mõned vanad portugali püssid ning Sebituane arvas, et need võiksid olla väga head tulevikus matabeelede kallaletungi puhul. Ta pakkus nende eest veiseid või elevandiluud. Mambaarid aga keeldusid vastu võtmast midagi muud peale umbes neljateistkümneaastaste poiste. Makoloolod ütlesid, et nad pole kunagi varem kuulnud, et inimesi ostetakse ja müüakse, ning et nad peavad seda halvaks, kuid soov püsse saada oli tugevam ja kaheksa vana püssi osteti ära sama arvu poiste eest. Need poisid polnud nende endi lapsed, vaid mitmest nende poolt alistatud suguharust võetud sõjavangid. Ma ei tea ühtki juhtumit Aafrikas, kus vanemad oleksid müünud ära oma lapsi. Hiljem õhutati makoloolosid tegema röövretke ida pool elavate suguharude maale. Mambaarid leppisid nendega kokku, et kasutavad kallaletungil oma püsse ja pidid saama endile vangid, makoloolodele lubati aga võidetute kari. Sel aastal olid nad müünud vähemalt kakssada orja. Röövretke ajal kohtasid makoloolod Sansibari araablasi, kes kinkisid neile kolm inglise musketit ja said selle eest ligi kolmkümmend vangi.

Arutades seda asja oma teekaaslasega, tulime mõttele, et kui orjaturg seadusliku kaubanduse korras üle ujutada euroopa kaupadega, muutuks orjade ost ja müük võimatuks. Näib olevat täiesti võimalik kaupu, mille eest pärismaalased praegu ära annavad oma teenijaid, vahetada elevandiluu ja muude selle maa toodete vastu ja tõkestada sel kombel orjakaubanduse areng juba alguses. Seda võiks teostada ainuüksi suure, rannikult sisemaale viiva kaubatee rajamisega.

Otsustasin päästa oma perekonna hädaohust, mis varitses neid siin, selles tervisele kahjulikus maakohas, ja kuna ma ei lootnud, et buurid lubavad mul tegelda rahulikult pärismaalaste valgustamisega Kolobengis, tuli saata pere-

kond Inglismaale. Ise aga kavatsesin pöörduda üksinda tagasi, et uurida maad ning leida tervislik koht, mis oleks võinud saada tsivilisatsiooni keskuseks, ja avastada kas ida- või läänerannikult tee, mis muudaks südamaa ligipääsetavaks. See otsus viis mu 1852. aasta aprillis tagasi Kaplinna, kus ma esmakordselt üheteistkümne aasta järel nägin jälle tsiviliseeritud elu.

Meie tee Kaplinna kulges läbi koloonia Kahvri sõja kahekümnendal kuul. Panin oma perekonna kodu poole sõitvale laevale ja lootsin kohtuda nendega kahe aasta pärast. Tegelikult toimus aga meie kokkusaamine alles viis aastat hiljem.

VIIES PEATÜKK

Väljasõit Kaplinnast 1852. aasta juunis viimasele ja kõige pikemale reisile. — Teekaaslased. — Reis vankritel. — Aafrika füüsikalis-geograafiline jaotus. — Ida-, kesk- ja läänetsoon. — Kalahari kõrb. — Tema taimestik. — Meie marsruut. — Paikkonna kõrbeline laad. — Rohu kadumine. — Loomad. — Hüpikgasellide ränne. — Loomade ettevaatlikkus. — Oranje jõgi. — Grikvad. — Pärismaalaste riietus.

Pärast seda, kui olin perekonna Inglismaale saatnud, läksin 1852. aasta juuni algul oma viimasele reisile Kaplinnast. See matk ulatus mandri lõunatipust Angoola pealinna São Paulo de Loandani, mis asub lääneranniku l, ja sealt poolpõiki läbi Kesk-Aafrika lõunaosa Kilimaneni (Quilimane) Ida-Afrikas.

Sõitsin välja siinsel tavalisel edasiliikumise vahendil — kohmakal ning raskel kapimaa vankril, mille ette oli rakendatud kümme härga. Mind saatsid bakveinid, kaks meest ja kaks noorukest tüdrukut. Viimased olid tulnud Kaplinna meie lapsehoidjatena ja pöördusid nüüd tagasi Kolobengi. Matkamist mööda Aafrikat härjavankril on küllalt sageli kirjeldatud ja mul pole sellele lisada midagi peale selle, et niisugune matk kujutab endast pikka «väljasõitu rohelisse», mis on kasulik tervisele ja meelepärane inimestele, kes pole liiaks nõudlikud pisimugavuste suhtes ning kellele meeldib viibimine vabas õhus.

Meie teekond põhja kulges peaaegu selle maakoonuse keskel, mille moodustab Kapimaa. Kui jagaksime mõttes selle koonuse idast läände kolmeks tsooniks ehk vööndiks, siis märkaksime, et igaühel neist on oma selgestitajutavad erinevused kliimas, maastikus ja elanikkonnas. See on eriti märgatav väljaspool koloonia piire. Paiguti näib, et üks vöönd on teise jätkuks ja läheb teiseks üle, kuid üldiselt leiab see jaotus kinnitust siiski üksikute vööndite erinevuses.

Idapoolses vööndis võib sageli kohata mägesid. Nad on kõikjal kaetud igahaljaste lopsakate puudega, mis ei kannata kunagi ei tulekahjude ega põua all *(Strelitzia, Zamia horrida, Portulacca afra, Schotia speciosa, Euphorbia* ja *Aloe arborescens)*. Rannikupoolsed mäenõlvad on kaetud palgimetsaga. See ala on võrdlemisi hästi veega varustatud allikate ning seal voolavate jõgede ja ojade näol. Aastane sademetehulk on siin üsna suur.

Elanikud, kahvrid ehk suulud, on pikka kasvu, lihaselised ja ilusa kehaehitusega. Nad paistavad silma energilisuse, julguse ja nutikuse poolest. Üldiselt õigustavad nad täiel määral valgete sõjaväeülemate iseloomustust — «suurepärased metslased». Kui jätta kõrvale must nahavärvus ja villana kräsus juuksed, võib neid ilusa kehaehituse ja kolju kuju järgi kõrvutada parimate eurooplastega.

Järgmist vööndit, mis hõlmab kontinendi keskosa, võib küll vaevalt nimetada mägiseks, sest siin leiduvad künkad on üsna madalad. Suuremalt osalt koosneb see ala avaraist, veidi lainjaist tasandikest. Siin pole kõrgeid mägesid, allikaid on vähe ja veel vähem on ojasid ning jõgesid. Sel alal pole küllaldaselt vihma, ning põuda võib oodata iga paari aasta takka. Ilma kunstliku niisutuseta pole siin võimalik kasvatada ühtki euroopa teravilja.

Selle ala elanikeks on betšuaanid. Päritolult on nad nähtavasti ülalnimetatud suguharudega ühest tüvest ja sarnanevad nendega väga, olles ühel ja samal ajal nii põlluharijad kui karjakasvatajad. Kuid kahvritega võrreldes on nad aremad ja oma füüsiliselt arengult neist viletsamad.

Läänepoolne vöönd on veelgi lauskjam kui keskala. Ebatasaseks muutub ta ainult ranniku juures. See tsoon hõivab tohutu suure Kalahari kõrbe tasandiku, mille iseloomulikuks erinevuseks on äärmine veenappus, kuid sealjuures siiski küllalt rikkalik taimestik.

Sademete puuduse arvatavaks põhjuseks sellel suurel tasandikul on see, et sisemaa suuremas osas on valdavaiks mõni kraad lõuna poolt puhuvad idakaare tuuled. Niiskus, mille atmosfäär saab India ookeanist, langeb sademetena alla mandri mägisel idanõlval ning kui liikuvad õhumassid jõuavad kõige kõrgema kohani, siis on see just suure nõo äär või antud juhul Kalahari suurte kuumenenud sisemaatasandike piir. Kohtudes seal Kalahari kuuma

kuiva pinna kohal hõrenenud õhuga, suurendab ülespoole tõusev soojalaine õhu niiskusemahutavust, s. o. säilinud niiskuse atmosfääri jäämist ja nii saavad kesk- ja lääneala ainult mõne üksiku vihmasagara.

Samasugust nähtust, nagu see siin hiiglaslikus mastaabis, võib tähele panna vähemas ulatuses ka Kapimaa Laudmäel, kus selle tõttu tekib pilvekiht ehk nn. «laudlina». Kagutuul sunnib õhumassi, mis on võrdne mäe diameetriga, tõusma järsku vähemalt kolme tuhande jala kõrgusele. Õhumasside hõrenemine ülal ühes sellega kaasneva külmenemisega tekitab mäe tipul otsemaid pilve ja atmosfääri niiskus muutub nähtavaks. Pidevalt tõusvad ja ülespoole liuglevad õhumassid muudavad pilve vahetpidamatuks, kusjuures selle aurumassi või «laudlina» pealispind on tasane ning näib liikumatuna, tuulealuses küljes aga tihedad aururünkad kogu aeg rulluvad ja laskuvad, ning kui nad jõuavad ala selle kohani, kus õhu suurem tihedus ja kõrgem temperatuur suurendavad õhu niiskusesisalduse võimet, kaovad pilved jällegi täiesti.

Ja kui Laudmäe tuulealusel küljel oleks nõlva asemel näiteks kõrge kuumenenud tasandik, siis pilved, mis praegu kagutuulega mäe sellel küljel voogavad ja kaovad, võiksid anda ainult veidi vihma tuulepealsel mäenõlval ja ülal olles. Kuid siis oleks kuumus suurendanud õhu niiskusemahutavust, omadust, mis ta nüüd saab alles laskumise juures mäe tuulealusel küljel palju madalamal tasapinnal, ja taimestikuga kaetud ulatusliku maa-ala asemel, kus kasvavad *Disa grandiflora*, gladioolid, lugarohud, samblikud ja teised praegu Laudmäel esinevad taimed, oleks meil seal ainult karm Kalahari floora.

Seda, miks Kalaharis on nii palju taimkatet, võib seletada, lähtudes maa geoloogilisest struktuurist. Suur, keskosas madalduv sisemaalausik kujutab endast justkui vaagnat, mis on piiratud ülespoole kerkivate kivimitega nagu äärise või servaga ja mille põhja moodustavad ürgsed siluuri kivimid. See lohk on paljudes kohtades lõhenenud ning täitunud väljapursanud trappide* ning bretšadega**, mis sageli toovad koos oma massiga maapinnale nurgelisi

---

* Trapp (rootsi k.) — üldnimetus paljudele diabaasikoostisega purskekivimeile; moodustab sageli tohutu suuri pinnasekihte. *(Toim.)*

** Bretša (itaalia k. *breccia*) — purskekivim, mis tektooniliselt moodustub kivimite murenemise ja kokkutsementeerumise teel. Sisaldab teravaservalisi kivimite murdeosi. *(Toim.)*

murdeosi, nii nagu seda näitavad viimastes leiduvad kivistised, veel vanematest kivimitest. Ja hoolimata sellest, et ulatuslikud maa-alad on niivõrd nihestunud, et esialgsest oru kujust on jäänud käesolevaks ajaks ainult vähemärgatavad jäljed, on siiski ülimalt tõenäoline, et vaagnakuju on domineeriv. Kuna kivimikihid nõlvadel, kus esineb kõige rohkem vihma, on kallakuga tsentri poole, valgubki arvatavasti just sealt vesi vihmavaeste tasandike alla. Kuivamatute allikate olemasolu, mis on lakkamatu veevoolu uueks ning sügavamaks esiletulekuks, võib kinnitada seda arvamust, et vesi valgub tsentraalse madalmiku põhja tema äärtelt. Ja ei ole sugugi võimatu, et imetlusväärne jõgikond põhjas, mis, kui uskuda pärismaalasi, annab märkimisväärse osa Matlomagan-jana allikate juurdevoolust, avaldab oma elustavat mõju ka Kalahari tasandike all.

Omapärane maapinna struktuur võib seletada ka seda, miks taimkate kahekümnenda ja kolmekümnenda paralleeli vahelisel alal Lõuna-Aafrikas on nii erinev, võrreldes samade laiuskraadidega Kesk-Austraalias. Taimkatte vähesus on ühtviisi omane mõnedele kohtadele nii Lõuna-Aafrika keskosas kui Austraaliaski. Erinevus tuleneb aga arvatavasti arteesia kaevude mõjust Aafrika suurtel aladel, mis on asustamata ainult selle tõttu, et pinnase kõige ülemistes kihtides vett ei esine. Vähemalt olgu lubatud veidi mõtteid mõlgutada Aafrika rikkalikuma taimestiku põhjuste üle, sest ükskõik millest see taimestiku küllus ka tingitud on, ta loob Lõuna-Aafrikale suuremad tulevikuväljavaated kui Kesk-Austraaliale.

Meie seekordne tee kulges kuni Ngami järve laiuskraadini jõudmiseni mööda eespool mainitud kesktsooni või läänetsooni äärealal. Ngami järve juurest algab aga hoopis teistsugune maa.

Koloonia alad, millest me enne järveni jõudmist läbi sõitsime, olid täiesti elutud. Kuna talveperioodile oli eelnenud raske põud, olid paljud farmerid kaotanud kaks kolmandikku oma varast. Maastik oli ebameeldiv. Tumepruunid metsata mäekünkad ja kasin taimestik tasandikel viisid mu arvamisele, et see paikkond on pälvinud kõrbe nime rohkem kui Kalahari. Räägitakse, et algul, kui sisserändajad selle ala oma valdusse võtsid, oli ta tervenisti kaetud halja rohuvaibaga, kuid koos seal elunenud antiloobikarjadega kadus ka neid toitev rohi. Selle asemele

ilmusid paksulehelised taimed *Mesembrianthemum** ja *Crassula***.

Huvitav on jälgida, kuidas looduses, olelusvõitluses kõige erinevamad organismid vastastikku üksteisest sõltuvad. Siin varem kasvanud taimede levik sõltus rohusööjatest loomadest, kes kandsid nende seemneid igale poole laiali. Kui antiloopide kadumise tõttu uut külvi ei toimunud, ei suutnud need taimeliigid enam Aafrika põudadele vastu panna. Kuid põua tapvale toimele vastuastumiseks oli valmis juba teine taimeperekond — *Mesembrianthemum.* Niikaua kui pinnas on kuum ja kuiv, jäävad selle taime kuprad täiesti suletuiks, ning järelikult säilib seemnete idanemisvõime kogu põuaperioodil kahjustamatuna. Kui aga algab vihmasadu, kuprad avanevad ja puistavad oma sisu idanemiseks just kõige sobivamal ajal välja. Teistel taimedel on vastupidi: kupar pakatab ja seemned pudenevad välja just kuuma ning kuiva tõttu.

Üks sellesse perekonda kuuluv taim — *Mesembrianthemum edule* — on söödav. Teisel on muguljas juurikas, mida võib kasutada toiduks toorelt. Kõigil selle perekonna taimedel on paksud, lihavad lehed, mille pooridel on võime imeda endasse väga kuivast atmosfäärist ja pinnasest niiskust ning säilitada seda lehtedes. Kui põua haripunktil murda selliselt taimelt leht ära, siis võib näha, et temas tsirkuleerib mahl. Seda taimeperekonda leidub ka kaugemal põhja pool, kuid seal takistab rohttaimede ohtrus tema mõjulepääsu. Ent ka seal on ta alati valmis täitma iga tühja kohta, mis võib leiduda praeguse valdava taimestiku vahel. Kui seal rohttaimed kaoksid, ei häviks selle tõttu veel loomad, sest nende jaoks on kindlustatud tagavara-söödavaru, mis on võrdne eelmisega.

Kuna põuarikkal maal on need uued taimed lammaste ja kitsede jaoks sobivamad kui rohttaimed, hävitavad buurid rohtu, matkides moodust, millega rohusööjad antiloobid nii suurel hulgal kandsid laiali rohttaimede seemneid. Farmi tuuakse mitu koormat seemnetega mesembriantemumitaimi, kaetakse need pealt koreda rohuga ja pannakse niisugusesse kohta, kuhu lambad öösel juurde pää-

---

* *Mesembrianthemum* (kreeka k. «keskpäevalill») — väga erineva välimusega vettsäilitava koega taimede perekond; õied ilusad, mitmevärvilised, avanevad keskpäeval. *(Toim.)*

** *Crassula* — turdleht, sageli kuivadel ja kaljustel pinnastel kasvavate lihavate lehtedega taimede perekond. *(Toim.)*

Ngami järv; avastatud Oswelli, Murray ja Livingstone'i poolt.

Uued Aafrika antiloobid (poku ja letšee); avastatud Oswelli, Murray ja Livingstone'i poolt.

sevad. Ja kuna loomad igal ööl söövad natukene neid taimi ja seemneid, külvatakse need alad, kus lambakarjad liiguvad, seemneid täis nii lihtsalt ja nii regulaarselt, et paremini saaks seda teha ainult tohutute pingutuste hinnaga. Sellisel toidul kasvavad lambad kiiresti ja mõne aasta jooksul muutub see maa-ala lambakasvatuse farmiks. Nagu juba öeldud, on mõned selle taimeperekonna esindajaist varustatud lisandite või osadega, mis võimaldavad neil suurema vaevata taluda kuivust — nimelt pikerguste mugulatega, mis asuvad niivõrd sügaval pinnases, et nad on täielikult kaitstud kõrvetava päikese eest. Mugulad on mahla ja toidu reservuaariks nende pikkade vihmatute perioodide kestel, mis ikka ja jälle korduvad Aafrikas isegi kõige soodsama kliimaga paikades. Ma puudutasin mainitud omapära seetõttu, et seda võib sageli tähele panna kõrbetaimede juures üldse.

Aeglane edasiliikumine läbi koloonia muutis peaaegu kõik, mis me teel kohtasime, meie jaoks huvitavaks. Tähelepanu köidavad mitmesugused kohanimed, kuna nad viitavad sellele, et siin elunesid kunagi pühvlid, veiskitsed ja elevandid, kes nüüd asuvad siit sadade miilide kaugusel. Mõningane arv blespukkisid *(Antilope pygarga)*, gnuusid, siniantiloope *(Antilope coerulea)*, mägikitsi ja jaanalinde *(Struthio camelus)* hoiavad nagu bušmanidki siin endil elu sees veel nüüdki, kui kõik teised loomad on juba kadunud. Kui püssipauke kostma hakkab, läheb esimesena minema elevant — kõige targem kõigist loomadest, gnuu ja jaanalind aga, kes on kõige ettevaatlikumad, kuid sealjuures ka kõige rumalamad, lahkuvad viimastena.

Sel ajal kui siia ilmusid esimesed sisserändajad, olid hotentottidel määratu suured head veisekarjad, kuid neil polnud ei hobuseid, eesleid ega kaameleid. Pärismaalaste esialgne kari, mida veel praegugi võib näha koloonia mõnes osas, oli toodud lõunasse arvatavasti NNE-st, sest just sellele kohale viitavad pärismaalased kui oma migratsiooni lähtepunktile. Sealt tõid nad endiga kaasa lambad, veised, kitsed ja koerad.

Enne Oranje jõeni jõudmist nägime viimast karja hüpikgasellide *(Gazella euchore)* ehk tseepede rändest. Nad tulevad suurest Kalahari kõrbest ja kui me neid esmakordselt kohtasime pärast koloonia piiri ületamist, oli neid, nagu arvatakse, üle neljakümne tuhande. Ma ei saa nende arvu täpselt kindlaks määrata sellepärast, et neid

võib näha igal pool selle tohutu suure maa avarustel, ja kui nad söövad, liiguvad või graatsiliselt oma pikasarvelist pead pillutavad, jääb neist silme ette üksainus värelev liikumine. Toituvad nad peamiselt rohust. Ja kuna nad lahkuvad põhjapoolsetelt aladelt sel ajal, kui seal on rohtu kõige rohkem, ei saa nende rändamise põhjuseks olla toidunappus. Ka veepuudus ei või olla migratsiooni põhjuseks, kuna hüpikgasell on selles suhtes üks kõige vähenõudlikumaid. Avaraid välju, kus kasvab madal rohi, otsivad nad oma loomuse tõttu, sest madalas rohus saavad nad õigeaegselt märgata vaenlaste lähenemist. Bakalaharid teavad seda ja kasutavad nende instinkti oma huvides. Nad põletavad paljaks suured kõrge rohu ja põõsastikuga kaetud väljad, et ahvatleda asemelekasvava värske rohuga sinna metsloomi ja luua neile uitmise jaoks lagedaid välju.

Sellist instinkti ei ilmuta mitte ainult hüpikgasell. Ka meie tavalised veohärjad, kui nad satuvad paika, kus kasvab kõrge rohi, muutuvad palju kartlikumaks. Nende kartlikkus suureneb sedamööda, kuidas vaenlastel kasvab võimalus peituda kõrges rohus. Sageli tormavad härjad paanikas minema isegi teise härja eest, kui see, mitte päris selgesti nähtavana, kõrge rohu seest paistab. Kui Kalaharis rohi pikaks kasvab, muutub hüpikgasell, kellel see instinkt on tugev ja kes on üldiselt karjaviisi elav loom, väga rahutuks. Loomulikult ahvatleb vähemviljaka lõunaala hõredam taimestik nüüd metsloomakarju pöörduma sinna. Sedamööda, kuidas nad edasi liiguvad ja kuidas nende arv suureneb, jääb toit ikka napimaks ja kehvemaks. Mida kaugemale gasellikarjad lähevad, seda vähem leiavad nad toitu, kui nad lõpuks on sunnitud elu sees hoidmiseks ujuma üle Oranje jõe. Sel maal kasvab aga vähe nende armastatud rohttaimi ja nad muutuvad tõeliseks nuhtluseks lambafarmipidajatele. Kui nende teele satuvad nisupõllud, ei tee isegi rohutirtsude parv nii puhast tööd kui nemad. On küsitav, kas hüpikgasellid üldse pöörduvad tagasi põhja, sest mitte keegi pole kunagi seda näinud. Paljud neist hukkuvad toidupuuduse tõttu, kuna maa, kuhu nad tulid, ei suuda neid kõiki toita. Ülejäänud valguvad laiali üle kogu koloonia. Sellisel suurel maal ei ole ruumipuudust. Pole võimatu, et hoolimata nende pidevast hävitamisest tulirelvade abil, säilivad nad siin veel kaua.

Oranje jõe ületamisega jõudsime grikva ja betšuaani suguharudega asustatud sõltumatule territooriumile. Grikvad kujutavad endist pärismaalaste ja eurooplaste vahelisi segaverelisi. Need grikvad, kellest on jutt, on hollandi päritoluga — hollandlaste ühendusest hotentoti ja bušmani naistega. Selle segarassi esimene põlv peab ennast kõrgemaks teisest. Kõigil neil on teataval määral alles vanemate iseloomulikud jooned.

Varem riietusid grikvad ja betšuaanid peaaegu samuti kui kahvridki, kui antud juhul võib üldse rääkida riietusest. Naistel rippus ees piha kohalt allaulatuv umbes kaheksateistkümne tolli pikkune kimp naharibasid. Õlgu kattis pargitud lamba- või antiloobinahk, jättes rinnad ja kõhu paljaks. Mehed kandsid mütsipõhja suurust nahatükki, mis vaevalt rahuldas sündsuse nõudeid, ja õlul samasugust pargitud nahast mantlit kui naisedki. Et kaitsta oma nahka päikese kõrvetava toime eest päeval ja külma eest öösel, määrisid nad endid rasva ja ookri seguga; pea võidmiseks segati aga rasva hulka peenekstambitud sinise vilgukivi puru. Väikesi helkivaid vilgukivitükikesi, kui need langesid kehale, pärlikeedele ja vaskvõrudele, loeti parimaks ilustuseks ja see rahuldas ka kõige nõudlikumat keigarit.

KUUES PEATÜKK

Kurüman. — Sealne suurepärane allikas. — Ümbruskonna taimestik. — Taimemürk. — Buuride alatu kallaletung bakveinidele. — Setšele kiri. — Kallaletungi üksikasjad. — Minu maja ning vara hävitamine Kolobengis. — Buurid vannuvad mulle kättemaksu. — Teeleminek 1852. aasta novembris. — Kohtumine mr. Macabega tema tagasiteel Ngami järve juurest. — Kuum kõrbetuul. — Atmosfääri küllastumine elektrist. — Piirpääsukesed. — Litubaruba. — Kättetasumine buuridele. — Orjus. — Betšuaanide kiindumus lastesse. — Betšuaanidel on vähe haigusi. — Rutakad matused. — Tervislik kliima.

Kurumaniks nimetatud misjonijaama olemasolu sõltub täielikult suurepärasest kuivamatust allikast, mis kannab sama nime. Allikas väljub trapi alt ja kuna tal pinnale ilmumisel on temperatuur tavaliselt Fahrenheiti järgi 72° (22,2° C), tuleb ta arvatavasti vanadest siluuri kiltkivi kihtidest, mis moodustavad mandri suure ürgse nõo põhja. Kogu selle aja jooksul, mis ma siin olen olnud, pole ma märganud, et selle pulbitseva allika vool oleks natukenegi vähenenud. Kui aga mr. Moffat kolmkümmend viis aastat tagasi esmakordselt püüdis rajada siia eluaset, ehitas ta tammi ning juhtis niisutuse jaoks ära väikese oja. Selles ei voola aga praegu enam tilkagi. Neliteist miili Kurumani aedadest madalamal teatakse näidata teisi kuivanud kohti, kus veel praegu elavate inimeste mälu järgi elunesid jõehobud ja kus soodes võisid uppuda inimesed ning karjloomad. Vee kadumine ojas tuleb panna peamiselt maa üldise kuivenemise arvele, osaliselt aga ka misjonijaama mõlemal pool oja asuvate niisutusseadmete arvele. Viimasele asjaolule võiks omistada suuremat tähtsust, kui ta ei langeks ühte suure hulga allikate kadumisega maa laialdastes piirkondades.

Laskumata üksikasjadesse kliima selle joone vaatlemisel võib märkida, et lõunapoolse paikkonna kuivenemise

näiteks on Kurumani rajoon. Mitte väga ammu oli siin niisama rohkesti vett kui seda on Ngami järvest põhja pool asuval alal praegu. Kõikjal võib siin kohata muistseid jõe- ja ojasänge ning ammu kuivanud allikaid, mille suudmed aastasadu väljakeenud vesi on muutnud kitsastest kaljupragudest ovaalseiks ja mille ääres leidub nõrglupja — tolleaegse vee ladestust. Paljud kuivaks jäänud allikad on lakanud vett andmast sellepärast, et allika suudme äär, millest vesi üle voolas, on muutunud nüüd liiga kõrgeks, või siis sellepärast, et maa lääneala kerkimine tõstab maapinna tema all asuvate veevarude kohal liiga kõrgele.* Tarvitseb vaid teha niisuguse kuivanud allika suudme pervesse veidi sügavam uuris ja vesi hakkab voolama lakkamatult. Mõned iidsed allikad Kurumani ümbruses on taaselustatud betšuaanide poolt. Viimased ilmutavad vahel tugevat enesest lugupidamist ning töötavad kuude kaupa sügavate uuriste kallal. Kord alustanud, peavad nad auasjaks olla püsivad, hoolimata ühe misjonäri sõnadest, kes ütles, et nad ei suuda kunagi panna vett mäkke voolama.

Huvitav on märkida mõnede selles piirkonnas elavate buuride töökust. Nad ehitavad pikki sügavaid kanaleid madalamatest kohtadest üles paikadesse, kus — kui mitte arvestada hõredat luga ja erilist karmi, punakat rohtu, mis kasvab lohkudes, milles vanasti olid arvatavasti allikate suudmed, kuid mis nüüd on täitunud pehme nõrglubjaga, pole vähematki märki sellest, et pealispinna all võiks leiduda vett. Teinekord on maa-aluse vee olemasolu tunnuseks luga, mis kasvab mitte lohus, vaid pikal, ühe-kahe jala kõrgusel liivavallil. Kui niisugune vall risti läbi kaevata, voolab sealt välja veenire. Põhjus, miks vett varjav maapind on ümbrusest kõrgem, seisneb järgmises: tuul keerutab mööda maad alati palju tolmu ja peenikest liiva, tarad, põõsad ja puud aga peavad selle tuiskliiva kinni ja ta ladestub. Luga täidab antud juhul heki osa; öise kastena maapinnale laskuv niiskus aga kinnitab liiva lugade

---

* Siin nagu muudeski kohtades oma raamatus kõneleb Livingstone Lõuna-Aafrika üldisest kuivenemisest, mis toimub «inimeste silma nähes». Seda arvamust, mida paljud teadlased on väljendanud ka Põhja-Aafrika kohta, ei saa pidada siiski päris usaldusväärseks. On põhjust arvata, et kuivenemise nähted on seotud üksnes kliima perioodilise kõikumisega. *(Toim.)*

juurte vahele ja nii kujuneb eeldatava lohu asemel küngas. Kui juba allikatest jutt on, siis võib lisada, et maa selles osas pole rohkem kuivamatuid allikaid kui need, mis väljuvad ürgset orgu täitvast ränikivirikkast trapist. Ja kuivõrd vee põhivaru näib asuvat vanadel siluuri kiltkivi kihtidel, mis moodustavad nõo põhja, siis on ülimalt tõenäoline, et mõnedes paikades võiksid arteesia kaevud täita sama osa, mida nüüd täidavad need eelmainitud sügavad põikkaevandid.

Suurema osa aastast on taimestik maa selles osas helekollast värvust, vihmaperioodil aga meeldivalt roheline. Läänes võib näha kõrgendikke, ida pool neist aga on sadade miilide ulatuses rohuga kaetud tasandik. Suured alad sellel täiesti lauskjal tasandikul on kaetud valge nõrglubjaga, mis asub täiesti horisontaalsel trapikihil. Taimestik koosneb siin suurepärasest rohust. See rohi kasvab tufil läbisegi madalate astelpõõsastega, mida hüütakse «oota veidi» *(Acacia detinens)* ja millel on kalaõngetaolised kergesti haakuvad astlad. Seal, kus lubjakivi ei paljandu, koosneb pinnas kollasest liivast, millel moretloaks *(Grewia flava)* ja mohatlaks *(Tarchonanthus)* hüütavate marju kandvate põõsaste vahel kasvab igal pool kõrge karm rohi. Mohatla puit, pealtnäha täiesti roheline, põleb tänu temas sisalduvatele aromaatsetele vaikudele heleda leegiga. Varjatumates kohtades esineb üksikute rühmadena valgeastlalist akaatsiat *(Acacia horrida,* ka *A. atomiphylla)*, samuti aga ka rohkesti metsikut salveid *(Salvia africana)*, mitmesuguseid liblikõielisi, iksiaid. Suureõieliste sibultaimede *Amaryllis toxicaria* ja *Amaryllis Brunsvigia multiflora* (neist esimesel on mürgine sibul) kõdunenud lehtedest saab siidseid pehmeid ebemeid, mis on heaks madratsite täitematerjaliks. Maa mõnes üksikus paigas leidub veel jäänuseid muistseist metsiku oliivipuu *(Olea similis)* ja kaelkirjaku-akaatsia *(Acacia giraffae)* metsadest.

Siin kohtasime sageli üht väga huvitavat taime — ngotuaneed. See taim on õitsemise ajal üleni täis kollaseid õisi, millel on niivõrd tugev ja meeldiv lõhn, et kogu õhk tundub olevat küllastunud nende aroomist. Ta kujutab endast tähelepanuväärset erandit üldisest reeglist, sest Aafrika kuivades osades on peaaegu kõik taimed ilma lõhnata või on neil siis ebameeldiv lõhn. Peale selle sisaldab see taim kanget mürki: keegi prantslane, kes jõi

lonksu või kaks selle taime õite leotist, langes otsekohe jõuetult kokku.

Kui Setšele teada sai, et me ei või jääda kauemaks tema juurde Kolobengi, saatis ta oma lapsed mister Moffati juurde Kurumani, et nad õpiksid kõiki valgete inimeste tarkusi. Moffat oli meeleldi nõus perekonna suurenemisega ning võttis vastu viis inimest koos nende teenijatega.

Vankriratta purunemise tõttu olin sunnitud peatuma Kurumanis ligi kaks nädalat ja ei saanud olla kohal sel ajal, kui buurid tungisid bakveinidele kallale. Teate sellest tõi mulle Masebele, Setšele naine. Ta oli lapsega peitunud sellesama kalju lõhesse, millelt buurid tulistasid. Laps oli hakanud nutma ja naine, kartes, et see äratab buuride tähelepanu, kelle püssitorud iga kogupaugu puhul ilmusid nähtavale tema pea kohal, võttis ära käevõrud ja rahustas last nende mängitamisega. Naine tõi mr. Moffatile kirja, mis kõneleb ise enda eest. Peaaegu sõnasõnalises tõlkes kõlab see järgnevalt:

«Minu südame armastuse sõber, kellele täielikult kuulub minu südame usaldus, see olen mina, Setšele. Ma olen hävitatud buuride poolt, kes tungisid mulle kallale, ehkki ma pole nende ees süüdi. Nad nõudsid, et ma kuuluksin nende riiki, mina aga ütlesin ära. Nad nõudsid, et ma ei laseks inglasi ega grikvasid läbi (põhja poole). Ma vastasin, et nad on minu sõbrad ja ma ei saa kedagi (neist) takistada. Nad saabusid laupäeval ja ma palusin neid mitte alustada lahingut pühapäeval, ja nad olid sellega nõus. Nad alustasid esmaspäeva hommikul aovalgel ja tulistasid kõigest väest ja panid linna põlema ja lõid meid põgenema. Nad tapsid kuuskümmend minu inimest ja võtsid vangi naisi ja mehi ja lapsi. Ja Balerilingi ema (Setšele endine naine) nad võtsid ka vangi. Nad võtsid ära kogu bakveinide karja ja vara ning riisusid paljaks Livingstone'i maja, viies ära kogu tema varanduse. Nende härjavankrite arv oli kaheksakümmend viis ja üks suurtükk, ja pärast seda, kui nad võtsid ära ka minu vankri ja Macabe vankri, siis oli nende vankrite arv (lugedes suurtükki ühe eest) kaheksakümmend kaheksa. Kogu küttide varandus (inglased, kes küttisid ja tegelesid uurimistööga põhja pool) põletati lin-

nas ära. Aga buure tapeti kakskümmend kaheksa. Jah, mu armastatud sõber, nüüd mu naine tuleb vaatama lapsi ja Kobus Hae juhib ta sinu juurde.

See olen mina, Setšele,
Motšoasele poeg.»

See kirjeldus ühtib täpselt pärismaalasest õpetaja Mebalve jutustusega, samuti ka teatega, mille saatsid mõned buurid ise koloonia avalikku ajakirjandusse. Bakveine pole kunagi süüdistatud karja röövimises, millest me nii sageli kuulsime kahvrite maal. Kui sel ajal, kui mina seal elasin, oleks toimunud kas või üks vargusjuhtum, oleksin ma tõenäoliselt sellest kuulnud. Ainsaks süüdistuseks, mis tõsteti nende vastu ajalehtedes, oli see, et «Setšele muutus liiga ninakaks». Temale esitatud nõudmist — alluda buuridele ja mitte lasta inglise kaupmehi läbi põhja poole — just nagu poleks olnudki.

Teade sellest vägivallaaktist bakveinide vastu, mida süvendasid ähvardused minu aadressil, nagu väideti, selle eest, et mina olevat õpetanud bakveine buure tapma, tekitas kogu maal niisuguse paanika, et ma ei saanud endale palgata ühtki teenrit, kes oleks mind saatnud reisil põhja.

Kõikidel buuride eelmistel röövretkedel pärismaalaste vastu oli olnud surmasaanuid ainult viimaste poolel, ja kui nüüd just see suguharu, kelle seas elas inglane, julges ennast kaitstes valada ka buuride verd, peeti seda vääramatuks süütõendiks minu vastu. Mulle lubati kätte tasuda. Oli kuulda ähvardusi, et kui ma peaksin julgema sõita läbi nende maa-ala, korraldatakse otsekohe minu tagaajamine. Ja kuna sellele lisandus veel kuuldus, nagu oleks Inglise valitsus andnud kõik pärismaalaste suguharud buuride võimu alla, siis pole imestada, et olin sunnitud mitu kuud Kurumanis paigal olema, kuna ma lihtsalt ei suutnud muretseda endale härjaajajaid...

Lõpuks õnnestus mul leida kolm meest, kes julgesid sõita koos minuga põhja poole. 20. novembril lahkusime Kurumanist koos värvilise kaupmehe George Fleminguga, kel oli samuti õnnestunud leida härjaajajaid. Et raskendada buuridel meie leidmist ja tagaajamist, sõitsime mööda Kalahari kõrbe äärt, puhuti aga kõrbes endas. 1852. aastal oli olnud rohkem vihma kui tavaliselt. See oli lõpp-perioodiks üheteistkümne- või kaheteistkümne-

aastasele tsüklile, mille jooksul, nagu räägitakse, olevat selline nähtus kolmel korral aset leidnud. Selle tulemuseks oli harukordselt suur arbuusisaak.

Meil oli meeldiv juhus kohtuda mr. J. Macabega, kes oli tagasiteel Ngami järve äärest. Ta oli teele läinud Kolobengist veidi lõuna poolt ning, suundudes otse läbi kõrbe, jõudnud takistusteta järveni. See energiline reisimees tõendas täielikult kuuldusi arbuusisaagist: tema loomad olid kolme nädala jooksul hoidnud endil elu sees tänu arbuuside mahlale, ja kui lõpuks jõuti veeni, ei olnud loomad sellest eriti hoolinudki. Ta oli tulnud Ngami järve juurde kagu poolt, ületanud Teoughe jõe ja sõitnud ümber järve põhjapoolse osa, olles seega esimeseks euroopa reisijaks, kes tõepoolest nägi kogu järve. Tema hinnangu kohaselt on järv suurem kui meie Oswelliga seda arvasime, nimelt oli järve ümbermõõt tema arvates ligikaudu üheksakümmend kuni sada miili.

Talvele järgneval ja vihmadele eelneval väga kuival perioodil puhub mõnikord kõrbes põhja poolt kuum tuul. Tundub, nagu tuleks ta tulipalavalt ahjult. See tuul kestab harva kauem kui kolm päeva. Oma mõjult tuletab ta meelde Aafrika põhjapoolsete alade harmattanit. Sel ajal, kui misjonärid kolmkümmend viis aastat tagasi esmakordselt siia maale tulid, kandis see tuul endas peenikest, punakat liiva. Nüüd ta enam liiva ei kanna, kuid ta on niivõrd põuane, et mu reisikastid ja majakraam, mis olid valmistatud kuivast inglise puust, samuti nagu kõik puust esemed, mis polnud valmistatud siin, kuivasid kokku ja kiskusid kõveraks. See kuum tuul on sedavõrd küllastatud elektrist, et kui hoida kimpu jaanalinnu sulgi mõni sekund vastu tuult, elektrifitseeruvad nad niisama tugevasti kui elektrimasinast ning tõmbuvad terava praginaga käe ümber kokku.

Sel ajal kui puhub see kuum tuul, ja isegi muidu, on atmosfääris elektrit sedavõrd palju, et kui pärismaalane end oma karossis liigutab, tekivad selle pealispinnal terved sädemetejoad. Esmakordselt panin ma seda tähele, sõites kord vankril koos ühe pealikuga. Nähes, et tema mantli karv vankri iga raputuse puhul täiesti selgesti helendama lõi, tõmbasin ma korraks käega üle loomanaha ning sealt paiskus momentaanselt välja terve hulk eredaid sädemeid, üheaegselt oli selgesti kuulda praginat. «Kas sa panid tähele?» küsisin ma. «Seda ei näida-

nud meile valged inimesed,» vastas ta. «See oli meie isadele teada juba iidsest ajast, ammu enne seda, kui valged inimesed meie maale tulid.» Kahjuks ei küsinud ma kunagi, missuguse nimetuse nad sellele nähtusele on andnud, kuid ma ei kahtle, et vastav mõiste on nende keeles olemas. Humboldti järgi oli Otto von Guericke esimene, kes seda nähtust tähele pani Euroopas. Betšuaanidele aga oli see nähtus teada aastasadu. Kuid sellest polnud mingit kasu, sest betšuaanid vaatasid seda just nagu härja silmadega.

Füüsikaliste loodusnähtuste suhtes on siin inimmõistus jäänud tänaseni niisama inertseks, kui ta seda oli kunagi Inglismaal. Siin pole arenenud ükski teadusharu. Pärismaalased murravad väga vähe pead küsimuste üle, mis pole otseses seoses kõhumurega.

Kurumanist põhja pool nägime tasandike kohal suuri piirpääsukeste parvi *(Cypselus apus)*. Ühes parves, mis lendas üle meie peade oru pilliroo poole, oli minu hinnangu järgi üle nelja tuhande linnu. Väga vähesed neist lindudest on hautud välja ning kasvanud suureks siin. Vaatlesin neid sageli ja panin tähele, et siin nähtavasti nende paaritumine kunagi aset ei leia: ei esinenud üksteise tagaajamist ega ka mingisugust muud iseloomulikku mängu. Siin on veel mitmeid teisi linde, kes elavad parvedena ja rändavad mustlastena paigast paika isegi paljunemisperioodil, mis sellel maal on külmade ja kuumade aastaaegade vahel. Jahedus avaldab Aafrikas umbes samasugust toimet kui mahe kevadine soojus Euroopas. Tekib küsimus, kas need polegi mitte samad rändlinnud Euroopast, kes saabuvad sinna selleks, et sigitada ja üles kasvatada seal oma poegi?

31. detsembril 1852. aastal jõudsime Setšele linna — Litubarubasse, mis on saanud oma nime mäestiku sellelt osalt, kus ta paikneb. Küla lähedal on koobas nimega Lepelole, huvitav näide varem eksisteerinud allikast. Ma pole kunagi näinud bakveine nii kõhnade ning kurnatutena kui seekord. Buurid olid ajanud ära suurema osa nende lehmadest ja kaheksakümmend tugevat tööhärga. Suur hulk moona, mille olid jätnud maha kaks ohvitseri, kapten Codrington ja kapten Webb, et kindlustada endile tagasiteed lõunasse, olid buurid samuti ära viinud. Jõudes tagasi kohta, kus inglased lootsid olevat oma tagavara, leidsid nad eest ainult bakveinide luukeresid. Kogu

bakveinide vili, riided ja majakraam oli hukkunud tulekahjus, kui buurid süütasid lahingu ajal linna, kasutades selleks nende poolt kaasatoodud alistatud suguharude pärismaalasi. Nii olid elanikud nüüd sõna tõsises mõttes näljas.

Setšele, kes oli läinud teele Inglise kuninganna juurde buuride peale kaebama,* oli andnud korralduse, et keegi ei hakkaks kätte tasuma niikaua, kui tema ära on. Kuid sellest hoolimata tungisid mõned noormehed jahilt tagasipöörduvate buuride rühma kallale. Buurid lõid kartma ja põgenesid, noormehed aga võtsid nende vankrid ning tõid need Litubarubasse. See nähtavasti viis buuride kõrgema ülemjuhatuse arvamisele, nagu kavatseksid bakveinid alustada nende vastu sissisõda. See «Kahvri sõda» oli siiski ainult eos ega arenenud kaugemale staadiumist, kus pärismaalased leidsid, et kõige edukam on «peitusemängu» süsteem.

Ärevuses buurid saatsid bakveinide juurde neli volinikku rahupalvega! See toimus minu sealoleku ajal ja ma kuulsin pealiku poolt esitatud tingimusi: «Setšele lapsed tuleb temale tagasi anda.» Ma pole kunagi veel näinud mehi, kes sedavõrd märkamatult ja täielikult oleksid sattunud lõksu, kui need neli buuri. Tugevad relvastatud bakveinide väesalgad olid hõivanud kõik kurud ja kaljupraod mägedes. Kui volinikud poleks lubanud täita kaugelt rohkem, kui nad kavatsenud olid, või tegelikult täitsid, oleks see päev jäänud nende elus viimaseks. Komandör Scholz oli võtnud Setšele lapsed endale majaorjadeks. Viibisin Litubarubas, kui väike poisike, Khari, Setšele poeg, oma ema juurde tagasi toodi. Poisike oli lastud tulle veereda ja ta kehal oli kolm suurt kinnisidumata lahtist haava. Ta ema ja teised naised võtsid teda vastu vaiksete pisaratega.

Räägitakse, et mõnes kohas suhtutakse orjadesse heatahtlikult ja pehmelt. Buurid ütlevad endi kohta ise, et nemad on kõige eeskujulikumad peremehed ja et kui inglastel oleksid hotentoti orjad, kohtleksid inglased neid halvemini kui nemad. Raske on endale ette kujutada, kuidas saaks inimesi veel halvemini kohelda. Kirjutasin üles mitmekümne poisi ja tüdruku nimed, kellest ma paljusid

* Setšele jõudis ainult Kapimaale, siis lõppesid ta tagavarad ja ta oli sunnitud tagasi pöörduma. *(Toim.)*

tundsin kui oma endisi õpilasi, kuid ma ei saanud tröös-tida nutvaid emasid vähimagi lootusega sellele, et nende lapsed kunagi orjapõlvest tagasi pöörduvad.

Betšuaanid on üldse väga kiindunud lastesse. Väike laps, kes tatsab täiskasvanute juures, kui need söövad, saab tingimata peotäie toitu. Seda lastearmastust võib seletada suurel määral nende patriarhaalse elulaadiga. Iga väike võõras, kes on sattunud nende territooriumile, suurendab endaga kogu ühiskonna omandit ja temast kantakse pealikule ette — poisse võetakse parema meelega vastu kui tüdrukuid. Vanemaid nimetavad neegrid laste nimede järgi. Meie vanem poeg kandis nime Robert, seepärast nimetasid neegrid pärast tema sündimist mrs. Livingstone'i Ma-Robertiks, s. o. Roberti emaks, ehkki ta ristitud nimi oli Mary. Sageli tituleeritakse aga ka lapsi «Ma» (ema) või «Ra» (isa).

Buurid teavad oma kogemuste järgi, et sellel metsikul maal, kus täiskasvanud vangidel on nii kerge ära joosta, ei või ükski põgenenud vangide jälitamise seadus mõjuvõimu omada ja sellepärast on neil välja kujunenud tava viia ära ainult väikesi lapsi, kes võivad oma vanemad unustada ja igavesti orjusse jääda. Buuride kodudes nägin ma rohkem kui ühel korral röövitud rinnalapsi. Varem eitasid buurid taolisi fakte.

Bakveinidel on väga vähe haigusi. Neil ei esine üldse kopsutuberkuloosi ega skrofuloosi, vaimuhaigus ja vesipea on aga väga haruldased. Vähktõbi ja koolera on täiesti tundmatud. Ligi paarkümmend aastat tagasi käis üle maa mustade rõugete ja leetrite laine, mis tegi suurt laastamistööd. Ehkki pärast seda rannikul on esinenud rõugete epideemiat veel korduvalt, pole kumbki neist haigustest enam sisemaale ulatunud. Mõnes kohas tegid pärismaalased rõugete vastu otsaesisele loomade väljaheitest kaitsepookimisi. Teisal olid nad kasutanud kaitsepookimise materjaliks haigeid endid. Ühes külas olid nad nähtavasti valinud selleks operatsiooniks virulentse haigusjuhu, kuna peaaegu kogu küla oli selle haiguse pahaloomulise mädase vormi tagajärjel tühjaks laastatud. Ma ei suuda aru saada, kust võis niisugune mõte neile pähe tulla. Sellist kaitsepookimist kasutati bakveinide hulgas juba siis, kui neil polnud veel mingisugust, ei otsest ega kaudset läbikäimist lõuna misjonäridega.

Neegrid ei luba kunagi laipa üle vaadata ja peidavad

hoolikalt koha, kuhu nad on surnu matnud, nii et ma olin alati sunnitud rahulduma üksnes oletustega. Kartes, et nõiad (baloid) võivad nende sõprade surnukehad maa seest välja kaevata ja mõnda laiba osa oma saatanlike kunsttükkide jaoks kasutada, matsid bakveinid sageli surnuid samasse onni, kus nad surnud olid. Vaevalt on õnnetu haige hinge heitnud, kui neegrid juba kiirustavad teda matma. Et mitte vaeva näha haua kaevamisega, kasutavad nad matmispaigaks sageli sipelgakaru koobast. Bakveinide seas elamise ajast mäletan kaht juhtumit, kus sellistele kiirustavatele matmistele järgnes surnu tagasitulek koju, oma ehmunud sugulaste juurde, kuna ta oli maetud elusana.

Kui mul tuli osutada pärismaalastele kirurgilist abi, kannatasid nad kõik, nii mehed kui naised, operatsiooni ära silmagi pilgutamata ja ilma selle kisata, millest noored tudengid enne kloroformi kasutuselevõtmist operatsioonisaalides vahel minestusse langesid. Naised on uhked sellele, et nad suudavad kannatada valu. Kui mul tuli ühel väikesel tüdrukul jalast oga välja võtta, lausus ema talle: «Noh, Ma, sa oled naine, aga naine ei karju.» Mehele loetakse pisaraid häbiks. Kord, kui me teel läbi Kalahari kõrbe ühest sügavast kaevust möödusime, kukkus üks kaevu ääres mänginud poisike sisse ja uppus. Pärast seda, kui selgus, et polnud mingisugust lootust teda päästa, hakkas ta vana isa kibedasti nutma. See oli lootusetu, sünge mure väljendus. See oli ainus juhus sel maal, kus ma nägin nutvat meest.

Kogu kõrbega piirnev paikkond alates Kurumanist kuni Kolobengini või Litubarubani ja edasi kuni Ngami järve laiuskraadini on suurepäraste tervislike tingimustega. Mitte ainult pärismaalased, vaid ka need eurooplased, kelle tervise on rikkunud India kliima, leiavad, et siinsed alad osutuvad mitte ainult tervislikeks, vaid ka taastavad laostatud tervise. On teada juhtumeid, kus siia tulid rannikult haiged, kelle tõbi nägi välja kui kopsutuberkuloos, ja kõik nad paranesid siin ainuüksi kliima toimel. Alati peab arvestama, et isikutele, kes kaebavad oma kopsude pärast, on ranniku kliima tunduvalt halvem kui see, kus puudub mereõhu mõju. Mitte keegi nendest, kes on külastanud siinseid maakohti, ei jäta rahuldustundega meenutamata metsikut, tervislikku mustlaselu.

Oswell leiab, et siinne kliima on kaugelt parem kui Peruu oma. Kahjuks ei võimaldanud aparaatide vähesus mul selles osas saada täpseid teaduslikke andmeid meditsiinilise maailma jaoks. Kui sõit siia poleks seotud suurte kulutustega, soovitaksin ma kõhklematult kõigile, kes kannatavad kopsuhaiguste all, neid Kalahari kõrbe ääremaid kui nende jaoks kõige paremat kohta. See on täielik vastand meie jahedale niiskele Inglise kliimale. Talv on siin täiesti kuiv, kuna aga talve jooksul, s. o. mai algusest kuni augusti lõpuni, ei saja siin ainsatki tilka vihma, siis ei ole siin niiske periood kunagi üheaegne jahedaga. Kui palav ka polnud ilm Kolobengis, — enne vihma tulekut tõusis temperatuur mõnikord meie maja kõige vilumas osas kuni 96° (35,6° C) — ei muutnud see siiski atmosfääri nii niiskelt lämmatavaks ega tekitanud meis endis sellist roidumust, nagu seda nii hästi tuntakse Indias ja Aafrika rannikulgi.

Suurimgi kuumus ei mõju nii kurnavalt kui kuumus koos niiskusega. Tugev auramine, mis järgneb vihmasajule, muudab aga vihmaperioodi reisimise jaoks kõige meeldivamaks ajaks. Õhtuti muutub õhk siin meeldivalt jahedaks ja ka kõige suurem päevane kuumus asendub öö sulni värskusega. Miski ei suuda ületada siinseid kosutavaid hommikuid ja õhtuid kogu aasta jooksul. Sellisel õhtul te ei soovi, et temperatuur muutuks ükskõik kummas suunas, te võite poole ööni istuda värskes õhus, ilma et oleks vaja mõelda nohule või reumale, te võite heita lageda taeva alla ja niikaua kui uni ei tule, vaadelda kuud. Kastet esineb siin väga harva.

SEITSMES PEATÜKK

Ärasõit bakveinide maalt. — Suur must sipelgas. — Maismaakilpkonnad. — Metsloomade haigused. — Vanade lõvide harjumused. — Lõvide argus. — Püünisekartus. — Lõvi möire sarnaneb jaanalinnu kisaga. — Harva tungib lõvi kallale täiskasvanud loomale. — Pühvlid ja lõvid. — Hiired. — Maod. — Madu jala all. — Mürgised ja kahjutud liigid. — Bamangvaato mäed. — Veepuudus. — Jaanalind. — Rumal käitumine. — Samm. — Munad.

Peatusime viis päeva õnnetute bakveinide juures ja nägime sõja tagajärgi, millest siis, kui neid pole nähtud oma silmadega, on võimatu saada õiget ettekujutust. Seejärel seadsime endid ärasõiduvalmis ja lahkusime neist 15. jaanuaril 1853. aastal.

21. jaanuaril jõudsime Boatlanama kaevudeni ja esmakordselt leidsime nad tühjadena. Lopepe, mida ma varem olin näinud kõrkjaisse kasvanud soost väljavoolava väikese ojakesena, oli samuti ära kuivanud. Kuna Lopepest ida pool asuva kuuma soolaveeallika Serinane vesi pole joomiseks kõlvuline, kiirustasime Mašuesse, kus on oivaline vesi.

Siinses paikkonnas tungib sageli ninna tugev, ebameeldiv lehk. Seda tekitab suur pigimust sipelgas, keda nimetatakse «lešonja». Sipelgas on ligi tollipikkune. Kui teda häiritakse, eristab ta teravat haisu nagu skunks. Nende haisev eritis on nähtavasti niisama lenduv kui eeter, sest kui ärritada putukat kas või kuue jala pikkuse kepiga, tunneb seda haisu otsekohe.

Vahetevahel sattusime maismaakilpkonnadele, kes koos oma munemata munadega kujutavad endist suupärast rooga. Palju kilpkonnajälgi suundus soolaveeallika poole. Sellise eluks hädavajaliku aine pärast, nagu seda on sool, käivad nad maha väga pikki maid. Soola puudumisel söövad nad sageli puutuhka. Hämmastav, kuidas need kahe-

paiksed suudavad elada sellel maal. Kui inimsilm neid märkab, pole neil pääsu. Noori kilpkonni püütakse nende kilbi pärast, millest naised teevad karbikesi, tuubivad need lõhnavaid juuri täis ja riputavad endile ümber. Suuremad kilpkonnad lähevad toiduks, nende kilbid aga, nii nagu nad on, töötlemata, — toidu- või jooginõudeks. Niisugustes tingimustes säilivad kilpkonnad sellel maal mitte kiiruse või kavaluse, vaid ainuüksi oma kaitsevärvuse tõttu. Nende kollane ja tumepruun värvus sarnaneb ümbritseva rohu ja võsaga ning soodustab märkamatuks jäämist. Ehkki kilpkonnad teevad ka kohmakaid katseid põgeneda, kui neile läheneb inimene, on siiski kogu nende pääsemislootus lõppude-lõpuks luises soomusrüüs, millest libisevad kahjutult üle isegi hüääni hambad. Kui see kauaelav loom tahab munele hakata, kaevub ta mulla sisse, loopides kogu oma kilbi ümberringi mulda täis, nii et nähtavale jääb ainult selle kõige kõrgem nukk. Seejärel matab ta munad maha ning nad jäävad mulla sisse kuni vihmaperioodi alguseni ja värske rohu ilmumiseni. Siis ronivad alles täiesti pehmete kilpidega kilpkonnapojad välja ning alustavad ilma kaitse või hooleta iseseisvat elu. Nende toiduks on õrn rohi ja taim nimega «totona». Sageli külastavad nad tuhahunnikuid ja paiku, kus leidub maapinnal nitraadikristalle, sest nii ühes kui teises leidub soola.

Küsitlesin paljusid bušmaneid ja bakalaharisid, kes hästi tunnevad metsloomade elu. Osutus, et metsloomad kannatavad mitmesuguste haiguste all. Olen näinud kokonge ehk gnuusid, kaamasid ehk hartebeeste, tsesseebesid, kukaamasid ja kaelkirjakuid, kes on nii kärnas, et isegi pärismaalased neid ei söö. Ka kiskjad kannatavad sageli haiguste all ning on kärnas.

Lõvid, kui neil hambad korrast ära lähevad, muutuvad kõhnaks ja hukkuvad. Kui lõvi jääb liiga vanaks, et püüda metsloomi, hakkab ta käima küladest kitsi röövimas. Öösel hurtsikust väljuv naine või laps satub samuti ta ohvriks. Vanaduses muutub see tema jaoks ainukeseks võimaluseks oma elu alal hoida. Sellest ongi pärit arvamus, et lõvi, kes on kord proovinud inimliha, eelistab seda muule toidule. Inimsööjaks on alati vana lõvi ja kui ta saab oma hirmust inimeste ees sedavõrd üle, et tuleb kitsede pärast külasse, ütlevad pärismaalased: «Tal on hambad ära kulunud, varsti hakkab ta inimesi tapma.» Sellisel juhul peavad pärismaalased vajalikuks viivitamatut tegutsemist,

Kolm lõvi pühvlit murdmas.

Pühvellehm oma vasikat kaitsmas.

ning küttidesalk läheb teda hävitama. Kui vana lõvi elab inimestest kaugel või, nagu seda mõnikord esineb, tunneb bušmanite ja bakalahariде ees ületamatut hirmu, hakkab ta püüdma hiiri ja muid väikesi närilisi ning isegi rohtu sööma. Nähes lõvi väljaheites seedimata taimetoitu, hakkavad pärismaalased minema mööda kiskja jälgi ning võivad kindlad olla, et leiavad ta kusagil puu all, vaevu suutelisena ennast liigutama. Siis tapavad nad ta ilma erilise vaevata. Võib ka olla, et lõvi sööb rohtu ravimiks nagu koergi.

Kiskjatel on mõnikord hirm inimese ees äärmiselt tugev. Veenvalt kinnitavad seda kontrollitud juhtumid, kus emalõvid, olles linna naabruses, kust tulirelvad on täielikult eemale peletanud kõik suuremad loomad, sõid näljapiinas ära oma väikesed pojad. Tuleb siiski lisada, et ehkki ainuüksi inimjälgede lõhnast piisab, et lõvi väldiks küla lähedust, on ometigi olemas ka erandeid: kui me kolisime Kolobengi, luusis Tšonuanes meie pooleldi tühjade majade ümber nii palju lõvisid, et mrs. Livingstone'iga mahajäänud pärismaalased kartsid ennast õhtul õues näidata. Ka koerad patustavad siin jõleda, loomuvastase teoga — oma enese kutsikate söömisega. Nähtavasti põhjustab seda tohutu vajadus loomse toidu järele, mida tunnevad ka elanikud.

Kui lõvi kohatakse päeval, — olukord, mis väga harva juhtub reisijatega siinseis paigus, — ja kui eelarvamuse tõttu inimesed ei oota näha midagi «õilsat» või «majesteetlikku», siis silmavad nad endi ees looma, veidi suuremat kõige suuremast koerast, keda neil on olnud juhus näha. Üldse tuletab ta väga palju meelde koera: ta nägu pole sugugi sarnane tavalistele joonistatud lõvidele, koon on veidi piklik nagu koeralgi, hoopiski mitte niisugune, nagu teda kujutavad meie kunstnikud, ehkki nad oleksid võinud lõvi paremini tundma õppida zooloogiaaias. Oma ettekujutust lõvi majesteetlikkusest väljendavad kunstnikud tavaliselt sellega, et joonistavad lõvi lõusta öömütsis eidekese näo sarnaseṇa.

Kui lõvi kohatakse päevasel ajal, siis seisab ta algul sekundi või kaks paigal, vaadates üksisilmi inimesele otsa, pöörab siis pikkamööda ära ja eemaldub niisama aeglaselt sammu kaksteist, vaadates kogu aeg üle õla tagasi. Seejärel hakkab ta sörkima ja kui arvab, et on silmist kadunud, pistab tuhatnelja jooksu nagu hurdakoer. Üld-

reeglina pole päeval või kuuvalgel ööl vähimalgi määral karta lõvi kallaletungi, kui teda just ei häirita. Erandiks on periood, kui lõvi on vallatud paaritumisinstinktist, mis sunnib teda kartmatult vastu minema ükskõik missugusele hädaohule. Kui niisugusel ajal juhtub, et inimene möödub neist pealttuule, tungivad nii isa- kui emaloom talle kallale, niisamuti kui seda teeb emane koer, kui ta on kutsikatega. Seda juhtub harva, mina tean ainult kaht või kolme sellist juhtu. Ühel juhul, kui tuul puhus sealtpoolt, kust läks läbi inimene, tungis lõvi talle kallale ja hammustas teda enne, kui mees suutis ronida puu otsa; teisel juhul, samasugustes tingimustes, kargas lõvi ratsaniku jalga kinni.

Kuuvalgel ööl on kindlustunne sedavõrd suur, et me harva sidusime oma veohärjad kinni, suuremalt osalt lasksime neid vabalt vankrite ümber lesida. Kui aga pimedal sombusel ööl läheduses on lõvi, siis võib olla üsna kindel, et tal jätkub julgust härga maha murda. Lõvi läheneb ikka vargsi, kui ta just pole haavatud; piisab ainult mingisuguse püünise näivusest, et sundida teda loobuma viimasest, otsustavast hüppest. See paistab olevat iseloomulik kõikidele kaslastele. Indias seotakse kits vaia külge, et anda jahimehele öösel võimalus tiigrit lasta. Tavaliselt kahmab tiiger kitse oma käpaga nii kiiresti ära, et keegi ei jõua õieti sihtida. Et kiskja aeglasem oleks ega julgeks otsustavalt tegutseda, kaevatakse lagendikule väike auk ja seotakse kits vaia külge, mis on löödud selle augu põhja. Kitse kõrva pannakse aga väike kivike, mis sunnib teda kogu aeg mökitama. Tiigrile jääb nüüd mulje, et tegemist on lõksuga ja ta luusib hulk aega ümber augu, andes varitsevale kütile võimaluse tabavalt tulistada.

Kui lõvi on väga näljane ja varitseb saaki, hakkab ta ohvrit nähes sellele vargsi ligemale hiilima. Kord, kui keegi mees hiilides ninasarvikule lähemale roomas ning juhuslikult pilgu selja taha heitis, nägi ta oma ehmatuseks, et tema enda järel hiilib lõvi. Kütt pääses surmast ainult selle tõttu, et kargas nagu kass puu otsa. Kord Lopepes hüppas emalõvi Oswelli hobuse laudjale. Kui me kohale jõudsime, nägime hobusel küünejälgi, ka Oswelli käsi oli kriimustatud. Hobune, tundes endal lõvi, oli hakanud lõhkuma, astelpõõsasse takerdunud, ratsanik paiskus aga maha ja kaotas teadvuse. Tema koerad päästsid ta. Teist inglise džentlmeni (kapten Codringtoni) üllatas lõvi täp-

selt samal kombel, ja ehkki kütt polnud lõvijahil, pöördus ta ümber ning tappis kiskja ühe lasuga kaela. Codringtoni hobune jooksis kord kogemata minema, ent takerdus ratsmetega ühe kännu taha ning seisis seal kaks päeva. Kui ratsu üles leiti, oli kogu ümbrus lõvide jälgi täis. Nähtavasti olid nad kartnud kinniseotud hobusele kallale tungida, pidades seda püüniseks. Teine kord öösel tulid kaks lõvi kolme jardi kaugusele vankri külge seotud härjast ja puu külge seotud oinast. Nad seisid möirates, kuid ei julgenud hüpata. Oli veel üks juhtum, Mašues. Üks meie rühma liige magas öösel sügavalt ja vähematki hirmu tundmata kahe pärismaalase vahel põõsa all. Kuna kõik olid eelmisest päevast väga väsinud, oli nende jalgade juures põlev lõke peaaegu kustunud. Lõvi tuli kolme jardi kaugusele lõkkest, kuid selle asemel, et hüpata, hakkas möirgama. Ta ei järginud instinkti häält ega hankinud endale liharooga ainuüksi sellepärast, et härjad olid seotud põõsaste külge. Lõpuks eemaldus ta meist kolmesaja jardi kaugusel asuvale künkale ja möirgas seal kogu öö. Larin kestis veel hommikulgi, kui meie rühm päevavalgel teele asus.

Mitte midagi sellest, mis ma olen lõvidest teada saanud, ei vii mind arvamusele, et nad on kavalad või üllad, nagu seda neist mõeldakse. See loom pole õilis nagu njuufaundlandi koer või bernhardiin. Mis puutub aga tema tohutu suurde jõudu, siis selles ei saa olla kahtlust. Lihaste hulk lõugadel, õlgadel ja esijalgadel annab tunnistust tõepoolest suurest jõust. Kuid lõvi on vist siiski India tiigrist nõrgem. Suuremalt osalt lõvide vägitegude puhul, kui avaldus nende suur jõud, näiteks härja murdmisel, nad mitte ei kandnud looma ära, vaid lohistasid mööda maad. Esineb juhtumeid, kus lõvi kargab hobuse laudjale, kuid mitte keegi pole kunagi näinud neid kaelkirjaku turjas. Nad ei hüppa isegi veisantiloobi laudjale, vaid püüavad teda käppadega jalust maha paisata. Oswell ja Vardon nägid kord, kuidas kolm lõvi püüdsid maha murda pühvelhärga, kuid ei saanud sellega hulk aega hakkama, hoolimata sellest, et pühvel oli kuulist surmavalt haavatud.

Loomale kallale tungides haarab lõvi teda alati küljelt, tagajala lähedalt, või siis otse kõrist, lõua alt. Küsitav on, kas ta püüab kunagi karata loomale turja. Külg on tavaline koht, kuhu ta oma hambad sisse lööb ja sealt alustab ta ka sööminqut. Kõige maitsvama tüki valiku poolest on

pärismaalased lõvidega väga sarnased. Sooled ja rasvane sisikond moodustab ka kõige suurema lõvi jaoks täieliku kõhutäie. Nuuskides ligineb vahel söömapaigale šaakal ja saab oma vahvuse eest lõvilt käpalöögi, mis ta maha sirutab. Kere täis söönud lõvi jääb kiiresti magama ning siis on temaga kerge hakkama saada. Võrreldes tiigrijahiga Indias on lõvide küttimine koerte abil vähem ohtlik, sest koerad ajavad ta peidupaigast välja ning sunnivad neile vastu pöörduma, andes sellega kütile küllalt aega heaks, läbimõeldud tulistamiseks.

Seal, kus on rohkem loomi, eluneb ka vastavalt suuremal arvul lõvisid. Neid ei näe kunagi karjadena, kuid kuus või kaheksa lõvi, arvatavasti üks perekond, kütib tihti koos saaki. Inimene, kes kõnnib Londoni tänavail, võib kergemini tõllarataste all surma saada kui Aafrikas viibides lõvi lõugade vahele sattuda. Tõepoolest, kõige selle hulgas, mis mina olen näinud või kuulnud lõvidest, ei ole midagi, mis võiks takistada inimesi, kel on tavalisel määral julgust ja ettevõtlikkust, Aafrikasse sõitmast.

Seesama tunne, mis sundis kaasaegset kunstnikku kujutama lõvi utreeritud, moonutatud kujul, paneb sentimentaalseid inimesi pidama lõvi möiret kõige hirmsamaks hääleks maailmas. Kuuleme sageli lugusid «loomade kuninga majesteetlikust möirgest». Muidugi, kui te sel maal kuulete lõvi möirgamist pilkasel ööl koos kohutavate piksekärgatustega ja iga pimestav välgusähvatus jätab teid veel tugevamasse pilkasusse, vihma aga valab sealjuures niisuguse hooga, et teie lõkketuli kustub ja isegi puu ei suuda varju pakkuda, või kui teie püss on läinud korrast ära — siis võib see möirgamine tõepoolest tunduda hirmsana. Kui te aga olete mugavas toas või isegi vankris, vahe on hoopis tühine, siis kuulete seda vähimagi hirmu või kartuseta. Rumal jaanalind teeb niisama valju häält kui lõvigi, ometi ei karda inimene seda häält kunagi. Jutud lõvi möirge majesteetlikkusest on iseenesest üks majesteetlik loba. Kui ma mõned aastad tagasi nii kõnelesin, suhtuti mu sõnadesse kahtlevalt ja tollest ajast peale hakkasin ma küsitlema nii lõvi möirgamist kui jaanalinnu kisa kuulnud eurooplasi selle kohta, kas nad suutsid teha mingisugust vahet nende vahel. Mulle vastati alati, et teatavas kauguses ei ole võimalik märgata mingisugust erinevust. Pärismaalased tõendavad, et nende häälte algustoonides on olemas teatav vahe. Peab tunnistama, et on muidugi

tunduv vahe söönud lõvi laulva hääle ja näljase lõvi madala toore möirgamise vahel. Üldse näib, et lõvi hääl on rohkem rinnast tulev kui jaanalinnul, kuid ma võin kuni tänaseni nende vahel kindlat vahet teha ainult selle tõttu, et jaanalind möirgab päeval, lõvi aga öösel.

Aafrika lõvi karv on punakaspruun, just nagu mõnedel mastiffidel.* Isalooma lakk on suur ja jätab võimsa mulje. Mõnedel neist on laka karvade otsad musta värvust, neid lõvisid nimetatakse mustalakalisteks, ehkki tervikuna võttes lakk on kollane või punakaspruun. Ngami järve avastamisel lasksid Oswell ja Vardon maha kaks teist liiki lõvi. Ühel neist, vanal, olid hammastest järele jäänud ainult murdunud tüükad ja ta küüned olid kulunud täiesti nüriks. Teisel, kes oli täiskasvanud ja tapetud parimas elujõus, olid suurepärased säravvalged hambad. Mõlemad olid isased, kuid kummalgi polnud lakka. Järve ümbruses elavad lõvid teevad harvemini häält kui lõunapoolsemad. Me peaaegu ei kuulnudki nende möirgamist.

Lõvidel on peale inimese veel teisigi vaenlasi, kes pidurdavad nende ülemäärast paljunemist. Harva tungib lõvi täiskasvanud looma kallale. Sageli, kui lõvi murrab pühvelvasika, tormab emaloom poega päästma ja puskleb kiskja surnuks. Üks meie poolt leitud lõvi oli tapetud just sel kombel ja Liambje jõel Sešeke ligidal surnud teisel lõvil olid kõik tundemärgid, mis näitasid, et ta oli saanud surmahoobi pühvelhärjalt. On küsitav, kas lõvi tungib kunagi täiskasvanud pühvlile üks-ühe-vastu kallale. Suur möirgamine öösiti neil puhkudel, kui on tapetud pühvel, annab nähtavasti tunnistust sellest, et kallale tungis mitte üks, vaid mitu lõvi.

Ühel lagendikul, lõuna pool Sebituane koolmekohta, ei lasknud pühvlikari suurt hulka lõvisid oma vasikate kallale. Kõik karja isaloomad pöörasid sarved vaenlastele vastu, vasikad emaloomadega jäid tahapoole. Üks pühvlisõnni sarvehoop võib korrapealt tappa kõige tugevama lõvi. Mulle on jutustatud, et mõnes India osas tunnevad isegi kodustatud pühvlid oma üleolekut kiskjate suhtes, sest olevat pandud tähele, kuidas pühvlid kihutasid tiigri künka otsa niisuguse möirgamisega, nagu tunneksid nad naudingut sellest spordist. Elevantidele ei lähe lõvid

* Mastiff — inglise koeratõug, kollakaspruuni või hõbehalli lühikese karvaga, mõnikord vöödiline. *(Toim.)*

kunagi ligi, või kui, siis ainult väikestele, kes mõnikord satuvad nende saagiks. Kuningliku elevandi eest astub tagasi iga loom, ent siiski võib täiskasvanud elevant sattuda kergemini lõvi saagiks kui ninasarvik. Tarvitseb viimasel ainult nähtavale ilmuda, kui lõvi tuhatnelja minema jookseb.

Mašuega külgneval maa-alal on suur hulk mitmesuguseid hiiri. Pinnas on seal nende käikudest sageli sedavõrd uuristatud, et jalg igal sammul sisse vajub. Üks liik neid väikesi olevusi teeb endale mitte kuigi suured, umbes kahe jala kõrgused ja natuke laiemad saod heina. Nii toimivad hiired tavaliselt kohtades, mis kattuvad igal aastal lumega. Seal on nende eesmärk selge, kuid seletada niisuguse heinavarumise põhjust Aafrika kliimas on väga raske.

Kus on palju hiiri, seal võib eeldada ka madude olemasolu, sest maod toituvad hiirtest. Seetõttu tõkestab majas olev kass nende mürgiste roomajate tungimist tuppa. Hoolimata kõikidest ettevaatusabinõudest, leiavad maod endile mõnikord siiski tee eluruumidesse. Kuid ka kõige mürgisemad liigid salvavad ainult siis, kui neid endid ähvardab ilmne hädaoht, näiteks kui astutakse neile peale, või siis, kui saabub paaritumisperiood. Aafrikas viibides ei tunne inimene midagi sellest hirmust ja vastikusetundest madude vastu, mida ta tunneb mugavas inglise toas istudes ja neist lugedes. Ent siiski on madu vastik olevus ning jälkusetunne tema vastu on nähtavasti instinktiivne. Kui ma tegin ukse meie majale Mabotsas, jäi selle alumisse nurka juhuslikult avaus. Kord varahommikul tuli minu juurde keegi mees mõnede asjade järele, mis ma olin talle lubanud. Läksin ukse juurde ja kuna oli alles pime, astusin kogemata peale sisseroomanud maole. Sel hetkel, kui ma tundsin, kuidas mu jala ümber hakkas siuglema mao külm soomusnahk, ärkas minus uinuv instinkt ning ma hüppasin kõrgemale, kui ma olen kunagi hüpanud või loodan veel hüpata, ja raputasin ta maha. Nähtavasti oli mu jalg sattunud talle pea ligidale ja sellega takistanud teda mind hammustamast.

Mõned maod on eriti mürgised. Üks niisugune, tumepruun, peaaegu must madu, kaheksa jalga kolm tolli pikk, tapeti Kolobengis. See liik (pikakholu) on varustatud nii rikkalikult mürgiga, et kui talle tungib kallale palju koeri, siis esimene salvatud koer sureb momentaanselt, teine — umbes viie minuti pärast, kolmas — nii ühe tunni pärast,

neljas aga võib elada mõne tunni. Samal kombel võib ta tekitada tohutut kahju karjaaedades. Üks madu, kelle me tapsime Kolobengis, ajas veel pärast seda, kui ta pea oli otsast ära raiutud, tundide kaupa hammastest läbipaistvat mürki välja. See oli arvatavasti madu, kes on tuntud «süli-tava mao» nimetuse all. Arvatakse, et kui tuul on soodus, võib ta pritsida mürki silma. Kõik maod tunnevad vajadust vee järele ja läbivad seda otsides suuri kaugusi, enne kui jõuavad Zougani või mõne teise jõe või sooni. Siin on veel teinegi ohtlik madu — pahviv rästik, ning mitmed teised rästikuliigid. Üks neist, keda pärismaalased nimetavad «noga-put-sane» ehk «määgiv madu», teeb öösel häält, mis täielikult sarnaneb kitsetalle määgimisega. Ma ise kuulsin kord sellist häält kohas, kus kuidagi ei võinud olla mingi-sugust kitsetalle. Pärismaalased arvavad, et selle määgi-misega petab madu rändajaid enda juurde. Häirituna eri-tavad mõned maod erilist lõhna. Selle järgi saavad inime-sed aru, et nad on sattunud majja. Siin on ka iga värvi ja sorti kobrasid *(Naia haje)*. Pahandatuna tõstavad nad oma pea ühe jala võrra maast kõrgemale, paisutavad ähvarda-valt kaela lamedaks ning nilpsavad kiiresti keelt, kusjuures nende klaasised silmad sätendavad vihast. Esineb veel mitu liiki perekonnast *Dendrophis*, näiteks *Bucephalus viridis* ehk roheline puudelroomaja. Nad ronivad puude otsas, otsivad linde ja linnumune. Peatselt aga avastavad kõik naabruses asuvad linnud nende lähedalolu, tõusevad õhku ja tõstavad erutatud kisa. Nende madude hambad on kohastunud mitte sedavõrd mürgi eritamiseks kui selleks, et hoida lõugade vahel looma või lindu, kelle nad on kätte saanud. *Dasypeltis inornatus*'el on väikesed hambad, mis on ehitatud nii, et nad võivad puurida munakoore läbi muna ennast puruks vajutamata. Madu võtab linnumuna ter-vena suhu ja lükkab selle neelu, umbes kaks tolli peast edasi. Söögitoru selles osas asuvad erilised hambad teevad munakoorele augud sisse ilma sisu maha ajamata, mis oleks olnud paratamatu, kui esimesed hambad oleksid olnud suured. Kui muna on tühjaks imetud, heidab madu tühja koore suust välja.

Siin on ka kahjutuid ning isegi söödavaid madusid. Söö-davatest liikidest on tuntud siin suur püüton, «metse pallah» ehk «taari». Selle liigi kõige suuremad eksempla-rid on viisteist kuni kakskümmend jalga pikad. Nad on täiesti kahjutud ja elatuvad väikestest loomadest, peami-

selt närilistest. Mõnikord satub nende ohvriks mägikits või pallah. Nad imevad niisuguse saagi oma suhteliselt väikesesse suhu samuti kui kägistaja-boa. Ühe meie poolt mahalastud seda liiki mao pikkuseks oli üksteist jalga kuus tolli ja ta oli inimese reie jämedune. Kui kuul oli purustanud mao selgroo, oli ta võimeline veel oma pead umbes viie jala kõrgusele tõstma ja avas ähvardavalt suu, kuid ta oli siiski valmis ennemini põgenema. Bušmanid ja bakalaharid armastavad väga tema liha: igaüks viib pärast mao jagamist oma osa õlal ära nagu puunoti.

Mõned inimesed bajejede seast, keda me kohtasime Sebituane juures, väitsid, et neile ei juhtuvat midagi halba mao hammustusest ja näitasid, kuidas maod haavasid neil kätt. Et võita kuulsust ja tõmmata endile tähelepanu, nad isegi neelasid mürki. Kuid dr. Andrew Smith oli pannud nende aususe proovile, tehes ettepaneku näidata oma trikke tõelise mürgise maoga. Sellest pärismaalased muidugi loobusid.

Kui me Bamangvatosse jõudsime, võttis pealik Sekomi meid sõbralikult vastu. Bamangvaato mäed on Bakaaks nimetatava mäeaheliku üks osa. See mäeahelik tõuseb teda ümbritsevast tasandikust umbes seitsesada või kaheksasada jalga kõrgemale ja koosneb suurtest musta basaldi massiividest. Ahelik kujutab endast arvatavasti Lõuna-Aafrika hilisemate vulkaaniliste kivimite seeriat. Idapoolses otsas asuvad tal haruldased karikakujulised nõod, mis on nii suured, et viivad mõttele kraatritest. Nõgude sees asuvad kristalliseerunud kivimeist sambakujulised mügarikud. Nende prismalaadsete mügarike tippudel on selgelt kuusnurkne kuju nagu kärjekannudel, kuid prismad ei ole üksteisest lahus. Mitmes paigas võib ära tunda hangunud laavavoole. Kui me vahel juhtusime õhtul pärast palavat päeva seal ligidal istuma, siis võis kuulda, kuidas basaltmassiivid pragunesid ja kilde alla varises. Seda saatis eriline kõlisev heli, mis sunnib arvama, et see kivim sisaldab palju rauda. Mõnikord murduvad tohutu suured päikesest järsku kuumaks köetud ja paisunud kivimassiivid lahti ning veerevad mööda nõlvasid alla, põrkuvad üksteise vastu ja moodustavad urkaid, kus bakaa suguharu inimesed on leidnud endile vaenlaste eest pelgupaiga. Arvukad kaljupraod ja lõhangud, mis need murdunud tükid on kaljusse jätnud, ei ole lasknud vaenlastel bakaasid siit välja suitsetada, nii nagu seda tegid buurid mankopane rahvaga.

Siinne umbes kuue miili pikkune basaltmass on surunud kivimeid üles nii idas kui läänes. Kergitatud kivimiks on iidne siluuri kiltkivi, mis moodustas suure ürgoru põhja. Nii nagu kõigil selle maa hilisematel vulkaanilistel kaljudel, asub tema naabruses kuum allikas, mida hüütakse Serinane.

See oli viimane kõrgustik, mida meil oli võimalik näha kuude jooksul. Edaspidi koosneb maa suurtest trapiga kaetud tufi aladest, millel on väga vähe mulda, ning kui jätta välja üksikud rohututid ja «oota veidi» põõsad, siis on taimkate üsna kesine. Need kollakad, rohuga kaetud tasandikud moretloa ja mohatla põõsastega on maa sellele osale väga iseloomulikud. Suurema osa aastast on maastiku valitsevaks värvuseks kollane ja pruunikashall. Bakveinide kõrgendikud kujutavad endast selles suhtes ainukest erandit kogu lauskmaal, kuna nad on tipuni kaetud roheliste puudega ja ka orud on siin sageli meeldivalt haljad.

Kõrgendikel on puud suured ja isegi bakveinide maa tasandikel leidub põõsaste asemel puid. Kui kõrgustikelt põhja poole vaadata, võib näha, et pilgule avanev maa meenutab oma laadilt seljataha jäävat. Ta kujutab endast samuti tasandikku, mis on kaetud kahe-kolmekümne jala kõrguste puudega. Kuid kui te sõidate mööda seda metsa, siis selgub, et puud ei asetse sugugi nii tihedalt, et vankrit ei saaks nende vahelt ettevaatlikult läbi juhtida.

Ilma kunstliku niisutuseta pole selle piirkonna üheski osas võimalik kasvatada ainsatki euroopa teravilja. Pärismaalased teevad maha durrat, maisi, kõrvitsaid, arbuuse, kurke ja mitmesuguseid ube, kuid saak sõltub tervenisti vihmast.

Ainsaks maaharimise riistaks on neil kõblas. Peamine töö lasub naiste õlul. Selles suhtes sarnanevad betšuaanid väga kahvritega. Mehed tegelevad jahipidamisega, lüpsavad lehmi ja neil lasub kogu hool karja eest; nad töötlevad nahku, õmblevad riideid ja mitmes suhtes võivad pidada endid rätsepate klassi kuuluvaiks.

28. jaanuar. Jätkasime sõitu Letlotše poole ja umbes kakskümmend miili Bamangvatost eemal leidsime kenakese veevaru. Sellel maal on vesi niisuguseks eluliseks probleemiks, et esimene, mida me küsisime vastutulejailt, oli: «Kas te olete saanud vett?» Esimene, mille kohta pärismaalane pärib teadet oma kaasmaalastelt, on: «Kus on sadanud vihma?» Ja ehkki pärismaalased pole hoopiski

valelik rahvas, vastavad nad selle küsimuse peale alati: «Ei tea, vihma pole, me oleme poolsurnud päikesest ja näljast.» Kui neilt küsitakse uudiseid, alustavad nad alati: «Uudiseid pole, ma kuulsin ainult mõnda valet,» ja seejärel siis juba jutustavad, mis nad teavad.

See koht oli mr. Gordon Cummingu põhjapoolseimaks jaamaks. Meie maja Kolobengis asus jahipiirkonnas, sealt jooksid sageli mööda ninasarvikud ja pühvlid ning viimaseid õnnestus mul kaks tükki maha lasta oma maja ukselt. Käesoleval ajal siiski jahimehed seal enam nii palju loomi ei leiaks, sest pärismaalased on saanud palju tulirelvi ja kõikide nende suurepäraste loomade arv on sulanud kokku nagu kevadine lumi. Kaugemates, kõrvalisemates paikades, kuhu tulirelvad pole veel sisse tunginud, võib metsloomi leida palju suuremal hulgal, kui neid kunagi oma elu jooksul on kohanud mr. Cumming, meie nimekas kütt. Ent tsetsekärbes moodustab seal ületamatu barjääri hobuse seljas küttimisele, eurooplased ei suuda aga jalgsi midagi korda saata. Kui elevant kütti ründab, on ta samm, ehkki mitte sage, siiski nii pikk, et ta sõrgi kiirus võrdub tubli hobuse paraja galopiga. Noor sportlane, kuitahes hea ta ka poleks faasanite, rebaste ning jahikoerte hulgas, peaks enne veidi järele mõtlema, kui ta otsustab riskida niisuguse kohutava tagaajamise ohvriks langemisega. Kui elevant on vihane, meenutab selle tohutu loomamüraka kisa või pasundamine kangesti auriku vile võimsat üürgamist. Niisuguse häälega harjumata hobune, selle asemel, et kihutada oma ratsanikuga hädaohust välja, jääb hirmust värisedes paigale. Sageli kuuletusid vaeste hobuste jalad nii halvasti, et loomad kukkusid maha, jättes oma ratsanikud surnuks tallata. Oli ka niisuguseid juhtumeid, kus ratsanik, kaotanud otsustamisvõime, laskis oma hobusel tormata puu alla ning lõi oma pealuu lõhki vastu mõnd madalale ulatuvat oksajändrikku.

Teisel pool Letlotšet jõudsime Kanneks nimetatud kohta, kus asus mitu hoolikalt aedadega ümbritsetud kaevu. Seda olid teinud bakalaharid, lähedalasuva küla elanikud.

Siis aga tuli meil läbi sõita kuuskümmend miili veetut ala. See teelõik on härgade jaoks väga kurnav, kuna suur osa temast kulgeb mööda sügavat tuiskliiva. Vahepeal leidus üks vee väljaimemise koht, mille ümber oli kogunenud suur hulk bušmani naisi jaanalinnumuna koorest anumate ja pillirootorudega. Mathuluani oli nüüd ilma veeta, Mot-

latsas aga oli vett liialt vähe, ja nii me saatsime oma härjad kaugele sügava Nkauane kaevu juurde. Pooled nendest hukkusid teel. Kui härjad lõpuks leiti, siis selgus, et nad olid olnud tervelt viis päeva ilma veeta.

Kohtasime palju veisantiloope, ehkki neis paigus võivad nad harva leida lonksu vett. Paljud tasandikud on siin suures ulatuses ilma puudeta, kaetud üksnes rohuga, ent siiski näete harva silmapiiri ilma metsaviiruta.

Niisuguses kohas, kus keegi ei saa talle märgatamatult läheneda, võib neil tasandikel tavaliselt alati näha rahulikult rohtu napsimas jaanalindu. Meie vanker liigub kaugemal pealtuule, jaanalind aga mõtleb, et teda tahetakse kavalusega kinni võtta ja paneb umbes miili kaguselt alltuule-poolsest küljest ülepeakaela jooksu ning kihutab meie esimestest härgadest nii ligidalt mööda, et mõnikord tabab rumalat lindu lask. Kui jaanalind jooksu pistab, talitavad kõik metsloomad tema eeskuju järgi. Nägin kord, kuidas pärismaalased ta rumalust ära kasutasid. Jaanalind napsis rahulikult rohtu, liikudes mööda kahelt poolt avatud orgu. Mõned mehed hakkasid jooksma, luues mulje, nagu kavatseksid nad ära lõigata tal taganemistee sinnapoole, kust puhus tuul. Ja ehkki jaanalinnu ees oli sadu miile vaba maad teise väljapääsu poole, jooksis ta meeletu põikpäisusega meeste eest mööda ning sai seetõttu endale viskoda külje sisse. Joostes ei kaldu ta kunagi kõrvale kord võetud suunast, ainult lisab kiirust.

Kui jaanalind rahulikult süües liigub, on ta sammu pikkus kakskümmend—kakskümmend kaks tolli; kui ta lihtsalt kõnnib, ilma rohtu napsimata, on ta sammu pikkus kakskümmend kuus tolli, ent kui ta hirmuga põgeneb, ulatub ta samm üheteistkümnest ja poolest kuni kolmeteistkümne, erandjuhtumeil isegi neljateistkümne jalani. Ainult üks kord suutsin ma loendada ta samme kella järgi ja kui ma ei eksi, tegi ta kiirel jooksul kolmkümmend sammu kümne sekundi vältel. Üldiselt on silmal tema jalgu niisama raske jälgida kui kiiresti sõitva tõlla kodaraidki. Kui arvata keskmiseks sammu pikkuseks kaksteist jalga, saab kiiruseks kakskümmend kuus miili tunnis.

Emalind hakkab munema enne, kui ta on jäänud pesaks valitud kohale (selleks on ainult mõne tolli sügavune ja umbes jardise diameetriga lohk liivas). Seetõttu võib üle kogu maa leida üksikuid emalinnu poolt saatuse hoolde

jäetud mune, mida betšuaanid hüüavad «lesetla» ja mis sageli jäävad šaakalite saagiks. Emaloom ei riski mitte alati otsida endale pesa, vaid muneb sageli mõne teise pessa, nii et ühest pesast on leitud kuni nelikümmend viis muna. Isa- ja emalind aitavad üksteisel poegi välja haududa, kuid kuna emalinde on kaugelt rohkem, täidavad tõenäoliselt suuremalt osalt emalinnud seda kohustust üksinda. Olen siiski mitmel korral näinud noort pesakonda isalinnu järelevalve all, kes selleks, et tõmmata tagaajajate tähelepanu poegadelt endale, teeskles väga õnnestunult lonkamist, samuti nagu seda teeb rüüt. Kui jaanalinnupojad on alles liiga väikesed, et läheneva hädaohu eest ära joosta, kükitavad nad maha ja jäävad liikumatult paigale, kuid kui nad umbes kana suuruseks saavad, liiguvad nad juba haruldaselt kiiresti. Ehkki see sageli küll nii näib, pole jaanalindudel siiski polügaamiat. Kinnipüütud jaanalinnud on kergesti taltsutatavad, kuid kodustatud olukorras pole neist midagi kasu.

Jaanalinnu muna on väga eluvõimeline. Kui muna, mida oli hoitud enam kui kolm kuud toas 60° (15,6° C) temperatuuri juures, purunes, selgus, et temas oli elus, osaliselt juba arenenud poeg. Leides jaanalinnu pesa, väldivad bušmanid hoolikalt munade puudutamist või pesa lähedale oma jalajälgede jätmist. Nad liginevad pesale tingimata vastutuult ja kui võtavad pesast ära mõne muna, siis teevad seda pika kepi abil. Sel moel hoiavad nad ära emaloomа igasuguse kahtluse ja lasevad tal kuude viisi jätkata allesjäänud munade haudumist, niisamuti nagu meie seda teeme kodulindudega.

Jaanalinde luurates ja küttides roomavad bušmanid kõhuli mitu miili, et neile hästi ligi pääseda. Niisuguse roomamise puhul on vajalik haruldane osavus. Ja siiski näitab igal aastal hangitavate jaanalinnusulgede hulk, et tapetavate lindude arv peab olema väga suur, sest iga linnu tiibadel ja sabas on üsna vähe sulgi. Isalinnud on üldiselt pigimustad ning läikivad, aga need vähesed suled, mis lähevad müügile, on valged. Kalahari kliimale, kus jaanalind eluneb hulgaliselt, ei või leida paremat kohastumist, kui seda on selle linnu kahused suled: nad annavad talle suurepärast viluvarju ja samaaegselt jätavad õhule vaba ventilatsiooni. Emajaanalind on tumepruuni värvusega, samasugused on ka mitte veel täiskasvanud isalinnud.

Nägemisorganid asuvad sel linnul nii kõrgel, et ta võib märgata vaenlast juba väga kaugelt, ometi saab lõvi ta mõnikord oma saagiks. Kallaletungi ja hädaohu puhul otsib jaanalind alati pääsu põgenemises, kuid kui teda ajavad taga koerad, võib näha, kuidas ta pöördub ümber ja annab ühele või teisele neist nii võimsa jalahoobi, et murrab vahel looma selja.

KAHEKSAS PEATÜKK

Hapu kohupiim. — Ntšokotsa. — Metsloomad kannatavad janu käes. — Ntvetve. — Movanapuud. — Nende ebatavaline elujõulisus. — Mopaneepuu. — Bušmanid. — Ilus maastik Unku ümbruses. — Mohonono-põõsastik. — Raske teerajamine. — Meie rühm jääb palavikku. — Hargade põgenemine. — Kuidas bakveinid neid kätte saavad. — Viinamarjad. — Minu teekaaslase haigestumine. — Bušmanid. — Kuidas nad hävitavad lõvisid. — Mürgid. — Üksik kõrgendik. — Maaliline org. — Saabumine Sanšurehi jõele. — Üleujutatud preeriad. — Ekspeditsioon pontoonil. — Tšobi jõgi. — Saabumine Moremi külla. — Makoloolode hämmastus meie ootamatu saabumise puhul. — Tšobi ületamine teel Linjantisse.

Kaheksandal veebruaril 1853. aastal lahkusime Motlatsast ning hakkasime liikuma mööda Mokokot alla. Praegu elavad inimesed mäletavad teda veel kui tõelist jõge. Nägime kord oma silmaga, kuidas ta tugeva äikesevihma tagajärjel võttis endise, põhja poole voolava, tõelise jõe kuju.

Selle piirkonna mitmesugustes paikades peavad bamangvaatod suuri lamba- ja kitsekarju. Kus iganes võib leida soola ja kasvab põõsastik, seal saavutavad need loomad hea toitumuse.

Kuna kitsepiim on lehmapiimast suurema rasvasisaldusega, ei lähe ta nii kergesti kokku kui viimane, kuid pärismaalased avastasid, et ühe mugultaime, toluane, mahl soodustab seda protsessi. Betšuaanid valavad piima parkimata nahast kotti, lisavad nimetatud mahla, ning kui siis see kott piimaga päikese kätte riputada, läheb piim kiiresti kokku. Põhjas on kotil punn, mille abil lõss välja lastakse, ülalt aga lisatakse kotti värsket piima juurde. Seda tehakse niikaua, kui kogu kott on täis paksu haput kohupiima, mis, kui sellega harjuda, maitseb suurepäraselt. Rikkad segavad seda pudru hulka, milleks nad muudavad iga toidu. Kuna sellisest lisandist muutub puder toitvaks ning kosutavaks

roaks, siis võib kuulda mõnikord vaeste ning füüsiliselt nõrkade inimeste kohta halvustavat ütlust: «Need on tühipaljad veepudru mehed.» Sel toidul on pärismaalaste juures samasugune koht kui meil rostbiifil.

Vihmaperioodi saabumine viibis sel aastal kauem kui tavaliselt. Ntšokotsas näitas termomeeter kõige varjulisemas kohas 96° (35,6° C). Kolobengis oli niisugune kõrge temperatuur peatse vihma endeks. Kurumanis võib vihma saabumist pidada kindlaks, kui seal temperatuur tõuseb üle 84° (28,9° C), kaugemal põhjas peab aga temperatuur tõusma üle 100° (37,8° C), enne kui võib vihmaga kaasnevat auramist ja jahenemist lootma hakata. Siin näitas kahetolli sügavusel maa sees asuv termomeetrikuulike 128° (53,3° C). Kogu Ntšokotsa ümbrus näis kõrbenuna. Kuhu ka iganes ei vaata, kõikjal väsitab silmi soolakute valgete kristalliladem ete ere vastuhelk.

Määratu suurel tasandikul, mida mööda me liikusime, nägime kõikjal sebrade, gnuude ja mõnikord pühvlite karju. Nad seisid päevade kaupa ja vaatasid nukra pilguga kaevude poole, soovides kas või tilgakesegi seda iiveldamapanevat vett. Kasutada nende vaeste loomade väljapääsmatut olukorda ja kõmmutada neid maha ilma vähimagi vajaduseta liha, nahkade või sarvede järele, on lihtsalt arutu julmus. Kui neid tulistada ööse l, saavad nad ennemini haavata kui surma. Haavatud loomadel kasvab janu aga sedavõrd, et nad meeleheitel tulevad hädaohust hoolimata aegamisi vee juurde, mis te olete võtnud kaevust: «Ehkki ma suren, ma pean jooma.» Jaanalind aga kõige oma ettevaatlikkuse juures ei suuda isegi siis, kui ta pole haavatud, vastu panna ihale kustutada kõrvetavat janu. Kasutada jaanalinnu häda tähendaks toimida nii nagu bušmanid, kes just sel viisil saavad suurema osa nende poolt hangitavatest jaanalinnusulgedest. Ent nad söövad peale selle ka jaanalinnu liha, mistõttu pälvivad teatavat õigustust.

Me sõitsime edasi mööda Ntvetve järve mõõtmatut põhja, millel võis nagu merel määrata geograafilist laiust. Maa selle osa tohutu suurte lagendike pealispind koosneb lubjakividest väga õhukese mullakattega selle peal. Kõikjal siinsel kõval, tasasel pinnal kasvab rohkesti ahvileivapuid ja mopaneepuid. Ligi kaks miili teisel pool Ntvetve põhjakallast rakendasime oma härjad lahti ja lõime laagri üles laiavõralise suurepärase ahvileivapuu alla, mida

betšuaanide keeles hüütakse movanaks. See puu koosnes kuuest üheks tüveks ühinenud harust ning maapinnast kolme jala kõrgusel oli ta tüve ümbermõõt kaheksakümmend viis jalga.

Movanapuud on sel maal kõige hämmastavamaks vitaalsuse näiteks. Seepärast oli meie jaoks täielikuks ootamatuseks, kui me oma ööbimispaigast mõne miili kaugusel, Tlomtlas sattusime kuivanud ahvileivapuule.

Kiududest, mida saadakse ahvileivapuu koorest, teevad pärismaalased tugevaid köisi. Sageli on kogu tüvelt, alt nii kõrgele kui käsi ulatab, koor maha kistud. Ükskõik missugune teine puu hukkuks selle tõttu, kuid movanale ei avalda see mingisugust mõju peale selle, et sunnib teda uut koort kasvatama. Koort kisuvad pärismaalased tihti, seepärast võib ka sageli näha, et alumise viie-kuue jala ulatuses on ahvileivapuu diameeter tolli või kahe võrra väiksem kui kõrgematel osadel. Isegi need puu külge jäänud kooretükid, mis on alt lahti, kuid ülalt tüve küljes kinni, kasvavad edasi. Nad meenutavad kangesti karjatunnuseid, mis kahvrid härgade kaelale teevad: kahvrid tõmbavad nahatüki keha küljest lahti nii, et ta veidi ülalt pidama ja sel moel lipendama jääb. Ükski väline vigastus, isegi tuli ei suuda ahvileivapuud lõplikult hävitada, samuti pole võimalik talle ka seestpoolt mingisugust tuntavat häda teha. Ahvileivapuu on harilikult seest õõnes ja ma olen näinud puud, millesse, nagu suurde onni, oleks võinud magama heita kakskümmend või kolmkümmend meest. Selle imepärase puu elutegevust ja vitaalsust ei hävita isegi maharaiumine. Angoolas oli mul võimalus näha mitut juhtu, kus maharaiutud ja lamav puu jätkas pikemaks kasvamist. Nii on lugu suurema osa selles kliimas kasvavate puudega.

Mopaneepuu *(Bauhinia)* on huvitav selle poolest, et tema lehed pakuvad väga vähe varju. Päevase kõrvetava kuumuse ajal liibuvad lehed paarikaupa kokku ja pöörduvad peaaegu serviti, nii et maapinnale jääb neist kriipsutaoline vari. Mopanee lehtedel asuvad ühe tiivulise putuka väikesed tõugud, mis on kaetud magusa kleepuva ainega. Pärismaalased koguvad neid suurel hulgal ja kasutavad toiduks. Samal puul elunevad ka lopaneed, suured, kolme tolli pikkused röövikud, kes toituvad samuti mopanee lehtedest. Ka need röövikud saavad sama saatuse osaliseks. Reisi kestel köidab tahtmatult tähelepanu välimisest

lubjakivikihist läbitungiva taimestiku võimsus. Väikeses lõhes kasvav mopaneepuu kasvades lõhub ja tõstab enda ümber üles suuri kivikamakaid, seades nad sel moel atmosfääri purustava toime kätte. Mopanee puit on väga tugev ja ilusat punast värvust, mistõttu portugallased nimetavad teda «raudseks puuks».

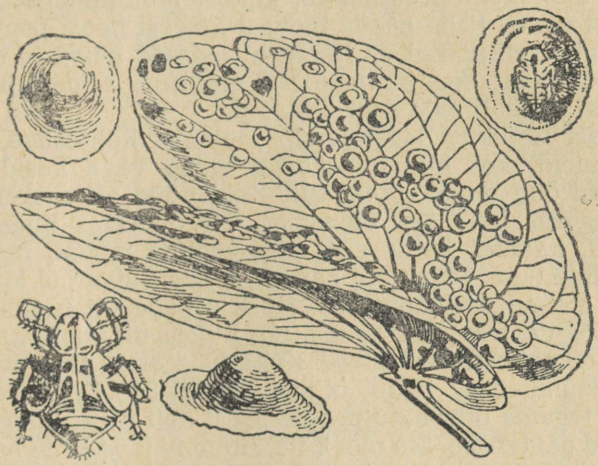

Mopaneelehed putuka ja selle söödava eritisega.

Rapešis kohtasime oma vanu sõpru — Horoie poolt valitsetavaid bušmaneid. Horoie, oma suguharu tüüpiline esindaja, tema poeg Mokantsa ja kõik teised mehed siin olid vähemalt kuus jalga pikad ja nende nahk oli tumedam kui lõunapoolsetel bušmanitel. Neil on alati küllalt toitu ja vett, ning kuna nad külastavad Zouga jõge niisama tihti kui metsloomad, kelle seas nad elavad, siis erineb nende elu tunduvalt Kalahari veetute tasandike asukate omast. Kokkuvõttes on nad lõbus, elurõõmus seltskond, kellega on meeldiv asju ajada. Nad ei valeta kunagi.

Unku lähedal sattusime paikkonda, kust mõni aeg enne meie tulekut olid läbi läinud värskendavad vihmad. Kogu paikkond oli kaetud kõrge rohuga ja lilled metsas õitsesid. Koobe ja Ntšokotsa ümbruse nukra maastiku asemel ava-

nes siin meie pilgule suurepärane vaatepilt. Kõik veekogud olid vett täis, õhus kõlas lõbus lindude vidin. Kuna nüüd metsloomad endile kõikjal takistamatult vett leidsid, muutusid nad uuesti väga ettevaatlikeks ja kartlikeks ning neid polnud võimalik avastada isegi nende armastatuimates paikades.

Jätkates teed Kama-Kamast põhja poole, jõudsime tihedasse mohonono-põõsastikku, millest läbitungimiseks tuli kolmel mehel kahe päeva jooksul kirvest peost panemata teed teha. Sel põõsal on ilusad hõbedased lehed ja magus koor. Elevant oma rafineeritud maitsega armastab seda põõsast ja sööb teda suurel hulgal.

Pärast tihnikust lagendikule jõudmist kohtasime palju bušmaneid, kes hiljem osutusid meile väga kasulikeks. Vihmad olid olnud rikkalikud, kuid nüüd oli suurem osa veekogusid juba ära kuivamas. Neis kasvas hulgaliselt lootosi, kaldaid kattis aga mingisugune madal, magusalõhnaline taim. Mõnikord kandus nende kuivanud lompide poolt meieni tuulehoogusid. Koos sellega oli tunda õhus mingisugust meeldivat lõhna, mis kutsus nii minul kui kõikidel teistel esile aevastuse. Kuid 10. märtsil (kui me asusime lõunalaiusel 19°16′ ja idapikkusel 24°24′) olime sunnitud tegema ootamatu peatuse, sest neli meie inimest oli jäänud palavikku. Ma olin küll varem näinud selle haiguse juhtumeid, kuid ei suutnud otsekohe ära tunda temas aafrika palavikku. Arvasin, et see on lihtsalt maksahaiguse hoog, mis on tingitud ülirohkest lihatoidust — suurte metsloomade liha aga oli meil sel reisil alati külluses. Kuid peale ühe bakveinipoisi ja minu jäid lisaks esimesele neljale mõne päeva pärast pikali ka kõik ülejäänud. See terveksjäänud bakvein talitas härgi, mina aga hoolitsesin haigete eest ja käisin mõnikord bušmanitega sebra- või pühvlijahil, et hoida neid meie juures.

Siin oli mul esmakordselt kogu reisi kestel vaba aega, et kasutada praktikas mu lahke õpetaja mr. Macleari õpetusi, ja määrasin mõned geograafilised pikkused kuu seisude abil. Südamlikkus, millega see väljapaistev astronoom ja mulle siiralt sümpaatne inimene lubas mind abistada arvutustes ja minu tööde kontrollimises, innustas mind kogu mu reisi kestel püsivate astronoomiliste vaatluste tegemisel rohkem kui miski muu.

Rohi oli siin nii kõrge, et meie härjad muutusid rahutuks ja kord öösel sundis hüääni ilmumine neid tormama

ida pool asuvasse metsa. Kui ma 19. märtsi hommikul üles tõusin, tuli välja, et koos loomadega oli jooksnud ära ka bakveinipoiss. Niisugust asja olen ma nende suguharude juures sageli tähele pannud isegi siis, kui karja hirmutajaks on olnud lõvi. Pärismaalased jooksevad koos loomadega, tormates mitmeid miile läbi põõsaste ja padriku, kuni lõpuks näevad, et paanika on veidi vaibunud. Siis hakkavad nad vilistama nii nagu lehmalüpsmise puhul ja kutsuvad karja kokku. Kui loomad on rahunenud, jäävad nad nende juurde hommikuni valvama. Karjaga koju pöördudes on neil tavaliselt sääred okastest üleni katki kraabitud. Iga noormees teab, et kõik tema seltsimehed talitavad samuti, lootmata saada mingisugust muud tasu kui pealiku kiitus. Meie poiss Kibopetšoe oli jooksnud veidi maad härgade järel, kuid suure tormamisega läbi tiheda metsapadriku kaotanud nad käest. Loomi otsides jäi ta metsa kogu järgmiseks päevaks ja ööks. Pühapäeva hommikul, kui ma kavatsesin juba neid otsima minna, silmasin järsku teda vankri juures. Ta oli leidnud härjad üles laupäeva hilisõhtul ning oli olnud sunnitud jääma nende juurde kogu ööks.

Kõige üllatavam oli kogu selle asja juures see, kuidas ta ilma kompassita ja sellises paigas üldse kodutee välja nuputas, ajades sealjuures kohale veel ligi nelikümmend härga.

Soovisime vältida eelmistel kordadel meie teele jäänud tsetsekärbeste alasid ja nii võtsime kursi mööda Lurilopepe meridiaani. Uue tee rajamine suurendas tunduvalt meie vaeva. Lõunalaiusel 18° saime siiski tasuks vaatepildi, mida polnud näinud aastaid, nimelt suurel hulgal viinamarjapõõsaid. Nende nägemine oli nii ootamatu, et ma seisin mõnda aega üksisilmi viinamarjakobaraid tunnistades. Bušmanid tunnevad neid ja söövad, kuid nad pole hea maitsega.

Mets, millest me nüüd aeglaselt ja suuri vaevu läbi tungisime, muutus iga päevaga ikka tihedamaks ja me olime sunnitud igal sammul endile kirvega teed puhastama. Puude lehestik oli siin palju tihedam kui kaugemal lõuna pool. Lehed on suuremalt osalt sulgjad või kahelisulgjad ja näivad äärmiselt ilusad, kui neid vaadelda taeva taustal. Maa selles osas kasvab palju liblikõielisi.

Kuni viimase ajani oli Fleming aidanud ajada oma vankrit, kuid märtsi lõpul rauges ta jõud täiesti ja ta jäi pikali

samuti kui tema inimesedki. Ma ei suutnud juhtida üksinda kaht vankrit ja seepärast jagasime järelejäänud pool vaati vett Fleminguga ära ja ma jätkasin teed ainult oma vankriga, kavatsedes pöörduda tema juurde tagasi kohe, kui olen jõudnud järgmise veekoguni. Algas tugev vihmasadu. Terve päeva olin ametis puude mahavõtmisega ja iga kirvehoobi juures langes mulle kaela tihe piiskadesagar. Raske töö juures oli see väga värskendav, sest vesi valgus üle kogu keha alla, kuni jõudis lõpuks saabastesse. Õhtul kohtasime mõnesid bušmaneid, kes olid valmis viima meid ühe soo juurde. Kui ma olin härjad lahti rakendanud, läksin koos juhtidega mõne miili kaugusele seda sood otsima. Vahepeal oli läinud pimedaks ja bušmanid näitasid, et nad on väga viisakad — see iseloomujoon pole mingil juhul ainult tsiviliseeritud inimestele omane: nad kõndisid ees, murdsid raja kohale rippuvaid ja teed takistavaid oksi ning juhtisid tähelepanu mahalangenud puudele, mille otsa muidu oleks võinud komistada.

Üksijätmine oli virgutanud veidi Flemingu energiat ja ta oli jõudnud vahepeal meile järele.

Kuna soos, mille juurde bušmanid mind olid juhatanud, oli vesi ära kuivanud, olime varsti sunnitud uuesti otsinguile minema. Üks bušman võttis välja oma ennustamiskondikesed, viskas ja lausus kukkumise järgi otsustades, et jumal on käskinud tal koju minna. Ta heitis veel teist korda, et mind selles veenda, kuid tagajärg oli vastupidine ja ta jäi kohale, osutudes mulle äärmiselt kasulikuks, sest me olime jällegi kaotanud oma härjad, keda lõvi oli ajanud väga kaugele.

Lõvidest pole selles paigas kuigi tihti kuulda. Näib, et nad tunnevad bušmanite ees surmahirmu. Kui bušmanid märkavad, et mõni lõvi on enesel kõhu hästi täis söönud, lähevad nad talle jälgi mööda järele ja hiilivad magavale kiskjale nii vaikselt ligi, et ta üles ei ärka. Vaevalt mõne jala kauguselt laseb üks bušman lõvi kehha mürgitatud noole. Tema kaaslane aga heidab samal hetkel loomale pähe oma nahkmantli. Ootamatus viib lõvi rööpast välja ning suurimas segaduses ja hirmus tormab ta minema.

Meie siinsed sõbrad näitasid mulle mürki, mida nad kasutavad niisugusel juhul. See on umbes poole tolli pikkuse ngvaks hüütava rööviku sisikond. Bušmanid pigistavad röövikutel sisikonna välja ning kuivatavad saadud massi päikese käes. Pärast sellega töötamist puhastavad

pärismaalased hoolikalt küüsi, sest isegi tühisel mürgihulgal, kui see satub kriimustusse, on samasugune toime kui laibamürgil. Agoonia selle puhul on niivõrd tugev, et inimene ise ennast vigastab, hakkab tahtma emarinda, just nagu oleks ta muutunud taas rinnalapseks, või siis põgeneb metsikus nõdrameelsuses asulast. Mürgi mõju lõvile on niisama hirmus. Eemalt on kuulda, kuidas ta valu pärast valjusti oigab. Väljakannatamatust piinast läheb ta maruvihaseks, hakkab hammustama puid ja mulda.

Et bušmanitest kõneldakse, nagu oskaksid nad arstida selle mürgiga mürgistatud haavu, küsisin ma, kuidas nad seda teevad. Nad ütlesid, et niisugusel puhul aitavad needsamad röövikud rasvaga segatult. Nad hõõruvad rasva ka haava sisse, väites, et «ngva tahab rasva ja kui ta seda kehas ei leia, siis ta tapab inimese; me anname talle seda, mis tal tarvis on ja ta jääb rahule» — põhjendus, mida tuleb aktsepteerida ka haritud inimestel.

Kõige sagedamini kasutatavaks mürgiks on euforbia *(Euphorbia arborescens)* piimjas mahl. Eriti hädaohtlik on ta hobuslaste liikidele. Kui seda mürki segada mõne tiigi vette, hukkub tema toimel terve sebrakari enne, kui jõuab kahe miili kaugusele joogikohast. See mürk ei tapa aga härgi ega inimesi. Nendele mõjub ta kui tugev lahtistaja. Seda vahendit kasutatakse kogu maal. Et tugevdada euforbia mürgitavat toimet, lisatakse talle mõnes kohas veel maomürki ja mürgist amarüllist — *Amaryllis toxicaria.*

Maohammustuse korral tuleb haava peale tugevasti suruda väike võtmeke nii, et hambajäljed jääksid võtme toru avause keskele. Niimoodi tuleb võtit hoida, kuni saab mõnelt pärismaalaselt kupulaskmise klaasi. Taskukella võti, kui seda tugevasti skorpionihammustuse kohale suruda, vajutab haavast mürgi välja, aga ipekakuanna segu õli või rasvaga leevendab valu.

Selles piirkonnas elavad bušmanid on suuremalt osalt ilusad ja hea kehaehitusega. Nad on peaaegu täiesti sõltumatud. Panin tähele, et nad armastavad väga ühe taime mugulaid, mis meenutavad kartulit, samuti meeldib neile teatav pähkliliik, mis Flemingu arvates on lähedane beetlile. See on ilus, laia võra ja sõrmjate lehtedega puu.

Otsustades puuviljade ning loomade külluse järgi neis paigus, ei tohiks bušmanid siin kunagi toidupuudust tunda. Kuna ma võisin ilma suurema vaevata varustada neid küllaldaselt lihaga ja tahtsin, et nad jääksid minu juurde,

siis tegin neile ettepaneku võtta oma naised endiga kaasa, et ka nemad saaksid sellest osa. Kuid bušmanid tähendasid, et naised võivad endi eest alati ise hoolitseda.

Ükski mu meestest ei surnud palavikku, kuid kaks neist nägid nii välja, et nad enam jalule ei tõuse. Ka Kibopetšoe, mu abivalmis mokvein, oli lõpuks sunnitud paisetega tegelema ja tal ilmnesid kõik palaviku tunnused. Kui tema pikali jäi, hakkasid teised, ehkki alles hädasid kurtes, ringi liikuma. Uskudes, et kiire asukohavahetamine soodustab nende paranemist, liikusime edasi niipalju kui saime ning jõudsime Ngva mäeni (lõunalaiusel 18°27′20″, idapikkusel 24°13′36″). Kuna see oli ainus kõrgendik, mida me nägime Bamangvatost saadik, tekkis tahtmine tema ees pea paljastada. Ta on üleni puudega kaetud ja umbes kolmsada kuni nelisada jalga kõrge. Mäe geograafiline asukoht on määratud üsna täpselt. Ma võin öelda, et Kandehy ehk Kandehai org, mis asub temast põhja pool, on kõige maalilisem paik Aafrika selles osas. Mitmes värvitoonis puudest ümbritsetud lagendikul voolas loogeldes väike jõeke. Ühel kaldal, suure ahvileivapuu juures, seisis kari punakaid antiloope (pallaheid), silmad meile pööratud, ise valmis iga hetk mäkke jooksma. Gnuud, tsesseebed ja sebrad tunnistasid üllatunult kutsumata külalisi. Mõned neist napsisid muretult rohtu, teistel oli aga see eriline rahulolematuse ilme, mis tekib neil loomadel mõnikord enne, kui nad otsustavad põgeneda. Suur valge ninasarvik läks meid märkamata oma taaruval kõnnakul mööda oru põhja. Jäi mulje, nagu valmistuks ta mudavanni võtma. Jõe teisel kaldal, antiloopide vastas, seisid mõned süngelõustalised pühvlid.

Siin ümbruses on metsloomad väga taltsad. Kui ma mööda sõitsin, jõllitasid kudud ja kaelkirjakud mind nagu veidrat ilmutist. Kord päikesetõusul tuli lõvi ja käis hulk aega minu härgade ümber. Sain teda ainult vilksamisi näha oma vankrist ja ehkki meie vahet oli napilt kolmkümmend jardi, ei saanud ma tulistada. Seejärel hakkas ta möirgama, nii kuidas hääl võttis, kuid et härjad jäid endistviisi rahulikult seisma, oli ta sellest nii pahandatud, et läks minema, lastes eemalt veel kaua oma häält kuulda. Ma ei näinud tal lakka. Kui tal lakka polnud, siis tähendab see, et ilma lakata lõvid võivad samuti möirata kui lakagagi. Kuulsime, kuidas meie ümber möirgasid ka teised lõvid. Kui nad aru said, et nad ei suuda meie härgi hirmutada, läksid nad

samuti vihaseks. Seda võis tunda nende hääle intonatsioonist.

Sedamööda kuidas me põhja poole jõudsime, muutus maa üha ilusamaks. Ilmus palju uusi puid, rohi oli haljas ning sageli vankritest kõrgem. Vanikutena kaunistasid metsa viinapuuväädid. Puudest ilmusid baanian *(Ficus indica)* oma tugijuurtega, metsik datlipalm, palmüüra ja mitmed teised mulle tundmatud. Nõgudes oli palju vett. Edaspidi ilmusid ojad, mis sel aastaajal sarnanesid tõeliste väikeste jõgedega, olles paarkümmend jardi laiad ja kuni neli jalga sügavad. Mida kaugemale me sõitsime, seda laiemaks ja sügavamaks nad muutusid. Nende põhjas oli palju sügavaid auke, mis sinna olid tallanud elevandid, kui nad neist läbi läksid. Meie härjad sattusid neisse aukudesse ja rabelesid seal nii hullusti, et vankritiisel läks katki ning meil tuli kolm ja pool tundi rinnuni vees tööd teha. See möödus õnneks ilma halbade tagajärgedeta.

Lõpuks jõudsime Sanšurehi jõeni. See oli ületamatuks takistuseks meie teel. Seetõttu tegime ühe suurepärase ahvileivapuu all (lõunalaiusel 18°4′27″, idapikkusel 24°6′20″) peatuse ja otsustasime uurida jõge, et leida koolmekohta.

See suur hulk vett, mida me olime viimasel ajal näinud, moodustas osa Tšobi jõe iga-aastasest üleujutusest. Ent suur ja sügav, mitmes kohas pilliroogu kasvanud jõgi, kus leidus jõehobusid, on ainult üheks haruks, mille kaudu Tšobi saadab kagusse oma veeülejäägid. Ngva mäest kirde poole kulgeb kõrgustiku serv ja see takistab jõe voolu selles suunas. Enesele teadmata viibisime orus ja kohas, mis oli ainuke tsetsekärbseist vaba lapike kogu siinsel alal. Bušmanitest saadetuna uurisin Sanšurehi jõge lääne suunas nii kaugele, kuni me jõudsime seal tsetsekärbse levikualadeni. Kahlasime kaua pilliroos rinnuni vees, kuid veendusime, et sellest laiast ja sügavast jõest jalgsi läbi minna pole võimalik.

Lootes jõuda makoloolode juurde, kes elavad Tšobi jõel, tegime nii palju Sanšurehist läbimineku katseid küll lääne, küll ida pool meie peatuskohta, et mu sõbrad bušmanid juba päris ära väsisid. Kingitustega sain ma nad niikaugele, et nad jäid veel mõneks päevaks, kuid lõppude-lõpuks nad ühel ööl lihtsalt lasksid minu juurest jalga ja ma olin sunnitud võtma endaga kõige tugevama oma alles veel nõrkadest teekaaslastest ning proovima sõita jõest üle

pontooniga, mille olid kinkinud mulle kaptenid Codrington ja Webb. Kumbki meist võttis kaasa pisut toidumoona ja teki, ning lootuses jõuda Tšobi jõeni, tungisime ligi kakskümmend miili läände. Tšobi oli meile palju lähemal põhja suunas, kuid me ei teadnud seda siis. Tasandik, mida mööda me sumpasime kogu järgmise päeva, oli kaetud veega ainult veidi üle labajala ning seal kasvas tihe, põlvini ulatuv rohi. Selle päeva õhtuks sõudsime välja lõputu, kuue kuni kaheksa jala kõrguse pilliroomüürini, milles polnud ühtki hõredamat kohta, kustkaudu oleks pääsenud läbi. Kui me püüdsime sinna pilliroomüüri sisse tungida, osutus vesi nii sügavaks, et olime sunnitud tagasi pöörduma. Tulime järeldusele, et asume jõe kaldal, mida me olime otsinud, ja nähes meist lõuna pool puid, siirdusime sinna, et ööbida ja saada ümbruskonnast ülevaadet. Laksime maha ühe letšee, tegime üles toreda tule, keetsime endile teed ja veetsime öö mugavasti. Sel õhtul lõkke jaoks puid otsides leidsin ma mingisuguse linnupesa, mis oli tehtud omavahel ämblikuvõrgu-niidiga kokkuõmmeldud värsketest rohelistest lehtedest. See linnu leiutis oli ületamatu oma peenuselt ja kunstipärasuselt. Niidid olid torgatud läbi väikeste augukeste, mõnedes kohtades olid neil jämedamad mühud, just nagu sõlmed. Õnnetuseks kaotasin ma ta ära. See oli arvult teine selline pesa, mida ma ise olen näinud. Mõlemad nad meenutavad India kangurlindude pesi.

Järgmisel hommikul ronisime kõige kõrgema puu otsa ja nägime ilusat puhast veepinda, mis oli aga kõikjal ümbritsetud sellestsamast läbipääsmatust pilliroovööndist. See oli Zabesaks nimetatav lai Tšobi jõe osa. Kaks puudega kaetud saart näisid asuvat jõele tublisti lähemal kui see kallas, kus meie olime. Seepärast tegin ma algul katset sõita nendeni. Meil tuli pääseda läbi mitte ainult pilliroost; eriline hambuline rohi, mis lõikas käsi nagu habemenuga, moodustas tiheda padriku koos pilliroo ning vääduvate kassitappudega, mille varred olid tugevad kui piitsanöörid. Tundsime endid selles padrikus tühiste kääbustena. Sageli tuli edasipääsemiseks lihtsalt kahekesi rõhuda keharaskusega üks osa sest massist maha, kuni võisime talle peale astuda. Higi voolas ojana. Päike oli tõusnud kõrgele ja kuna pilliroo vahel polnud vähimatki tuulehõngu, oli palavus lämmatav. Põlvini ulatuv vesi tundus meeldivalt värskendavana. Pärast mitmetunnilist piinavat tööd jõud-

sime lõpuks ühele saarele. Siin leidsime eest vana tuttava — murakapõõsa. Mu tugevad moleskiinriidest püksid olid põlvede kohalt täiesti puruks kärisenud, pärismaalase nahkpüksid olid samuti räbalais, jalad aga üleni verised. Rebisin oma rätiku pooleks ja sidusin ümber põlvede, kuid siis kohtasime uut raskust. Me olime ikka veel nelikümmend või viiskümmend jardi vabast veest eemal, nüüd aga seisis meie ees veel uus takistus suure hulga papüüruste näol, mis on nagu miniatuursed palmid — kaheksa kuni kümme jalga kõrged ja tolli poolteist jämedad. Kassitapud olid nad niivõrd tugevasti kokku põiminud, et meie kahe raskus ei suutnud teed sisse vajutada. Õnneliku juhuse tõttu leidsime lõpuks siiski jõehobu poolt tehtud läbikäigu. Kohe, kui me saarele jõudsime, tahtsin saada ettekujutuse vabast veest. Astusin jõkke sisse ja leidsin, et juba kalda juures ulatus vesi mulle kaelani.

Pöördusime tagasi täiesti kurnatuina ning liikusime mööda Tšobi kallast üles kuni selle kohani, kus me Sanšurehi juurest ära olime pööranud. Siis aga läksime vastassuunas, s. o. mööda Tšobit alla, ehkki ka kõige kõrgemate puude ladvast polnud näha midagi muud peale pilliroolagendike, milles siin-seal saartel leidus üksikuid puid. See oli raske päevatöö. Kui me lõpuks jõudsime mingisuguse bajejede poolt mahajäetud onnini, mis oli ehitatud sipelgapesa kohale, ei suutnud me seal leida tule tegemiseks ühtki puutükki ega üldse mitte midagi peale rohu ja roigaste, millest see onn ise oli ehitatud. Ma kartsin «tampaneid»*, kes on nii tavalised vanades onnides. Kuid väljas oli musttuhat moskiitot ning maha hakkas tulema külm kaste, nii et me olime siiski sunnitud ronima selle onni katuse alla.

Pilliroog oli ligidal ja me võisime kuulda neid veidraid hääli, mida sellest sageli kostab. Päeval olin näinud, kuidas ümberringi ujusid vesimaod, pead püsti. Siin oli ka palju saarmaid (*Lutra inunguis*, F. Cuvier), kes püüdsid kalu ja olid jätnud kõikjale üleujutatud preeriatele kõrge rohu vahele oma väikesi jälgi. Pillirootihnikus hüplesid ja sagisid mingisugused veidrad linnud. Oli kuulda mitmesuguseid häälitsusi: ühed meenutasid inimhäält, teised olid õudsed, ebamaised. Neile kaasnes vee pladin, sulin ja

* Tampan (Aafrika lääneranniku «karpatos») — mürgine putukas. *(Toim.)*

ladin, nagu peaks seal jahti mõni imeelukas. Kord tuli midagi meie ligidale niisuguse valju pladinaga, nagu liiguks seal paat või jõehobu. Arvates, et need on makoloolod, tõusime üles, kuulatasime ja hõikasime, siis aga andsime paar pauku. Ent kära jätkus katkematult ligi tund aega.

Pärast niisket külma ööd alustasime juba üsna vara hommikul uuesti uurimist. Vaeva vähendamiseks jätsime sedapuhku oma pontooni maha. Siin on väga kõrged termiidipesad, kuni kolmkümmend jalga, ja nii laia alusega, et neil kasvavad puud. Sel maa-alal aga, mida vesi igal aastal üle ujutab, ei kasva midagi muud peale rohu. Ühe sellise termiidipesa tipust nägime Tšobini viivat läbikäiku. Tõime oma pontooni ära ja sõitsime temaga sügavale jõele, mille laius oli siin kaheksakümmend kuni sada jardi. Andsin oma kaaslasele range käsu, juhul kui meid mõni jõehobu peaks märkama, tõmbuda tihedasti pontooni põhja. See hoiatus polnud ülearune, sest varsti tuligi üks jõehobu meie poole ja hakkas hirmsasti vees müttama. Ent kui ta sukeldus, sõitsime me tänu tekkinud lainele temast üle ja pontoon libises kiiresti eemale.

Sõudsime keskpäevast päikese loojakuni. Polnud midagi muud näha kui tihe pilliroomüür kummalgi kaldal ja me valmistusime juba ööd pontoonil ilma õhtusöögita mööda saatma. Kuid vaevalt oli alanud neis paigus nii lühike hämarik, kui me märkasime põhjarannikul pealik Moremi küla. Moremi oli üks makoloolodest, kellega ma olin kohtunud oma esimese külaskäigu ajal ja kes asus nüüd Mahonta saarel (lõunalaiusel 17°58′ ja idapikkusel 24°6′). Külaelanikud vaatlesid mind kui ilmutist ja ütlesid oma piltlikus kõnes: «Ta langes meile pilvedest ja saabus ratsa jõehobu seljas! Meie, makoloolod, arvasime, et keegi ei suuda Tšobist üle pääseda ilma meie abita, aga tema siin kukkus meie keskele nagu lind.»

Järgmisel päeval sõitsime pärismaalaste kanuudes mööda üleujutatud tasandikke tagasi ja nägime, et meie äraolekul olid mehed hooletuse tõttu lasknud karjal minna lääne poole väikesse metsatukka, kus oli tsetsekärbseid. See hooletus maksis mulle kümme ilusat suurt härga. Pärast meie mõnepäevast peatust tuli Linjantist mitu makoloolode vanemat suure hulga barotse suguharu meestega, et viia meid üle jõe. Nad said sellega suurepäraselt hakkama, ujudes ning sukeldudes härgade vahel

nii hästi, et sarnanesid ennemini krokodillide kui inimestega. Vankrid võtsid nad osadeks lahti ja viisid need mitmes kokkuseotud paadis üle. Nüüd olime sõprade keskel.

Sõitnud ligi kolmkümmend miili põhja poole, et vältida ikka veel üleujutatud alasid Tšobist põhja pool, me pöördusime läände ning suundusime Linjantisse (lõunalaiusel 18°17′20″ ja idapikkusel 23°50′9″). Jõudsime sinna 23. mail 1853. aastal. Linjanti on makoloolode pealinn. Ta asub üsna selle koha ligidal, kus 1851. aastal olid seisnud meie vankrid (lõunalaiusel 18°20′ ja idapikkusel 23°50′).

ÜHEKSAS PEATÜKK

Vastuvõtt Linjantis. — Sekeletu saab õe asemel pealikuks. — Mpepe vandenõu. — Orjakaupmehed mambaarid. — Nende ootamatu põgenemine. — Sekeletu pääseb üle noatera. — Mpepe hukkamine. — Õigusemõistmine. — Kohtuasjade arutamine. — Surnud pealiku naiste jagamine. — Makoloolo naised. — Nad töötavad väga vähe. — Pärisorine töö. — Naiste ehted, riietus ja jook. — Kingitused Sekeletule.

Kogu Linjanti elanikkond, kuus-seitse tuhat hinge, tuli terves koosseisus vaatama vankreid, kui need liiguvad. Nad polnud kunagi varem niisugust imet näinud, sest me olime eelmisel korral oma vankritega lahkunud öösel. Sekeletu, kes oli nüüd võimul, võttis meid vastu kuningliku kombe kohaselt: meie ette seati suur hulk kanne bojaaloaga — selle maa õllega. Õlut tõid naised, ja iga tooja rüüpas maha istudes suure lonksu. Selle «maitsmisega» näidati, et jook polnud mürgine.

Sekeletu oli kaheksateistkümne-aastane noormees. Ta nahk oli niisugust tumekollast või «piimaga kohvi» värvi, millele makoloolod on nii uhked, sest see eristab neid tunduvalt jõgede ümbruse mustadest suguharudest. Noor pealik on umbes viis jalga ja seitse tolli pikk ega oma nii head välimust ja vaimuandeid kui ta isa, kuid ta on samavõrd sõbralik inglaste suhtes.

Sebituane oli juba ammu enne surma määranud oma järglaseks tütre Mamotšisane. Ta oli teinud seda arvatavasti mõnede neegersuguharude eeskujul, kellega tal oli olnud kokkupuutumist. Kuid betšuaanid näevad mehes naise käskijat, ja nii oli Sebituane selleks, et säilitada Mamotšisane sõltumatust, andnud korralduse, mille järgi tütrele kuulusid kõik mehed: ta võis võtta neist selle, keda soovis, kuid ei tohtinud temaga abielluda. Nendel meestel olid aga omad naised ja vastavalt sel maal levi-

nud ütlusele — «naiste keeli ei saa keelata» — muutsid nad oma salvavate märkustega naisvalitseja elu haletsemisväärseks. Üht meest, kelle Sebituane tütar oli endale valinud, hakati koguni hüüdma tema naiseks ja tema poega Mamotšisane naise lapseks. Korraldus oli Mamotšisanele endalegi äärmiselt vastumeelne ja otsekohe pärast Sebituane surma ütles ta, et niikaua, kui ta vennad elus on, ei nõustu ta kunagi valitsemist enda kätte võtma.

Kolm päeva kestis avalik diskussioon. Mpepe, teine selle perekonna liige, kes taotles pealikuks saamist, väitis et Sekeletu pole Sebituane seaduslik poeg, kuna tema ema, enne kui ta abiellus Sebituanega, oli olnud ühe teise pealiku naiseks. Mamotšisane aga toetas Sekeletu nõudlust. Lõpuks tõusis Mamotšisane rahva ees püsti ja teatas naiseliku pisaratevalanguga: «Mina olin pealik ainult sellepärast, et mu isa seda soovis. Tahan parema meelega abielluda ja perekonda omada, nagu teised naised. Sina, Sekeletu, pead olema pealik ja jätkama oma isa tööd.» See andis Mpepe lootustele surmahoobi.

Kui mambaarid 1850. a. tõid läände soodsaid teateid uuest turust, innustas see suurt hulka segaverelisi portugali orjakauplejaid külastama 1853. aastal seda maad. Üks, kes väga sarnanes portugallasega, tuli Linjantisse sel ajal, kui mina seal olin. Tal polnud mingisuguseid kaupu kaasas ja ta tegi näo, nagu oleks ta tulnud ainult selleks, et välja selgitada, «missuguseid kaupu on siinse turu jaoks tarvis». Minu sealviibimine nähtavasti üllatas teda väga. Seda meest kanti kahe lati vahele riputatud hamakis, aga et hamakk näis pärismaalastele kotina, siis nimetasid nad sellest mehest rääkides teda «isaks, kes istub kotis». Sekeletu kinkis talle ühe elevandikihva ja härja. Kuid kui see «kaupmees» oli jõudnud viiskümmend miili Linjantist lääne poole, ajas ta orjusse terve küla makoloolodele allunud bakalaharisid. Tal oli kaasas palju relvastatud orje ja kuna ta oli külast ära ajanud viimase kui ühe elaniku — nii mehed, naised kui lapsed, ning kuna seda fakti kaua aega keegi ei teadnud, siis jäi selgusetuks, kuidas ta oma eesmärgi saavutas, kas vägivallaga või ilusate lubadustega. Nii ühel kui teisel juhul ootas neid õnnetuid inimesi üks saatus — orjus.

Mpepe soosis neid orjakaupmehi. Nemad aga, nagu tavaliselt, rajasid oma lootused Mpepe mässu kordaminekule. Minu ootamatu ilmumine oli neile takistuseks, mis

kallutas vaekausi nende kahjuks. Sel ajal kui ma Tšobi jõest lõuna pool asuvates preeriates rabelesin, oli tulnud Linjantisse suur hulk mambaarisid. Kui aga nendeni jõudsid kuuldused, et ma olen läheduses, venisid neil näod pikaks ja kui siis mõned makoloolod, kes olid aidanud meil jõest üle tulla, pöördusid tagasi, peas mütsid, mis ma neile olin kinkinud, kiirustasid mambaarid ülepeakaela minema. Tava kohaselt küsitakse enne lahkumist pealikult vormilist lahkumisluba, mütside nägemine sundis aga mambaarisid otsemaid oma asju kokku panema. Makoloolod küsisid neilt sellise veidra ruttamise põhjust. Mambaarid vastasid selle peale, et kui ma taban nad seal, siis võtan ma neilt kõik nende orjad ja varanduse ära. Ja ehkki Sekeletu püüdis neid veenda, et ma pole röövel, vaid rahulik inimene, põgenesid nad siiski öösel minema, kui ma olin alles kuuekümne miili kaugusel. Mambaarid sõitsid põhja poole, kus nad Mpepe protektsiooni all ehitasid mahuka palktarandi, millest sai orjade edasisaatmise punkt. Mitmed segaverelised orjakaupmehed ühe kohaliku portugallase juhtimisel toimetasid sealt nende kauba edasi. Nad ei teinud väljagi pealikust, kelle maale nad nii viisakusetult olid asunud. Samal ajal otsustas Mpepe, kes salaja varustas tulnukaid Sekeletu loomade lihaga, orjakaupmeeste relvade toetusel mässu tõsta ja makoloolode pealikuks saada. Orjakaupmeeste harilik võte on järgmine: nad segavad endid suguharude tülidesse, asudes alati tugevamale poolele, ja saavad tasuks allajäänud poole hulgast teatava arvu vange.

Orjakaupmeeste ja Mpepe vahel toimusid pikad salajased nõupidamised, kus leiti, et Mpepel on paras aeg anda esimene hoop. Ta varus endale väikese sõjakirve, kavatsedes Sekeletu surnuks lüüa nende esimesel kohtumisel.

Minu eesmärgiks oli kõigepealt uurida seda maad, et leida seal tervislik ning elamiseks sobiv paik, seejärel aga püüda rajada tee itta või läände. Jutustasin Sekeletule oma kavatsusest sõita üles mööda suurt jõge, mis me olime avastanud 1851. aastal, ja esitasin talle minu poolt väljatöötatud ekspeditsiooniplaani. Sekeletu pakkus ennast mulle saatjaks. Kui me temaga olime sõitnud ära umbes kuuskümmend miili mööda Sešeke poole viivat teed, kohtasime Mpepet.

Ehkki makoloolodel on väga palju karja, ei olnud nad, enne kui ma 1851. aastal neile seda soovitasin, teinud

kunagi katset sõita härja seljas ratsa. Ka betšuaanid ei osanud ratsutada, enne kui eurooplased nende juurde tulid ja andsid neile selle idee. Kõik oma matkad olid nad varem sooritanud jalgsi. Nüüd istusid Sekeletu ja tema saatjad härgade seljas, kuid et nad olid ilma sadula ja ratsmeteta, kukkusid nad ühtelugu maha.

Väikese kirvega varustatud Mpepe tuli mööda paralleelset rada, umbes veerand miili meie teest eemal. Sekeletut nähes hakkas ta kogu jõust meie poole jooksma, kuid Sekeletu, kes oli juba ammugi tema suhtes valvas, kihutas kiiresti lähimasse külla. Seal kadus ta niikauaks kusagile ära, kuni kogu meie rühm kohale jõudis.

Mpepe oli andnud oma meestele mõista, et ta lööb Sekeletu maha kas kohe nende kokkusaamisel või siis, kui nende jutuajamine lõpeb. Esimene variant oli ootamatult nurjunud ja ta otsustas seepärast viia oma kavatsus täide jutuajamise lõpul. Juhtus nii, et siis, kui nad kohtusid onnis ja algas jutuajamine, istusin mina just nende vahel. Väsinuna terve päeva kestnud ratsasõidust päikese käes, küsisin ma õige varsti Sekeletult, kuhu ma võin magama heita. Sekeletu vastas: «Lähme, ma näitan sulle.» Kui me mõlemad üles tõusime, varjasin ma ebateadlikult Sekeletu keha ja päästsin ta mõrvari löögi eest. Ma ei teadnud midagi vandenõust, kuid olin tähele pannud, et isegi siis, kui me kõik olime istet võtnud, hoidsid Mpepe mehed relvi käes, mis on täiesti enneolematu pealiku juuresolekul. Kui Sekeletu näitas mulle onni, kus ma pidin ööbima, lausus ta: «See mees tahab mind tappa.» Hiljem kuulsin, et mõned Mpepe saatjatest olid selle saladuse Sekeletule välja andnud. Kuid Sekeletu, keda tema isa enne surma oli Mpepe eest hoiatanud, laskis mässaja veel samal ööl hukata. See sooritati nii vaikselt, et kuigi ma magasin tegevuspaigast ainult mõne jardi kaugusel, ei kuulnud ma sellest mitte midagi enne kui järgmisel päeval. Lõkke juurde, mille ääres istus Mpepe, tuli Nokuane, hoides käes nuusktubakat ja tehes näo, nagu kavatseks ta istet võtta ja kostitada ennast tubakaga. Mpepe lausus talle «nsepisa» (luba mul võtta näputäis) ja sirutas käe välja. Nokuane haaras väljasirutatud käest kinni. Samal hetkel haaras üks juuresolijaist teise käe. Nad viisid ta lõkkest miili kaugusele ja pistsid odaga surnuks. See on kurjategijate tavaline hukkamisviis. Süüdlastel pole lubatud selle juures rääkida. Ometi olevat ühel korral surmamõis-

tetu, tundes valu kõvasti kinnipitsitatud randmetes, öelnud: «Hoidke mind lõdvemalt, kas tõesti ei saa teisiti? Teid endid viiakse varsti samal kombel.»

Mpepe inimesed põgenesid barotsede juurde ja kuna meil polnud arukas sõita sinna rahutuste ajal, mis järgnesid Mpepe surmale, pöördusime Linjantisse tagasi.

Eeltoodu annab täieliku ettekujutuse pärismaalaste pealikute tegutsemisviisidest tähtsate poliitiliste kurjategijate suhtes. Tavalistel puhkudel aga kaaluvad pealikud iga asja vastavalt õigusemõistmise korrale hästi läbi. Hageja palub inimest, kelle vastu ta kavatseb kohtuasja alustada, tulla koos temaga pealiku juurde. Sellest ei keelduta kunagi. Kui nad mõlemad on kotlas, tõuseb kaebaja püsti ja esitab kogu asja pealikule ning inimestele, kes sinna harilikult kogunevad. Pärast seda, kui ta on oma loo ära jutustanud, seisab ta veel mõne hetke püsti, tu'etades meelde, kas ta pole midagi unustanud. Tema järel tõusevad tunnistajad, kellele ta tugines, ja jutustavad kõik, mis nad isiklikult nägid või kuulsid, kuid mitte seda, mis nad on teistelt kuulnud. Kostja, oodanud paar minutit, et anda vastaspoolele võimalus kõik lõpuni ära öelda, tõuseb aeglaselt üles, mähib enda mantlisse, teeb rõhutatult asjaliku näo, sihilikult haigutab, nuuskab nina ning hakkab siis seletama süüasja, eitades või võttes omaks süüdistuse, nii kuidas asi just oli.

Mõnikord, kui kostja sapistest märkustest ärritatud süüdistaja väljendab oma protesti vahelehüüetega, pöördub süüdistatav rahulikult tema poole ja ütleb: «Ole vakka, mina istusin rahulikult senikaua, kui sina kõnelesid, kas siis sina seda ei suuda? Kas sa tahad, et kõik oleks ainult sinu sõnade järgi?» Kuulajaskond on nõus niisuguse nõökava vastusega ja nõuab vaikust, nii et süüdistatav saab ära öelda kõik, mis tal enda kaitseks öelda on. Kui tal on tunnistajaid, kes tõendavad tema väidete õigsust, siis esinevad pärast teda ka nemad oma tunnistustega.

Mingisugust kohtuvannet ei anta, kuid vahel, kui mõni väide näib vaieldavana, öeldakse: «Mu isa nimel» või «pealiku nimel, see on nii». Nende tõearmastus üksteise suhtes on märkimisväärne. Eurooplastel pole kerge mõista nende kohtujuurdluse juhtimise süsteemi. Mõni vaene võib öelda enda kaitseks rikka vastu: «Ma kuulen imestusega, et niisugune tähtis mees esineb vale süüdistusega.» Valega patustamist loetakse enese vastuseadmiseks ühis-

konnale, kelle poole isik pöördub ja kelle toetusest ta on huvitatud.

Kui kohtuasi pole tähtis, lahendab pealik selle otsekohe. Tühise asja algatamise pärast sõitleb ta hagejat ning katkestab asjaajamise teda lõpuni kuulamata, või siis laseb tal jätkata seletamist, pööramata talle mingisugust tähelepanu. Perekondlikud riiud saavad sageli niisuguse kohtlemise osaliseks ja siis võib näha, kuidas kaebaja esitab oma asja küll kõneosavalt, kuid mitte keegi teda ei kuula. Kui aga tegemist on tähtsate inimeste vahelise asjaga või kui süüdistuse on algatanud alampealikud, toimitakse rangelt kohtukorra kohaselt.

Kui pealik ei leia selget lahendust küsimuse otsustamiseks, on ta vait. Siis esinevad üksteise järel vanemad ja esitavad oma arvamise, sagedamini nõuande kui otsuse kujul. Ja kui pealik leiab, et üldiselt ollakse küsimuse suhtes ühel arvamisel, teeb ta vastava kohtuotsuse. Ainuüksi pealik kõneleb istudes, teised kõik seisavad esinemise ajal püsti.

Pealikul on võim oma alamate elu ja surma üle ning ta võib sundida alluma oma seadustele sel määral, kui ta seda heaks arvab, seepärast ei hakka keegi kunagi kohtuotsuste täitmisele vastu. Küll on aga lubatud nurisemine ja kui pealiku mõne sugulase suhtes on kohtuotsuse tegemisel näidatud üles silmatorkavat soosimist, pole inimesed üldiselt nii erapoolikud, kui seda oleksime meie Inglismaal.

Niisugune süsteem esineb nii makoloolodel kui bakveinidel ja mis veelgi tähtsam — ta pole neile väljastpoolt importeeritud. Kui me hiljem Kassandžes viibisime, oli mu meestel kord omavahel väike tüli ja nad pöördusid minu kui oma pealiku poole kohtuotsuse saamiseks. Seda oli juhtunud ka varem mitmel korral, ja kaua kaalumata väljusin ma portugali kaupmehe majast, kus ma olin külaliseks, võtsin istet ja kuulasin pärismaalaste tava kohaselt ära mõlemad pooled. Kui ma olin langetanud otsuse, mis seisnes tavalises noomituses, läksid mehed ära silmanähtavalt rahuldatuina. Mõned portugallased, kes olid sündinud suure huviga jälginud, avaldasid mulle tänu hea õppetunni eest, mis ma olin neile andnud, näidates, kuidas lahendada kaebeasju. Kuid ma ei saanud võtta enda arvele nende tänu selle kohtuasja läbiviimise korra eest, sest ma ise olin selle üle võtnud juba valmis kujul.

Betšuaanide kombe kohaselt oli Sekeletu pärast isa

surma saanud tema naised endale. Kaks neist oli ta teinud oma naisteks. Lapsed, keda need naised sünnitavad, loetakse sellistel juhtudel tema vendadeks. Kui sureb vanem vend, siis toimub samasugune asi — tema naised võtab üle vanuselt järgmine vend, nii nagu see toimus vanasti juutide juures. Ja lapsi, kes võivad sündida nendest naistest, nimetab ta samuti oma vendadeks. Sel kombel suurendab ta oma surnud sugulase järglaste arvu. Sekeletu onu, kes oli Sebituane noorem vend, võttis endale naiseks Sebituane peanaise ehk kuninganna. Pealikute naiste seas on alati üks, kes kannab niisugust tiitlit. Tema onni nimetatakse suureks majaks ja tema lapsed pärivad pealiku õigused. Kui ta sureb, siis valib pealik tema kohale uue naise, kel on samasugused eesõigused, ehkki ta ise võib olla noorem kõikidest teistest.

Pärast Sebituane surma anti suurem osa tema naisi mõjukamatele alampealikutele. Nende leseleina kiire lõpu kohta seadis aga rahvas kokku laulu, milles räägitakse, et üksnes mehed tundsid oma isa Sebituane kaotuse kurbust, naistele anti aga uued mehed nii kiiresti, et nende südameil polnud mahti kurbusele andumiseks.

Sugupoolte arvuline proportsioon oli viimasel ajal tugevasti muutunud ja makoloolo naised kaebasid, et neid ei hinnata selle järgi, kuidas nad väärt on. Suurema osa puhastverd makoloolodest oli maha niitnud palavik. Need, kes jäid elama, moodustavad tühise killukese Sebituanega koos põhja tulnud rahvast. Saabunud väga tervislikust lõunapoolsest kliimast sellesse orgu, kus me nad leidsime, osutusid makoloolod rohkem vastuvõtlikeks palavikule kui mustad suguharud, kelle nad siin olid alistanud.

Võrreldes barotsede, batokade ja banjeetidega, on makoloolode nahk mingisuguse haiglase varjundiga. Makoloolod on heledat pruunikaskollast värvust, nimetatud suguharud aga väga tumedad, kerge oliivja varjundiga. Kõik pärismaalaste suguharud loevad heledat nahavärvust ilusamaks, nende naised, soovides saada heledanahkset last, närivad teatava puu koort, lootes, et see avaldab soovitud mõju.

Minu silmale on tume nahavärvus kaugelt meeldivam kollakaspruunist, millega muide tugevasti sarnaneb makoloolo naiste nahavärvus. Üldiselt ei põe viimased palavikku, kuid neil pole ka sellist lastesünnitamise võimet kui varem ja nende kaevetele selle kohta, et sugupoolte disproportsiooni tõttu neist lugu ei peeta, lisanduvad nüüd

veel kahetsused laste puudumise üle. Lapsi aga armastavad nad kõik väga.

Makoloolo naised peaaegu ei tööta. Tegelikult elavad makoloolode perekonnad laialipaisatult üle kogu maa, üks või kaks igas külas. Kõik nad on nende poolt alistatud ja nende poolt üldise nimega «makalaaka» hüütavate suguharude valitsejad ja peremehed. Makalaakad on kohustatud osutama neile kindlaksmääratud teenuseid ja abistama maaharimisel. Kuid igal alistatud suguharul on oma põllumaa ja ta on ka muus mõttes peaaegu sõltumatu. Alistatud suguharud on väga uhked, kui neid nimetatakse makoloolodeks, sest nimetust makalaaka kasutatakse halvustava hüüdnimena, et kriipsutada alla nende madalamat seisundit.

Niisugust orjuse viisi võib nimetada pärisorjuseks. Ehkki ta on jõuga allutamise tulemus, esineb ta olude sunnil siiski pehmetes vormides. Sellel, kellega halvasti ümber käiakse, on nii kerge teiste suguharude juurde ära joosta, et makoloolod on sunnitud nendega käituma nagu lastega, mitte aga nagu orjadega. Mõned peremehed, kellel kas halva iseloomu või lihtsalt sellekohase soovi puudumise tõttu pole õnnestunud allutatud inimesi endaga siduda, jäävad sageli ilma ühegi teenijata. Seadust põgenenud orjade vastu pole olemas ja selline seadus on mõttetu. Inimesed, kes on saanud orjadeks vabatahtlikult, aitavad meeleldi põgenikel ületada jõgesid oma kanuudes. Makoloolo naised annavad alati põgenikele piima ning muud toitu ja nõuavad selle eest harva mingisugust muud tööd peale onnide ja õuede kaunistamise.

Naised joovad väga palju bojaaload ehk oaalot (araablaste «buusa»), jooki, mida valmistatakse peenekstambitud durrateradest ehk «dura saifist». See jook on väga toitev ja põhjustab seda vormide matsakust, mida siin peetakse ilusaks. Naised ei armasta, et teisest sugupoolest isikud näevad, kui nad joovad bojaaload.

Oma kräsus juuksed lõikavad naised väga lühikeseks. Nad kõik määrivad endid võiga ja neile meeldib väga, kui keha sellest hästi läigib. Riietuseks on naistel lühike, põlvini ulatuv seelik. See valmistatakse härjanahast, mida on töödeldud nii, et ta muutub riidepehmuseks. Kui naine ei tee parajasti tööd, on ta õlgadel pehme nahkmantel, kui ta aga midagi tegema hakkab, heidab ta mantli õlult ja on ainult seelikus. Armastatumateks eheteks on väikese

sõrme jämedused vasksed jalavõrud ja elevandiluust või vasest käevõrud. Käevõrud on sageli tollilaiused. Jalavõrud tehakse nii rasked, et nad sageli hõõruvad pahkluukohad villi. Kuid niisugune on mood ja seepärast kannavad naised raskeid võrusid samasuguse õhinaga kui meie daamid pingul korsette ja kitsaid kingi. Makoloolo naisel on kindlasti kaelas kee. Kõige moodsamaks klaaspärlite värvuseks on heleroheline ja roosa, ning seda värvi helmeste eest võib kaupmees siin saada, mis ta iganes tahab.

Kingituseks tõin ma kaasa parandatud tõugu kitsi ja kanu ning paar kassi. Isiklikult Sekeletule olin ostnud suurepärase pulli, kuid mul oli tulnud ta maha jätta, kuna tal olid jalad katki hõõrdunud. Makoloolod armastavad väga parandada koduloomade tõugu ja jäid minu valikuga rahule. Pulli tahtsin tuua siia sellepärast, et ma olin lubanud seda Sebituanele enne tema surma. Imetledes vasikat, mis meil oli siis kaasas, oli Sebituane pakkunud mulle tema vastu lehma, mis maksis pärismaalaste hindamist mööda kolm korda rohkem kui vasikas. Kinkisin talle tookord selle vasika ning lubasin tuua veel teise, parema kui see. Sekeletul oli väga hea meel, et ma olin püüdnud pidada tema isale antud sõna.

KÜMNES PEATÜKK

Palavik. — Selle sümptoomid. — Pärismaalastest arstide ravivahendid. — Sekeletu ja tema rahva külalislahkus. — Üks nende väidetest polügaamia kasuks. — Nad tegelevad ulatuslikult põlluharimisega. — Makalaakad ehk alistatud suguharud. — Sebituane poliitika nende suhtes. — Nende kiindumus temasse. — Põllusaadused. — Põllutööriistad. — Andam. — Sõjaline demonstratsioon. — Letšulatebe provokatsioon. — Makoloolode otsus teda karistada. — Betšuaanid. — Selle sõna tähendus. — Lõuna-Aafrika elanike suure hõimkonna kolm haru.

30. mail oli mul esimest korda palavikuhoog. Olime saabunud Linjantisse 23. mail, külma aastaaja algul, ja kuna mu eluviis järsult muutus — suured pingutused asendusid suhtelise tegevusetusega — tekkisid mul sekretsioonihäired, mis sarnanesid väga tavalise külmetusega. Soojad vannid ja kuum jook tõid kergendust ja ma arvasin algul, et mu haigus oligi ainult külmetuse tagajärg, sellest ajast, kui ma kord jahedal õhtul olin väljunud oma soojast vankrist. Kuid uus hoog 2. juunil näitas makoloolodele, kes teadsid mu haigestumisest, et see polnud muud kui troopikapalavik. Sellest ajast peale olen ma temaga lähemalt tutvunud.

Mais on valdavaiks külmad idatuuled, mis puhuvad üle suurte Tšobist üleujutatud tasandike ja alade, kus vihmavee laukad on parajasti kuivamas. Võib arvata, et sel ajal on õhk küllastunud malaariast ning veeaurudest, mistõttu järgneb rohkesti palavikujuhtumeid. Haigestumise ajal ilmnevad sekretsiooni lakkamise tõttu järgmised sümptoomid: külmatunne ja värinad, ehkki nahk puudutamisel tundub kuum. Temperatuur oli mul kaenla all, südame kohal ja kõhu piirkonnas 100° (37,8° C), selgroo kohal ja kuklal aga 103° (39,4° C). Kõik sisemised protsessid peale maksa ja neerude tegevuse lakkasid. Maks, püüdes vabastada verd kahjulikest osakestest, eristas suurel hulgal

sappi. Valusid oli tunda selgroo piirkonnas, valutas ka pea, kõige enam laup.

Tahtsin kangesti teada, kas pärismaalastel on olemas mingisuguseid, meile tundmatuid ravivahendeid, ning pöördusin abi saamiseks Sekeletu ühe arsti poole. Ta pani potti vett ja mingisuguseid juuri, laskis selle segu keema minna ning asetas siis poti mulle teki alla. Mingisugust otsest tagajärge see ei andnud. Siis võttis ta mitu väikest kimpu erinevaid ravimpuu-raagusid, põletas nad kausikillul peaaegu tuhaks ning pani selle kausitüki mulle samuti teki alla. Nii suitsu kui kuuma veeauruga tahtis ta esile kutsuda higistamist. Minu lootus, et neil on olemas mõjuvamad vahendid kui meie meditsiinil, läks luhta. Pärast seda, kui mind oli hautatud selles auruvannis ja läbi immutatud tooreste oksaraagude suitsust nagu suitsuheeringat ning kui ma olin saanud sellest kõigest ainult sekundaarset kergendust *(secundem artem)*, tulin ma järeldusele, et suudan ravida palavikku suurema eduga kui nemad. Kui kasutada pärismaalaste moodustele lisaks veel niisket lina ning kerget lahtistajat koos hiniiniga, osutavad nad palaviku arstimisel mõjuvamat abi, sest neil on samasugune stimuleeriv toime seedetraktile, kui seda on pärismaalaste vahenditel keha välispinnale. Tugevad lahtistajad, üldine aadrilaskmine ja igasugused kanged vahendid on muidugi kahjulikud.

Kui ma sõitsin ära Kaplinna, panid makoloolod minu jaoks maha maisi, et, nagu nad ütlesid, mul oleks nende juurde tagasi tulles, mida süüa. Nüüd olid naised tampinud selle maisi peeneks jahuks. Nad tambivad teri suurtes puust uhmrites, mille täpseid teisendeid võib näha egiptuse mälestusmärkidel. Sellele tublile jahuvarule andis Sekeletu lisaks veel kümme või kaksteist kannutäit mett, iga kann oma kahe galloni suurune. Iga kord, kui alistatud suguharud tõid Linjantisse andamit, saatis Sekeletu meile heldel käel maapähkleid *(Arachis hypogaea)*. Kord nädalas tapeti meie jaoks härg või kaks. Lisaks sellele määras Sekeletu meie jaoks kaks lehma, keda lüpsti igal hommikul ja õhtul. See oli kooskõlas kõikjal siin üldtunnustatud tavaga, mille järgi pealik on kohustatud kõikidele võõrastele, kes on sõitnud tema juurde mingisuguse asja pärast, andma süüa ja peavarju oma kotlas. Sellise külalislahkuse eest tasutakse tavaliselt mõne kingitusega, kuid välja arvatud need juhud, kus iidsed

kombed on muutunud, ei küsi pärismaalased ise endale midagi.

Võõrastel on sageli tuttavaid 'alampealikute hulgas, sel puhul osutavad viimased neile samasugust külalislahkust kui pealik oma külalistele. See tava on niivõrd üldiselt levinud, et teda esitatakse kui kõige veenvamat argumenti mitmenaisepidamise kasuks: kui tähtsal mehel oleks ainult üks naine, ei saaks ta külalisi vastu võtta nii, nagu nõuab tema seisund. Sellel argumendil on eriline kaal seal, kus maaharimisega tegelevad peamiselt naised ja kus nad üldse juhivad toiduainetemajandust, nagu näiteks Kolobengis.

Vaesed rändurid, kel pole sõpru, kannatavad sageli nälga, ning südamlik suhtumine, mida Sebituane oma elu ajal oli üles näidanud kõikide selliste möödaminejate vastu, oli üks tema suure populaarsuse põhjusi sel maal.

Makoloolod harivad väga suuri maatükke oma külade ümbruses. Need, kes kuuluvad ehtsate basuutode hulka, käivad põllul tööl koos naistega, — nähtus, mida kunagi ei võinud tähele panna Kolobengis, betšuaanide või kahvrite juures. Suur pealik Mošeš võttis igal aastal ise kõpla kätte, andes sellega eeskuju oma rahvale, ja kui oli tarvis töötada kollektiivselt, töötas ta koos teistega. Tema alamad, basuutod, kuuluvad samasse perekonda kui makoloolodki.

Noored makoloolod, harjunud lapsest saadik tundma endid aristatud makalaakade isandaina, ei avalda kahjuks soovi järgida oma isade põlluharija-kalduvustele, vaid ootavad, et kogu füüsilise töö teevad nende eest alamad. Makoloolod on sel maal aristokraatideks ja nende võim vasallide üle oli kunagi piiramatu. Kuid Sebituane ise kärpis nende privileege tunduvalt.

Mainisin juba, et kõiki Sebituane alluvuses olevaid suguharusid sellel suurel maal nimetatakse ühise nimega makalaaka. Makoloolod moodustusid tervest reast suguharudest niisamuti kui need Kesk-Aafrika neegridki. Põhituumikuks olid basuutod, kes tulid koos Sebituanega suhteliselt külmast ja mägisest lõunast. Kui Sebituane alistas betšuaanide suguharud (bakveinid, bangvakeetsed, bamangvaatod, batauaanad ja teised), liitis ta nende lapsi oma suguharu koosseisu. Hiljem vähenes tema rahva arv palaviku ning sellest tingitud surevuse tagajärjel tugevasti ja ettenägelikult kasutas ta uuesti suures ulatuses seda-

sama abinõu, tuues oma suguharusse makalaakade lapsi. Seetõttu olid isegi barotse pealikute lapsed temasse väga kiindunud ja nad räägivad veel tänapäevalgi, et kui nende isa, Sebituane, poleks surnud oma loomulikku surma, vaid teda oleks ähvardanud mingi hädaoht, oleks igaüks neist olnud valmis ohverdama oma elu tema eest. Üheks Sebituanesse kiindumise põhjuseks oli vabadus, mis ta andis neile oma käsuga: «kõik nad on pealiku lapsed».

Esimene koht makalaaka suguharude poolt kasvatatavate kultuuride seas kuulub durrale, seejärel tulevad mais, kaks liiki ube, maapähklid *(Arachis hypogaea)*, kõrvitsad, arbuusid ja kurgid. Saak oleneb siin täielikult vihmast. Need, kes elavad Barotse orus, kasvatavad peale selle suhkruroogu, bataati ehk magusat kartulit ja maniokki *(Jatropha manihot)*. Kuid seal on kliima soojem kui Linjantis ja makalaakad tõstavad oma aedade saagikust algeliste kunstliku niisutuse katsetuste abil.

Maad haritakse kõikjal selles piirkonnas üksnes kõplaga. Rauda kõblaste valmistamiseks saavad batoka ja banjeeti suguharud rauamaaki sulatades. Iga-aastasest nende poolt väljasulatatavast rauahulgast võib saada ettekujutuse fakti järgi, et suurem osa kõblastest, mida kasutatakse Linjantis, on tulnud andamina nende suguharude seppadelt.

Sekeletu saab suurelt hulgalt tema valitsemise all olevatelt suguharudelt andamit durra, maapähklite, kõblaste, odade, mee, kanuude, aerude, puuanumate, tubaka, mutokuane *(Cannabis sativa)*, igasuguste metsikult kasvavate (kuivatatud) puuviljade, pargitud nahkade ja elevandiluu kujul. Need asjad tuuakse kotlasse ja Sekeletule kuulub au jagada see kõik logelejate vahel, kes selleks puhuks sinna kogunevad. Ainult väike osa andamist läheb pealiku isiklikuks omandiks. Elevandiluu kuulub nominaalselt temale üksinda, kuid see on tegelikult ainult abinõu tulu õiglaseks jaotamiseks. Nimelt müüb pealik elevandiluud ainult oma nõunike heakskiidul, sissetulek sellest aga jagatakse lahtisel koosolekul. Pealikul on õigus võtta endale kõik, mida ta tahab. Kuid kui ta võtab endale rohkem kui annab teistele, kaotab ta populaarsuse. Nii siin kui ka teistes suguharudes tean ma inimesi, kes, tundes ennast solvatuna ja tähelepanuta jäetuna, põgenesid teiste pealikute juurde. Üks niisugune rahulolematu jooksis Letšulatebe juurde. Letšulatebe õhutas teda minema Tšo

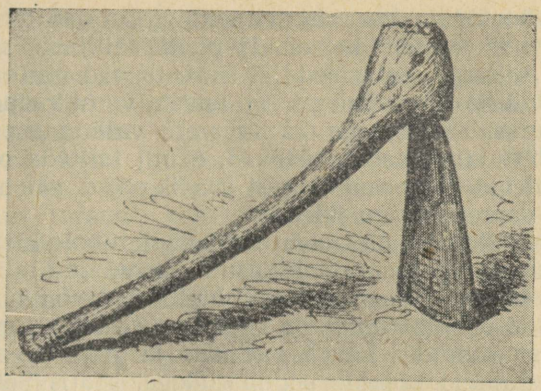

Batoka kõblas.

(ehk Tso) jõele Bapallengi külla ja võtma külaelanikelt ära elevandiluu, mis oli ette nähtud andamiks Sekeletule. See vargus ajas makoloolod marru, kuna nad kõik võtsid seda kui isiklikku kahju. Kui pärast seda Linjantisse tuli rühm Letšulatebe inimesi, korraldati nende ees spetsiaalne demonstratsioon: umbes viissada relvastatud makoloolot lavastasid nende silme ees julma kallaletungi stseeni. Sõjamehed tegid näo, nagu hävitaksid nad odahoopidega nähtamatut vaenlast, kusjuures odad olid suunatud järve poole, kus elas Letšulatebe. Iga odavibutust saatis vali «Hoo!», iga odapiste maa sisse kutsus esile üksmeelse «Hass!». Sellised demonstratsioonid olid signaaliks, mille järgi igaüks, kes oli võimeline relva kandma, isegi rauk, pidi ilmuma sõjaväe ridadesse. Sebituane ajal oli keegi, kes oli jäänud selle kutse peale koju, üles otsitud ja ilma armuta maha löödud.

Letšulatebe poolt sooritatud kuritöö raskenes veel selle tõttu, et ta seda kordas ning et tema linnas Sebituane surma puhul rõõmu pärast lauldi ning tantsiti. Sebituane oli omal ajal keelitanud elada alati rahus järve ääres asuvate suguharudega ja Sekeletu oli valmis järgima tema nõuannet, kuid Letšulatebe oli saanud tulirelvade omanikuks ja pidas ennast nüüd makoloolodest tugevamaks. Omal ajal oli Sebituane võtnud Letšulatebe isalt ära palju karja ning Letšulatebe pidas ennast õigustatuks võtma tagasi kõik, mis ta suutis. Kuna mul oli suur mõju mako-

loolodele, veensin ma neid, et kui nad tahavad rahu, tuleb neil ennekõike omalt poolt säilitada rahulikud suhted teistega, ja et seda ei saavuta nad mitte kunagi, kui nad ükskord ei andesta ega unusta vanu vaene. Neile on väga raske sisendada, et inimvere valamine on suur kuritegu. Muidugi nad mõistavad, et nii talitada on loomuvastane, kuid harjunud lapsest saadik verd valama, ei tunne nad tapmise kogu jäledust.

Samal ajal saatsin ma Letšulatebele kirja, soovitades tal loobuda tema poolt kasutusele võetud talitusviisist ja eriti nende laulust, sest ehkki Sebituane on surnud, väed, mida ta oli juhatanud, on veel alles ja väga tugevad.

Soovides käia isa sõnade järgi ja tugevdada rahulikke suhteid kõikide suguharudega, saatis Sekeletu Letšulatebele kümme lehma vahetuseks lammaste vastu. Neis kohtades, kus on palju põõsastikku, nagu näiteks järve ümbruses, on lambaid nuumata kerge, kuid Tšobi jõest põhja pool, stepitasandikel laiuvas jõgede võrgus lambaid peaaegu ei peeta. Inimesed, kes läksid lehmi viima, võtsid kaasa mõned kõplad, et vahetada neid endi isiklikuks tarbeks kitsede vastu. Letšulatebe võttis lehmad vastu ja saatis Sekeletule kümme lammast. Lammaste ja lehmade väärtuse suhte järgi oleks ta aga pidanud saatma kuuskümmend või seitsekümmend.

Keegi mees, kellel olid kaasas kõplad, püüdis ilma Letšulatebe ametliku loata osta endale ühes külas nende vastu lambaid. Kuulnud sellest, karistas Letšulatebe teda, pannes ta mitmeks tunniks istuma tulikuumale liivale, mille temperatuur oli vähemalt 130° (54,4° C). Niisugune teguviis purustas lõplikult sõbralikud suhted mõlema suguharu vahel. See oli näide, kuidas väga väike suguharu, keda juhtis kõrk ja rumal pealik ja kellel olid tulirelvad, tundis ennast suutelise olevat võitlema arvuka ning sõjaka rahvaga. Tegelikult juhtub väga harva, et kaks suguharu, kel mõlemal on tulirelvad, hakkavad omavahel sõdima. Kuna peaaegu kõik vastastikused arveteõiendused suguharude vahel — vähemalt lõunas — toimuvad alati karja pärast, siis püsside suur laskeulatus mõjub üldiselt rööv-retki takistavalt.

Minu viibimise ajal makoloolode juures läks mul korda veenda neid Letšulatebega rahu säilitama, kuid oli kerge märgata, et ühiskondlik arvamus oli rahu vastu selle betšuaanide suguharuga, kellesse makoloolod suhtusid ülima

põlastusega. Juhtus, et noormehed laususid: «Letšulatebe karjatab nüüd meie lehmi meie asemel. Lähme, võtame temalt nende hinna lammastes välja», ja muud taolist.

Kuna makoloolod on kõige põhjapoolsemad kõikidest betšuaani suguharudest, siis enne kui me läheme neegrite perekonna selle haru juurde, kellele makoloolod andsid nimeks mäkalaaka, võime heita pilgu betšuaanidele. Nimetus «betšuaan» tuleneb arvatavasti sõnast «tšuaana» — sarnane, samasugune, ja eesliitest «ba», mis on isikuliseks asesõnaks «nemad». Kogu sõna tähendab seega «kaaslased» või «võrdsed». Mõned oletavad, et see nimetus olevat tekkinud ühe ränduri eksitusest, kes, küsitledes betšuaanisid neist kaugemal elavate suguharude kohta, olevat saanud vastuseks: «batšuaana» — «nad on samasugused», s. o. «nad on samasugused kui meiegi». Ja see nimetu rändur, kes kunagi pole kirjutanud betšuaanide kohta ühtki rida, olevat suutnud tema poolt vääralt arusaadud sõna pookida perekonnanimeks tervele rahvale, kes asustab maa-ala Oranje jõest kuni lõunalaiuseni 18°.* Seda nimetust kasutasid aga juba need, kes kunagi pole suhelnud eurooplastega, ja selleks et uskuda ülaltoodud seletust, peaksime uskuma, et tundmatu rändur teadis pärismaalaste keelt küllalt hästi selleks, et esitada küsimust, kuid siiski sedavõrd halvasti, et ei saanud aru vastusest. Võib lisada, et tähendus, milles pärismaalased ise seda sõna ikka veel kasutavad, ei luba nähtavasti teha fantastilisi tõlgendusi. Kui nende poole pöördutakse halvustava väljendusega, vastavad nad: «Meie oleme batšuaanid, s. o. võrdsed, me pole põrmugi madalamad kui teised rahvad.» Täpselt samas mõttes oleksid vastanud iirlased või šotlased: «Meie oleme britlased», või «meie oleme inglased».

Suurem osa teisi suguharusid, nagu kahvrid, hotentotid ja bušmanid, on tuntud nimetuste all, mida kasutavad nende kohta välismaalased. Ainuüksi betšuaanid nimetavad endid ise betšuaanideks, kasutades seda sugukondliku nimena kogu rahvale. Nad on osanud anda ka valgetele väljendusrikka nimetuse — «makoa», ehkki nad ei suuda selgitada selle sõna päritolu rohkem kui endigi nime oma. Arvestades selle järgi, et nad kasutavad seda sõna siis, kui räägivad ilusast, tähendab ta nähtavasti «ilus»,

* Makoloolod on vallutanud maid kuni lõunalaiuseni 14°, kuid asustatud on need alad siiski peamiselt üksnes makalaakadega. *(Autor.)*

kuid on olemas ka sõna, mis sarnaneb väga sellega, ning mis tähendab «jõuetu» või «nõrk», ja seepärast on arvatavasti kõige õigem Burchelli* oletus: «Mitmesugused hotentottide suguharud,» ütleb ta, «olid tuntud nimetuste all, mis lõppesid «kua'ga». Sõna «kua» tähendab «inimene» ja betšuaanid lihtsalt liitsid sellele eesliite «ma», mis tähendab rahvast.» Endid neid tunti esmaselt «brikvade» või «kits-inimeste» nime all. Betšuaani keelt nimetatakse «sitšuaana», valgete (makoa) keelt aga «sekoa».

Makoloolod ehk basuutod laiendasid oma ühendavat võimu kaugele, mille tõttu kujunesid selle Lõuna-Aafrika suure hõimkonna kolm alajaotust: 1) matabeeled ehk makonkobid — kahvrite suguvõsa, kes asub maa idaosas; 2) bakonid ehk basuutod ja 3) bakalaharid ehk betšuaanid, kes elavad keskaladel. Viimaste hulka kuuluvad ka kõik need suguharud, kes elavad Kalahari kõrbes või sellega piirnevates paikades.

I. Kahvrid ise jagunevad mitmesse väikesesse alajaotusse, nagu näiteks amakoosad, amapandad ja teised. Nime «kahver» loevad nad endile solvavaks.

Samasse suguvõssa kuuluvad ka Natali suulud. Nad on niisama kuulsad oma aususe poolest kui nende hõimud, kes elavad meie kolooniate piiril, on tuntud karjariisujatena. Natali ülemkohtunik ütles nende kohta, et ajaloos pole teist juhtu, kus inimeste elu ja vara oleks olnud niivõrd ohutud, kui nad seda on kogu aeg kümnel tuhandel inglise kolonistil saja tuhande suulu seas.

Ka Sambesist veidi lõuna pool elavad Mosilikatse matabeeled ja mõned teised, Tetest ja Sennast lõunas asuvad suguharud kuuluvad sellesse sugukonda. Et neid põhja pool Sambesit leiduks, ei ole teada. Enne kui Sebituane oma vallutused Sambesist kaugemale viis, oli see jõgi betšuaanide põhjapoolseks piiriks.

II. Bakonite ehk basuutode alajaotusse kuuluvad kõik need suguharud, kes tunnistavad oma kõrgemaks peali-kuks Mošešt. Nende seas on bataud, baputid, makolookued ja mõned mägisuguharud, Maluti mäeaheliku asukad, keda need, kes on hoolikalt uurinud kõiki fakte, süüdistasid inimesesöömises. Selles kaheldi, kuid laulud, mida nad

---

* Burchell, William John (1782—1863) — inglise maadeuurija ning loodusteadlane, elukutselt kooliõpetaja. Rändas Lõuna-Aafrikas ja Lõuna-Ameerikas. *(Toim.)*

laulavad tänapäevalgi, kinnitavad seda. Nende poolt peetud tülgastava inimjahi lõpetamist seostatakse sellega, et pealik Mošeš andis neile karja. Teised basuutod (makatlad, bamakakanad, matlapatlapad jt.) nimetavad neid mägilasi «marimodeks» ja «majabathudeks», s. o. inimsööjateks.

Bakonite sugukonda kuuluvad basuutodest põhja pool veel batlou, bapeeri, bapoo, bakueena, bamoseetla, bamapela ehk balaka, babiriri, bapiri, bahuukengi, batlookua, baakhahela ja paljud teised suguharud. Kõikide nende suguharude elu oleneb vihmade rohkusest. Nad tegelevad suurel määral põlluharimisega, kasvatades väga palju teravilju. See on nende töökus, mille arvel kaugemad buurid elavad oma prassivat jõudeelu, jälitades neid oma orjapüüdmisega ja riisudes karja ning tungides selle juures üsna kaugele teisele poole Inglise mõjualade ja seaduse piire. Pealik Mošešile alluvad basuutod armastavad samuti põlluharimist. Peamine töö pinnase kobestamisel, lindude minemahirmutamisel ja vilja lõikamisel ning tuulamisel lasub naiste õlul.

III. Bakalaharid moodustavad betšuaanide läänepoolsema haru ja koosnevad barolongidest, bahuruutsedest, bakueenadest, bangvakeetsedest, bakaadest, bamangvaatodest, bakuruutsedest, batauaanadest, bamatlarodest ja batlaapidest.

ÜHETEISTKÜMNES PEATÜKK

Linjantist Sešekesse. — Tasane maa. — Termiidipesad. — Metsikud datlipalmid. — Kuidas meie protsessioon teel välja nägi. — Pealiku kaardivägi. — Nad proovivad ratsutada härgade seljas. — Suured karjad uusi antiloope, letšeesid ja nakonge. — Kuidas pärismaalased neid kütivad. — Vastuvõtt külades. — Õlle ja piima pakkumine. — Söömine käega. — Kollektiivsus söömisel. — Suhkruroog. — Sekeletu uudne moodus iseloomu määramiseks. — Makoloolode onnide puhtus. — Onnide konstruktsioon ja välimus. — Asemed. — Ülesõit Liambjest. — Maa selle osa laad. — Lõuna pool tundmatu väike antiloop tianjaane. — Jaht jalgsi. — Veisantiloop.

Pärast seda, kui ma olin Linjantis (lõunalaiusel 18°17′20″, idapikkusel 23°50′9″) kuu aega peatunud, asusime uuesti teele, kavatsedes liikuda Sešekest (lõunalaiusel 17°31′38″, idapikkusel 25°13′) mööda jõge üles. Sõitsin Sekeletu ja tema saja kuuekümne saatja seltsis. Meie tee kulges barotsede maale, mille pealinnaks on Nariele ehk Naliele (lõunalaiusel 15°24′17″, idapikkusel 23°5′54″). Meie saatjad olid suuremalt osalt noored mehed. Peale selle oli kaasas palju alampealikuid.

Kui mitte arvestada mõnesid künkaid, mis on ümbrusest paari jala võrra kõrgemad, siis on maa Linjanti ja Sešeke vahel täiesti tasane. Esineb ka palju laugjaid kühmusid, kus on asunud või asuvad veel praegugi gigantsed termiidipesad. Need kühmud ise on arvatavasti termiitide tegevuse tulemus. Sel, kes pole kunagi näinud termiitide hiiglaslikke ehitisi, puudub ettekujutus nende väikeste meistrite harukordsest töökusest. Nähtavasti muutub muld, mis nad suust läbi lasevad, viljakamaks. Seetõttu peavad makoloolod termiitide pesi parimaiks kohtadeks varaste maisisortide, tubaka ja kõikide nende kultuuride kasvatamiseks, mis vajavad erilist hoolitsust. Neis paigus, kust me läbi sõitsime, on termiitide pesad kaetud metsikute datlitega. Viljad on neil puudel väga väikesed.

Datlipalme ei lasta kasvada kaua. Makoloolodel, kel on palju igasugust toitu, pole kombeks hoida metsikult kasvavaid viljapuid. Kui puuviljad on küpsed, raiuvad nad ennemini puu maha, kui hakkavad vaeva nägema selle otsa ronimisega. Mõnedes kõrgemates kohtades kasvavad kaelkirjaku-akaatsiad *(Acacia giraffae)*, valgeastlalised akaatsiad *(Acacia horrida)* ja ahvileivapuud. Liivastes kohtades võib näha palmüürapalme, mis sarnanevad India sama perekonna esindajatega, kuid on väiksemate viljadega.

Kõikjal sellel tasandikul moodustab pinnase rammus, sitke ning tume savimuld, mida Indias tuntakse nimetuse all «*cotton ground*» («puuvillapõõsaste muld»). Maa on kaetud tiheda rohuvaibaga. Seda karedat rohtu võib kohata tavaliselt siinse piirkonna kõikides niiskuserikastes paikades. Paremale meist jäi Tšobi oma kümnete miilide ulatuses laiuva pillirootihnikuga, mis varjas ka sealpoolse silmapiiri.

Meeldiv oli heita pilku tagasi pikaksveninud saatjaterivile, kui see siuna mööda jalgrada keerles, künkaile tõusis või nende takka välja ilmus. Meeste päid ehtivad jaanalinnusuled lehvisid tuules. Mõned kandsid peas husaaride kombel valgeid härjasabatutte, teised suuri mustade jaanalinnusulgedega tupse või lõvilakast tehtud mütse. Mõnedel olid seljas punased tuunikad või ümber mitmevärvilised sitsitükid, mis pealik oli ostnud Flemingult. Lihtinimesed kandsid kraamipakke. Ülikud kõndisid, ninasarviku sarvest tehtud väikesed kepid käes, ja igaühe selja taga kandis tema teener kilpi. Nõndanimetatud «matšakad» ehk sõjamehed olid varustatud sõjakirveste ja muude relvadega. Neid saadeti mõnikord mingisuguse ülesandega saja miili taha ja siis olid nad kohustatud kogu tee jooksma.

Sekeletut saadab alati tema isiklik «mopato», rühm temaealisi noori mehi. Kui pealik maha istub, kogunevad nad tema ümber. Need, kes seisavad kõige lähemal, söövad temaga ühest nõust. Makoloolo pealikud on uhked sellele, et nad söövad koos oma inimestega. Olles ise veidi söönud, viipab pealik naabreid toitu võtma. Kui need lõpetavad, kutsub ta kellegi kaugemalseisjatest osa saama. See tormab ülepeakaela pealiku juurde, haarab kausi ja viib seltsimeestele.

Sekeletu sõitis ratsa minu vana hobuse seljas. Püüdes talle järele teha, hüppasid ta kaaslased härgade selga,

kuid ilma sadula ja ratsmeteta kukkusid nad teiste lõbuks ühtelugu maha.

Ilmusid karjad letšeesid, või, nagu neid siin hüütakse, «letšveesid», kes napsisid segamatult rohtu sel lauskmaal. Ehkki jahiloomi tapetakse siin igal aastal väga palju, on siin suuri letšee- ja nakongikarju. Mõlemad need antiloobid on vettarmastavad ja kui alad, mida mööda me sõitsime, jõgede suurveest üle ujutatakse, lähevad nad küngastele, millest mul eespool juttu oli. Makalaakad, kes oskavad hästi juhtida oma väikesi kitsaid ning kergeid kanuusid, sõuavad sel ajal vaikselt neile juurde. Ehkki kanuud on laiad ainult viisteist või kaheksateist tolli ja pikad ligi viisteist jalga, seisavad mehed neis püsti. Aerud, kümme jalga pikad ning väga kerged, on tehtud molompipuust, mis on niisama elastne kui saarepuu. Olenevalt sügavusest makalaakad kas lükkavad nendega põhjast või sõuavad. Kui nad künkale lähenedes märkavad, et antiloobid hakkavad liikuma, tõstavad nad tempot ja jälitavad läbi vee põgenevaid loomi väga kiiresti. Paadiparrastelt aina lendab pritsmeid kahele poole. Ehkki letšeed liiguvad imekspandavalt suurte hüpetega, puudutades igal hüppel jalgadega vaevu põhja, tabavad makalaakade odad neist väga paljusid.

Nakonge tabab sageli sama saatus. Nakong on uus liik, veidi väikesem letšeest, kuid kõht on tal suurem kui ükskõik missugusel teisel antiloobil, keda ma olen näinud. Nakongi liikumine meenutab väsinud koera jooksu. Ta karv on pikk, kuid hõre ega ole seetõttu kunagi sile. Värvuselt on karv hallikaspruun. Sarved on tal keeritsjad nagu kudul, kuid palju väiksemad. Kummagi sarve ümber keerdub kahekordne kõrgem hari.

Nakong elab soodes ja mudastes mülgastes. Tema jälg on peaaegu ühe jala pikkune, sest ta sõraotste ja lisasõrgade vahel on väga suur vahe. Sööb ta öösiti, päeval aga lamab pilliroos või kõrkjais. Kui teda taga aetakse, sööstab ta alati lõikheinalistega kaetud vesistesse kohtadesse ning poeb nii kaugele vette, et välja jäävad ainult sarveotsad ja koon. Et teda peidupaigast välja ajada, põletavad kütid maha suuri sootihnikuid. Ent kui nakong näeb, et ta on ümbritsetud vaenulikest kanuudest, laseb ta ennemini sarved põlevast pilliroost ära kõrvetada kui tuleb välja oma peiduurkast.

Kui me jõudsime mõne küla juurde, tulid kõik naised lauldes oma pealikule vastu. Nende läbilõikavad hääled, millele nad annavad keele kiire liigutamisega erilise tremolo, üürgasid valjusti: «Suur lõvi!», «Suur pealik!», «Maga, mu isand!»* jne. Samasuguste väljendustega tervitasid teda ka mehed. Sekeletu võttis kõik tervitused vastu kohase ükskõiksusega. Pärast mõneminutilist vestlust ja jooksvate uudiste jutustamist tõusis külavanem, peaaegu alati makoloolo, üles ja tõi suurtes kannudes hea hulga õlut. Pokaalideks jagati laiali pudelikujulised kõrvitsad. Neid haarati niisuguse õhinaga, et muljuti selle juures peaaegu puruks.

Suurtes pottides ja kaussides toodi välja ka kohupiima. Mõned neist anumaist mahutavad kuus kuni kaheksa gallonit. Iga piimanõu pannakse niisamuti kui õlugi selle isiku ette, kellel on õigus jagada sisu nendele, kellele ta tahab. Tavaliselt on selleks mees, kes juhatab suguharu mõnda osa. Kuna lusikaid neil üldiselt ei kasutata, tõstavad nad piima huulte juurde peoga. Kinkisin sageli oma sõpradele raudlusikaid. Oli huvitav näha, kuivõrd tugev oli veel harjumus süüa peoga isegi siis, kui neil olid lusikad: toidunõust võtsid nad söögi lusikaga, valasid siis vasakusse kätte ja sõid ikkagi peost.

Kuna makoloolodel on palju karja ning pealik peab toitma kõiki oma teekaaslasi, valib ta selleks iga päev ühe või kaks härga oma lähimast karjaaiast. Karjaaiad on tal aga mitmetes kohtades üle kogu maa. Mõnikord toovad külade vanemad pealikule andamina nii palju loomi, kui tal vaja on. Härjad tapetakse väikese oda torkega südamepiirkonda. Haav tehakse meelega väike, et mitte palju verd kaotada. Veri ja sisikond antakse tasuks sellele, kes on lihunikuks, mistõttu kõik püüavad agarasti selles töös teeneid osutada. Igal suguharul on oma komme looma lahtiraiumiseks ning jagamiseks. Makoloolodel kuulub pealikule turi ja ribid, bakveinide juures saab pealik rinnatüki. Pärast seda, kui härjad on raiutud osadeks, laotakse tükid Sekeletu ette ja ta jagab nad kogu matkagrupi tähtsamate isikute vahel välja. Need omakorda jagavad tükid oma saatjate vahel. Lõpuks lõigatakse liha pik-

* Sõnaga «magama» tähistavad makoloolod ka mõistet «rahu» ja nii oleks sisuliselt õige mõista seda nende tervitust umbes järgmiselt: «Rahu olgu sinuga, isand!» *(Toim.)*

kadeks ribadeks ja visatakse lõkketulle. Kuna lihatükke on väga palju, lõkked peaaegu kustuvad sellest.

Pooltoores suudkõrvetav liha jagatakse kiiresti laiali. Igaüks puugib suu täis, kuid kellelgi peale pealiku pole aega mäluda. Nad ei mõtle söömise mõnule, vaid üksnes sellele, et jõuda võimalikult rohkem kõhtu tuupida selle lühikese aja jooksul, mil teised rutates sedasama teevad, sest pärast seda, kui teised on lõpetanud, ei jää kellelegi rohkem kui see, mis on tal suus.

Söömise suhtes on neil silmapaistvalt arenenud kollektiivsusetunne. Nad suhtuvad põlgusega igaühte, kes sööb eraldi, ja seepärast valasin ka mina, kui ma sööma hakkasin, alati kaks tassi kohvi, nii et pealik või keegi suguharu tähtsamatest meestest võis jagada minuga mu söömaaega.

Neile kõikidele hakkas kohv kiiresti meeldima. Mõned suguharud koguni panevad selle joogi igapäevase kasutamise arvele sigivuse kasvu. Suhkruroog oli neile hästi tuntud, kuna seda kasvatatakse barotsede maal, kuid suhkrut nad sellest valmistada ei osanud. Nad ainult närivad seda. Kui Sekeletu oli maitsnud magusat kohvi biskviitidega, mida mul oli siis veel kenake hulk, ütles ta: «Ma sain aru, et sinu süda armastab mind, sest minu süda on soendatud sinu söögist.» Vahepeal, kui ma käisin Kaplinnas, olid tema juures olnud mõned kaupmehed koos grikvadega ja «nende kohv polnud pooltki nii maitsev kui sinu oma, sest et nemad armastasid minu elevandiluud, aga mitte mind». See oli kahtlemata väga originaalne moodus vahe tegemiseks inimeste iseloomude vahel.

Nii Sekeletul kui minul oli kummalgi kaasas magamise jaoks väike mustlastelk. Makoloolod hoiavad üldiselt oma onnid puhtad, kuid makalaakadel kihisevad nad parasiitidest. Esimeste puhtus on tingitud nende tavast katta onni põrand veisesõnnikust ja mullast tehtud seguga. Mõnes külas telki magama heites segasid meie und üle näo jooksvad hiired või pistsid näljased hulkuvad koerad nahka meie saapad, jättes järele ainult tallad. Kui niisugused ja veel muudki pahandused juhtuma hakkasid, laenasime endile onni.

Parimad makoloolo onnid koosnevad kolmest kaarjast seinast, milles on uste asemel väikesed avaused nagu koerakuudil. Selleks et onni pääseda, peab kummarduma väga madalale või laskuma neljakäpuli. Onni katus meenutab kujult hiinlase mütsi ja ta tehakse pilliroost või sir-

getest teivastest, mis köidetakse omavahel kinni ümmarguste, mimoosiniinte abil kokkuseotud vitstega. Kui kõik on valmis, tõstetakse katus üles ja asetatakse seintele nii, et ta ääred toetuksid kahekordsele vaiade reale, nende vaiaridade vahele ehitatakse aga veel kolmas sein. Katus kaetakse pealt peene rohuga, mis kinnitatakse samuti mimoosipuu niinega. Kuna katuse servad ulatuvad kaugele väljapoole seinu, olles sealjuures maast nelja jala kõrgusel, siis on äästaalune vari kõige parem, mida võib üldse leida sellel kuumal maal. Need onnid pakuvad jahedust ka kõige lämmatavamal päeval, kuid öösel on neis umbne, sest puudub igasugune värske õhu juurdepääs.

Asemeks oli meil nööriga kokkupunutud kõrkjaist matt. Sellisel kõval tasasel pinnal hakkab puus varsti valutama, sest onni põrandasse pole võimalik teha lohku anatoomide poolt trohhanteriks hüütava puusaluu-nuki jaoks, nii nagu me teeme seda alati, kui magame rohul või liival.

Suundusime sel ajal paikkonda, mis asus Sešekest ülalpool ja mida nimetati Katongaks. Seal (lõunalaiusel 17°29′13″ ja idapikkusel 24°33′) asub küla, mis kuulub ühele Sekhosi-nimelisele pealikule. Jõgi on siin mõnevõrra laiem kui Sešekes, tõenäoliselt mitte kitsam kui kuussada jardi. Kui saabusid Sekhosi kanuud, et viia meid üle, tõusis üks Sebituane seltsimehi ja hüüdis Sekeletule vaadates: «Lahingusseminekut juhatavad alati vanemad.» Sellest saadi kohe aru: Sekeletu koos oma noormeestega oli sunnitud loovutama vanadele austava eesõiguse esimesena üle jõe sõita ning jääma ise lõunakaldale ja jälgima, et kõik istuksid paatidesse korra kohaselt. Meie suure grupi ülevedamine võttis üsna palju aega, kuna isegi kiire aerutamise puhul vältas paadi ülesõit ühelt kaldalt teisele kuus kuni kaheksa minutit. Selleks et mitmetest jõeäärsetest küladest edasisõiduks vajalik arv kanuusid kokku saada, kulus mitu päeva.

Nagu me nüüd kuulsime, hüüavad kõik barotsed seda jõge Liambjeks ehk Liambaiks. Oma esimesel reisil me polnud suutnud seda kindlaks teha ja olime nimetanud jõge linna nime järgi Sešekeks. Sõna «sešeke» tähendab «valged liivakaldad», mida seal tõepoolest leidub palju. Sõna «liambje» aga tähendab «suur jõgi» või «jõgi sõna tõsises mõttes». Erinevates osades, vastavalt sellele, missugune on kohapealne dialekt ja sõnavara, kannab ta Luambeedži, Luambeesi, Ambeezi, Odžimbeesi, Zambeesi

jne. nime. Kuid kõikjal väljendab nimetus pärismaalaste mõtet selle jõe, maa peaveetee, võimsusest.

Selleks et aidata meie suurt gruppi toidumoonaga varustada ja üheaegselt vaadelda ümbritsevat paikkonda, sõitsin ma peatuse ajal mitmel korral põhja poole jahile. Maa on siin kaetud suurepäraste puudesaludega, mille vahel laiuvad kõikides suundades ilusad lagendikud. Üleujutuse ajal on need välud suurvee all. Kõrgeid puudega kaetud kohti on siin palju rohkem kui Tšobi ja Liambje vahel. Pinnas koosneb samasugusest tumedast savimullast kui kõikides kohtades, mida suurvesi üle ujutab. Puude juures on ta aga liivakas ja rohuvaip pole seal nii tihe kui mujal. Üleujutuste põhjapoolseks piiriks on puudega kaetud liivaseljandik, mis kulgeb paralleelselt jõega, sellest kaheksa miili kaugusel. Taamal põhjas on liivane metsaala, veel kaugemal aga satute uutele laialdastele piirkondadele alluviaalse pinnasega, kus kasvab vähe puid. Niisugust pinnast võib alati leida nende jõgede naabruses, mis igal aastal väljuvad kallastest (kas praegu või siis tegid seda varem). Vihma on siin küllaldasel määral, et kasvatada üles väga suuri teravilja ning maapähkli saake.

Sellel alal eluneb palju väikesi antiloope, keda nimetatakse tianjaanedeks ja kes on tundmatud lõunas. Kasvult on tianjaane kõigest kaheksateist tolli kõrge. Tema liigutused on väga graatsilised. Kisal, mis ta hädaohu puhul kuuldavale laseb, on midagi ühist meie kanade kaagutamisega. Küljed ja selg on tal pruunikaspunast värvust, kõht ja sabaots aga valged. Ta on väga arg, kuid ematunded, mis sellel väikesel olendil on oma poja vastu, sunnivad teda sageli võitlusse astuma isegi inimesega, kui viimane talle liiga ligidale tuleb. Kui antiloobipoeg on alles liiga väeti, et hädaohu puhul koos emaga põgeneda, asetab see talle jala turjale seitsmenda kaelalüli lähedale luunukile. Instinktiivselt mõistab noor loom, et ta peab laskuma põlvili ja jääma nii kauaks liikumatuks, kuni ta kuuleb uuesti ema määgimist. Kui te näete, et emaloom, kes muidu liigub alati karjas, on teistest eraldunud ning luusib ringi üksinda, võite olla kindel, et ta on pannud oma poja kusagile varjulisse paika magama. Poegade värvus sulab paremini ühte pinnasega ja nad on tähelepandamatumad kui täiskasvanud loomad, kellel pole vaja ennast varjata toitu luuravate lindude eest. Araablaste juures Adenis panin tähele, et kui nad tahavad oma kaameleid

põlvili laskuma sundida, suruvad nad pöidla looma turjale just samuti, nagu seda teevad antiloobid oma poegadega.

Tasandikul sõi häirimatult palju pühvleid, sebrasid, tsesseebesid, tahetsisid ja veisantiloope ehk pohusid, mistõttu polnud vaja näha eriti palju vaeva, et sunnitud peatuse ajal kindlustada meie grupile küllaldaselt liha. Muidugi, küttimine ilma hobuseta on väga raske, seda tunnistavad kõik, kes on siin viibinud. Isegi talvel on päikese lõõsk päeval niivõrd tugev, et kui ma oleksin saanud minul lasuva ülesande kellelegi teisele veeretada, oleks see arvatavasti eelistanud küttimisele ükskõik missugust kõige raskemat sporti. Kuid makoloolod tulistasid nii halvasti, et püssirohu kokkuhoidmiseks olin ma sunnitud ise jahil käima.

Lasksime maha ilusa emase veisantiloobi, kes seisis väikese puu varjus. Polnud kahtlust, et hiljuti oli lõvi tapnud ta vasika — tagakehal oli tal mõlemal pool viis sügavat pikka küünejälge. Nähtavasti oli ta sööstnud vasikat päästma, lõvi aga, jätnud oma saagi kõrvale, oli tunginud vanaloomale endale kallale, kuid polnud suutnud teda maha murda. Veisantiloobi täis udarast väljanirisev piim näitas, et loom oli arvatavasti otsinud varju piima udarasse jäämisest tingitud udarapõletiku tõttu. See oli väga ilus loom. Ta kuulus nende suurepäraste antiloopide uude, veel mitte kirjeldatud liiki. Teistest tuntud liikidest erines ta kitsaste valgete põiktriipude poolest, mis olid samasugused kui kudul. Esijala välisküljel oli tal peopesasuurune must laik.

KAHETEISTKÜMNES PEATÜKK

Kanuude hankimine ja sõit mööda Liambje jõge üles. — Ilusad saared. — Talvine maastik. — Banjeetide tööarmastus ja osavus. — Kärestikud. — Gonje kosk. — Pärimus. — Iga-aastased üleujutused. — Suure Barotse oru viljakus. — Kahe vandenõulase hukkamine. — Orjakaupmeeste tarakindlus. — Kokkukantud muldkehale ehitatud pealinn Naliele. — Suur kült Santuru. — Barotsede moodus jäädvustada tähelepanuväärseid sündmusi. — Parem suhtumine naistesse. — Aiad. — Kalad, puuviljad, jahiloomad. — Teekond barotsede maa piirini. — Sekeletu annab mulle sõudjad ja heeroldi. — Jõgi ja selle ümbrus. — Jõehobukütid. — Tervislikku paika ei leidu. — Otsus sõita Loandasse. — Pühvlid, veisantiloobid ja lõvid Libontast ülalpool. — Kaks Sansibari araablast. — Saabumine Ma-Sekeletu linna. — Rahva rõõm pealiku esmakordse saabumise puhul nende juurde. — Tagasipöördumine Sešekesse.

Kui me olime lõpuks hankinud küllaldase hulga kanuusid, hakkasime mööda jõge üles sõitma. Mul oli võimalus valida kanuu ja ma võtsin neist kõige parema, kuigi mitte kõige suurema. Ta oli kolmkümmend neli jalga pikk ja kakskümmend tolli lai. Mul oli kuus sõudjat, Sekeletu suures kanuus aga kümme. Sõudjad seisavad paadis püsti ja töötavad aerudega väga täpselt, tõmmates soovitud liikumissuunast olenevalt kord ühelt, kord teiselt poolt. Ninas ja päras seisavad kõige tugevamad ja kogenenumad kanuusõitjad.

Et kanuude põhjad on lamedad, võivad nad ujuda ka üsna madalas vees. Kohe, kui sõudjad tunnevad, et jõepõhi on ligidal, hakkavad nad kasutama oma umbes kaheksa jala pikkusi aere põhjast tõukamiseks. Meie flotill koosnes kolmekümne kolmest kanuust, mis kandsid endas sada kuutkümmend meest. Kui kanuud kiiresti edasi liuglesid, oli see ilus vaatepilt.

Kaldal makalaakad kardavad makoloolosid, kuid vee peal kardavad makoloolod makalaakasid ega suuda neid

takistada omavahel suurima kiirusega võidu ajamast ja oma isandate elusid hädaohtu asetamast. Juhul kui kanuu ümber läheks, vajuks suur osa makoloolosid põhja nagu kivid.

Üks niisugune juhtum leidis aset juba meie jõereisi esimesel päeval. Tuul, mis harilikult puhub idast, tõstab Liambjel väga suure laine. Nende tohutute lainete tõttu läks ühe vana makoloolo arsti paat vett täis, ja kuna ta ei osanud üldse ujuda, uppus ta ära. Temaga ühes paadis viibinud barotsed ujusid aga suurepäraselt ja pääsesid kõik. Nad kartsid kangesti, et õhtul ootab neid surmanuhtlus selle eest, et nad polnud ka arsti päästnud. Kui uppunu oleks olnud mõjukam isik, oleks nad tõepoolest hukatud.

Liikusime kiiresti mööda jõge üles ja mul oli õnn näha maid, mida veel kunagi enne seda polnud näinud ükski eurooplane. See on tõepoolest majesteetlik jõgi. Paljudes kohtades on ta üle miili lai. Teda kaunistavad arvukad kolme kuni viie miili pikkused saared. Nii saared kui kaldad on kaetud metsaga ja suurem osa kaldajärsakutel kasvavaid puid laseb juured alla otse okstelt, nii nagu baanian ehk *Ficus indica*. Eemalt vaadatuna näivad saared suurte ümarate metsatukkadena, mis kummarduvad toreda jõesügavuse kohale. Mõnel saarel suurendavad seda maastikupildi ilu madalamal datlipalmid oma graatsiliselt koolduvad lehvikutaoliste lehtedega, kõrgemal aga üle teiste sirutuvad, sulgjaid lehti pilvitu taeva taustale ulatavad elustavalt helerohelised palmiürapalmid.

Oli talv ja jõe kallastel prevaleeris see eriline värvus, mille Aafrika maastik võtab sel aastaajal paljudes kohtades.

Jõeäärne ala on kaljune ning ebatasane. Siin on rikkalikult elevante ja kõiki muid suuri loomi peale letšeede ja nakongide, kes, nagu paistab, üldse väldivad kaljuseid kohti. Pinnas on punaka varjundiga ja väga viljakas, mida tõendavad banjeetide iga-aastased suured teraviljasaagid. Jõe mõlemal kaldal leidub palju nende vaeste ning töökate inimeste külasid. Banjeetid on väga osavad jõehobude ning teiste loomade kütid. Lisaks sellele on nad suured meistrid mitmesuguste puust ja rauast esemete valmistamises. Et selles paikkonnas on väga palju tsetsekärbseid, ei saa banjeetid pidada karja. Võib-olla just see ongi põhjustanud nende käsitööoskuse. Mõned neist valmistavad

väga kunstipäraste kaantega suuri puunõusid ning igas suuruses puust kausse. Aga sellest ajast peale, kui makoloolodel tuli pähe hakata istumise jaoks toole kasutama, ilmutasid banjeetid väga suurt maitsekust selle mööblieseme jalgade valmistamisel. Teised banjeetid, või nagu neid veel nimetatakse — manjeetid, valmistavad teatud puu lõhkiaetud juurtest kauneid, vastupidavaid korve, mõned aga paistavad silma savinõude valmistamise ja rauatöödega.

Ma ei saa öelda, et nad oleksid kunagi olnud sõjakad. Maa keskosas, kus polnud orjakaubandust, tekkisid sõjad üldse harva millegi muu kui karja pärast. See on niivõrd üldtuntud tõsiasi, et just sellepärast ei taha mõned suguharud karja pidada — kari tekitab teistes soovi kallaletungideks ja röövimiseks. Sellest hoolimata pole nendel pärismaalastel midagi lihasöömise vastu, kui neile pakutakse, ja peab arvama, et nende maa on liha poolest rikas. Ma kuulsin ainult ühest sõjast, mis oli toimunud muul põhjusel. Kolm venda barolongide suguharust võitlesid omavahel ühe naise omandamise pärast, keda peeti tõepoolest seda väärivaks. Sellest ajast saadik, muide, on see suguharu killustunud.

Alates kohast, kus jõgi teeb käänaku põhja poole ja mida nimetatakse Katima-Molelo («ma kustutasin tule»), muutub jõesäng kaljuseks ning vool kiireks. Ridamisi järgneb kärestikke ning koski, takistades madalvee perioodil pidevat navigatsiooni. Kui jões on kõrge veeseis, pole kärestikke näha. Nambve, Bombve ja Kale kosed on aga alati hädaohtlikud. Igaühel neist on vee langus neli kuni kuus jalga. Gonje kosk kujutab endast aga veelgi tõsisemat tõket. Seal olime sunnitud kanuud välja tõmbama ja tassima neid rohkem kui miil maad mööda kallast. Selle kose kõrgus on ligi kolmkümmend jalga. Kui jõgi on madal, koondub järsakust allavoolava vee peamass just enne langust seitsmekümne või kaheksakümne jardi laiuseks ning ta hoogne sööst raksab möirates kaljusesse massiivi, tekitades harukordselt valju mürina.

Pärimus jutustab kahest jõehobukütist, kes haavatud looma jälgimise tuhinas olid koos oma saagiga hukkunud selles kohutavas veekeerises.

On olemas veel teine vanajutt ühest nähtavasti väga targast mehest, kes oli maha jätnud oma kaasmaalased barotsed, asunud elama jõe alamjooksule ning kasutanud

koske irrigatsiooniks, juhtides osa selle veest kõrvale. Neis paigus, niisamuti kui meie maalgi, ilmuvad vahetevahel niisuguste kõrgete vaimuannetega inimesed, kuid kuna pärismaalased ei tunne kirja, pole nad jätnud endist järele mingisuguseid ülestähendusi. Aias, mis oli maha jäänud sellest mehest, leidsime ühe kartulilaadse liigi (sisinjaane), mis kord istutatuna ei sure enam kunagi välja. Ehkki seda kartulit kultiveeritakse, on ta mugulad kibedad ning vahajad. Sel ajal, kui ma seal olin, sisinjaane ei õitsenud ja seepärast ei saa ma öelda, kas ta kuulub maavitsaliste hulka või ei.

Aafrikas ei leia te kunagi hauaküngast või -kivi, mis oleks püstitatud mälestuseks.

Ka kivimid ise on siin tummad, neis leidub väga vähe fossiile. Valdavaks on punakas, kirju paatunud liivakivi, milles leidub madrepooripesi.* Nii need punaka liivakivi kihid kui laialdased, mõnikord sadade miilideni ulatuvad trapikihid (nii ühed kui teised on kaetud umbes tollipaksuse musta ränikorraga, just nagu oleks see ujutanud nad sulas olekus üle) moodustavad suurema osa keskoru põhjast. Need kivimid, eriti maa lõunaosas, on sageli kaetud pehme nõrglubjaga, mille paksus on kaksteist kuni viisteist jalga.

Bombves oli seesama kiirja seoliidiga** trapp. Uuesti ilmub ta tunduvalt madalamal, Liambje ning Tšobi ühinemiskohal.

Meie sõidu kestel mööda jõge üles tulid küladest banjeetid ja tõid Sekeletule andamiks toitu ning loomanahku. Gonje kose juures asuva ühe suure küla elanike kohuseks on, et nad aitaksid makoloolodel paate teisele poole koske kanda.

Siin sattus tsetsekärbseid meie paati isegi jõe keskel. Et lühendada käänulisel jõel teed, sõitsime sisemisi kurve võttes korduvalt ühe kalda äärest teise. Kaljude vahel voolab jõgi üsna sirgelt, seal aga, kus ta on madalam, katab vesi väga laia maa-ala. Kui me jõudsime umbes 16°16′ lõunalaiusele, hakkasid kõrged puudega kaetud

---

* Madrepoorid *(Madreporaria)* — väga suure lubjasisaldusega korallid, mida leidub troopikameredes; moodustavad korallisaari ja -riffe. *(Toim.)*

** Seoliit — vett sisaldav alumiiniumi, kaltsiumi või naatriumi silikaat, esineb saues ja mullas, tingib mulla absorbeerivaid omadusi. *(Toim.)*

kaldad jõest kaugenema ja tsetsekärbseid enam ei esinenud.

Pilliroogu kasvanud lamedast jõeorust vaadatuna näis, et kaldajärsakud läksid üle kahe- või kolmesaja jala kõrgusteks metsaga kaetud mäeseljandikeks, mis kaugenesid NNE ja NNW suunas, jäädes lõpuks teineteisest kakskümmend või kolmkümmend miili eemale. Neist mäeseljandikest piiratud maa, rahulikult looklev Liambje jõgi keskel, on ligi sada miili pikk ja kujutabki endast Barotse orgu. Ta sarnaneb väga Niiluse oruga ning ujutatakse igal aastal üle mitte vihmavee, vaid Liambje jõe poolt, just samuti nagu Alam-Egiptuse ujutab üle Niilus.

Barotsede külad on ehitatud künkaile. Mõned künkad, nagu kõneldakse, olevat kunstliku tekkega, inimeste poolt kokkukantud muldkehad, ja neid olevat ehitanud barotsede kunagine pealik Santuru. Üleujutuse ajal muutub kogu org suureks järveks, milles künkail asuvad külad on nagu saared. Just samuti toimub see Egiptuses egiptlaste küladega. Teatud osa veest tuleb orgu loodest, kus on samuti suur üleujutus, kuid kõige rohkem vett tuleb põhjast ning kirdest, Liambje jõge mööda alla. Selles orus on väga vähe puid. Need puud, mis kasvavad küngastel, on peaaegu kõik istutanud sinna pealik Santuru päikesevarjuks. Pinnas orus on erakordselt viljakas, ning siin pole inimestel kunagi toidupuudust, sest kasutades üleujutuste veerikkust, võivad nad koguda kaks teraviljasaaki aastas. Barotsed on väga kiindunud oma viljarikkasse orgu. Nad ütlevad: «Nälg on siin tundmatu.» Peale teravilja võib inimene leida endale siin palju igasugust muud toitu, ja seepärast pole midagi imestada, kui barotsed põgenevad Linjantist, et pöörduda siia tagasi.

See suur org ei anna isegi kümnendikku sellest tulust, mida ta võiks anda. Siin kasvab kore, mahlakas rohi, mis oleks rikkalikuks söödaks suurtele loomakarjadele. Kari läheb sellel hästi rammusaks ning annab omanikele rikkalikult piima. Kui org on suurveest üle ujutatud, peab kari orust lahkuma ning minema kõrgeile kaldaile, kus loomad kõhnenevad. Karja tagasipöördumine koju on kõikidele pidupäevaks.

Raske on otsustada, kas selles nii palju niiskust sisaldavas orus võib kasvatada nisu nii nagu Niiluse orus. Pinnas on siin arvatavasti liiga rammus ja kogu kasvava nisu jõud läheks vististi kõrde. Nimelt nägin orus üht roht-

taime liiki, mille vars oli pöidlajämedune ning mis oli kaksteist jalga kõrge. Hoolimata sellest, et makoloolodel on tohutu suured karjad, ei suuda loomad praegusel ajal kunagi kõike rohtu ära süüa.

Siin pole suuri linnu. Künkad, millele on rajatud külad ja linnad, on väikesed. Karja rohkuse pärast tahavad inimesed ise elada hajali.

Sekeletu külastas neid kohti esimest korda oma valitsemise ajal. Kui me saabusime Mpepe isa linna, olid need, kes olid osa võtnud Mpepe vandenõust, loomulikult suuresti hirmul. Kuna hukatu isa koos ühe teise mehega oli soovitanud Sebituane järglasele Mamotšisanele hukata Sekeletu ja minna Mpepele mehele, laskis pealik viia mõlemad vandenõulased jõe äärde ja heita vette. Nokuane oli jällegi üheks otsuse täideviijaks. Kui ma protesteerisin selle vastu, et inimverd valatakse nii kergel käel, õigustasid Sekeletu nõuandjad oma teguviisi Mamotšisane enda tunnistusega ja lisasid külmavereliselt: «Saage aru, me talitame alles nagu buurid, me pole õpetatud mehed.»

Mpepe oli lubanud mambaari orjakaupmeestele kõikides ida pool asuvates külades, kus elasid batokad ning bašukulompod, oma äri ajada. Ta andis orjakaupmeestele loomi, elevandiluud ja lapsi ning sai neilt selle vastu suure bombarda — kivikuulidega tulistava algelise suurtüki, mille ta kavatses enda juures üles seada. Kui Mpepe mõrvakavatsus nurjus tänu asjaolule, et mina olin juhuslikult varjanud pealiku enda kehaga, sattusid mambaarid oma tarakindluses üsna täbarasse olukorda. Algul oli makoloolodel kavatsus neile otsekohe kallale tungida ja kihutada nad sellest paikkonnast minema, kuid kartes, et see saab tõsise sõjategevuse alguseks, rääkisin ma visalt sellise teguviisi raskustest ning tõestasin, et tarakindlus, mida kaitseb kas või nelikümmendki musketit, võib osutuda väga tõsiseks pähkliks. «Selle vastu on nälg küllalt mõjuv,» ütles üks alampealikuist, «nälg on neile paras paariline.» Nad tahtsid sundida mambaarisid alla andma piiramise ja nälja abil, kuid kuna sellisel juhul oleks kõige enam kannatada saanud õnnetud mitme kaupa kokkuaheldatud orjad, astusin ma nende eest välja ning minu eestkostmise tulemusena, millest orjad ise muidugi ei teadnud, lasti mambaaridel vabalt ära minna.

Naliele, barotsede pealinn, on ehitatud kunstlikule kün-

kale ja oli olnud esialgu pealik Santuru viljaaidaks. Tema tolleaegne pealinn asus aga ligikaudu viissada jardi praegusest jõesängist lõuna pool. Mõni kuupjard mulda — see on kõik, mis on järele jäänud sellest oru suurimast künkast, mille rajamine oli maksnud kogu Santuru rahvale palju aastaid tööd. Sama lugu on toimunud teise vana linna Linandželo asukohaga, mis oli samuti jõe vasakul kaldal. See sunnib arvama, et oru selles osas on pidanud jõgi nihkuma ida poole.

Selleks et orgu üle ujutada, pole tarvis väga kõrget veeseisu. Kui vesi tõuseb kümme jalga üle tavalise madalama seisu, jõuab ta kõige kõrgemate märkideni, mis ta kunagi on jätnud Santuru vana pealinna kaldaile. Veepinna tõus aga veel kahe või kolme jala võrra võiks kaasa tuua kõikide külade üleujutamise. Ehkki vesi ulatub mõnikord onnidele nii ligidale, et inimesed ei pääse külasid piiravatest pillirooseintest kaugemale, ei esine täielikku uputust siiski kunagi. Seal, kus jõgi Gonje juures on kätketud kõrgete kaljukallaste vahele, tõuseb veepind kuuekümne jala võrra.

Teel kohatavate rohkete takistuste mõju jõele on selgesti näha sellest, et põhja pool 16° lõunalaiust muutub ta käärulisemaks. Kui aga veetulv jõuab teisele poole Katima-Molelot, valgub ta Sešeke poole minnes mõlemat kallast mööda laiali.

Santuru, kelle endise viljaaida asemel me peatusime, oli olnud kuulus kütt ja armastanud väga metsloomi kodustada. Teades seda tema harrastust, olid ta alamad toonud talle kõik noored antiloobid, keda nad olid suutnud kinni püüda. Muude loomade hulgas oli toodud talle kord ka kaks väikest jõehobu. Need loomad hullasid päeval jões, õhtul ei unustanud aga kunagi Nalielesse oma jahust ning piimast koosneva õhtusöögi järele ilmuda. Nad olid olnud kogu maal imetlusobjektiks niikaua, kui üks võõras, kes oli tulnud Santurule külla ja kes juhtumisi oli näinud, kuidas jõehobud päikese paistel lesisid, teise neist metsiku pähe odaga ära tappis. Samasugune õnnetus, muide, tabas ka üht kassi, kelle ma Sekeletule tõin. Keegi võõramaalane, silmanud looma, keda ta kunagi varem näinud polnud, lõi ta maha ning tõi oma saagi uhkeldades pealikule, arvates ise, et ta tegi suurepärase avastuse. Meil aga lõppes seeläbi kasside sugu, kellest me hiirte rohkuse tõttu väga suurt puudust tundsime.

Kogusin teateid selle kohta, kas valged mehed olid kunagi pealik Santurut külastanud, kuid ei suutnud avastada ühtki jälge, mis oleks seda kinnitanud. Pole ainsatki tõendit, mis näitaks, et keegi Santuru inimestest on näinud valget meest enne, kui mina ja Oswell 1851. a. siia tulime. Tõsi, pärismaalastel pole kirjalikke ülestähendusi, kuid iga tähelepanuvääriv sündmus jätab siinsete neegrite nimedesse oma jälje, nii nagu seda Park tähele pani ka nendes maades, millest tema läbi sõitis. Meie saabumise aastat hakati hüüdma aastaks, kui tulid valged mehed või Sebituane surma aastaks. Pärismaalased eelistavad esimest nimetust, vältides, kui võimalik, surnute mainimist. Pärast minu naise esimest siiasõitu nimetasid pärismaalased paljud oma lapsed Ma-Robertiks ehk Roberti emaks. Mõnedele lastele anti nimed: Püss, Hobune, Vanker jne. Ent kuigi nad võtsid üle meie nimed ja meil olnud esemete nimetused, pole vähematki märki, et barotsedel oleks ka enne meie saabumist midagi taolist juhtunud. Valge inimese saabumine on niivõrd tähelepanuväärne sündmus, et kui viimase kolmesaja aasta jooksul oleks midagi sellist toimunud, oleksid sellest ka mingisugused pärimused säilinud.

Santurut olid kord külastanud mambaarid ning sellest külaskäigust olid alles jäänud selged mälestused. Nad olid tulnud orje ostma, kuid nii Santuru kui tema vanemad polnud andnud neile selleks luba. Mambaaridest kõneldes tuletasid makoloolod seda vahejuhtumit meelde ja ütlesid, et nüüd selle maa peremeestena on neil täielik õigus mambaarisid maalt välja ajada, niisamuti kui seda tegi omal ajal Santuru. Mambaarid elavad Bihe juures ambonda pealiku Kangombe valitsuse all. Nad väidavad, et kasutavad orjade tööd ainult koduses majapidamises.

Mõned nendest mambaaridest külastasid meid, kui me olime Nalieles. Nad kuuluvad Angoolast kagu pool elavasse ambonda perekonda ja kõnelevad bunda murret, mis kuulub samasse keelterühma kui barotsede, bajejede jne. — kõikide nende mustade suguharude keel, keda tuntakse üldise nimetuse makalaakad all. Mambaarid palmitsevad oma juuksed kolmekordsetesse peenikestesse patsidesse ja seavad need korrapäraselt ümber pea. Nad on peaaegu niisama tumedanahksed kui barotsedki, kuid nende seas on mõningane arv segaverelisi, viimastele

tavalise iseäraliku haiglaselt kollaka nahavärvusega. Jälgides neid siin, võib saada teatava ettekujutuse nende elust ja kommetest. Hoolimata sellest, et siin on külluses suuri metsloomi, kaevasid nad maa seest välja ning kasutasid toiduks mutte ja hiiri, kellest siinne paikkond kubiseb. Segaverelised oskavad kõik lugeda ja kirjutada.

Mulle näidati Santuru ema küngast või linna. See oli esimene tundemärk muutunud suhtumisest naissoosse, mida ma märkasin. Kaugemal lõunas pole üldse või esineb üksnes harukordseid juhtumeid, kus naine on ülendatud linna pealikuks.

Nalieles viibides käisin ma Katongos (lõunalaiusel 15°16′33″), platoo veerul, mis piirab Barotse orgu sellest küljest, ning leidsin, et kogu see platoo on kaetud puudega. Siin algasid maad, mida vesi kunagi üle ei ujuta. Nende rahulik tõus oru laudjalt tasapinnalt meenutab tublisti kõrbe serva Niiluse oru ääres. Kuid banjeetidel on siin suurepärased põllud ning aiad, kust nad saavad suuri maisi-, hirsi- ja durrasaake. Viimatimainitud teraviljal on suured ja ilusad valged terad. Banjeetid kasvatavad veel jamssi, suhkruroogu, egiptuse võhka, bataati ehk magusat kartulit, kaht liiki maniokki ehk kassavat (*Jatropha manihot* ja *J. utilissima*, mis on kahtlemata mürgitud), peale selle veel kõrvitsaid, arbuuse, ube ja maapähkleid. Kõik see koos kalarohkusega jões, tema harudes ja laguunides ning metsiku puuviljaga ja veelindudega sunnib kõiki pidama barotsede maad rikkaks.

Vaatepilt, mis avaneb platoo servalt orgu, on ebatavaliselt ilus. Sel pilvisel päeval, kui me külastasime tarakindlust, polnud oru lääneserva näha, kuid me nägime endi ees helkimas võimsat jõge ja ilusaid suuri loomakarju, kes sõid rahulikult mahlakat haljast rohtu arvutute karjaaedade ning külade vahel, millega siinne maastik on üle külvatud. Koduloomade kõrval sõid täiesti kartmatult sajad letšeed. Nad olid harjunud siin endid inimesest noolelennu (s. o. kahesaja jardi) kaugusel hoidma. Kui kusagile hakkavad ilmuma püssid, saavad loomad varsti aru, et nende laskeulatus on suurem, ja nähes kütti viiesaja jardi kaugusel, pistavad juba jooksma.

Mulle näis, et veidi kõrgemale ulatuv Katongo ala peaks olema tervislik ja elamiseks sobiv paik, kuid otsustades inimeste sõnade järgi, kes seda maa-ala tundsid, sel-

gus, et ükski paik selles piirkonnas pole vaba palavikust. Kui vesi orus hakkab alanema, satub päikese kõrvetavate kiirte alla selline hulk kõdunevaid taimi ja muda, et isegi pärismaalased hakkavad kannatama raskete palavikuhoogude all. Rohi hakkab siis kasvama nii tormiliselt, et selle suure perioodilise järve põhja alluviaalset pinnast pole võimalik nähagi. Isegi talvel, kui rohi kuivab või lihtsalt oma raskusest lamandub, tuleb kõndimisel takerdumise vältimiseks kogu aeg jalgu kõrgele tõsta, ja niisugune käik on väga väsitav. Noori letšeesid peidavad nende emad selle rohu sisse, noored makoloolod aga kurdavad, et nad ei saa sellises rohus mööda barotsede maad ringi joosta.

Selles piirkonnas pole tõepoolest ühtki tervislikku paika. Kuid kuna jõgi voolab kiirusega ligi neli ja pool miili tunnis (umbes sada jardi minutis), siis ma arvasin, et me võiksime leida vajaliku sobiva paiga kõrgemates kohtades, kust jõgi tuleb. Seetõttu otsustasin ma enne lõpliku otsuse tegemist sõita kuni barotsede maa kaugeima piirini.

Katongo oli kõige parem koht, mida me olime näinud, kuid et seda paika lõpuni läbi uurida, jätsin Sekeletu Nalielesse ja sõitsin jõge mööda üles. Peale sõudjate andis Sekeletu mulle veel muid mehi kaasa, teiste seas ka heeroldi, et ma võiksin minna tema küladesse pärismaalaste mõiste järgi paslikul kombel. Peeti mõjukaks, kui külla saabumisel kuulutas heerold nii kuidas hääl võttis: «Saabub isand! Suur lõvi!» Viimased sõnad «tau e tona» kõlavad hooletu hääldamise puhul nagu «sau e tona» ja see sarnanes nii kangesti sõnadega «suur emis»*, et ma ei saanud kuidagi seda austusavaldust sündsa väärikusega vastu võtta ning olin sunnitud, minu saatjaskonna suureks meelehärmiks, paluma heeroldit vaikida.

Sõidul ülesvoolu külastasime paljusid makoloolo külasid ja meid võeti alati vastu südamliku rõõmuga kui rahukuulutajaid. Rahu kohta kasutavad nad sõna «magama».

Kaldad on siin niisama madalad ja ilma puudeta nagu varemgi alates lõunalaiusest 16°16′ kuni Libontani välja (15°49′). Kakskümmend miili Libontast edasi kohtasime taas veeni ulatuvat metsa ja meile hakkas vastu sattuma tsetsekärbseid. Siit oleksin ma pidanud tagasi pöörduma,

* Ingliskeelset sõna «*sow*» («emis») hääldatakse «*sau*». *(Toim.)*

sest eurooplaste eluaseme rajamiseks ei sobi ükski koht, kus esineb see nuhtlus. Kuid kui ma kuulsin, et me asume Liambje ühinemiskoha ligidal Londa ehk Lunda, samuti ka Libaks ja Loibaks nimetatava jõega, ja kuna pärismaalaste sõnade järgi võtavad sealsed pealikud võõramaalasi hästi vastu ning võivad sellepärast olla mulle kasulikud mu uuel siiasõidul lääneranniku kult — siis jätkasin ma kiirustades liikumist kuni lõunalaiuseni 14°11′3″. Liambje saab siin endale Kabompo nime ja ta näib voolavat ida poolt. Ta on ilus suur jõgi, ligi kolmsada jardi lai, Liba laius on aga seal ligi kakssada viiskümmend jardi.

Läbi rohuga kaetud tasandiku, mida nimetatakse Mangoks, voolab siia WNW-st Loeti jõgi, mille üht haru nimetatakse Langebongoks. See jõgi on ligi sada jardi lai ja ta suubub Liambjesse läänest. Loetis on vesi selge, Libas seevastu tume, samblavärvusega. Pärast Loeti ja Liambje ühinemist voolavad nende erisugust värvust veed mõnda aega kõrvuti, üksteisega segunemata.

Enne Loeti äärde jõudmist kohtasime palju Lobale maa elanikke, kes küttisid jõehobusid. Vaevalt silmasid nad makololoosid, kui jooksid ülepeakaela minema, jättes maha oma paadid, tarberiistad ja riided. Mind saatvad makalaakad, kes igal pool, kuhu nad ka iganes saabuvad, on harjunud röövima, tormasid neile järele nagu fuuriad, jättes täiesti tähele panemata minu hüüded. Kuna niisugune talitusviis võis täielikult rikkuda minu reputatsiooni Lobales, panin ma, kui mu inimesed tagasi tulid, oma pealikuõigused maksma ja sundisin neid kõik riisutud asjad kaldale asetama ning nende seaduslikele omanikele jätma.

Nüüd oli mulle selge, et siin pole ainustki tervislikku kohta, kus makoloolod võiksid rahus elada. Oleksin ma nüüd sellele toetudes koju tagasi pöördunud ja öelnud, et midagi pole võimalik saavutada, et «uks on alles kinni», et «aeg ei ole veel tulnud», siis oleks see olnud küllaldane vabandus. Kuid pidades oma kohuseks pühendada teatav osa oma elust nende erakordselt usaldavate ja südamlike (vähemalt isiklikult minu suhtes) makoloolode hüveks, otsustasin ma, et kui mul ei õnnestunud täita esimest osa oma plaanist, siis tuleb asuda teise osa täitmisele.

Liba näis voolavat põhjast või NNW-st. Seepärast vana portugali kaardi järgi, mis mul oli ja mis näitas, et Kuanza jõgi saab alguse mandri keskosast, 9° lõunalaiuselt, pida-

sin ma tõenäoliseks, et liikudes mööda Libat (14°11′) paarikolme kraadi võrra üles, jõuame saja kahekümne miili kaugusele Kuanza jõest ja võime ilma suuremate raskusteta laskuda veeteed mööda Loanda lähedale rannikule. Selline arvestus oli loogiliselt põhjendatud, kuid nagu sageli juhtub paljude usutavate teooriatega, osutus üks lähtepunktidest ebaõigeks. Nagu me hiljem leidsime, ei asu Kuanza algus üldse maa keskosa ligidal.

Libontast ülalpool on hämmastavalt palju suuri metsloomi ja nad on väga taltsad. Kord õhtul defileeris meie lõkke juurest, püssilasu kauguselt, aeglasel sammul mööda kari, milles võis loendada kaheksakümmend üks pühvlit, päeval aga seisis meist kahesaja jardi kaugusel ilma igasuguse kartuseta kari suurepäraseid veisantiloope. Kõik nad olid vöödilised ja pakkusid oma laiguliste esijalgade, suure rinnaloti ja läikiva sileda karvaga silmale väga ilusat vaatepilti. Lõvi möiret on siin sagedamini kuulda kui järve, Zouga või Tšobi jõe ümbruses. Kord õhtul kuulsime kõige valjemat häält, mida see loom üldse suudab teha. Olime seadnud oma asemed üles avarale liivarannale, kus meid oli kerge näha igalt poolt, ja nii lõbustas üks lõvi ennast Kuanza vastaskaldal tundide kaupa nii valju möirgamisega, kui ta iganes suutis. Sealjuures surus ta, nagu tavaliselt ikka, oma suu maa ligi, et hääl paremini kajaks. Jõgi oli liiga lai, et kuul oleks võinud temani lennata, seepärast jätsime talle vabaduse meelt lahutada, olles ise kindlad, et ta ei söanda sooritada mõnd jultunud tegu, nii nagu see oli juhtunud bušmanite maal. Kohtades, kus on rikkalikult suuri metsloomi, on alati ka vastavalt rohkem lõvisid. Siin võis neid näha sageli. Kaks neist, kõige suuremad, keda ma olen üldse kohanud, olid minu arvates niisama suured kui harilik eesel. Laka tõttu näisid nad aga veelgi suuremaina.

Sel ajal oli siin maal grupp araablasi Sansibarist. Sekeletu oli enne, kui meie põhjapoolsetelt aladelt tagasi jõudsime, Nalielest oma ema linna sõitnud. Kuid ta oli jätnud meie jaoks härja ning palunud sinna järele tulla. Sõitsime alla mööda Marileks hüütavat Liambje haru. See haru eraldub lõunalaiusel 15°15′43″ ja kujutab endast ilusat sügavat, ligi kuuekümne jardi laiust jõge. Tema tõttu saab Nalielet ümbritsev maa-ala saare kuju. Kui me ööbisime ühes külas, mis asub samal laiuskraadil kui Nalielegi, saabusid külla kaks ülalnimetatud araablast. Neil on sama-

sugune tume nahk kui makoloolodelgi, kuna aga neil olid pead paljaks pöetud, ei saanud ma võrrelda nende juukseid pärismaalaste omadega. Kui me valmistusime ära sõitma, tulid nad hüvasti jätma. Palusin neid kohale jääda ja aidata meil härga süüa. Nad ei pea õigeks kasutada toiduks liha, kui loom pole tapetud nende kombe järgi, mina aga võitsin nende lugupidamise, pooldades nagu nemadki loomal kogu vere väljalaskmist. Andsin neile kaks kintsu minu enda poolt tapetud loomast. Nad avaldasid oma jälestust portugallaste suhtes «sellepärast, et need söövad sigu», inglased aga ei meeldi neile, «kuna need peksavad araablasi orjakauplemise pärast». Sealiha koha pealt olin ma vait. Ent kui nad oleksid näinud mind kaks päeva hiljem jõehobu kallal, oleksid nad hakanud mind pidama samasuguseks ketseriks kui kõiki siinseid pärismaalasi. Kuid ma söandasin öelda neile, et inglastega olen ühel arvamisel ja pean õigemaks lasta lapsi kodus kasvada ning oma emasid vanaduspäevil toetada, kui vedada neid ära ning müüa mere taha. Araablased ei püüa seda kunagi õigustada, «nad tahtvat ainult, et neegrid hariksid põldu ja nad hoolitsevat neegrite eest nagu oma lihaste laste eest». See on tavaline vana laul, millega hoolitsuse ettekäändel vähearenenud inimeste eest, kes ei suuda ise endi eest hoolitseda, õigustatakse «heategevuse nimel tehtavat kurja».

Need araablased oskasid lugeda ja kirjutada oma emakeeles. Jätsime uute sõpradega jumalaga ja jätkasime sõitu mööda Marilet alla, kuni jõudsime uuesti Liambjele ning saabusime Ma-Sekeletu (Sekeletu ema) linna, mis asub Lojela saare vastas. Sekeletu varustas mind alati ohtrasti toiduga ja vaevalt olin ma jõudnud pärale, kui ta tõi mulle kausitäie keedetud liha, tema ema aga andis mulle mahuka kruusitäie võid, mida nad valmistavad suurel hulgal oma keha võidmiseks.

Kuna Sekeletu oli sõitnud oma valduste sellesse ossa esmakordselt, oli see sündmus paljudele tõeliseks pidupäevaks. Kõikide külade vanemad tõid talle härgi, piima ja õlut, ning ehkki nende aplus on lihtsalt üllatav, oleks kõigest sellest jätkunud palju suuremale hulgale, kui seda oli tema saatjatesalk.

Külade elanikud väljendavad tavaliselt oma heameelt ning tõstavad pidutuju laulude ja tantsudega. Siinsete elanike tavaline tants on järgmine: peaaegu alasti mehed,

nuiad või väikesed sõjakirved käes, moodustavad ringi ja igaüks neist röögib nii valjusti kui suudab. Sealjuures tõstavad nad kõik üheaegselt üht jalga, löövad seda tugevasti kaks korda vastu maad, siis tõstavad teise jala üles ja löövad seda ühe korra vastu maad. Niisuguseid monotoonseid liigutusi nad teevadki kogu aeg. Ka käsi ja pead pillutakse igasse suunda. Kogu tantsu jooksul kõlab katkematu kõrvulukustav möirgamine. Pidevast trampimisest tõusevad tolmupilved üles, ja kohale, kus tantsijad tampisid, tekib maapinda üsna sügav ring. Kui niisugust vaatepilti näeks hullumajas, poleks selles midagi ebatavalist, vastupidi, see oleks koguni omal kohal, kuna ta aitaks lõdvendada ülierutatud ajupinget, kuid sellest võtsid osa hallipäised mehed ja sealjuures mitte sugugi väiksema naudinguga kui teised, kelle noorus oleks võinud vabandada nende hoolsat püüet pressida endast välja terveid higiojasid.

Motibe küsis mult, mida ma arvan makoloolode tantsust.

Ma vastasin: «See on väga raske töö ja toob vähe kasu.»

«Nii see on,» vastas tema, «kuid see on väga ilus ja Sekeletu annab meile selle eest härja, et me tema auks tantsime.» Kui tantsijad oma töö lõpetavad, laseb Sekeletu tavaliselt tappa nende jaoks härja.

Tantsu ajal seisavad naised kõrval ja plaksutavad käsi. Vahetevahel läheb mõni naine sadadest meestest koosnevasse ringi, teeb mõned liigutused ja eemaldub. Kuna ma pole kunagi tantsuga vaeva näinud ja pole suuteline selle asja mõttesse tungima, siis ei saa ma soovitada «Makoloolo polkat» tantsumaailmale, kuid tuginedes nii autoriteetse isiku sõnadele kui Motibe, Sekeletu äi, on see tants «väga ilus». Mult küsiti sageli, kas valged inimesed ka tantsivad. Mul kerkis võrdluseks silme ette haigus, mida nimetatakse püha Vituse tantsuks*, kuid ma ei võinud öelda, et meie tantsijad oleksid temast eriti vaimustatud, ning andsin vastuse, mis — mul on seda piinlik tunnistada — sugugi ei tõstnud mõningaid meie noori kaasmaalannasid makoloolode silmis.

---

* Vituse tants (lad. k. *Chorea*) — meditsiinis tantstõbi e. korea; närvihaigus, mis tekib ajuhaiguste, raseduse ja mõnede nakkushaiguste puhul. *(Toim.)*

Et Sekeletu oli peatunud oma ema linnas ainult minu ootamiseks, sõitsime nüüd otsekohe välja ning suundusime mööda jõge alla. Pärivoolu sõidul oli kanuude kiirus väga suur, nii et me ühe päevaga läbisime vahemaa Litofest Gonjeni, mis sirgjoones moodustab nelikümmend neli miili, kui aga lisame sellele juurde jõe käänud, tuleb vahemaa pikkuseks mitte vähem kui kuuskümmend geograafilist miili. Niisuguse kiiruse juures jõudsime peagi Sesekesse ning seejärel Linjanti linna.

KOLMETEISTKÜMNES PEATÜKK

Ettevalmistused reisiks. — Pitšo. — Kahekümne seitsme mehe määramine minu saatjaiks teekonnal läände. — Makoloolode palav soov seada sisse kaubavahetus rannikuga. — Palaviku tagajärjed. — Makoloolode küsimus. — Reisipäeviku kaotsiminek. — Reisivarustus. — Väljasõit Linjantist 11. novembril 1853. aastal ja paatidesse istumine Tšobi jõel. — Jõehobuoht. — Tšobi kaldad. — Puud. — Jõe käänulisus. — Mparia saar Tšobi ning Liambje ühinemiskohal. — Sõit mööda Liambjed üles. — Makalaaka ema ignoreerib makoloolo vanema võimu Sešekes. — Varaste karistamine. — Noorkuu austamine. — Edasisõit jõge mööda üles. — Vili, mis sisaldab strühniini. — Teised puuviljad. — Kärestikud. — Linnud. — Kalad. — Jõehobud ja nende pojad.

Linjanti, 1853. aasta september. Lääneranniku sõitmise plaan meeldis makoloolodele nii väga, et nad võtsid nõuks kohe, kui algavad novembri jahendavad vihmad, teele asuda. Linjanti pikkus- ja laiuskraadi järgi otsustades (18°17′20″ S, 23°50′9″ E) näis Benguella asuvat palju ligemal kui Loanda ja ma oleksin võinud hõlpsasti kokku leppida mambaaridega, kes olid lubanud mul sõita koos nendega Biheni, mis asub eelnimetatud sadama juurde viiva tee ääres. Kuid teel, kust on läbi käinud orjakaupmehed, on nii vastumeelne reisida, et ma otsustasin leida uue marsruudi.

Vastavalt sellele saadeti minu soovitusel välja mehed, kes pidid uurima lääne pool asuvat maad ja vaatama, kas seal pole leida mõnd tsetsekärbseist vaba maariba, mille kaudu pääseks välja. Otsingud ei andnud tulemusi. Linjanti linn ja seda ümbritsev maa-ala on piiratud metsadega, kus leidub väga palju seda mürgist putukat. Erandiks on vähesed paigad. Nende hulka kuulub ka see, mille kaudu me olime tulnud välja Sanšurehi äärde, ja Sešeke ümbrus. Barotse orust idas ja läänes asuvad alad on sellest nuhtlusest samuti vabad, kuid sealt käivad läbi orja-

kaupmehed: keegi ei taha aga minna nende teed mööda muidu, kui ta on hambuni relvastatud.

Mambaarid olid teatanud mulle, et Loandas elab palju inglasi, ja nii ma otsustasingi sõita sinna. Väljavaade kohtuda kaasmaalastega näis üles kaaluvat eelseisva pika tee raskused.

Järgnevate sammude läbiarutamiseks kutsuti kokku «pitšo». Pitšo on koosolek, kus on lubatud laialdane sõnavabadus. Arutamise käigus ütles üks vana ennustaja: «Kuhu ta teid viib? Valge mees viib teid minema. Teie riided lehkavad juba vere järele.» Huvitav, kui palju on kõikjal maailmas ühetaolisi nähtusi. See mees oli tüüpiline hädavaakuja. Igas kavatsetavas ettevõttes nägi ta midagi hirmsat. Ta oli veendunud, et kuuvarjutus või komeet sõja ajal tähendab, et on vaja taganeda. Kuid juba Sebituane oli suhtunud tema ennustustesse kui arguse avaldustesse ja antud juhul Sekeletu ainult naeris ta üle. Üldine arvamus oli minu kasuks.

Minu saatemeeskonda määras Sekeletu kakskümmend seitse meest. Nad polnud palgalised, vaid lihtsalt antud minu käsutusse ettevõtte tarvis, millest pealik ise ja suurem osa tema rahvast olid huvitatud niisama palju kui minagi. Makoloolod tahtsid kangesti seada sisse vaba ning tulusat kaubavahetust valgete inimestega. Kuna hinnad, mida pärismaalased võisid saada Kaplinna kaupmeestelt, osutusid suuri kulutusi nõudva reisi tõttu liiga madalaiks, oli pärismaalastel küll vaevalt kasulik vedada kaupu Kaplinna turule. Mambaarid aga, kes andsid neile mõne meetri friisriiet või sitsi elevandiluu eest, mis oli väärt kaugelt rohkem naelsterlingeid kui nende poolt väljamõõdetavad jardid riiet, viisid pärismaalased paratamatult mõttele, et nendega kauplemine tähendab lihtsalt elevandiluu mahaviskamist. Makoloolode soov luua kaubanduslikud sidemed rannikuga ühtis täielikult minu enda veendumusega, et ilma kaubanduseta pole võimalik saavutada rahva arengut ning õitsengut.

Kolm teenrit, kes olid tulnud koos minuga Kurumanist, kannatasid sagedasti korduvate palavikuhoogude all. Tuli välja, et mitte nemad ei abistanud mind, vaid mina oleksin pidanud talitama neid, ja nii otsustasin saata nad Fleminguga tagasi lõunasse kohe, kui ta on lõpetanud oma kauplemise. Nüüd sõltusin ma täielikult oma kahekümne seitsmest mehest, keda võis nimetada sambesilasteks, kuna

ainult kaks neist olid makoloolod, ülejäänud saatjaskond koosnes aga barotsedest, batokadest, bašubiatest ja kahest ambondast.

Palaviku tagajärjel olin ma ise füüsiliselt väga nõrk ja kui ma pilgu üles pöörasin, algas mul mingi veider peapööritus. Mulle näis seejuures, et kõik pöördub vasakule, ja kui ma ei haaranud otsekohe millestki kinni, kukkusin pikali. Öösiti, kui ma ennast järsult pöörasin, tekkisid mul valuhood, mis meenutasid sapivoolu.

Makoloolod esitasid mulle küsimuse: «Kas ei hakka valged inimesed sinu surma puhul meid süüdistama sellepärast, et me lubasime sind minna ebatervislikule ja uurimata maale, mis on täis vaenlasi?» Vastasin, et keegi minu sõpradest ei hakka nendega pahandama, kuna juhuks, kui ma ei peaks tagasi tulema, jätan ma Sekeletule raamatu, mille ta saadab edasi mr. Moffatile, ja et see raamat selgitab valgetele kõik, mis on juhtunud minuga kuni ärasõiduni. See raamat oli minu reisipäevik, ja kui ma hiljem jäin Loandasse kauemaks kui olin arvanud, andis Sekeletu mu raamatu koos kirjaga ühele kaupmehele. Mul pole õnnestunud neid hiljem üles leida. Nüüd on mul sellest väga kahju, sest raamatus on väärtuslikke ülestähendusi metsloomade eluviisi kohta, kiri aga sisaldab palve saata see raamat edasi mu perekonnale.

Nii avanes minu ees kaunis reaalne väljavaade lahkuda sellest ilusast meeldivast maailmast. Mõte, et mul tuleb võib-olla igaveseks lahkuda oma naisest ja lastest, tundus mulle väga raskena. Kirjutasin oma vennale kirja, usaldades oma väikese tütre tema hoolde, sest olin kindlasti otsustanud kas saavutada eesmärgi või surra Aafrika selle osa avastamisel. Buurid, röövides ära kogu mu vara, olid säästnud mind testamendi tegemise vaevast. Võttes arvesse seda kergust ja koormavate murede puudumist, mis ma tundsin oma südames pärast vara kaotust, leidsin, et kindlasti on parem olla paljaks riisutud kui teiste riisujaks.

Usaldasin oma vankri ja mahajääva kraami makoloolode hoolde. Nad kogusid selle kõik, peale ühe kasti, oma onnidesse. Kaks sõjameest, Ponuane ja Mahale, tõid kumbki ühe ilusa vasika. Teinud mitu sõjakat kehaliigutust, palusid nad pealikut kinnitada nende vahel sõlmitud kokkulepe, mille järgi mõlemad need vasikad peab saama

endale see, kumb esimesena minu vankri kaitsmisel tapab matabeele sõjamehe.

Mul oli kaasas kolm musketit saatjaskonna jaoks ning üks vintpüss ja üks kaheraudne minu enda jaoks. Et ma olin oma sõidul mööda Libat näinud hulgaliselt loomi, olin arvamisel, et suudan kergesti rahuldada meie rühma toiduvajaduse. Soovides ära hoida ka seda tujulangust, mis loomulikult võib tekkida mu reisikaaslastel mitmesuguste raskuste puhul, kui neil tuleb tassida väga suuri kandameid, võtsin ma kaasa ainult üsna vähe biskviite, mõne naela teed ning suhkrut ja ligi kakskümmend naela kohvi. Araablaste arvamist mööda värskendab kohv pärast kurnavat teed ja päikeselõõska isegi siis, kui teda juua ilma piima ja suhkruta. Võtsime kaasa ka neljakandilise, umbes viisteist tolli pika ja niisama laia tinaplekist kasti, kuhu panin päevasärgid, püksid ja saapad, et mul oleks, mis selga panna, kui me jõuame tsiviliseeritud kohtadesse. Peale selle oli veel kaasas kott riietega, mis olid ette nähtud kandmiseks teel. Teine niisama suur kast sisaldas arstimeid. Kolmas kast aga mahutas endasse kõik mu raamatud: merekalendri, Thomsoni logaritmide tabeli ja piibli. Neljandas kastis oli projektsioonilatern, mis osutus meile väga kasulikuks. Sekstanti, kunstlikku horisonti, termomeetrit ja kompasse kanti eraldi. Laskemoon oli jaotatud osadeks kogu pagasi peale nii, et kui mõne osaga oleks midagi juhtunud, oleks meil olnud ikkagi, millega tulistada. Meie peamised väljavaated söögi saamiseks olid rajatud küttimisele, kuid igaks juhuks võtsin ma kaasa umbes kakskümmend naela klaashelmeid, mis maksid nelikümmend šillingit ja mis olid mul järele jäänud Kaplinnast toodud varust. Võtsin veel kaasa väikese mustlastelgi, kus mahtus parajasti magama, lambanahkse mantli vaibaks ja paksu sadulateki asemeks. Kuna ma olen alati arvamisel olnud, et eduka reisi sooritamiseks on tarvis kaasa võtta võimalikult vähe «kraami», kuid ilmtingimata mitte maha unustada oma head taipu, oli meie poolt kaasavõetud varustus väga tagasihoidlik. Selleks ajaks aga, kui meil tuli kanuudest lahkuda, pidi teda veelgi vähem järele jääma. Mõned oleksid võib-olla pidanud mõtlematuks alustada sellist üritust niimoodi, kuid ma olin veendunud, et kui ma ei saavuta eesmärki, siis ei juhtu see mitte sellepärast, et puudub mingisugune tühi-tähi, mida soovitatakse reisijatel kaasa võtta, vaid sellepärast, et ei jätku

südikust või et liiga suur pagas kütab üles nende suguharude saamahimu, kelle maalt me soovime läbi minna.

Ma ei vedanud kaasa palju instrumente, kuid nad kõik olid parimad, mida võis leida. Sekstant oli valmistatud kuulsate meistrite Troughtoni ja Simsi poolt Fleet-Streetil, taskukell-kronomeeter spetsiaalse nupuga sekundiosuti seisatamiseks (imetlusväärne leiutis, mis võimaldab vaatluste puhul täpselt aega kindlaks määrata) oli konstrueeritud Denti poolt Kuningliku Geograafiaseltsi jaoks ja välja valitud seltsi presidendi admiral Smythi poolt, kelle hinnangute ning armastusväärsuse eest ma tunnen ennast nii selles kui teistes küsimustes palju tänu võlgu olevat. Mr. Maclear rõhutas, et see kell on vaatlustel niisama hea kui suurem osa kronomeetreid. Peale nende instrumentide oli mul kaasas veel Dollondi termomeeter, kompass Kaplinna observatooriumist ja sellele lisaks veel üks väike taskukompass. Lõpuks oli mul veel hea väike pikksilm koos alusega, mille abil teda võis kruvida puu külge.

11. november 1853. a. Saadetuna Sekeletust ja teistest tähtsamatest inimestest me lahkusime Linjantist, et istuda Tšobi jõel kanuudesse. Pealik tuli koos meiega jõe äärde, et veenduda isiklikult, kas meie ärasõit toimub korralikult. Enne peajõele jõudmist tuli meil tema viiest harust üle sõita. Nende jõeharude põhjal me Oswelliga 1851. aastal pidasimegi Tšobit nii väikeseks. Kui kõik Tšobi harud allpool uuesti ühinevad, muutub ta suureks sügavaks jõeks. Kohaks, kus me kanuudesse istusime, oli seesama saar, kus me olime kohtunud Sebituanega. Nüüd kuulsime esmakordselt, et saart hüüti Sebituane ühe naise järgi Maunkuks. Pealik laenas mulle omaenda kanuu ja kuna see oli tavalisest laiem, mahtusin ma selles parajasti ümber pöörama.

Tšobi jões on palju jõehobusid. Vanad isased kihutatakse karjast minema ning nad muutuvad nii tigedaiks ja inimvihkajaiks, et tungivad kallale igale kanuule, mis nende ligidalt läbi sõidab. Jõehobukari pole kunagi hädaohtlik, välja arvatud juhul, kui nad kõik magavad ja ärkamisel võib mõni ehmatusest kanuud tõugata. Et sellest hoiduda, soovitatakse sõita päeval kalda ligemal, öösel aga keset jõge. Harilikult põgenevad need loomad minema, kui nad inimest näevad. Kuid üksikud jõehobud või «erakud», samuti kui karjast eraldunud tigedaks muu-

tunud elevandid, on äärmiselt hädaohtlikud. Kohtasime sel ajal kanuud, mis oli pilbastatud jõehobu tagajala hoobist. Teekaaslased jutustasid mulle, et niisuguse kallaletungi puhul on kõige parem sukelduda põhja ning püsida vee all mõni sekund, sest pärast paadi purustamist otsib jõehobu alati inimesi veepinnal, kui aga kedagi näha pole, läheb ta kiiresti ära. Olen näinud hirmsaid sügavaid haavu inimeste jalgadel, kel oli olnud õnnetus sattuda jõehobu kallaletungi ohvriks ja kes polnud suutnud sukelduda. Ehkki see loom on rohusööja, kasutab ta kallaletungivahendiks hambaid. Üks selline «poissmees», kes elas Tšobi harude ühinemiskoha ligidal, sai sellega hakkama, et tuli oma urust välja ning hakkas, pea maas, mõnedele üsna kiiresti möödaminevatele meestele järele jooksma.

Tšobi osa, mida nimetatakse Zabesaks või Zabenzaks, avardub laiuti nagu väike, igast küljest tiheda kõrge pilliroога piiratud järv. Sellest paigast allpool on jõgi sada kuni sada kakskümmend jardi lai ning üsna sügav, nii et ta kunagi ei kuiva sedavõrd, et sealt saaks jalgsi läbi minna. Mõnedesse kohtadesse, kus pilliroost paistab läbi vastaskallas, on makoloolod rajanud külad, et pidada silmas oma vaenlasi matabeelesid. Käisime järgemööda kõigis neis külades sees ja leidsime, et siin, nagu igal pool mujalgi makoloolode maal, oli meie saabumisele eelnenud käsk: «Naket (doktorit) ei tohi lasta nälgida.»

Tšobi kaldad, niisamuti kui Zouga kaldadki, koosnevad pehmest nõrglubjakivist ja jõgi on uuristanud endale sellesse sügava järsukaldalise sängi. Seal, kus kaldad on kõrged, näiteks kohal, kus meie vankrid seisid 1851. aastal, on nad kaetud suurepäraste puudega, mis on elukohaks tsetsekärbestele ning pakuvad varju metssigadele, sebradele, pühvlitele, elevantidele ja mitmesugustele antiloopidele.

Puudest võib siin leida *Ficus indica* mitut vormi, helerohelist akaatsiat, uhkeid motsintseelasid ja küpressidega sarnanevaid igihaljaid motsourisid. Viimatinimetatud puu viljad olid nüüd valmis ja külaelanikud kostitasid meid paljude toitudega, mis olid valmistatud tema ilusatest roosadest ploomidest. Kõige enam kasutatakse neid meeldiva hapu joogi valmistamiseks. Motsintseela kasvab väga kõrgeks ja on suurepäraseks materjaliks kanuude valmistamisel. Vili on tal maitsev ning toitev, kuid niisamuti kui

paljudel selle maa metsikutel puuviljadel vajaks kultiveerimise teel selle puuvilja lihaosa suurendamist: praegu võtab peaaegu kõik enda alla viljaluu.

Tšobi jõgi oli nii käänuline, et iga tosina miili jooksul pöördus meie kurss kompassi kõikidesse kaartesse. Jõe ühe käänu juurest, mille kaldal asub Moremi küla, läksid mõned meist jala teise, peaaegu ida suunas asuva külani kuue tunniga, samal ajal katsid kahekordse kiirusega sõudvad kanuud vastava vahemaa kaheteistkümne tunni jooksul. Ja ehkki jõe sügavus on kõige madalama veeseisu puhul kolmteist kuni viisteist jalga ning ta on küllalt lai, et seal võiks sõita aurik, oleksid ta äkilised käänakud laevasõidule tõsiseks takistuseks. Kui see maa peaks saama kunagi tsiviliseerituks, siis oleks Tšobi sobivaks looduslikuks kanaliks.

Selleks et sõita Linjantist Tšobi ning Liambje ühinemiskohta, kulus meil nelikümmend kaks ja pool tundi. Seejuures sõuti kogu aeg kiirusega viis miili tunnis. Ühinemiskohal leidsime eest risti üle Liambje ulatuva amügdaloidse tammi.

See amügdaloid koos analami ning mesotüübiga sisaldab vees lahustuvaid ja pidevalt väljauhutavaid kristalle. Seetõttu on kivil niisugune välimus, nagu oleks ta üleni tõukudest uuristatud. Hämmastav on jälgida, kuidas üle nimetatud kaljude voolav vesi imeb endasse, ehkki tühiselt väikese, kuid siiski märgatava osa kivimeis sisalduvatest mineraalidest. Nimelt on kuni selle paigani Tšobi vesi tumedat, sambla värvust, siin aga muutub ta järsku heledaks. Kus iganes ka vee hele värvus annab tunnistust suurenenud mineraalidesisaldusest, seal võib märgata, et moskiitosid pole nii palju ja nad ei valmista kellelegi, välja arvatud vast äärmiselt kergesti ärrituvad inimesed, tõsisemat muret.

Tšobi ja Liambje ühinemiskohal asub suur saar Mparia. Ta koosneb trapist (seoliit, arvatavasti mesotüüp), mis on noorem kui sügav lubjakivikiht, kuhu Tšobi on endale sängi uuristanud, sest nende kokkupuutekohal on lubjakivi muutunud suhkrutaoliseks lubjapulbriks.

Nende kahe jõe tõelist ühinemiskohta on raske kindlaks määrata, kuna kumbki neist jaguneb seal mitmeks haruks. Kui siis lõpuks kogu veemass ühte sängi liitub, pakub ta inimesele, kes on elanud palju aastaid veetus lõunas, ebatavaliselt kaunist vaatepilti. Kaldalt ei suuda

isegi pärismaalase terav pilk eraldada, kas need kaks suurt saart, mis asuvad jõe ühinemiskohast mõni miil ida pool, on vastaskalda osa või ei.

Ühe põgenemise ajal, palju aastaid tagasi, kui praegune pealik Sekomi oli alles rinnalaps, meelitas Mparia saare makalaakade pealik bamangvaato suguharu mehed lahku nende naistest. Ta pettis mehed ühele nendest saartest, lubades viia neid üle Liambje. Pärast seda, kui naised meeste silme all nende Liambje julmade valitsejate poolt vangi olid võetud, jäeti mehed saatuse hooleks. Sekomi on oma elu eest tänu võlgu ühele bajejele, kes kaastundest väikese pealiku vastu andis ta emale võimaluse öö varjus põgeneda.

Ööbisime Mparia saarel makoloolode külas ning lahkusime seejärel Tšobist, pöörates vastassuunda ja hakates sõitma ülesvoolu mööda Liambjed.

19. novembril saabusime teistkordselt Sešekesse. See linn asub jõe põhjakaldal ja seal elab suur hulk makalaakasid, kes alluvad Moriantsanele, Sebituane naisevennale. Linnas elab rahvast erinevatest suguharudest ning iga suguharu inimestel on oma vanem, kuid kõikide nende üle valitsevad mõned makoloolod. Nende tegelikult despootlikku võimu pehmendab tunduvalt rida tavasid ning seadusi.

Keegi makalaaka tappis odaga ühele makoloolole kuuluva härja, ja kuna ta ei suutnud oda haavast välja tõmmata, saadi teada, et just tema oli härja tapja. Mees oli lootnud saada tapetud härja jagamisel hea noosi liha, sest Moriantsane oli tuntud oma helduse poolest igasuguse tema kätte sattunud toidu jagamisel. Et sundida süüalust trahvi maksma, seoti ta käed ja jalad kinni ning ta asetati päikese kätte. Kuid makalaaka eitas ikkagi oma süüd. Siis astus tema ema, veendunud oma poja süütuses, kõblas käes ette ja ähvardades teha põrmuks igaühe, kes peaks julgema teda takistada, päästis lahti poega kinnihoidvad köidikud ning talutas ta koju. Ja Moriantsane ei solvunud oma autoriteedi sellisest avalikust trotsimisest, vaid pöördus Sekeletu poole Linjantisse.

Kui ma olin siin koos Sekeletuga, toimus sündmus, mis näitas, et makoloolod polnud senini suutnud ise välja mõelda kurjategijate jaoks lihtsat karistust — sundida süüdlast tasuma tema poolt tekitatud kahju. Sešekesse oli tulnud keegi võõramaalane kaupa vahetama, üks maka-

laaka oli aga näpanud talt suure osa kraami. Kui varas üles leiti ja kinni võeti, tunnistas ta süü üles ning ütles, et ta on andnud asjad ühele mehele, kes oli juba ära läinud. Makoloolod sattusid marru mõttest, et niimoodi talitamine võõramaalasega kompromiteerib nende head nime. Harilik karistus, mida nad kasutavad niisugusel puhul, seisneb selles, et süüdlane visatakse jõkke. Kuid kuna see poleks kaupmehele kaotatud omandit tagasi andnud, murdsid nad pead, kuidas toimida. Selles asjas pöörduti minu poole ja ma lahendasin küsimuse, makstes kaupmehele tema kahju omast käest, vargale langetasin aga kohtuotsuse, mille järgi ta pidi kõplaga põllul töötades selle summa tasa teenima. Selle süsteemi rakendasid nad otsekohe ellu ja nüüd langetatakse vargale alati otsus, mille järgi ta peab kasvatama nii palju teravilja, et see oma hinnalt võrduks varastatud asjaga.

Bakveinidel on komme, et see neegrinaine, kes on varastanud midagi teise aiast, jääb oma jaost täiesti ilma — tema aed läheb sellele, kellele ta on kahju sünnitanud.

Maa selles osas pole inimestel üldist puhkepäeva, peale päeva, mis järgneb noorkuu taevasse ilmumisele. Sel päeval hoiduvad inimesed põllul töötamast.

Mustadel suguharudel, kes elavad väljaspool betšuaanide maa piire, on huvitav tava. Nende suguharude inimesed valvavad hoolega noorkuu ilmumist ja kui nad pärast seda, kui päike on vajunud madalale läände, märkavad taevas kuu nõrku piirjooni, lasevad nad kuuldavale kisa: «Kua!» ning hakkavad valjul häälel kuu poole palvetama. Minu inimesed kisasid sellisel puhul: «Olgu edukas meie reis koos valge mehega! Hukkugu meie vaenlased, aga Nake lapsed saagu rikkaks! Olgu tal palju liha reisi ajal!» jne., jne.

Veidi paranenud tugevast palavikuhoost, mis sellest saadik, kui me Moremi küla juures üle Tšobi tulime, ikka veel jätkas minu vaevamist, seadsin ennast valmis reisiks mööda jõge üles, ning saatsin eespool asuvatesse küladesse välja käskjalad, et meid varustataks toiduga. Võtsime kaasa neli Sekeletule kuuluvat elevandikihva, et oleks võimalik näha, missugune vahe on hindadel portugallaste turul, kuhu me lootsime välja jõuda, ning valgete kaupmeeste turul lõunas. Moriantsane varustas meid hästi mee, piima ning lihaga.

Vihmad alles algasid selles piirkonnas. Ja ehkki vihmavalinguid oli olnud küllalt tolmu kinnilöömiseks, ei põhjustanud see veetõusu jões. Sellest hoolimata ei olnud jõe sügavaveeline osa kusagil kitsam kui kolmsada jardi.

Meie edasiliikumine mööda jõge üles oli väga aeglane, sest et me ootasime vastaskaldal asuvatest küladest toidumoona. Oleksime saanud hakkama palju vähemaga, kuid minu makoloolo Pitsane teadis Sekeletu heldeid korraldusi ja polnud sugugi nõus neid surnud kirjatäheks jätma. Banjeeti külad hankisid meile suure hulga erepunaseid kaunu, mida hüüti «mosibe» ja mis kasvavad tohutu suure puu otsas. Nende seemneid sisaldav kude on veidi paksem punasest vahvlist. Süüakse just seda vilja liha. Selleks et ta oleks maitsvam, tuleb talle lisada mett.

Nendele kaunadele lisandus veel suur hulk ühe erilise *Strychnos*'e liigi vilju. Meie saame sellest taimest tugevat mürki strühniini, pähkleid sisaldava vilja liha on aga söödav. Ta on meeldivalt mahlakas, maitselt hapukasmagus. Vili ise sarnaneb tublisti suure kollase apelsiniga, kuid ta koor on väga tugev ja sisaldab samuti kui kividki suure annuse surmavat mürki. Mürgiseid osasid tunneb ära väga kibedast maitsest. Kogemata allaneelatud kivid tekitavad kõhus tugevat valu, kuid pole surmavad. Et hoiduda sellest ebameeldivusest, kuivatatakse vilja tulel, mille järel pehme osa on kergesti eraldatav mürgistest seemnekividest.

Toodi ka vilju, mida nimetati mobolaks ja mis olid palju paremad. Neil viljadel on üsna suure kivi ümber niisama palju pehmet osa kui harilikul datlil, ja ta puhastatakse kividest ning säilitatakse kottides samuti, kui seda tehakse datligagi. Mobola on magus, ta meenutab metsmaasikat, kuid on siiski veidi vänge. Vedasime neid puuvilju kuivatatuina kaasas mitusada miili.

Kõikidest siinsetest puuviljadest on parim mamošo (hommiku ema). Suuruselt on ta lähedane kreeka pähklile ja vastupidi enamikule metsikutele puuviljadele on ta kivi väike, mitte suurem kui datlil. Vilja lihakas osa on väga mahlane ja meenutab veidi akažuupirni, erinedes viimasest meeldiva hapuka maitse poolest.

Samasugused mamošo viljad kui siin puude otsas kasvavad Kalahari kõrbes rohttaimedel. Selliseid näiteid on veel mitu. Taimi, mida lõunas tuntakse põõsastena, võib

kohata põhja pool puu kujul. Koos laiuskraadi vähenemisega toimub järk-järgult üleminek rohttaimest põõsaks, põõsast väikeseks puuks ja seejärel suureks puuks. Ent ehkki mamošo, mobola ja mava viljad on väga sarnased, kerkib nende suhtes siiski küsimus, kas need põõsad ja puud on identsed. Niisugune küsimus tekib sellepärast, et ma leidsin ühe ning sama laiuskraadi all nii kääbustaimi kui suuri puid. Neil on teatav erinevus ka lehtedes ja nad kannavad vilju erinevatel aastaaegadel.

Kirjeldatavaks ajaks olid jõe kaldad muutunud kaunimaks kui enne. Ehkki vihma polnud veel küllaldaselt, rüütusid paljud puud juba rohelisse lehestikku. Nende värske haljus moodustas meeldiva kontrasti kirsisuurustest roosadest viljadest ülekülvatud motsouride ehk mojelade tumeda rohelusega.

Kuna vett oli jões vähemaks jäänud, hakkasid kärestikud tugevasti meie sõitu takistama. Kanuusid ei tohi kunagi lasta küljega vastu voolu pöörata — lamedapõhjalised nagu nad on, võivad nad otsekohe ümber minna ja kõik, mis seal sees leidub, vajub põhja. Pärismaalased käsitsevad aere suurepäraselt ja neil on sealjuures alati hea tuju. Vähimagi kõhkluseta hüppavad nad vette, kui on vaja hoida, et veekeeris kanuud ei haaraks või et ta vastu kive ei puruneks. Mitmes kohas oli üsna madal ja sõiduriistade juhtimine kivide vahel, mis asusid päris veepinna lähedal, nõudis suurt osavust ning jõudu. Keskosas oli jõgi muidugi sügavam, kuid paadimehed eelistasid hoiduda kaldale ligemale, kuna nad kartsid jõehobusid.

Jõe laius ulatub siin üle miili ja vesi voolab mööda kivist põhja kiiresti. Väga sügav on üksnes jõe keskmine, umbes kolmesaja jardi laiune vöönd, milles voolab tohutu suur veehulk. Kui see vesi kärestike ületamisel laiali valgub, on ta muidugi madal. Arvestades aga, et oli kuiva perioodi lõpp, millal sellised jõed nagu Oranje ei sisalda isegi viiendikku sellest veest, mis on Tšobis, on vahe põhjapoolsete ning lõunapoolsete jõgede vahel silmanähtav.

Kärestikud kujutavad endast tumepruunist trapist või paatunud liivakivist karideridu, mis kulgevad põiki üle jõe. Mõnes osas moodustavad need kivimid miilide ulatuses ühetasase kivise põhja, kus on üksikuid puudega kaetud saari. Koskedes, mis on märgitud kaardile, langeb vesi nelja kuni kuue jala kõrguselt. Kui kanuud kosest

üles juhitakse, kaob vöör mõneks hetkeks vee alla ja ammutab, enne kui kanuu üles jõuab, kenakese koguse vett. Seetõttu läks meil neil tõusudel palju biskviite rikki.

Kärestikukivide pind on kaetud lühikeste jäikade veetaimedega, mis veepinna alanemisel krõbedaiks kuivavad ning jalgade all krigisevad, just nagu sisaldaksid nad kiviainet. Need taimed nähtavasti murendavad kive, sest kohtades, kus kivid ulatuvad veest välja ega allu vee ning taimede toimele, on nad kaetud õhukese musta glasuurikihiga.

Kui me sõitsime kalda äärt mööda, jäid meie pea kohale puude kaugeleulatuvad oksad ja me nägime sageli kauneid turteltuvisid, kes istusid rahulikult oma pesades kohiseva jõevoolu kohal. Üks iibis oli teinud oma eluaseme kõrge kännu otsa. Sellel, kes on sõitnud 20° lõunalaiusest põhja pool asuvatel jõgedel, jäävad unustamatult meelde iibise vali ning järsk kiljumine «va-va-va» ja kalakulli läbilõikav häälitsus. Kui te kõnnite kaldal, siis järgneb teile kogu aeg pea kohal lendav *Charadrius caruncula* — üks liik rüüte, kõige tüütum «ühiskondlik indiviid». Ta teeb visalt katset hoiatada läheneva hädaohu eest kõiki loomi, kes teda iganes kuulda võivad. Häiresignaal «tink-tink-tink», mida teeb sellesama sugukonna teine liik *(Pluvialis armatus)*, meenutab nii tugevasti metalli heli, et seda lindu nimetatakse siin «setula-tsipi» ehk kõlksuv raud. Tiivanukkide küljes on tal umbes samasugused teravad kannused kui kukel jalgadel, kuid vaevalt pool tolli pikad. Sageli võib näha, kuidas see lind, täiesti teadlik oma eelisest, ajab taga valgekaelalist ronka, sundides suurt lindu isegi hirmu pärast karjuma. Viimatimainitud rüüt ongi seesama lind, kes on saanud tuntuks oma sõpruse tõttu Niiluse krokodilliga. Mr. St. John on näinud oma silmaga, kuidas see lind puhastas vastiku roomaja hambaid. Sageli võib teda näha nendelsamadel liivakallastel, kus asuvad krokodillidki, ja mõnikord näib, et ta istub krokodilli seljas. Isiklikult pole mul kunagi õnnestunud olla tunnistajaks sellisele vaatepildile, ehkki seda on kirjeldanud mitte ainult St. John, vaid ka Geoffrey St. Hilaire ja Herodotos.

Kuidas sellega ka on, kuid ükski neist autoreist ei teadnud seda, mida teadis minu pea-paadimees Mašauana, kes pidas kanuu kinni ja ütles meile, et vesikilpkonn, kes oli püüdnud järsust kaldast üles munele ronida, kuid oli kuk-

kunud selili ning sattus seetõttu meie saagiks, on ilmtingimata heaks endeks meie reisile.

Ürgmetsades, mis laiuvad Liambje kummalgi kaljusel kaldal, võis näha mitmeid uusi linde. Mõned neist laulavad meeldivalt. Seda aga ei saa öelda selle maa väikeste rohelise kehasulestiku ning kollaste tiibadega papagoide rämeda kisa kohta. Siin on ka palju läikivmusti kangurlinde kollakaspruuni vöödiga tiivanukkidel.

Siin nägime esmakordselt üht väikest toredat linnukest, kes ise on värvuselt tumesinine, kuid kelle saba ning tiivad on šokolaadpruunid. Tema kaks sabasulge ulatuvad kuus tolli kaugemale kui teised. Nägime ka väikesi, väga vilkaid musta-valgekirjuid linnukesi, kes hoiduvad alati kuue- või kaheksaliikmelistesse parvedesse. Oli palju igasuguseid teisigi linde, kuid käsiraamatute puudumise tõttu ei suutnud ma otsustada, kas nad olid varem tuntud või ei.

Jõe kaldail eluneb põldpüüsid ning pärlkanu. Igal kuivanud puul või kivil võib näha ujulestadega varustatud siugkaellinde. Suure osa päevast istuvad nad vee kohal kõige palavama päikese käes, aeg-ajalt ainult sirutades ennast ja lehvitades tiibu. Vahel võib näha, kuidas nad sukelduvad vette ja püüavad kalu. Kui nad ringi ujuvad, on nende kehad nii palju vee all, et nähtavale jäävad ainult kaelad. Nad hangivad endale toitu peamiselt öösiti. Kui päike hakkab läände kalduma, lendavad nad tervete gruppidena oma puhkekohtadest kalapüügipaikadesse. Kui seda lindu haavata, on teda väga raske kätte saada. Ta on suur meister sukeldumises — kaob vee alla ja ilmub ootamatult pinnale erinevates kohtades nii vilkalt, et isegi kõige kogenumad sõudjad suudavad teda harva kätte saada. Siugkaellinnul on tagakeha tugevasti pikenenud ja paindlik, nii et lind võib teda kasutada kord kui rooli ujumisel, kord aga kui tuge, mis võimaldab tal tõusta nii palju vee kohale, et ta saab vabalt tiibu lehvitada. Selle lisandi abil võib lind momentaanselt veest õhku tõusta.

Sageli võib näha siin puudel ilusat valge pea ning kaelaga ja šokolaadpruuni keresulestikuga kalakulli. Ta küüniste ohvriks langenud surnud kala lamab tihti siinsamas. Kõige sagedamini satub tema küünistesse üks teatav röövkala, mis on viisteist kuni kaheksateist tolli pikk, tüse, helekollast värvust ja üleni täppide ning vöötidega kaetud. Aukartustäratav arv ogasid, millega ta on varustatud, ja teravad, suust väljaulatuvad hambad teevad kalamees-

tele hirmu, sest ta kasutab neid oskuslikult. Üks niisugune kala, kelle me leidsime surnuna, oli enda ise tapnud, kugistades alla teise, kes osutus liiga suureks tema neelu ja mao jaoks, kuid keda ta polnud suutnud ka välja oksendada.

Kalakull tapab alati rohkem, kui ta suudab süüa. Harilikult sööb ta ära kala seljaosa, jättes ülejäänu barotsedele, kes märgates teisel kaldal lindude poolt mahajäetud pala, sageli sõidavad sellele üle jõe järele. Ent kalakull pole alati nii helde. Nagu ma ise Zouga jõel nägin, röövib ta vahel ära pelikani saagi. Liueldes õhus ja nähes, kuidas see suur ning rumal lind all kalu püüab, valvab kull, kuni pelikani kurgualusesse kotti jõuab paras kala. Siis sööstab kull alla, mitte väga kiiresti, kuid tiibadega tugevat mühinat tekitades. Pelikan tõstab pea ning nähes lähenevat kulli ja arvates, et ta nüüdsama tapetakse, ajab suu laiali, röökides kogu kõrist «Appi!». Pelikani pärani avatud suust haarab kull momentaanselt kala ära. Pelikan aga ei lenda seejärel minema, vaid jätkab püüki. Ehmatusest unustab ta arvatavasti, et tal juba oli midagi püütud.

Üks ründisuurune, mošeebaks hüütud kala liugleb selleks, et läheneva inimese eest minema lipsata, sageli mitu jardi mööda veepinda. Nagu lendkaladki kasutab ta selleks rinnauimi, kuid täiesti õhku ei tõuse ta siiski kunagi. See on ennemini rida hüppeid mööda veepinda, mida ta sooritab uimede abil. Mošeeba ei kasva suureks.

Vee kohal längus puuokstel istub ennast päikese paistel soojendades palju iguaane (mpulusid). Meie lähenemisel sulpsavad nad jõkke. Toiduna hinnatakse neid väga, sest neil on õrn tarretisetaoline liha. Pea-paadimehel, kes asub kanuu ninas, on sellisteks puhkudeks alati käepärast kerge viskoda ja enne kui iguaanid jõuavad tema eest ära lipsata, torkab ta nad oda otsa. Nii iguaane kui suuri krokodille, kes libisesid kaldalt alla ja kadusid raske prantsatusega vette, kui meie kanuud ootamatult jõe käänu takka välja ilmusid, kohtasime igal sammul.

Katima-Molelost Nametani kohatavate kärestike vahel on mitu viieteist kuni kahekümne miili pikkust sügavaveelist vaiksevoolulist jõeosa. Neis kohtades elunesid jõehobukarjad. Märkasime kaldal igal pool suuri lohke, mis need loomad olid sinna vajutanud, kui nad olid väljunud ööseks kaldale sööma. Tagasiteel jõe juurde juhinduvad nad haistmisest, seetõttu ei suuda nad pärast kestvaid

vihmu määrata, kus pool jõgi asub, ning seisavad sageli kaua aega segaduses paigal. Sellistel puhkudel kasutavad jahimehed nende abitust oma kasuks.

Jõehobude arvu kohta karjas pole võimalik kindlat otsust teha, sest päeval on nad peaaegu kogu aeg vee all. Kuid kuna neil on vaja iga mõne minuti järel veepinnale hingama ilmuda, võib selle põhjal, kuidas nende pead üksteise järel pinnale kerkivad, saada siiski ligilähedase ettekujutuse karja suurusest. Jõehobud eelistavad vaikseid sügavaveelisi jõeosi, kuna kiirevoolulisemates kohtades kannab vool neid alla ja nad peavad tagasitulekuks kulutama palju jõudu, selliste pingutuste sagedane kordamine segab aga neid andumast oma tavalisele suikumisele. Päeval on jõehobud alati poolunes, ja ehkki sel ajal nende silmad on lahti, pööravad nad väga vähe tähelepanu kõigele, mis nende ümber toimub. Isaste jõehobude röhkimist võib kuulda miili kaugusele. Kui mu paat kord sõitis üle ühest põhjas olevast haavatud jõehobust, kuulsin ma selgesti, kuidas ta korraks röhkis, ehkki oli üleni vee all.

Kui noored jõehobud on alles väga väikesed, istuvad nad emalooma kaelal ja väike pea on esimene, mis ilmub veepinnale. Senikaua kui väike jõehobu on alles ema hoolitsuse all, tõuseb see, teades noorlooma sagedamat hingamistarvidust, veepinnale tavalisest tihedamini. Londa jõgedes, kus jõehobusid ähvardab tulistamisoht rohkem kui siin, muutuvad nad kogenenumaiks: sel ajal kui Sambesis elunevad jõehobud tõstavad oma pea väljahingamisel kõrgele vee kohale, eelistavad Londa jõehobud hoida oma nina veetaimede vahel ja hingata nii tasa, et kui just kaldal poleks näha nende jalajälgi, ei tekiks mõtetki nende leidumisest jões.

NELJATEISTKÜMNES PEATÜKK

Maa muutub veelgi kaunimaks. — Päeva veetmine. — Gonje kosk ja inimesed. — Makoloolode röövretk. — Elanikkonna viisakus ja heldus. — Vihmad. — Mesilasenäpid ning muud linnud. — Mageveekäsnad. — Vool. — Libontas saab mees surma lõvihammustusest. — Õõpeatuse korraldamine reisi ajal. — Toiduvalmistamine ja pesemine. — Liha rohkus. — Mitmesugused linnuliigid. — Veelinnud. — Egiptuse haned. — Krokodillid. — Üks minu inimesi pääseb vaevu surmast. — Ebausk krokodilli suhtes. — Suured metsloomad. — Püssi-arstim. — Pühapäev. — Laululinnud. — Metsikud puuviljad. — Rohelised tuvid. — Kalaparved. — Jõehobud.

30. november 1853. a. Gonje kose juures. Vihma pole siin olnud ja seepärast on äärmiselt palav. Puud on oma kõige haljamas lehestikus ja maastikku kaunistab suur hulk lilli, kuid kuumus on nii suur, et keskpäeval kõik lehed veepuudusest longu langevad ja näivad närbunuina. Kui ka edaspidi loodus on niisama ilus, kui ta oli viimase nelja laiuskraadi all, on see tõepoolest kaunis maa.

Olime kõik reisist tublisti roidunud. Õhk on ühteviisi lämmatav nii päikese käes kui varjus. Aurumine jõest on nähtavasti väga tugev. Mul oli selline tunne, nagu oleks üldine ülespoole tõusev aurumisvool haaranud kaasa ka kõik organismi mahlad. Kaotatud vee taastamiseks tuli juua uskumatult palju.

Meie tavaline päev kujuneb järgmiselt: tõuseme veidi enne kella viit, siis kui vaevalt hakkab koitma. Niikaua kui mina riietun, on kohv valmis. Valan endale plekkkruusi täis, ülejäänud annan teekaaslastele, kes koos minuga joovad suure mõnuga seda kosutavat jooki. Senikaua kui grupivanemad kohvi joovad, laadivad teenijad kraami kanuudesse. See kõik on varsti valmis ja me istume sisse. Järgmised kaks tundi on jõge mööda sõudmisel kogu päevast kõige meeldivamad.

Mehed sõuavad väga energiliselt. Barotsedel, kes on harilikult paadimeesteks, on hästiarenenud rinnakorv ja võimsad õlad, alajäsemed seevastu on neil keskpärased. Et üksluist tööd kergendada, hakkavad sõudjad sageli vastastikku valjusti üksteist näägutama. Umbes kell üksteist läheme kaldale ja sööme biskviite meega või liha, mis mõnikord jääb järele eelmisest õhtusöögist. Peale joome vett.

Pärast tunniajalist puhkust istume taas paatidesse ja poeme päikesevarju alla. Kuumus mõjub rammestavalt. Päikese eest kaitsmata meestel voolab ojana higi ja päeva teisel poolel hakkavad nad, just nagu mahajäänud kanuude järeleootamiseks, aeg-ajalt peatusi tegema. Ööbimispaiga valime välja paar tundi enne loojangut ja kuna me oleme tublisti väsinud, seame endid mõnutundega puhkama. Kui meil ei ole õnnestunud mõnd looma maha lasta, koosneb meil õhtusöök jällegi kohvist biskviitidega ja viilukast maisi- või sorgojahust küpsetatud leivast. Hea jahiõnne puhul keedame endile katlatäie liha. Liha lõigatakse pikkadeks ribadeks, asetatakse katlasse ja valatakse veega üle. Kui katel kuivaks keeb, on siinse arusaamise järgi toit valmis.

Gonje kose juures kannavad mehed kanuusid mööda maad. Selleks kasutavad nad diagonaalselt kokkuseotud teibaid. Teibad võetakse õlule ja südil sammul ning heatujuliselt sooritavad nad kiiresti selle matka. Kõige tühisemagi nalja peale pahvatab kogu seltskond naerma. Siin, nagu igal pool mujalgi, meeldis pärismaalastele projektsioonilaternaga piltide näitamine.

Gonje kosk ei ole tekkinud mitte nii nagu Niagara — kaljuseina järkjärgulisest kulumisest ja taandumisest, vaid kujutab endast kaljulõhet. Allpool on jõgi mitme miili ulatuses aheldatud kitsasse sängi, mis pole üle saja jardi lai. Vesi kihutab kohinal alla, luues ettekujutuse tohutu suurtest üha uuesti ja uuesti üksteisest ületormavatest veemassidest. Ka kõige kogenumal ujujal käiks üle jõu hoida ennast selle metsiku voolu pinnal. Suurvee ajal tõuseb jõgi selles kohas vertikaalsuunas viiskümmend kuni kuuskümmend jalga.

Ülalpool asuvad saared on kaetud ilusa rohelusega. Kose kohale ulatuvalt kaljult avanev vaatepilt on ilusaim, mis ma olen eales näinud.

Kuni Nametani ei juhtunud meie teel midagi märkimis-

väärset. Seal kuulsime, et üks rühm makoloolosid Lerimo juhtimisel oli sooritanud röövretke mööda Libat üles, just meie kavatsetavas liikumissuunas. See käis risti vastu Sekeletu rahuarmastavale poliitikale põhjapoolsete suguharude suhtes ja Pitsane, minu meeste vanem, viis röövretke sooritajaile käsu varustada meid kingitustega nendesamade pealikute jaoks, kelle juures nad olid riisumas käinud.

Kui me jõudsime Litofesse, kuulsime, et kavatsusel oli uus röövkäik. Läkitasin ette käsu saata kokkukogunenud väeosa otsekohe laiali.

On üsna ohtlik minna seda teed, kus on liikunud röövlijõuk, kelle liikmed kuuluvad samasse suguharusse, kuhu kuulub teie saatjaskondki. Kuid meie mehed olid heas tujus ja paljud vabatahtlikud avaldasid soovi meiega liituda. Pidasime siiski rangelt kinni Sekeletu juhenditest ja ütlesime kõigile pakkujaile ära.

Igas külas varustati meid väga heldelt toidumoonaga. Peale härgade anti meile veel nii palju liha, piima ja võid, et me polnud suutelised kõike seda oma paatidesse ära mahutama. Sealses orus annavad lehmad palju rohkem piima, kui elanikkond jõuab ära tarvitada, ja nad kõik, nii mehed kui naised, tõid meile sellisel hulgal võid, et edasisõidul jätkus seda kõikide mu inimeste jaoks. Naha võidmine takistab liigset aurumist ning nii päikese käes kui varjus toimib samuti kui riietus.

Siinsete külade elanikud teevad oma kingitused alati väga delikaatsel kombel. Kui nad näiteks kingivad härja, lausub kinkija tavaliselt: «Siin on teile väike tükike leiba!» Seda oli väga meeldiv kuulda eriti seetõttu, et ma olin harjunud betšuaanidega, kes toovad kingituseks haletsusväärse kitse, ise aga karjuvad suurustades: «Siin on teile härg!»

Naised saatsid meid siin järjekindlalt oma kilavate lauludega, kiites mind igati. Seda nimetatakse neil «äiutamiseks». Ning ehkki ma sageli palusin neid selle asemel, et tituleerida mind «suureks isandaks» või «suureks lõviks», kasutada midagi tagasihoidlikumat, oli nende soov mind austada niivõrd siiras, et nende vaeste olevuste poolt väljendatud edusoovid ei saanud jätta mind ükskõikseks.

Sel ajal, kui me olime Nalieles, algasid seal vihmad. See toimus palju hiljem kui tavaliselt. Ehkki Barotse orus on vihm samuti vajalik kui mujalgi, ei tunne sealne elanik-

kond kunagi toidupuudust. Paduvihmad mõjuvad värskendavalt, kuid atmosfäär jääb ikkagi kuumaks ning lämmatavaks. Termomeeter näitas jahedas onnis 84° (28,9° C), kui aga väljast õhku juurde pääses, tõusis temperatuur otsekohe üle 90° (32,2° C).

Uus palavikuhoog tegi mu väga nõrgaks. Kuid kuna ma olen juba tüdinud rääkimast oma palavikuhoogudest ja pole ise kunagi armastanud lugeda reisikirjeldusi, kus on palju juttu rändurite haigusest, püüan edaspidi sel teemal olla hästi napisõnaline.

Siit saatsime tagasi Sekeletu kanuud ja saime Mpololt laenuks uued. Vastavalt pealiku käsule varustati meid veel kaheksa sõiduhärjaga ning seitsme härjaga toidu jaoks. Viimastest olid mõned määratud meile endile, teised aga kingitusteks balonda pealikuile.

Saadetuna parimatest soovidest meie ekspeditsiooni edukaks kordaminekuks ja lootustest, et me nende juurde tagasi pöördume koos valgete kaupmeestega, lahkusime Nalielest ja alustasime uuesti sõitu jõge mööda üles. Ehkki vihmad olid orus alles alanud, hakkas vesi jões tõusma.

Jõe kaldad on madalad, kuid täiesti püstloodsed, laugjalt tõusvaid kaldaid esineb harva. Madala veeseisu puhul ulatuvad nad nelja kuni kaheksa jala kõrgusele, mistõttu jõgi meenutab välimuselt tublisti kanalit. Mõnes kohas koosnevad kaldad valkjast sitkest savist, millesse on segunenud musta savi ning saviliiva, paiguti aga lihtsalt puhta liiva kihte. Sedamööda, kuidas vesi jões tõuseb, hakkab ta lõhkuma üht või teist kallast, uuristab kaldajärsaku läbi ja moodustab uue jõekanali. Sel ajal kui me kalda ääres sõitsime, varisesid alt tühjaks uhutud kaldaosad sageli vette, tekitades samasuguse plartsatuse kui krokodillid, kui nad jõkke viskuvad.

Need püstloodsed kaldad on armastatud pesitsemispaigaks nägusatele mesilasenäppidele (*Merops apiaster* ja *M. bullockoedes* Smith), kes armastavad elada ühistutena. Järsak on kirju sadadest avaustest, mis viivad nende pesadesse. Iga pesa asub teisest umbes jala kaugusel. Kui me neist mööda sõidame, väljuvad mesilasenäpid oma peiduurkaist ning tiirutavad suurte parvedena meie pea kohal.

Peaaegu iga saja jardi järel võib kohata tähnilist jäälindu, kes teeb endale pesa samasugustesse kohtadesse. Karjapoisid kaevavad nende pesad lahti, et saada kätte poegi. Tihti võib näha, kuidas see või siis üks teine, veelgi

ilusam, sinise ja oranži sulestikuga jäälind kalda ääres noolkiirelt vette saagi järele sööstab.

Esineb veel kolmas jäälinnuliik. See on tuvisuurune ja kiltkivi värvi, kuid teda võib kohata harvemini kui esimesi kaht.

Lisaks neile on siinsete jõepervede asukaks veel kaldapääsuke, kes samuti armastab oma pesakonda üles kasvatada ühistutena elades. Kaldapääsukesed ei lahku maa sellest osast kunagi. Südatalvel, sel ajal kui pääsukesed, kellest tuleb juttu tagapool, sooritavad oma talvist rännet, võib näha, kuidas kaldapääsukesed siin oma sulestikku kohendavad. Oranje jõel nägin ma kaldapääsukesi talviste külmade ajal. Sellest kõigest võib päris kindlasti järeldada, et nad kunagi neist paigust ära ei lenda.

Pilliroos, mis äärestab siin-seal kaldaid, esineb mageveekäsna. Nad on kõvad ning haprad ja asuvad harilikult roo ümber veepinna ligidal. Neis leidub hulgaliselt väikesi ümmargusi terakesi.

Jõe voolukiirus on siin viis miili tunnis. Veepinnal ujus pilliroo ja kõdunevate taimede tuustakuid. Jõeveel oli teatav kollakasroheline varjund, veidi tumedam tavalisest. Kollakasroheline varjund tulenes suurest liivahulgast, mida suurvesi igal aastal ühest kohast teise ümberpaiknevailt madalikelt ning tühjaks uuristatud ja allavarisevatest kallastest ära uhtus. Kui jõe vett klaasnõus seista lasta, piisab kümnest sekundist, et põhja tekiks sete.

Seda aastaaega peetakse õigusega tervisele kahjulikuks. Kui me kord tükk aega ootasime mahajäänud kanuusid ja ma ei kavatsenud kaldale minna, ütles mu pea-paadimees Mašauana mulle, et ma kunagi ei jääks kauaks paati, kui vool kannab alla nii palju taimi.

17. detsember. Libontas. Vastavalt Sekeletu korraldusele kogusime rasva ja või andamit, mis oli määratud kingituseks balonda pealikutele. Seetõttu tegime siin mõnepäevase peatuse. Nagu see tavaliselt on enne vihmade algust, möllas ka nüüd troopikapalavik ja levis silmahaigus. Mõnedele minu inimestest, samuti ka Libonta inimestele, läks vaja arstiabi.

Palju pahandusi tekitas siin elanikele üks lõvi. Ent kui mindi teda maha nottima, said kaks meest raskesti haavata. Selle looma lõugade hiigeljõu tõendiks jäi ühe mehe täielikult purustatud reieluu, teine pärismaalane aga suri hammustuse tagajärjel tekkinud põletikku.

Libonta on makoloolode viimane linn. Eespool on veel mõned karjaaiad ja väikesed külakesed, teisel pool neid aga laiub kuni Londani ehk Lundani välja asustamata ala. Niisamuti kui teisedki külad Barotse orus, asub Libonta künkal, kuid siin ulatuvad puudega kaetud orunõlvad juba jõele ligemale. Küla ise kuulub Sebituane kahele peanaisele, kes kostitasid meid ühe härjaga ja palju muu toiduga.

Enne kui lõpetada jutt neist küladest üldse, tuleb öelda üht-teist selle kohta, kuidas me oma ööbimist korraldasime. Otsekohe pärast maabumist lõikasid mõned meestest minu aseme jaoks veidi rohtu, Mašauana aga seadis püsti telgi tugipuud. Nendel keppidel kantakse päeval kraami, niisamuti kui seda teevad pärismaalased Indias. Vahe on ainult selles, et siin ei ripu kandam pika köie otsas, vaid kinnitatakse kandekeppide otste ligemale. Ase on valmis. Mõlemale poole laotakse rida kaste, seejärel seatakse kõige selle kohale üles telk. Neli-viis jalga telgist eemale tehakse keskne ehk kotla lõke. Puud lõkke jaoks varub mees, kes täidab heeroldi kohuseid ja kes saab endale selle eest tasuks kõikide meie poolt tapetud härgade ja metsloomade pead.

Iga mees peab vastavalt oma auastmele asuma rangelt kindlaksmääratud kohal. Kaks makoloolot asuvad kogu reisi ajal, nii magamisel kui söömisel, üks paremal, teine vasakul pool minu kõrval. Vaevalt olen ma läinud oma telki, kui pea-paadimees Mašauana korraldab endale aseme telgi sissekäigu ette, ülejäänud aga grupeeruvad suguharude kaupa mitmesse väikesesse rühma ja löövad tule ümber üles oma varjualused. Nende ette jäetakse hobuserauakujuline vaba ruum, kuhu aetakse kari. Tuld püütakse hoida kogu öö, sest ta julgustab härgi.

Varjualused püstitatakse järgmiselt: algul seatakse veidi kaldu üles kaks hargnevate otstega tugevat latti. Nendele asetatakse horisontaalselt kolmas. Siis torgatakse maasse suur hulk oksi, mille ladvad painutatakse ülemise horisontaallatini ja seotakse selle külge kooreribadega kinni. Okstele asetatakse nii palju rohtu, et see võiks vihmavee kõrvale juhtida ja varjualune ongi valmis. Kõik nad on avatud nende ees asuva lõkke poole ning tagaküljest kaitstud metsloomade eest. Vähem kui tunni jooksul oleme alati juba katuse all. Kogu reisi kestel polnud meil kunagi puudust rohust.

Öösel, kui kuu, mis Aafrikas on eriti hele, valgustab ümberringi magavaid mehi ja loomi nende mitmesugustes poosides, pakub meie laager väga maalilist pilti. Kuuvalgel ööl pole vaja metsloomi karta, mistõttu lõket ei valvata ja tuli peaaegu kustub. Ja kuna pole ka näljaseid koeri, kes hulguksid magajate vahel ja pistaksid vaikselt nahka vaeste poiste tekid (milleks paremal juhul on räpased loomanahad), nii nagu seda vahel juhtub külades — valitseb siin kõige täiuslikum rahu.

Toitu valmistatakse harilikult pärismaalaste kombel. Selles pole midagi halba, kuna nad enne selle töö juurde asumist pesevad alati hoolikalt söögiõusid, katlaid ja oma käsi. Vahel tehakse toidukeetmises minu soovitusel mõningaid muudatusi ja siis arvavad pärismaalased, et nad oskavad juba valgete kombel toitu valmistada. Toidu keetja saab endale selle osa, mis jääb katlasse, seepärast püüavad kõik olla kokkadeks.

Õpetasin mõned neist mu särke pesema ja nad said sellega väga hästi hakkama, ehkki nende õpetaja ise kunagi seda tööd hästi ära ei õppinud. Sagedane pesuvahetamine ja teki tuulutamine päikese käes võimaldas mul sõita suuremate mugavustega, kui oleks võinud loota. Lapsepõlves omandatud täpsed puhtuse hoidmise nõuded, mida mu ema oli minus kasvatanud, aitasid säilitada nende inimeste austust euroopa kommete vastu. On küsitav, kas nad peavad lugu ka niisugusest eurooplasest, kes ise laskub metslase tasemele.

Teisel pool asustatud ala piiri leidsime maa, kus oli rikkalikult kõikvõimalikke loomi. Üsna jõe ligidal võib kohata kuni kolmekümmend linnuliiki. Suurveega ujuvad mööda Liambjed, niisamuti kui mööda Niilustki, alla sajad iibised *(Ibis religiosa)*. Jõe kohal lendavad veel, oma kolmsada lindu parves, suured valged pelikanid. Nad looklevad hanereas pika, tõusva ning vajuva ahelana. Nende järel lendavad pilvena üle pea mustad linnud, keda hüütakse «linongolo» *(Anastomus lamelligerus)* ja kes toituvad teokodadest. Lisaks nendele esineb loendamatul hulgal rüüte, neppe, suuri koovitajaid ja haigruid.

Peale eelnimetatud tavaliste lindude võib siin kohata veel mõningaid omapäraseid linnuliike. Sageli võib näha ilusate valgete väikehüüpide parvi *(Ardetta)*, kes alati paiknevad suurte pühvlikarjade läheduses ja kui loomad jooksevad teise kohta, saadavad neid lennates. «Kalaks»

hüütav lind *(Textor erythrorhynchus)* on seevastu suurepärane ratsutaja ning istub tuhatnelja kihutava looma turjal täiesti kindlalt. Huvitavad on veel käärnokad. Päeval liivarannal istudes pakuvad need pigimusta keresulestiku, valge rinna ning punase nokaga linnud täieliku mugavuse ja rahu pilti. Nende pesadeks on väikesed luiteisse tehtud süvendid, kusjuures see lind ei tee vähimatki katset oma pesa maskeerida. Käärnokad valvavad rangelt oma pesi ja kihutavad munade juurest minema nii marabud kui rongad. Nad teevad, nagu tahaksid lüüa oma vaenlast nokaga pähe. Kui nende pesale läheneb inimene, muudavad nad taktikat, teesklevad lonkamist ja lasevad tiiva sorakile, samuti nagu talitavad sellistel puhkudel kiivitaja ning jaanalind. Nende ülanokk on palju lühem kui alumine. Kui see lind veepinnal ujub, on tema paberinoana õhuke alanokk vees ja kühveldab sealt välja kõik ettesattuvad väikesed putukad. Tal on väga pikad tiivad ja ta lendab kergesti.

Siin on veel palju majesteetlikke ilusaid flamingosid ja numiidia kurgi ehk demoiselle'isid. Kui mõned niisugused kured, kes on kodustatud Valitsuse Maja juures Kaplinnas, lendavad sammaste otsa, on nad kõige suurepärasemaks kaunistuseks sellele imposantsele ehitisele. Peale numiidia kurgede esineb veel kaht liiki kurgi, üks neist on helesinine, teine samuti sinine, kuid valge kaelaga. Siin on ka palju igasuguses suuruses kajakaid.

Naaskelnokal, väikesel kaunil soolinnul on jalad nii pikad, et näib, nagu seisaks ta karkude otsas. Tema nokk näib olevat viltu küljele või üles. Alati võib teda näha sumamas madalas vees, kus ta püüab põhjast väikesi libedaid putukaid. Noka eriline kuju võimaldab tal neid liivast kergesti kätte saada. Toiduotsimise ajaks torkab ta pea vette, tõstab siis kiiresti üles ning neelab tabatud putuka või vingerdava ussi vilkalt alla.

Just nagu jalutades vee peal jookseb siia-sinna mööda veepinda *Parra africana* ning püüab samuti putukaid. Tal on väga pikad peened jalad ja erakordselt pikad varbad, mistõttu ta võib seista vees ujuvatel lootose lehtedel ja muudel veetaimedel. Kui ta seisab lootose lehel, mille läbimõõt on viis tolli, toimib tema pikkade varvaste all olev pind samal põhimõttel kui lumeräätsad ja seetõttu ei vaju ta kunagi vee alla. Nii hangib see lind oma toitu mitte ujudes või lennates, vaid vee peal käies.

Neil veelindudel, kellel toidu hankimine nõuab teatavat sihtimist või liigutust ühes suunas, nagu näiteks haigrul või nepil, on nokk täiesti sirge. Neil aga, kel on tegemist mingi kõva ainega, kes purustavad näiteks limusekarpe, on nokad kergelt kõveras, et hoop ei kanduks otseselt pealuule üle.

Barotse orus on palju suuri musti hanesid *(Anser leucogaster* ja *A. melanogaster).* Aeglaselt paterdavad nad kõikjal ja otsivad endile toitu. Tiivanukil on neil nagu rüüdilgi mustad jätked, mis on niisama tugevad kui kuke kannused. Ent haned kasutavad neid ainult poegi kaitstes. Pesadeks valivad haned endile termiitide kuhikud. Hanede munemise perioodil korjavad barotsed määratu palju mune. Esineb veel kaks haneliiki, veidi väiksemad kui eelnimetatud, kuid maitselt paremad. Üks neist — egituse hani *(Vulpanser)* — ei suuda veepinnalt lendu tõusta ja suurvee ajal neid tapetakse väga palju, kusjuures nende peale peetakse jahti paatides. Kolmandal liigil on nokal eriline kühm. Hanesid ning kolme liiki parte on nii palju, et kogu Liambje neist kubiseb. Kord tuli meie kanuu üsna ligidale kaldale, kus neid istus suur parv. Piisas ainult kahest lasust, et kindlustada õhtusöök kogu meie reisiseltskonnale — saime seitseteistkümmend hane ja parti. Pole siis ime, et barotsed alati oma maad taga igatsevad nagu iisraeli rahvas Egiptuse lihapotte. Kõige vaesemalgi neist on sedavõrd palju oma aia saadusi, metsikuid puuvilju ning kala, et nende lapsed, kes on võetud makoloolode juurde teenima — makoloolod aga söövad üks kord päevas — tulevad koju tagasi kõhnadena.

Mõned meie inimestest ratsutasid härgade seljas kallast mööda, teised sõitsid kanuudes, kuid edasijõudmise kiiruse määrajaks olid maad mööda minejad. Kaldal liikujate edasipääs oli suure hulga eralduvate ning taas Liambjega ühinevate jõeharude tõttu väga raske. Nad olid sunnitud kas ootama senikaua, kui me nad üle viisime, või püüdma neist ringi mööda minna.

Siin on väga palju krokodille ja selles jões on nad verejanulisemad kui mõnes teises. Sešekes ja teistes linnades röövivad krokodillid igal aastal palju lapsi, sest kui lapsed laskuvad kaldast alla vett võtma, tahavad nad hädaohust hoolimata ilmtingimata vee ääres veidi mängida. Pärismaalased jutustavad, et see roomaja annab oma ohvrile alati algul sabahoobi ja alles siis tassib ta vette

ning uputab. Kui krokodillid on vees saaki varitsemas, ei ole neid kunagi näha. Nende läbi hukkub ka palju vasikaid ja väga harva suudab lehmakari Sešeke lähedal ilma kaotusteta üle jõe ujuda. Pärast seda, kui krokodill haaras ühel meie mehel reiest kinni ja tiris ta vee alla, ei saa ma kunagi ilma jubedusvärinata vaadata, kuidas mehed hakkavad üle jõeharu ujuma. See mees, tõsi küll, säilitas, nagu suurem osa pärismaalasi kriitilistes olukordades, täielikult külma vere, ja kui krokodill oli ta põhja vedanud, lõi kaasasoleva väikese hambulise oda elajale õlga. Valu pärast vääneldes laskis krokodill mehe lahti ja see ujus pinnale, sügavad hambajäljed reies.

Siinsetel pärismaalastel ei ole antipaatiat inimeste vastu, kellega selline õnnetus on juhtunud. Teisiti on lugu aga bamangvaatode ja bakveinide juures. Kui bamangvaatodel või bakveinidel on inimest hammustanud krokodill, isegi kas või ainult paisanud ta sabalöögiga veepritsmeid täis, aetakse niisugune inimene suguharust välja. Meie Zougal viibimise ajal nägime üht bamangvaatot, kes elas bajejede hulgas, sest teda oli tabanud õnnetus saada tunda krokodilli hambaid, mistõttu ta aeti oma suguharust ära. Kartes, et ma hakkan tema peale vaatama samasuguse jälestusega kui tema hõimud, ei tahtnud ta mulle öelda enda pagenduse põhjust ja mulle rääkisid sellest bajejed. Ta puusal olid näha looma hambajäljed. Kui bakveinid juhuslikult satuvad krokodilli lähedale, sülitavad nad alati maha ja ütlevad tema kohta: «boleo ki bo» — «siin on patt». Nad on arvamisel, et juba üksnes selle looma nägemine põhjustab silmapõletikku.

Ehkki bakveinid söövad ilma igasuguse kõhkluseta sebra liha, aetakse ometigi mees, keda on hammustanud sebra, koos oma naise ja lastega Kalahari kõrbe. Makoloolode juures aga peaaegu ei esinenud jälgi varem asetleidnud loomade kummardamisest.

Barotsed, nagu mulle näis, kummardavad krokodille, kuid samal ajal söövad nende liha. Kunagi ma haavasin üht vesiantiloopi motšoset ja ta põgenes vette. Teise kalda ligidal ilmus tema kannule krokodill ja nad mõlemad vajusid koos vee alla. Mašauana, kes oli neile lähemal kui mina, ütles hiljem, et «ehkki ta oli hüüdnud krokodillile, et see jätaks meie saagi rahule, polevat see kuulanud». Kord möödusime barotse noormeestest, kelle

seast üks oli lennutanud oma odad krokodilli kehha. Nad seisid nüüd ning ootasid, kunas loom uuesti veepinnale tõuseb. Krokodilli liha lehkab tugevasti muskuse järele. Inimesele, kes pole just väga näljane, ei ole see hais sugugi meeldiv.

Kolmkümmend või nelikümmend miili teisel pool Libontat saatsime viisteist rõõvretke ajal võetud vangi koos selgitava läkitusega läände nende pealiku Makoma juurde. See põhjustas teatava viivituse, kuid kuna makoloolod olid varustanud meid hästi toiduainetega ja ümberringi hulkusid tohutud metsloomakarjad, oli meie menüü luksuslik. Valus oli siiski tulistada niisuguseid ilusaid ning vaguraid olevusi. Pole tarvis olla kuigi kogenud kütt, et hiilida neile viiekümne või kuuekümne jardi lähedusele. Lamasin tihti ning vaatlesin pokude, letšeede ja teiste antiloopide kauneid kehavorme ning graatsilisi liigutusi. Imestades, miks ma nii kauaks olen jäänud, tulid mu mehed vahel vaatama, milles asi seisab, ja hirmutasid loomad minema. Kui me oleksime olnud näljas, oleksin ma tulistanud neid niisama vähese hingepiinaga, kui oleksin amputeerinud patsiendi jala. Kuid nüüd ma kõhklesin ja antiloopidel läks hästi.

Mil kombel saavad loomad teada neid ähvardavast hädaohust? Vahel kui ma läksin karjale väga ligidale, nägin termiidipesa taga puude varjus lamades, kuidas loomad hädaohu lähedust näisid tajuvat ja hakkasid õige varsti ilmutama rahutuse tundemärke. Nad ei võinud tunda hädaohtu lõhnast, kuna ma asusin allatuule. Hädaohutunne, mis neis alati tekkis, ehkki nad ei teadnud, millest see hädaoht tingitud oli, tekitas minus imestust ja jäigi mulle mõistatuseks.

Antiloobid ja rida teisi loomi sellest klassist, kes oma kehaehituselt on osaliselt kohanenud amfiibse elu tingimustega, on kaugelt vitaalsemad kui kuivamaa loomad. Suurem osa antiloope, kes on hädas või keda aetakse taga, viskuvad esimesel võimalusel vette. Samuti talitavad nad ka siis, kui neile jahti peetakse. Kui letšee on saanud haavata, nii et kuul on jooksnud tast läbi ilma luud vigastamata, võib olla täiesti kindel, et ta põgeneb. Samal ajal aga sebra, kes polegi nii tugevasti haavatud, langeb surnuna maha. Olen näinud, kuidas mäletsev ninasarvik langes surnuna maha kuulist, mis sattus talle makku, teised loomad aga, kel oli läbi lastud kops ja

magu, põgenesid, nagu oleksid nad ainult kergesti haavatud. Kui mustale või valgele ninasarvikule hiilida kahekümne jardi kaugusele (visates sealjuures aeg-ajalt üles näputäie tolmu, et veenduda, kas põõsaste varjus liikudes pole satutud tuulepealsele küljele), seejärel maha istuda, küünarnukid põlvedele toetada ning ninasarvikut õlast veidi taga- ja ülalpool asuvasse tumedasse laiku tulistada, prantsatab ta surnuna maha.

Haavatud veisantiloop võib hukkuda isegi siis, kui ta haav on üsna tühine. On teada juhtumeid, kus kaelkirjak, keda aeti taga heal hobusel ainult kakssada või kolmsada jardi, langes surnult maha, ilma et tal oleks olnud ühtki haava. Kui veisantiloop või kaelkirjak kõigest jõust jookseb, väsib ta kiiresti. Seda teades püüavad kütid ajada neid taga senikaua, kuni neil jõud lõpeb. Kütid teavad, et nende loomade kättesaamiseks pole tarvis neid kuigi kaua ratsa taga ajada. Mahalangenud kaelkirjakule hoiduvad kogenud jahimehed liiga ligidale minemast, sest ta võib virutada oma tagajalaga nii tugevasti, et see kabjalöök väga vähe erineb tuuleveski tiiva löögist.

Kui looma närvijõud on tugev, ei osutu ka hirmsad haavad surmavaiks. Üht tsesseebet oli kuul tabanud kaela. Me jõudsime ta juurde ja üks mu meestest lõikas tal kõri läbi küllalt sügavalt, et loom oleks võinud selle tõttu verest tühjaks joosta. Kuid tsesseebe kargas üles ja põgenes rohkem kui miili kaugusele.

Minu inimesed polnud kunagi varem püssi käes hoidnud ja kui süütepannil süttis leek, oli neil väga raske musketit paigal hoida. Seetõttu palusid nad anda endile «püssiarstimit». Nende seas valitseb arvamine, et ilma selleta ei suuda keegi täpselt sihtida. Kui ma saabusin makoloolode juurde, olid neil selles suhtes suured ootused, kuid kuna ma kunagi ei katsunud neid petta, nagu seda mõned kasusaamise eesmärgil tegid, ei olnud mul neile midagi anda. Mõned mu meestest mõtlesid, et nüüd lõpuks, selleks et heita oma õlult raske jahipidamise koorem, olen ma nõus neile vajalikku «arstimit» andma. Oleksin seda hea meelega teinud, kui see oleks olnud võimalik ilma pettuseta. Seda enam, et mulle mu hingelaadilt on jahimehekirg peaaegu võõras ja ma olen alati eelistanud süüa teiste poolt lastud metsloomi.

Neegrite juures on väävlil parimat jahiõnne andva vahendi kuulsus. Mul on meeles, kuidas Setšele pakkus

väikese tüki väävli eest suurt summat. Ühe teise «arstimi» eest, mis tema arvates pidi muutma ta mittehaavatavaks, pakkus ta mitut elevandikihva, millest igaüks maksis oma kolmkümmend naelsterlingit. Kuna ma ikka ja alati soovitasin neil kontrollida niisuguseid asju katsete varal, määriti nõiarohuga kokku vasikas ja seoti puu külge. Looma tulistati ja vahend muidugi osutus võimetuks. Setšele ütles siiski, et «parem on lasta ennast petta kui pettuda». Soovitasin oma inimestele teha samasugune katse väävliga, kuid mu ettepanekuga ei nõustutud, sest sinna linna tuli keegi mees, kes enne märkilaskmist hõõrus veidi oma käsi.

Selgitasin oma inimestele püssi ehitust ja püüdsin neid tulistama õpetada, kuid üsna varsti kulutasid nad asjatult peaaegu kogu mu laskemoonavaru ja nii tuli mul endal ka hiljem jahil käia. See, et nad ei suutnud tulistada, oli minu jaoks õnnetus. Nimelt ei olnud mu vasaku käe luud, mis lõvi oli purustanud, liiga varase töölehakkamise tõttu hästi kokku kasvanud. Pidev füüsiline töö ja mõned härja seljast kukkumised venitasid luuotsi ühendavad kõõlused ja ligamendid välja ning tekkis ebaliiges. Käsi ei valutanud, kuid üks liiges oli ülearune ja ma ei saanud hoida püssi kindlalt ning pidin tulistama vasakult õlalt. Ma ei suutnud liikumatult sihtida ja üldiselt juhtus nii, et mida tühjemad olid inimestel kõhud, seda sagedamini lasksin mina mööda.

Oli pühapäev, kui me jõudsime Liba ja Liambje ühinemiskohta. Enne meie saabumist olid siin olnud vihmad ja puud olid võtnud ülle kõige eredama leherüü. Igal pool lõid lahti väga ilusad kõikvõimaliku kujuga lilled. Nii puud kui lilled ei sarnane siin lõunapoolsetega. Paljude ürgmetsa puude lehed on sõrmlõhised ja väga suured. Puude tüved on kaetud samblikega ning sõnajalgade rohkus metsas tõendas, et me asusime nüüd niiskemas kliimas, kui seda olid Barotse orust lõuna pool paiknevad alad. Maapind kubises siin putukatest ning jahedatel meeldivatel hommikutundidel helises taevavõlv mitmehäälsest linnulaulust, mis, muide, ei olnud kõrvale siiski nii meeldiv kui meie kodumaiste siristajate oma. Seda arvatavasti sellepärast, et ma polnud nendega lapsepõlvest peale harjunud.

Inimesed hulkusid terve päeva ümbruskonnas ringi ja tõid mitmesuguseid puuvilju, mida ma varem polnud näi-

nud. Üks neist — mogameetsa — kujutab endast oakauna, mille pehme osa meenutab maitselt biskviitkooki. Teatud madalate põõsaste otsas kasvab teine puuvili — mava. Peaaegu igal sammul leidub palju marju ning söödavaid juurikaid. Meie laagri lähedal leidsime mamošosid ehk mošomošosid ning milosid. Mõlemad need marjad on väga head, kui üldse inimene, kel on kalduvus anda hea hinnang iga söödava vilja kohta, võib olla objektiivseks otsustajaks. Paljud siinsete puuviljade sordid on maitsvamad meie metsõuntest või metsikust ploomist ja kui hakataks tegelema kultiveerimisega või hoolitsema nende eest kas või poole vähem kui meie sortide eest, võidaksid nad tähelepanuväärse koha kogu maailma fruktide seas. Kuid aafriklased ise piirdusid ainult valmis loodusandide kasutamisega. Kui ma torkasin mõnikord maa sisse datleid ja ütlesin, et ma ise ei looda kunagi näha nende vilju, siis paistis see neile niisama veidrana kui meile lõunamere saarte pärismaalaste tegevus, kes panid oma aedadesse maha kapten Cooki käest saadud raudnaelu.

Ürgmetsas leidub veel palju puuvilju ning marju, mida mu kaaslased ei oska kasutada.

Loeti ja Liambje ühinemiskohal ning sellest allpool nägin palmi, mida ma varem kunagi polnud kohanud. Ta seemned on kantud siia arvatavasti Loeti voolust. See palm on peaaegu niisama suur kui palmüüra, ta vili on aga suurem: selle pikkus on umbes neli tolli, seemnekivi on ümbritsetud õrna kollase viljalihaga. Valminult on ta mahlakas ning kiuline nagu mangopuu vili, kuid ta pole kuigi maitsev.

Enne Liba ja Liambje ühinemiskohani jõudmist sõitsime jõekallaste all, mis ulatusid kakskümmend jalga üle veepinna ja koosnesid merglirikkast liivakivist. Kaldad on kaetud puudega ning vasakul kaldal esineb tsetsekärbseid ning eluneb elevante. Ma oletan, et selle kärbse ja elevantide vahel on mingisugune seos. Tete piirkonnas elavad portugallased arvavad nähtavasti samuti, sest nad nimetavad seda kärbest *Musca da elephant* (elevandikärbes).

Üleujutuse ajal katab vesi isegi need kõrged kaldad, kuid mitte kauaks. Sellega on seletatav seal leiduvate puude rohkus. Neis kohtades, mis kauaks vee alla jäävad, puid ei kasva. Liambjest paremal pool, seal, kus voolab Loeti jõgi, laiub suur tasandik, mida nimetatakse Mangaks.

Ehkki see ala on kaetud rohuga, pole seal kuigi palju puid.

Kui me möödusime kallastest, tõusid puudelt lendu roheliste tuvide parved. Paljude lindude hääled andsid tunnistust, et me asusime tundmatute suleliste seas. Erepunase rinna ja musta seljaga ilus trogon teeb oma erilist häält, samasugust, kui seda tegevat Memnoni kuju, s. o. häält, mis meenutab lüüra meloodilist kõla. Paadimehed vastasid sellele linnule hüüdega: «nama! nama!» — «liha! liha!» Nad arvasid, et selle linnuhääle kordamine toob head jahiõnne. Nägime palju veel huvitavamaid linde, kuid ma ei saanud koguda kollektsiooni, sest ma vältisin teadlikult meie pagasi suurenemist, et mitte tekitada saagiahnust pärismaalastes, kelle maadest meil tuli läbi sõita.

Vee tõustes läksid mööda Liambjed allavoolu suured kalaparved niisamuti, kui seda oli võinud märgata Zougal. Arvatavasti sundis neid ümber paiknema kiirenenud vool, mis kandis nad ära nende endistest, ülalpoolsetest söödapaikadest. Putukad moodustavad paljude kalade söögist ainult väikese osa. Suurem osa kalu sööb ahnelt väikesi taimi, näiteks jõe põhjas kasvavat õrna sammalt. Kantuina voolu poolt peasängist välja, leiavad kalad endile rikkalikku toitu üleujutatud tasandikel, kus nende parved hajuvad.

Barotse orgu tuleb nii palju mosalaid *(Clarias capensis* ja *Glanis siluris),* mugileid *(Mugil africanus)* ning teisi kalu, et pärast vee alanemist on kõik inimesed ametis nende tükeldamise ja päikese käes kuivatamisega. Kala on alati rohkem, kui teda vaja läheb, ja nagu kõneldakse, olevat paljudes kohtades väljakannatamatult vastiku leha tõttu raske hingata. Sambesi paistab kõikjal silma oma loomse toidu rohkuse poolest nii vees, vee kohal kui kaldal.

Sõitsime mööda suurtest jõehobukarjadest. Jõeosades, kus neile kunagi jahti ei peeta, on neid väga palju. Isased on tumedad, emased aga kollakaspruunid. Neil pole niisugust täielikku sugupoolte eraldumist, nagu seda võib tähele panna elevantide juures. Suurema osa ajast veedavad jõehobud vees apaatses, unises olekus ringi laiseldes. Kui nad öö saabudes jõest välja tulevad, söövad nad selle ümbruse paljaks pehmest, mahlakast rohust. Kui jõehobu vees puhub või puristab, paiskab ta veejoa ligi kolme jala kõrgusele üles.

VIIETEISTKÜMNES PEATÜKK

Saatkond barotsede pealiku Masiko juurde. — Liambje kõlblikkus laevasõiduks. — Mida see paikkond võib pakkuda. — Liba.— Lilled ja mesilased. — Pühvlijaht. — Uurimispõld botaanikule. — Noored krokodillid, nende metsikus. — Balondade umbusklikkus. — Pärismaalane kahe naisega. — Kütid. — Saadikud naispealik Manenko juurest. — Mambaari kaupmehed. — Šeakondo ja tema inimesed. — Viilitud hambad. — Ihaldatakse võid. — Vestlus Njamoanaga, teise naispealikuga. — Õukonna etikett. — Juuksed ja vill. — Siin on ebausku rohkem. — Manenko saabumine, tema välimus ja tema mees. — Tervitusviis. — Jalgade ilustused. — Saatkond Masiko juurest. — Rostbiif. — Manenko on riiakas eit. — Ta sunnib meid ootama. — Ebaõnnestunud sebrajaht.

Liba ja Liambje ühinemiskohal (lõunalaiusel 14°10′52″ ja idapikkusel 23°35′40″) olime 27. detsembril. Sellest kohast peaaegu otse ida suunas elas barotsede pealik Masiko. Saatsime tema juurde batoka suguharru kuuluva Mosantu koos tema seltsimeestega. Olime kuulnud, et Masiko oli müünud oma inimesi mambaaridele orjadeks ja seepärast pidi meie saadiku jutt kõlama järgmiselt: «Mul on kahju näha, et Santurule ei sündinud targemat poega. Santuru armastas valitseda mehi, Masiko tahab valitseda aga ainult metselajaid, kuna ta oma inimesed müüb mambaaridele maha.» Sellele pidi lisandatama manitsus saata tagasi vangid ning elada edaspidi rahus, mitte lubada oma inimestel röövida makoloolode lapsi ning kanuusid, kuna niisugused teod võivad viia sõjani. Mosantu pidi Masikole veel edasi ütlema, et kui viimane soovib minu vaadetest täielikumat ülevaadet saada, peab ta saatma mõne taibuka inimese selle kohta seletust hankima esimesse balonda suguharu linna, kuhu ma sõidan.

Viisime Mosantu ja tema kaaslased Liba vasakule kaldale. Reisiks oleks vaja läinud viis päeva, kuid liikuda ei

saanud kiiremini kui kümme kuni kaksteist miili päevas, sest tal oli kaasas kaks sõjaretke ajal vangi võetud last, üks seitsme-, teine kaheksa-aastane, kes ei suutnud palava päevaga kiiresti käia.

Jätame nüüd Mosantu tema teekonnaga sinnapaika ja heidame põgusa pilgu jõele, millest meil tuleb lahkuda.

Selles kohas voolab Liambje idast läände, et aga meie kavatseme sõita Angoolas asuvasse Loandasse, siis peame suunduma loodesse. Allpool mõlema jõe ühinemiskohta, mille juures me praegu asume, on Sambesil kuni Mosioatunjani palju pikki sügavaid osasid, kus võiksid vabalt sõita niisugused aurulaevad kui Thamesil. Jõgi on siin niisama lai kui Thames Londoni silla juures, kuid ilma sügavuse täpse mõõtmiseta ei saa öelda, kummas neist on rohkem vett. Pidevat laevasõitu sadade miilide ulatuses takistavad siin siiski paljud tõsised tegurid. Nii näiteks on umbes kümme miili Loeti sissevoolu kohalt allpool jões palju suuri madalikke, edaspidi aga kuni Simahi jõeni avaneb sõitja ees sadu miile veeteed, kus kõikidel aastaaegadel võivad sõita niisamasugused aurikud kui Thamesil. Simahi ja Katima-Molelo vahel omakorda on viie või kuue kärestiku ning kose näol jällegi takistus. Gonje juurest ei pääse aga kunagi muidu edasi kui ainult maad mööda ringi minnes. Nende kärestike vahel on sügavaveelised laevatatavad alad, kuid nad on ainult mõne miili pikkused. Edasi aga, teisel pool Katima-Molelot kuni Sambesi ühinemiskohani Tšobiga on jõgi jällegi ligi saja miili ulatuses laevatatav.

Mul oli ja on ka praegu kindel veendumus, et maa see osa võib ülal pidada miljoneid elanikke, varustades neid kõigega niisama hästi, kui ta praegu toidab ja katab ainult tuhandeid. Barotse orus kasvav rohi näiteks kujutab endast sedavõrd tihedat kokkupõimunud taimemassi, et tema lamandumise korral võib seal peal kõndida nagu heinakuhjal. Selles rohus leiavad varju ja poegivad letšeed. Kui pinnas, millest võrsub selline rohi, oleks üles küntud, annaks ta selle asemel, et olla lihtsalt karjamaa, küllalt vilja suurele hulgale inimestele.

Hakkame nüüd mööda Libat üles sõitma. Võrreldes peajõega, mis siin kannab Kabompo nime, on vesi Libas musta värvust. Ta voolab siin aeglaselt ning erinevalt peajõest liitub temaga mõlemalt poolt suur hulk väikesi lisajõgesid. Rahulikult lookleb ta võluvate luhtade vahel. Iga sellise

luha keskel on kas tarnadesse kasvanud suur lomp või niriseb väike ojake. Puud on nüüd kaetud rikkaliku värske lehestikuga ja nad asetsevad nii ilusasti, niivõrd maaliliste gruppidena, et ükski kunstnik ei suudaks kujutada seda paremini. Rohi, mille päike oli ära kõrvetanud, hakkas nüüd pärast vihmu uuesti tärkama, oli roheline ning alles lühike. Kogu see paikkond meenutab parki, mida on püüdlikult hooldanud vilunud käed. Raske on uskuda, et ümbritsev ilu on ainult looduse kätetöö.

Ma oletan, et need tasased luhad ujutatakse igal aastal suurveest üle, sest kohad, kus kasvavad puud, asuvad luhapinnast kolm-neli jalga kõrgemal. Need erisuguse kujuga kõrgemad kohad annavad siinsetele pargitaolistele metsadele ebatavalise mitmekesisuse.

Kõigis neis orgudes on pinnase pealmises kihis palju mageveelimuste kodasid. Kõrgendikel, nagu ma märkasin seda ka teistes kohtades, on pehme liivane pinnas, luhtadel aga rammus alluviaalne liivsavi.

Luhtadel on ka palju ilusaid lilli, mille ümber lendleb suur hulk nende nektarit koguvaid mesilasi.

Metsas leidsime rohkesti mett ja nägime lavasid, millel balondad kuivatavad liha. Balondad käivad siin jahti pidamas ja metsmesilaste toodangut kogumas. Ühes kohas nägime rühma suuri puid, mis olid sirged nagu mastid ja mille okstelt rippus vanikutena alla üks ronitaimi. Lõunapoolsel kuival alal seda värvaineks kasutatavat epifüüti ei esine. Ta eelistab lääneranniku ligemal asuvaid niiskema kliimaga piirkondi.

Haavasin küttimisel suurt pühvlit. Ta kaotas palju verd, kuid jooksis sellest hoolimata ürgmetsa kõige tihedamasse padrikusse. Noormehed sööstsid talle jälgi mööda järele ja ehkki metsas oli taimestik nii tihe, et igal sammul oli jooksu takistavaid tõkkeid, liikus suurem osa neist edasi vabalt. Teel korjasid mehed meloneid meenutavaid mponko vilju ja lasksid neil hea maitsta. Vaevalt kuulis pühvel nende lähenemist, kui ta kohe põgenes, valides endale iga kord isesuguse peidupaiga ja segades väga oskuslikult jälgi. Mulle jutustati, et mõnikord pöördub pühvel tagasi ja jääb paari jardi kaugusele oma rajast mõnda lohku lamama, oodates, kuni kütt talle päris ligidale tuleb. Ja ehkki see loom näeb välja väga raske ning kohmakas, on tema kallaletung siis välkkiire ning hirmus. Pühvlid ja mustad ninasarvikud põhjustavad roh-

kem õnnetusjuhtumeid kui lõvid. Ja kuigi kõik teavad, et haavatud pühvel muutub äärmiselt raevukaks, jälitasid meie noormehed teda hooletult. Pärismaalased ei kaota üldse kunagi külma verd. Kui pühvel ümber pöördub ja neile metsas kallale tungib, sööstavad nad osavalt kõrvale, puu taha, lipsavad ümber tüve ja pistavad möödatormava looma odaga surnuks.

Üks õitsev puu meenutas mulle oma meeldiva aroomi, lehtede, õite ja marjade poolest meie viirpuud, ainult et ta õied olid kibuvitsaõite suurused ja marjad nagu need klaaskuulid, millega poisikesed mängivad. Üldse lõhnavad siin kõik õied väga hästi, lõunas aga on nad kas hoopis lõhnata või mingisuguse iiveldamaajava lehaga. Botaanikul oleks olnud Liba kaldail lõikust, ja see aastaaeg sobinuks talle kõige enam, sest kõik lilled püüavad nüüd võimalikult rutem seemned valmis saada ja välja puistata. Hiljem ilmuvad mitmesugused seemneist toituvad putukad. Ronitaimedel on siin tohutu kasvujõud. Mitte ainult vars, vaid ka päris latv on neil jäme nagu kiirestikasvaval sparglil.

Ilmub taim, mida hüütakse maroroks ehk maloloks. Teda leidub rohkesti paljudes kohtades kogu teel kuni Angoolani. See on madal põõsas kollaste viljadega. Välimuselt on ta nagu kääbusanoona. Viljad on tal maitselt magusad ning kosutavad, neis on väga palju seemneid.

28-ndal ööbisime jõe paremal kaldal kohas, kust äsja olid lahkunud kaks perekonda krokodille. Sel ajal, kui me sõitsime ülesvoolu, nägime palju krokodillipoegi. Arvatavasti oli parajasti nende koorumise ja pesast lahkumise aeg. Nägime, kuidas nad koos vanadega liivaluiteil lebades endid päikese paistel soojendasid. Ühte tühjaks jäänud pessa, mis oli üleni munakooretükke täis, tegime üles lõkke. Muide, Zougal leidsime ühestainsast krokodillipesast kuuskümmend muna.

Munad on krokodillil peaaegu niisama suured kui hanel, ainult et krokodillimunadel on mõlemad otsad üheteravused. Nende valge koor on elastsem. Selle all asub tugev koorekile, koores endas on aga vähe lubiainet. Pesa oli veest umbes kümne jala kaugusel ja leidus tundemärke, mis näitasid, et seda kohta oli kasutatud samaks otstarbeks ka eelmistel aastatel. Vee juurest pesani kulges lai rada. Mu teekaaslaste sõnade järgi matab emaloom mune-

tud munad mulla sisse, hiljem aga pöördub pesa juurde tagasi, et aidata poegi vabaneda munakoore-vanglast. Seejärel juhib ta pojad vee juurde, kus need ise hakkavad püüdma endile väikesi kalakesi. Koorumise juures on abi tõepoolest vajalik, sest peale koorealuse tugeva kile on pesakond kaetud veel neljatollise mullakihiga. Pojad ei vaja otsekohe abi toidu näol, sest munast koorumisel on neil maos veel toiduvaruna osa munakollast — niisama palju kui kanamunas — ja sellest jätkub neile senikauaks, kuni nad hakkavad iseseisvalt kalu püüdma.

Nii suurte kui väikeste krokodillide peatoiduseks on kala. Kalapüügil abistab neid palju nende lai, soomustega kaetud saba. Märgates vastaskalda ääres vees asuvat inimest, tormab krokodill hämmastava kiirusega üle jõe. Teda võib märgata kõrge laineviiru järgi, mida ta tekitab mööda põhja liikudes. Kuid tavaliselt tegutsevad nad vargsi ja sukelduvad otsekohe, kui on inimest märganud. Harva lähevad nad veest välja saagi hankimiseks, küll aga selleks, et mõnuleda päikese paistel.

Kord, kui ma jalutasin Zouga kaldal, lõi üks väike, umbes kolm jalga pikk krokodill äkki mulle tugevasti oma sabaga vastu jalgu ja sundis mind kiiresti kõrvale hüppama. Kuid see oli erand, sest ma pole kunagi kuulnud teistest taolistest juhtumitest. Kui Barotse orus põgeneb mõnda laguuni tagaaetav letšee või siis satub vette inimene või koer, langeb ta peaaegu alati krokodilli saagiks, ehkki krokodilli ennast pole veepinnal näha. Kui krokodillid on ametis toidu otsimisega, pole neid näha. Kala püüavad nad peamiselt öösel. Söövad nad valju matsutamisega, mis, kui seda kuulda kas või ainuski kord, jääb alatiseks meelde.

Need krokodillipojad, kes olid pärit pesadest, mille juures me ööbisime, ei olnud üldse ettevaatlikud. Nad olid ligi kümme tolli pikad. Silmad olid neil kollased, püstsete pilukujuliste pupillidega. Kogu nende keha oli kaetud umbes poole tolli laiuste kahvatukollaste ning pruunide põiktriipudega. Kui neid torgati odaga, hammustasid nad seda raevukalt, ehkki nende hambad polnud veel täiesti välja arenenud. Sellejuures lasksid nad kuuldavale niuksuvat haukumist, mis meenutas koerakutsikat, kui see esmakordselt häält teeb. Ma ei saanud kindlaks teha, kas tõepoolest emaloom sööb oma poegi, nagu seda räägi-

takse, ja kas ihneumonil* on siin samasugune kuulsus kui Egiptuses. Võib-olla pole barotsed ja bajejed üldse huvitatud ihneumonist kui oma heategijast: nad eelistavad ise süüa krokodillimune ja olla ise endile «ihneumonideks». Munavalge ei kalgendu, kuid munakollane küll ja süüakse ainult seda.

Sedamööda, kuidas elanikkond kasvab, väheneb krokodillide arv, sest nende pesi avastatakse sagedamini. Krokodillide liiga suure paljunemise peamiseks takistajaks ongi inimene. Liambjes on krokodillid metsikumad ja teevad rohkem kahju kui ükskõik missuguses teises jões. Pärast kauast tantsimist kuuvalgeil öil ruttavad noormehed vette, et pesta maha tolm ja värskendada endid enne magama heitmist. Sel ajal napsavadki neid sageli krokodillid. Nii imelik kui see ka on, ei karda pärismaalased seda sugugi. Nad mõtlevad sellisel puhul hädaohust niisama vähe kui jänesed, kui koer neid just taga ei aja. Kui pärismaalane ootamatult krokodilli kätte satub ja tal õnnestub sellest eluga välja tulla, pole tal mahti hirmu tunda, hiljem ta aga ainult naerab juhtunu üle. Niisugusel korral tõepoolest ei jää aega järelemõtlemiseks. Paljudel juhtudel, mis pole kirjeldatud selles raamatus, tundsin ma siis, kui mingisugune seik toimus, palju vähem hirmu kui nüüd, sellele tagasi mõeldes.

Kui me jõudsime jõe sellesse ossa, mis asus Manenkonimelise naispealiku küla vastas, tulid kaks balunda ehk balonda suguharu meest oma väikeses kanuus meile vastu. Nad pidasid meid riisujatejõuguks ega tahtnud seepärast juhtida meid oma külla, mis asus jõest eemal. Ent nad mõistsid varsti, et selles, mis mina teen, pole midagi halba ja läksid teatama meist Manenkole.

Kui nad meid õhtul uuesti külastasid, oli neil kaasas suur hulk Sekelenke-nimelise ambondade pealiku mehi. Sekelenke oli omade juurest ära jooksnud ja elas nüüd oma külaga nagu vasall Masiko juures. Ta oli käinud oma küla inimestega Liba paremal kaldal elevandijahil ja oli nüüd teel tagasi Masiko juurde. Ta saatis mulle keedetud sebraliha ja palus, et ma laenaksin talle ühe kanuu tema naiste ning pere jõest ületoomiseks. Paljud Sekelenke ini-

* Ihneumon ehk vaaraorott *(Mungos ichneumon)* — kärpkaslaste *(Viverridae)* sugukonda kuuluv umbes kassisuurune loom, toitub lindudest, munadest, väikestest loomadest, hävitab rohkesti madusid ja ka krokodillimune. Vanas Egiptuses peeti teda pühaks loomaks. *(Toim.)*

mesed tulid tervitama esimest valget meest, keda nad nägid. Kuid Sekelenke ise ei tulnud minu lähedale. See oli siin ainus juhtum, kus minust kõrvale hoiduti.

Kuna oleks olnud taktitu Manenkost või ükskõik missugusest teisest pealikust mööda sõita ilma vajalikku austust üles näitamata, s. o. teda külastamata ja talle meie läbisõidu eesmärke seletamata, saatsin ma Manenko juurde käskjalad ja ootasin edasi liikumata tervelt kaks päeva nende tagasipöördumist. Et ma ei saanud kiirendada sündmuste käiku, läksin kalda ümbrusse laagrikatla jaoks liha otsima.

Suuremalt osalt laiub sel maal mets, kohati aga esineb ka rohuga kaetud lagendikke. Neil lagendikel ei kasva rohi mitte puhmikutena nagu lõunas, vaid niisuguse tiheda vaibana, et maapind on pilgu eest varjatud.

Kohtasime üht meest kahe naise ja lastega. Nad põletasid soolaseveelistel laugastel kasvavat karmi kõrkjat ja tsitla varsi, et saada tuhast midagi soolataolist. Selleks tehakse puuokstest lehter, mille ümber mässitakse niipalju rohust nööri, et ta võtab ümberpööratud mesilasetaru kuju. Siis valatakse kõrvits vett täis, puistatakse sinna tuhka ja lastakse sel kõigel kõrvitsa põhja tehtud väikesest augukesest ja lehtri rohust läbi nõrguda. Sel kombel filtreeritud lahus aurutatakse ära päikese käes. Pärast aurutamist jääb järele sool, mis on küllalt hea toidule maitse andmiseks.

Meie ilmumisel põgenesid naised ja lapsed otsekohe minema. Võtsime veidi kaugemal istet, et anda mehele aega julgust koguda ning meid kõnetada. Tema aga ainult värises, nähes enda ees selliseid ilmutisi, ja alles siis, kui me olime selgitanud talle, et peame jahti metsloomadele ja mitte inimestele, rahunes ta ning kutsus oma naised tagasi.

Relvastuseks olid mehel ligi kuue jala pikkune vibu ja raudotstega, umbes kolmekümne tolli pikkused nooled. Oli ka puust nooli kisuliste otstega, millega lasti siis, kui polnud päris kindel, kas noole saab tagasi. Varsti õnnestus mul maha lasta sebra ja me andsime oma tuttavale sellest niisuguse ohtra noosi, et saime ruttu headeks sõpradeks.

Meie laagri juurde tuli veel üks sebra ja kuna meie sõbrad asusid ligidal, lasksin ma sellegi maha. Ehkki maa on siin täiesti tasane, oli see üks *Equus montanus* ja nagu

kõik sebrad selles piirkonnas ilusasti vöödiline kuni kapjadeni.

Meie esimesele ettepanekule, mis me tegime Manenkole — külastada teda ja selgitada talle isiklikult meie sõidu eesmärke — saime koos korvitäie maniokimugulatega vastuse, et me peame jääma paigale senikauaks, kuni ta ise meie juurde tuleb. Kahe päeva pärast aga saabusid teised saadikud käsuga, mille kohaselt mina pidin ilmuma naispealiku juurde. Pärast neid pikalevenivaid läbirääkimisi ja neli päeva kestnud vihma loobusin ma üldse tema juurde sõidust ja siirdusin mööda jõge üles idast Libasse suubuva väikese jõekese Makondo (lõunalaiusel 13°23′12″) äärde, mis on kakskümmend kuni kolmkümmend jardi lai.

1. jaanuar 1854. aastal. Peaaegu iga päev olid tugevad troopikavihmad. Ilmselt oli alanud vihmade periood.

Külade elanikud tõid meile sageli tumepunaseid puuvilju, mida hüüti mavaks. Nad ei teinud seda müümise eesmärgil, vaid lootuses, et nende pealikutel on hea meel kuulda, kui hästi meid vastu võeti. Andsime neile vastutasuks mõned tükid liha.

Liba ja Makondo ühinemiskohal leidis üks mu meestest kaldalt inglise päritoluga terasest uuriketi tüki ja me kuulsime, et see on koht, kus mambaarid üle jõe tulevad, kui nad Masiko juures käivad. Mambaarid on väga ettevõtlikud kaupmehed. Nad tõid Manchesteri kaupu Aafrika südamaile. Värvilise puuvillase riide tükid näisid makoolodele lihtsalt imena ja nad ei suutnud uskuda, et see on harilike surelike kätetöö. Mambaaridelt kuulsid nad, et inglise riided tulevad mere tagant ja et helmeid korjatakse rannalt. Aafriklaste jaoks on meie puuvillavabrikud muinasjutuline unenägu. «Kuidas suudavad rauast asjad kedrata, kududa ja trükkida nii ilusasti?» Meie maa tundus neile mingisuguse imedemaana, kust tulevad kalliskivid, musliinriie ja paabulinnud. Püüe selgitada neile tootmisprotsessi paneb neid hüüdma: «Tõsi! Te olete jumalad!»

Kui me Makondo juurest lahkusime, valas terve päeva vihma. Umbes kella üheteistkümne paiku jõudsime väikese lisajõe ääres asuva küla juurde, kus oli vanemaks keegi Šeakondo. Me teatasime sellele vanemale oma saabumisest ja varsti ilmus ta meie juurde koos oma kahe naisega, kes tõid kingituseks suure hulga maniokki. Elanik-

kond kuulub siin balonda suguharusse. Šeakondo kõneleb hästi barotse keelt ja selles keeles me temaga vestlesimegi. Ta ei ilmutanud hirmu ja oli igati avameelne. Balondad tegelevad enamalt jaolt manioki ehk kassava kasvatamisega. Nad kasvatavad veel durrat, maapähklit, ube, maisi, magusat kartulit ning jamssi, mida siin kutsutakse lekootoks.

Inimestel, kes tulid koos Šeakondoga meie laagrisse, olid hambad ilu mõttes teravaks viilitud. Kehal on neil mitmes kohas tätoveeringuid. Kõige rohkem leidub neid kõhul, kus väikesed pundunud armid, umbes pool tolli pikad ja veerand tolli laiad vorbid paiknevad tähe- või muu mustri kujuliselt. Läbi ükskõik missuguse värvi, mis nad ka neisse kujundeisse panevad, paistab alati naha tume värvus. Siinsed pärismaalased armastavad kangesti kogu keha õliga sisse määrida ja see annab nahale meeldiva läike. Oma palja keha jaoks vajavad nad suurel hulgal riitsinus- ehk kastoorõli või mitmesuguste teiste seemnete õli, kuid nad armastavad väga ka lehmavõid ja rasva. Šeakondo vanem naine tõi mulle kingituseks maniokimugulaid ja palus siis viisakalt, et ta määritaks sisse lehmavõiga. Kuna makoloolod olid mind sellega heldesti varustanud, andsin talle võid niipalju kui tarvis läks. Ja et neil pole peaaegu üldse riideid, olen ma meeleldi valmis uskuma, et ta tänu sellele tundis ennast ülimalt hästi. Šeakondo lemmiknaine, kes oli samuti seal, ihaldas ka võid. Temal oli sääre allosas ohtrasti raudrõngaid nende külge kinnitatud tillukeste raudplaadikestega, et nad hästi kõliseksid, kui ta aafrika kombel jalgadega kiiresti tippides käib. Samasugust kõnnakut peavad ilusaks meie oma tragunid, kui nad lustakalt promeneerivad.

Vahetpidamatu vihma ja pilvise taeva tõttu ei saanud ma kahe nädala jooksul teha ühtki vaatlust laius- ja pikkuskraadi määramiseks. Liba ei avalda veel ikka suure veetõusu tundemärke. Paljude temasse suubuvate samblasse kasvanud ojade ja jõekeste tõttu näib vesi jões veidi mustana.

Kui Liambje lihtsalt kubiseb lindudest ja kaladest, siis siin on neid tunduvalt vähem. Tuleb märkida, et siinsed krokodillid kardavad inimesi rohkem kui Liambjes. Balondade mürginooled on õpetanud krokodille hoiduma inimese silma alla sattumast. Me ei näinud siin ühtki krokodilli päikese paistel peesitamas.

Balondad seavad nii palju väikesi püüniseid üles, et linde näeb siin harva. Siiski kohtasin ma Liba kaldail palju minu jaoks uudseid väikesi laululinde. Ida pool oli nähtavasti vihma rohkem olnud kui siin, sest Liambjes tõusis vesi kiiresti ja uhtus nii tugevasti liivakaldaid, et kollane värvus vees muutus tajutavaks.

Üht meie inimest hammustas madu, kuid kuna see roomaja polnud mürgine, ei olnud sellel mingeid halbu tagajärgi. Barotsed pidasid aga selle põhjuseks asjaolu, et salvamise hetkel oli kannatadasaanu ümber palju inimesi, kes kõik nägid seda pealt. Nende arvates on inimese vaatel maagiline toime ja ta võib hävitada maomürgi.

6. jaanuaril jõudsime külla, mida valitses teine naispealik — Njamoana. Njamoana olevat Manenko ema ja maa selle osa balondade suguharu kõige võimukama pealiku Šinte ehk Kabompo õde. Sellesse paika asusid tema inimesed alles hiljuti ja olid meie saabumise ajaks püstitanud kõigest kakskümmend onni. Naispealiku mees Samoana oli riietatud lühikesse, rohelise-punasekirjust friisriidest seelikusse. Ta kandis oda ning laia vanaaegset mõõka, mis oli kaheksateist tolli pikk ja kolm tolli lai.

Pealik ja tema abikaasa istusid ümbritsevast maapinnast veidi kõrgemal asuva, umbes kolmekümne sammu laiuse ringi keskel loomanahkadel. See kõrgem osa oli piiratud kraaviga. Väljaspool kraavi istus umbes sada igas vanuses mõlemast soost inimest. Mehed olid varustatud vibude, noolte, odade ja laiade mõõkadega. Pealiku mehe juures istus veel üks elatanud naine ebameeldivalt väljapoole kõõrdi vaatava vasaku silmaga.

Umbes nelikümmend jardi neist eemal panime oma relvad maha ja ma läksin aujärje keskele. Tervitasin pärismaalaste kombel käsi plaksutades meest. Ta osutas oma naisele, soovides öelda sellega, et peamine austus kuulub temale. Tervitasin siis naist samal kombel. Toodi matt ja ma kükitasin nende vastu maha. Siis kutsusid nad spetsiaalselt läbirääkimiseks volitatud inimese. Ka minult küsiti, kes hakkab kõnelema minu nimel. Osutasin Kolimbotale, kes tundis teistest paremini nende dialekti. Algasid vormikohased läbirääkimised. Seletasin neile ära oma sõidu tõelised eesmärgid, ilma vähimagi katseta mähkida neid saladuslikkusesse või näidata teises valguses, kui ma ise neid teadsin. Olen olnud alati veendunud, et kui on

tegemist tsiviliseerimata inimestega, on nendega suhtlemisel kõige parem olla vääramatult siiras. Kolimbota andis minu sõnad Njamoana volinikule edasi. Volinik omakorda rääkis kõik sõna-sõnalt pealiku mehele, kes uuesti kordas kogu loo naispealikule endale. Sel moel jutustati kõik neli korda ümber ja seda tehti nii valjusti, et kõik juuresolijad võisid kuulda. Vastus leedilt tuli minuni samasugust ringteed kaudu.

Pärast risti-rästi seletamisi mõistsin ma, et mu uued sõbrad nõustusid minu rahu ning sõprusekuulutusega. Jutuajamine lõppes.

Et tekitada enda vastu usaldust, näitasin ma neile oma juukseid, mida kõigis siinseis paigus peetakse imeasjaks. Nad pärisid: «Kas tõesti need on juuksed? See on lõvilakk, aga mitte juuksed.» Mõned neist arvasid, et ma olen teinud endale lõvilakast paruka, nii nagu nad ise neid endile mõnikord valmistavad ifeekiududest, mis värvitakse mustaks ja keerutatakse ühte massi nende endi kräsus juustega. Kuna sel maal pole üldse lambaid, ei saanud ma neile naljatades vastu vaielda, et neil endil pole mitte juuksed, vaid lambavill peas. Ja isegi siis, kui neil oleks lambaid olnud, pidanuks arvestama Herodotose sõnu: «Aafrika lammastel on seljas juuksed, meestel aga peas vill.» Seepärast tuli mul piirduda ainult kinnitamisega, et mul on ehtsad juuksed, ja et ka neil oleksid niisugused, kui nad poleks kõrvetatud ja kräsutatud päikesest. Selle tõenduseks, mida päike võib teha, näitasin ma neile oma pronksjaid käsi ning nägu, mis mul olid sel ajal peaaegu samasugused kui makoloolode hele nahk, ja võrdluseks oma valget ihu rinnal. Nad olid meeleldi valmis uskuma, et meil on nendega ühine päritolu. Nagu kõikjal, kus on samaaegselt kuum ja niiske, on siinsete inimeste nahk väga tume, ehkki mitte päris must. Neil esineb hästi sügav tumepruun nahavärvus. Näitasin neile oma uuri ja taskukompassi, mida nad pidasid imeasjadeks. Ja ehkki mees keelitas leedit neid vaatama, polnud naist siiski võimalik veenda ligemale astuma.

See rahvas on rohkem ebausklik kui need suguharud, keda ma olin näinud varem. Nad alles hakkasid oma küla ehitama, kuid juba olid nad leidnud aega püstitada kaks varjualust savipottide jaoks, milles asusid nõiarohud. Kui neilt küsiti, mis rohud seal pottides on, vastasid nad: «Rohud Barimo jaoks.» Siin me nägime ka esimest tõendit

ebajumala kummardamisest: selleks olid vanaaegse puusliku jäänused ühes mahajäetud külas. See puuslik kujutas endast puutükist väljavoolitud inimpead.

Kuna Liba näis ikka veel voolavat sealt, kuhu meil oli kavatsus sõita, tahtsin ma jätkata teekonda veeteed mööda. Njamoana aga soovis väga, et tema inimesed oleksid saatnud meid ta venna Šinte juurde. Kui ma tegin talle selgeks veetee paremused, teatas ta, et tema vend elab jõest eemal ja et lisaks sellele asub eespool kosk, millest kanuusid on väga raske üle saada. Ta kartis veel, et meid võivad maha tappa balobaaled, kes elavad jõest lääne pool ja kes ei tunne meie sõidu eesmärke. Vaidlesin talle selle peale vastu, et iga kord, kui ma olen külastanud uusi suguharusid, on mind ähvardanud surm, nii et nüüd kardan ma rohkem seda, et mina kellegi tapan, kui et keegi minu maha lööb. Ta vastas, et balobaaled ei tapa mind, vaid et nende ohvriks langevad mind saatvad makoloolod, nende ammused vaenlased. See avaldas mu teekaaslastele tugevat mõju ja sundis neid kalduma Njamoana ettepaneku poole — sõita mitte Libat mööda üles, vaid minna naispealiku venna linna. Naispealik Manenko ilmumine andis nendepoolsele vaekausile sedavõrd kaalu juurde, et ma olin sunnitud järele andma.

Manenko oli pikakasvuline korrapärase kehaehitusega kahekümneaastane naine, kel rippus ümber silmatorkavalt palju kaunistusi ja amulette. Amulettidel olevat nõiavõim. Kogu ta keha oli halva ilma vastu sisse võitud rasvaga, millesse oli segatud punast ookrit; see oli vajalik ettevaatus, sest muidu oleks ta olnud, nagu suurem osa balonda naisi, hirmus alasti. Alasti käis ta mitte sellepärast, et tal poleks olnud riideid — kui pealik võinuks ta riietuda niisama hästi kui igaüks tema alamatest — vaid sellepärast, et tal olid erisugused arusaamad elegantsist. Kui ta koos oma mehe Sambanzaga minu juurde tuli, kuulasid nad veidi aega pealt neid seletusi, mis ma parajasti andsin Njamoana inimestele. Seejärel Manenko mees, kes tegutses tema volinikuna, alustas pidulikku kõnet, milles esitas nende minu juurde sõidu põhjused. Iga kahe-kolme sekundi järel võttis ta liiva ning hõõrus sellega oma käevarsi ja rinda. Londas on see tavaline tervitusviis. Kui aga pärismaalased tahavad olla eriti aupaklikud, toovad nad nahatükikesel tuhka või valget savi, võtavad seda peopessa ja hõõruvad oma rinda ning käevarte ülaosi. Teised

peksavad endil tervituseks küünarnukkidega vastu roideid. On ka neid, kes panevad vastu maad algul ühe, seejärel teise põse, lõpuks aga plaksutavad käsi. Pealikud teevad hõõrumise protseduuri läbi, kuid ilma liivata; nad teevad ainult, nagu võtaksid nad midagi maast.

Kui Sambanza oma piduliku kõne lõpetas, tõusis ta püsti ja osutas oma paljude vaskvõrudega kaunistatud säärtele. Mõnel pealikul on jalgadel nii palju võrusid, et need oma suuruse ja raskuse tõttu sunnivad teda kõndima jalad harkis. Rasked võrud on kõndimisel tõsiselt ebamugavad. Sambanza-taolised härrasmehed, püüdes järele ahvida oma ringkonna paremaid inimesi, ajavad käies samuti jalad harki, ja nii võib näha mehi, kel on ainult mõned untsid võrusid jalgadel, kuid kes kõnnivad nii, nagu oleks neil kes teab mitu naela ehteid säärte ümber. Kui ma naersin Sambanza kõnnakut, ütlesid inimesed: «Sel kombel rõhutatakse neis paigus oma suursugusust.»

Manenko otsustas vastu võtta sõpruse poliitika makoloolodega, nagu meie seda soovitasime, ja sidemete tugevdamiseks soovitasid tema ja ta nõuandjad meie kaaslasel Kolimbotal võtta endale siit naine. Sellega nad lootsid kindlustada endile tema sõpruse ja saada tulevikus täpset informatsiooni makoloolode kavatsustest. Manenko lootis, et Kolimbota hakkab selle tagajärjel sagedamini külastama balondade suguharu, kuna ta tahab näha oma naist, ja makoloolod muidugi ei hakkaks kunagi tapma külaelanikke, kelle seas elab nende endi lähedane sugulane. Kolimbota, nagu ma teada sain, võttis selle ettepaneku heameelega vastu, ja see sundis teda hiljem meie juurest lahkuma.

Selle päeva õhtul, kui saabus Manenko, oli meil rõõm näha meie saadikut Mosantut. Ta tuli koos pealik Masiko mõjuka saatkonnaga — sellesse kuulusid kõik alampealikud. Nad tõid kingituseks tubli elevandikihva, kaks meega täidetud kõrvitsat ja suure tüki sinist friisiriiet. Viimatinimetatud kingituse mõtteks oli arvatavasti näidata mulle, et Masiko, kel on nii suured tagavarad valgete meeste kaupu, et ta võib neid kinkida valgetele endile, on tõeliselt suur pealik.

Kinkisin Masikole ühe härja. Kõik siinsed elanikud armastavad veiseliha ning võid, millega nad on harjunud juba lapsepõlvest, enne seda, kui makoloolod nende karja ära ajasid. Siin on küll palju suuri metsloomi, kuid ma

olen nende pärismaalastega täiesti nõus — pole siiski midagi maitsvamat kui rostbiif.

Kui mitte arvestada natukest maniokki, mis Njamoana meile igal hommikul andis ja mis toorelt oli veidi mürgine, jäime ise nüüd ilma toidumoonata.

Meie barotsedel oli sugulasi ning sõpru Masiko barotsede hulgas ja neil oli palju vanu lugusid üksteisele jutustada. Pärast meeldivat vestlust päeval näitasime oma sõpradele öösel projektsioonilaterna abil pilte. Soovisime, et kõik saaksid seda näha, ja viisime oma laagri üle Njamoana külla.

Kui me korraldasime endale külas ööbimise jaoks onni, sööstis Manenko Masiko juurest tulnud saadikute kallale. Ta tegi seda nii, et meil jäi temast mulje kui kõige riiakamast eidest. Asja selgituseks olgu öeldud, et mõni aeg tagasi oli Masiko palunud Samoanalt riiet — see on nende tavaline komme sidemete hoidmiseks —, saanud aga palutud riidetüki kätte, saatis ta selle tagasi, sest sel olevat olnud «nõiduse märgid» küljes. See oli suur solvang ja Manenkol oli nüüd hea juhus valada oma pahameel välja saadikute peale, kes olid külastanud naispealiku asulat ja saanud öömaja ühes onnis ilma tema käest luba küsimata. Kui tema sugulasi kahtlustati nõidumises, miks ei või siis Masiko saadikuist arvata, et ka nemad jätavad külastatud onni nõiduse järele! Ehtsa oraatorina Manenko kord tungis neile ligemale, kord taandus, sealjuures võttis ta läbi ka oma inimesed selle eest, et nad olid lasknud niisugust teotust sündida. Just samuti, kui see on siis, kui rohkem tsiviliseeritud naised loevad «epistleid», kummardus ta oma vihaaluste poole ja luges kriiskava häälega üles kõik nende puudused ja pahateod, mis nad olid korda saatnud sündimisest saadik. Sellele lisas ta, et tal puudub igasugune lootus, et süüdlased võiksid muutuda üldse paremaks, enne kui krokodill nad ükskord ära õgib. Kõik Masiko inimesed talitasid ühe põhimõtte järgi — võtsid solvangutevoolu vastu vaikimisega. Järgmisel hommikul jätsid nad meiega jumalaga.

Manenko saatis meile maniokimugulaid ja oli otsustanud viia meie pagasi oma onu Kabompo ehk Šinte juurde. Me kõik olime juba ise oma kõrvaga kuulnud, milleks ta keel võimeline on ja kuna ei mina ega minu inimesed polnud eriti vaimustatud selle mustanahalise mrs. Caudle'i sõimu kuulamisest, panime oma asjad kokku ning valmis-

Uus, triibuline antiloobiliik, leitud Sešekest põhja pool.

Betšuaanide tants kuuvalgel.

tusime Šinte juurde sõiduks. Kuid seal ilmus äkki Manenko ja teatas, et inimesed, keda ta oli määranud meie saatjateks, polnud veel saabunud ja et nad jõuavad kohale alles homme. Et meie toit oli sel ajal vilets ning ühekülgne, tundsin ma sellest uuest viivitusest pahameelt ja andsin korralduse asetada meie kraam paatidesse, et sõita ilma Manenko teenriteta mööda jõge üles. Kuid Manenko polnud niisuguseid naisi, kellest sel moel oleks võinud jagu saada. Ta tuli koos oma inimestega minu juurde ja teatas, et kui tema ei võta osa pealik Sekeletu elevandiluu ja kaupade edasiviimisest, saab onu väga pahaseks. Ta korjas kõik meie pakid kokku ja teatas, et saadab selle minu kiuste ise teele. Mu mehed andsid sellele naistevalitsusele järele enne, kui ma ise seda valmis olin tegema, ja minu poole ei jäänud jõudu. Kuna ma ei soovinud eriti tema hambusse sattuda, kavatsesin just oma kanuude juurde tagasi tõmbuda, kui ta ootamatult asetas oma käe mulle õlale, vaatas emaliku pilguga otsa ja ütles: «Noh, kulla poiss, talita ka sina nii nagu kõik teised.» Mu pahameel kadus muidugi otsekohe ja ma läksin jahile, et muretseda veidi liha.

Ainsad loomad, keda neis paigus võis leida, olid sebrad, kualatad ehk tahetsid *(Aigoceros equina)*, kaamad *(Bubalus caama)*, pühvlid ja väikesed antiloobid hakiteenved *(Philantomba)*.

Loomi näeb siin ainult siis, kui neid mitu miili jälgi mööda taga ajada. Nälja sunnil ajasime mõnede sebrade jälgi suurema osa päevast. Ja kui ma lõpuks tihedas metsapadrikus nägin ühte neist viiekümne jardi kaugusel, oli püssil mu suurimaks pettumuseks tõrge ning loomad jooksid ära.

Igapäevaste troopikavihmade tagajärjel on siin õhk sedavõrd küllastunud niiskusest, et kõik asjad on niisked ja ka püssirohi märgus.

Huvitav on täheldada metsloomade taibukust: neil aladel, kus neid tülitatakse tulirelvaga, hoiduvad nad rohkem lagedatele kohtadele, et neil avaneks igas suunas lahtine vaateväli ja et nad võiksid relvastatud inimest hõlpsasti vältida. Sellest, et nad korduvalt lasksid mind ilma püssita lähemale kui püssiga, arvan ma, et nad taipavad, mida on vaja karta ja mida mitte. Kuid siin, kus neid ähvardavad balondade nooled, peavad nad hädaohututeks kohtadeks metsatihnikuid, kus vibulaskmine on raskendatud.

See erinevus metsloomade päevases kohavalikus võib oleneda teatud määral ka päikese kõrvetavast kuumusest, sest siin on see iseäranis suur. Kuidas see ka on, siin armastavad metsloomad päeval metsa, kaugemal lõunas aga nad suuremalt osalt väldivad seda, ja ma panin mitmel puhul tähele, et see polnud päikeselõõsk, mis sundis neid varju otsima.

KUUETEISTKÜMNES PEATÜKK

Njamoana kink. — Amuletid. — Manenko vastupidavus. — Puuslik. — Balondade relvad. — Vihm. — Nälg. — Pihttarad. — Tihedad metsad. — Kunstlikud mesipuud. — Seened. — Külade elanikud laenavad meile oma onnide katused. — Nõidumine ja ebajumalad. — Manenko tujud. — Õine häire. — Saadikud ja kingitus Šintelt. — Kuidas me tavaliselt lähenesime külale. — Mereelanik. — Sisseminek Šinte linna. — Kahe segaverelise orjakaupmehe kohtamine. — Ürgneegrid balondad. — Pidulik vastuvõtt Šinte juures. — Tema kotla. — Esitlemistseremoonia. — Oraatorid. — Naised. — Muusikandid ja mänguriistad. — Ebameeldiv nõudmine. — Vestlus Šintega. — Kingime talle härja. — Pinnase viljakus. — Manenko uus onn. — Jutuajamine Šintega. — Balondad peavad täpselt kinni etiketi nõudeist. — Laste müümine. — Laste röövimine. — Šinte pakub mulle orja. — Projektsioonilatern. — Sunnitud peatus. — Sambanza pöördub tagasi joobnuna. — Šinte viimane ja suurim sõprusetõend.

11. jaanuar 1854. Sel hommikul teele asumisel kinkis Samoana (või õigemini küll Njamoana) meile paelatäie klaashelmeid ja ühe merekarbi, mida siin hinnatakse väga kõrgelt. See oli lepituseks Manenkolt, sest arvati, et ma olen pahane eelmisel päeval juhtunu pärast. Kuid ma vastasin neile, et mul ei kesta pahameel kunagi järgmise hommikuni, ja neil oli selle üle hea meel. Meil tuli sõita kanuul üle jõekese, mis voolab Njamoana küla taga. Enne kui Manenko söandas paati istuda, riputas nõid ta üleni amulette täis ja ta ise võttis veel mõned kätte.

Üks minu inimesi, kes seisis loitsija ning tema nõiarohtude korvi ligidal, ajas kellegagi väga valjusti juttu. Nõid tegi talle selle eest noomituse. Ise ta kõneles ainult sosinal, vaadates kogu aeg vilksamisi tagasi korvi poole ja just nagu kartes, et keegi seal sees võiks teda kuulda.

Lõunas ei olnud inimesed nii ebausklikud. Ma meenutan seda sündmust selleks, et näidata vahet, mis on ühelt poolt siinsete inimeste, teiselt poolt kahvrite ja betšuaanide teadvuse ning maailmakäsituse vahel.

Manenkot saatsid tema mees ja trummilööja. Viimane tagus kogu aeg kõigest jõust trummi. Lõpuks sundis tihe uduvihm teda põristamist lõpetama. Manenko mees püüdis vihma manamiste ja palvehüüetega lõppema sundida, kuid sadu ei lakanud. Meie amatsoon aga, kes oli riietatud kõige kergemaisse reisirõivaisse, jätkas liikumist niisuguse kiirusega, et temaga jõuti vaevu sammu pidada. Järgides talle härja seljas, püsisin ma meie eestvedajannal üsna kannul. Kasutasin võimalust ja küsisin, miks ta sellisest tugevast vihmast hoolimata pole rohkem riideid selga pannud. Sain vastuseks, et pealikul pole sünnis naiselikkust üles näidata. Pealik, olgu ta mees või naine, peab alati välja paistma noor ning tugev ja taluma õnne ning õnnetust silmagi pilgutamata. Minu inimesed imetlesid tema vastupidavust ja ütlesid sageli: «Manenko on tõeline sõjamees!»

Me kõik, läbimärjad ja lõdisevad, olime üliõnnelikud, kui ta lõpuks ühe väikese jõe kaldal tegi ettepaneku peatuda ja ööbimiseks valmistuma hakata.

Maa, mida mööda me sõitsime, kujutas endast, nii nagu varemgi, üha vahelduvaid metsi ning väikesi lagendikke. Peaaegu kõik puud on siin igihaljad ja kuigi just mitte hiiglaslikud, siis ometi üsna suured. Lagendik on kaetud tiheda rohuga ja nägi välja nagu korralik Inglise heinamaa.

Möödusime kahest väikesest külakesest, mis olid ümbritsetud maisi- ja maniokiistandustega. Kummagi küla juures nägin ma esmakordselt niisugust inetut savist puuslikku, nagu neid võib sageli kohata Londas ja mis kujult meenutab krokodilli. Puuslik tehakse rohust ning kaetakse pealt saviga. Silmadeks olid torgatud kaks teokarpi, kaela juurde oli seatud püsti palju elevandi sabast võetud pakse harjaseid. Kui meile poleks öeldud, et see on lõvi, oleks võinud arvata, et on tahetud kujutada krokodilli. Niisugune ebajumalakuju seisab varju all, ning kui balondadest keegi haigestub, paluvad nad tema ees ja löövad kogu öö trummi.

Mõnedel Manenko saatjatest olid pilliroost meisterlikult punutud neljakandilised kilbid, ligi viis jalga kõrged ja kolm laiad. Need sõjamehed oma kilpide, lühikeste laiade mõõkade ja raudotsaliste noolte kimpudega paistsid vägagi metsikuina. Kuid komme kanda endaga kogu aeg relvi kaasas on nähtavasti ainult aseaine vahvusele, mille

poolest nad tegelikult just silma ei paista. Enne külla sissesminekut ladusime alati oma tulirelvad ja odad maha, balondad aga tulid meie laagrisse täies relvastuses ja panid oma sõjariistad maha alles siis, kui me nõudsime, et nad kas teeksid seda või läheksid ära.

Järgmisel päeval sõitsime niisugust tihedat metsa mööda, et seal oli võimatu kirve abita edasi liikuda. Mets oli üle ujutatud, kuid mitte jõe suurveest, vaid igapäevastest troopikavihmadest, mis hoidsid ka inimesi, kel olid riided seljas, pidevalt märjad. Selles metsas tundsin ma tugevat väävelvesiniku lehka. Olin seda teistes kohtades sageli varemgi tundnud. Neis ebatervislikkudes paikades kordusid mul üha jälle kestvad palavikuhood.

11-ndal ja 12-ndal olime taas sunnitud peatuma lakkamatu, väga tugeva vihma tõttu. Lõunas ei olnud ma kunagi näinud selliseid paduvihmu.

Mul oli mustadeks päevadeks varuks veidi tapiokki ja väike kogus Libonta jahu. Minu meeste näljatalumine oli imetlusväärne. Parajasti läbielatav puudus pole kunagi nii piinav kui teadmine, et ka tulevikus pole lootust midagi paremat saada. Mõnedes suurtes külades, millest me mööda läksime, olid elanikud väga kitsid ja sõltumatud oma pealikuist, ning nad ei andnud meile ega Manenkole midagi. Ometigi olid neil ümberringi suured küpse maisi põllud. Iga onn neis külades oli ümbritsetud tiheda pihttaraga. Sissekäik ise kujutas endast lihtsalt tihedasti üksteise kõrvale taotud teivaste rida. Ta pole kunagi avatud. Kui peremehel on tarvis sisse minna, tõmbab ta paar-kolm teivast välja, litsub enda tekkinud avausest läbi ja torkab seejärel teibad uuesti oma kohale nii, et vaenlasel, kes peaks tulema öösel, on väga raske avastada, kus sissepääs asub. Need püsttarad annavad tunnistust sellest, et siin ei tunta ennast kaasinimeste suhtes ohutuna. Metsloomi, kes võiksid häirida inimesi, siin ei ole. Loomade hävitamisel on osutunud vibud ja nooled siin niisama efektiivseiks kui püssid lõunas.

Metsloomade puudumine oli meile suureks pettumuseks: olime lootnud, et põhja pool on kõik kohad jahiloomi täis, nii nagu see oli olnud Liba ja Liambje ühinemiskohal.

Neis paigus kasvab rohkesti üht läikivalehelist hõbepuu liiki, mida leidub ka Kapimaal *(Leucodendron argenteum).* Kapimaal kasvab ta Laudmäel kahe kuni kolme tuhande jala kõrgusel merepinnast, Cashani mägede põhjanõlvadel

ja siin aga tunduvalt kõrgemal — neli tuhat jalga üle merepinna. Kunagi ma arvasin, et Liambje kiire voolus annab tunnistust maapinna väga suurest kõrgusest neis paigus, kust ta voolab, kuid nüüd tegin keemispunkti abil kindlaks, et see arvamus oli olnud ekslik.

Sedamööda, kuidas me põhja poole tungisime, muutus mets üha tihedamaks. Sõitsime rohkem metsahämaruses kui lahtise taeva all. Edasi liikuda oli võimalik ainult mööda väga kitsast käiku, mis tuli rajada metsapadrikusse kirve abil. Hiigelpuude tüvede ja okste ümber põimusid boadena jämedad ronitaimed. Need ronitaimed on sõna tõsises mõttes boad — kägistajad: nad pitsitavad surnuks puud, mida mööda on üles roninud, ja jäävad pärast seda ise omal tüvel kasvama. Ühe siin suurel hulgal leiduva motuiaks hüütava väga ilusa puu koort kasutavad barotse suguharu inimesed kalavõrkude ja õngenööride valmistamiseks. Suurel hulgal kasvab siin ka molompipuud, mis oma kerguse ja painduvuse tõttu on asendamatuks aerude materjaliks.

Võis kohata veel teatavat liiki puid, mis olid täiesti tundmatud mu kaaslastele. Nad olid viiekümne jala kõrgused, nii alt kui ülalt ühejämedused ning neil polnud üldse suuri oksi.

Neis metsades kohtasime esmakordselt inimeste valmistatud mesipuid. Neid võib kohata siin kogu teel kuni Angoolani. Niisugused tarud on puukoorest, umbes viis jalga pikad ja viisteist kuni kaheksateist tolli läbimõõdus. Nende valmistamiseks tehakse puule viie jala kaugusele teineteisest kaks ümber tüve ulatuvat horisontaalset ringlõiget, mis ühendatakse omavahel pikisuunalise lõikega. Siis kangutatakse koor mõlemalt poolt pikilõiget lahti ja võetakse puutüvelt maha, kusjuures kogu aeg jälgitakse, et ta ei murduks. Mahatõmmatud puukoor võtab oma elastsuse tõttu endise kuju, pragu õmmeldakse või pistetakse puutikkudega kinni, mõlemasse otsa topitakse aga rohust kokkukeeratud tropid. Ühe rohunuustaku keskele jäetakse mesilaste jaoks lennuauk, ja taru ongi valmis.

Mesilaste tarud seatakse kõrgete puude otsa horisontaalselt. Just nimelt selliste mesipuude abil hangitaksegi kogu vaha, mis eksporteeritakse Benguellast ja Loandast. Ta on tervenisti metsmesilaste «vaba töö» produkt. Puu külge, kus asub taru, riputatakse alati mingisugune amulett ja see osutub küllaldaseks kaitseks varaste vastu. Pärismaalased

varastavad väga harva üksteiselt, sest nad arvavad, et nõiarohud võivad neile kaela tuua haiguse ja surma. Uskudes, et niisuguseid nõiavärke oskavad ainult väga vähesed, eelistavad nad tegelikult talitada põhimõtte järgi — kõige parem on mitte midagi puudutada. Metsades valitsev poolpimedus suurendab inimestes ebausku.

Kuna oli parajasti vihmaperiood, leidsime väga palju seeni. Mu teekaaslased sõid neid suure isuga. Söödavad seeneliigid kasvavad peaaegu alati termiidipesadel ja nad on niisama suured kui kaabu põhi. Värvuselt on nad valged ja isegi siis, kui neid süüa toorelt, väga maitsvad. Seeni leidub sisemaal väga palju. Mõned mittesöödavad on erepunased, teised sinised.

Hoolimata vihmast ja taas algavast palavikust oli nende uute paikade nägemine väga meeldiv. Siin valitsev tihe hämarus oli teravaks kontrastiks pimestavale päikesekiirgusele ja täielikule varjupuudusele Kalahari kõrbes, mis oli jätnud mulle unustamatu mulje. Mitmete kuude jooksul ei suutnud ma näha vee äraviskamist, ilma et mu alateadvusest poleks läbi vilksatanud mõttesähvatus raiskamisest.

Aeg-ajalt jõudsime metsapimedusest välja mõnda väiksesse kaunisse orgu. Selle keskel oli alati veekogu, mis nüüd oli täis, kuid kus muul ajal on vaevalt niipalju vett, kui läheb tarvis seal asuvate kaevude jaoks. Nende kaevude kohale on ehitatud väikeste onnide kujulised katusealused.

Sõitsime kanuudel üle ühe väikese, mitte kunagi ärakuivava jõekese, mis kandis nime Lefudže («kärestik»). Ta voolab ilusalt kõrgelt mäelt, mida hüütakse Monakadzi («naine») ja mis, kerkides meie vaatevälja umbes kakskümmend või kolmkümmend miili kursist ida pool, rõõmustas pilku. Mäel on pikergune kuju ja ta ulatub ümbritsevast tasandikust vähemalt kaheksasada jalga kõrgemale.

Jõe nimi Lefudže tuleneb arvatavasti tema kiirest voolust kogu tema lühikese tee ulatuses Monakadzist Libani.

Orgude juures võib alati näha väikesi külakesi. Mõnes neist me puhkasime. Teised olid tühjad, elanikke oli haaranud paanika, kuigi Manenko trumm pidevalt põrises ja teadustas tähtsate isikute tulekust. Kui me soovisime jääda mõnes külas ööpeatusele, andsid külaelanikud meile ööaseme korraldamiseks oma onnide katused, mis sarnane-

vad kujult makoloolode omadega või hiinlaste mütsidega ja mida võib vajaduse korral seintelt ära tõsta. Onnide peremehed võtsid katused ära ja tõid nad kohta, mis me olime välja valinud ööasemeks. Minu inimesed sättisid katused vaiade otsa ning me seadsime endid rahulikult sinna alla ööbima.

Igaüks, kes tuli tervitama Manenkot või meid, hõõrus siinse kombe kohaselt oma käsivarsi ja rinda tuhaga. Kes aga tahtis näidata üles veelgi sügavamat austust, hõõrus tuhaga ka oma nägu.

Igal külal olid oma puuslikud. Balonda suguharudest asustatud maal on see komme levinud kõikjal, nii et kui me metsas sattusime mõnele ebajumalakujule, teadsime alati, et asume viieteistkümne minuti tee kaugusel inimeste eluasemest. Kord sattusime erakordselt inetule puuslikule, mis oli seatud kahe tugipuu vahel asuvale põikpalgile. Palgi küljes oli kaks nöörist aasa ohvrite riputamiseks. Kui ma tähendasin oma teekaaslastele, et ehkki neil puuslikel on kõrvad, ei ole nad võimelised kuulma, sain teada, et nii balondad kui barotsed usuvad, nagu suudaksid need puust ja savist tehtud notid ennustada ja ehkki puu ise ei võivat kuulda, olevat tema omanikel nõiarohud, mille abil võivat panna puusliku kuulma ja reageerima, nii et kui külale läheneb mõni vaenlane, olevat elanikud alati sellest teadlikud.

Manenko otsustas saata oma onule ette teate meie lähenemisest. Küsisin, milleks seda, kui Šintel on olemas puuslikud, kes ütlevad talle kõik asjad ära.

«Ma lihtsalt tegin seda,»* vastas Manenko.

14. jaanuaril oli meie imestuseks suurepärane ilm. Päike paistis ja soojendas ning me võisime oma riided ära kuivatada. Paljud asjad olid kestvast niiskusest läinud hallitama ja pehkima. Hoolimata sellest, et püssid olid igal õhtul sisse õlitatud, olid nad hakanud roostetama.

Öösel äratas meid kõiki Manenko ühe saatjanna meeleheitlik kisa. Ta kriiskas nii valjusti ja kaua, et me kõik arvasime, et ta on sattunud lõvi küüsi. Minu mehed kahmasid relvad pihku — nad asetavad relvad alati nii, et võivad olla esimese häire puhul valmis — ja jooksid appi. Kuid nagu selgus, oli alarmi põhjustajaks üks meie härg,

* See on omapärane aafriklaste väljend, millega antakse mõista, et inimesel polnud kõne all oleva teo jaoks erilist põhjust. *(Autor.)*

kes oli pistnud pea onni ja hakanud seda daami nuusutama. Naine aga, olles puudutanud käega härja külma ning märga koonu, oli arvanud, et nüüd on tal lõpp käes.

Pühapäeva pärastlõunal jõudsid pärale saadikud Šinte juurest. Ta oli kiitnud heaks eesmärgid, mis viisid meid tema maalt läbi, ja laskis meile edasi öelda, et ta on väga õnnelik, kui avastatakse tee, mida mööda valged mehed võivad teda külastada. Nüüd lubas Manenko hakata edasi minema.

Varsti ma taipasin, et peatused, mida see valitsejanna tegi ja mis mulle sel ajal näisid viivitustena, on ainus õige moodus enda tutvustamiseks balondade juures. Ja hea suhtumine, millega mind edaspidi kõikjal vastu võeti, oli suurelt osalt tingitud sellest, et enne kusagile külla või linna sissesõitmist saatsin alati virgatsid ette, et nad teataksid minu saabumise eesmärgi. Kui me olime tulnud mõnele külale niivõrd ligidale, et meid võidi sealt näha, võtsime puu varjus istet ja saatsime ette mehe, et ta teataks külaelanikele, kes me niisugused oleme ja missuguste kavatsustega nende juurde tulime. Selle peale saatis külavanem meie juurde kõige auväärsemad inimesed, nii nagu Šintegi tegi, et nad ütleksid meile tere tulemast ja näitaksid ära puu, mille all me võime magada.

Enne seda kui ma oskasin mingisugust kasu saada raskete õppetundidest, mis mul Manenko juures tuli läbi teha, olin ma vahel läinud mõnesse külla ilma etteteatamiseta ja tekitanud seal tahtmatult ärevust. Sellistel puhkudel jäid külaelanikud meie vastu kogu ajaks umbusklikeks.

Šinte saatis meile kaks suurt korvi maniokki ja kuus kuivatatud kala. Tema meestel oli kaasas ahvinahk. Seda ahvi hüütakse nende keeles poluumaks *(Colobus guereza)*. Välja arvatud pikk valge lauk, on ta musta värvust. Öeldi, et ta olevat leitud põhja poolt, balondade ülempealiku Matiamvo maalt.

Meile teatati, et Šintel on suur au võtta oma linnas korraga vastu kolme valget meest. Kaks teist valget olid teatanud talle oma saabumisest lääne poolt.

Kui meeldiv on kohtuda eurooplastega sellises kauges kolkas! Mind vallanud mõttetulva mõjul ma peaaegu unustasin oma troopikapalaviku.

«Kas nad on samasugust värvi kui mina?»

«Jah, täpselt samasugused.»

«Kas neil on samasugused juuksed?»

«Kas need on juuksed? Me arvasime, et see on parukas. Me pole kunagi varem selliseid juukseid näinud. Niisugune inimene peab olema pärit nende hulgast, kes elavad meres.»

Sellest ajast peale reklameerisid mu inimesed mind alati valjusti kui niisugust valget meest, kes elab meres.

«Te ainult vaadake tema juukseid, need on muutnud sellisteks merevesi.»

Ikka ja jälle seletasin ma neile, et väljend «me tulime merelt» ei tähenda hoopiski, nagu oleksime me ilmunud vee alt. Kuid mambaarid levitasid sisemaal laialdaselt müüti, nagu elaksid tõelised valged mehed meres, ja see muinasjutt oli liiga hea selleks, et mu teekaaslased oleksid jätnud seda kasutamata oma eesmärkidel. Mul on alust arvata, et minu korralduste peale vaatamata uhkustasid nad siis, kui ma ei võinud neid kuulda, nagu juhiks neid tõeline meresügavuste asukas, ja ütlesid kinnituseks: «Te ainult vaadake tema juukseid!» Kui ma tulin nende juurde tagasi mõnelt lühikeselt jalutuskäigult, ütlesid nad mulle alati: «Need inimesed tahaksid kangesti näha teie juukseid.»

Kuna nendel võõrastel olid samasugused villjuuksed kui pärismaalastel endil, tuli mul jätta lootus kohata oma teel rohkem eurooplasi kui need kaks segaverelist portugallast, kes hankisid seal elevandiluud, meevaha ning orjasid.

16. jaanuar. Pärast lühikest matka jõudsime imekauni oru juurde. Ta oli poolteist miili lai ja ulatus läänes Monakadzi laugja jätkuni. Alla, selle suurepärase halja oru tsentrisse, lookles väike jõgi. Väikese oja kaldal aga, mis suubub sellesse jõkke lääne poolt, asub pealik Kabompo, ehk nagu ta ise eelistab ennast nimetada, Šinte linn (lõunalaiusel 12°37′35″, idapikkusel 22°47′). Kui päike oli tõusnud nii kõrgele, et meie linnajõudmine pidi Manenko arvates toimuma sobival ajal, läksime teele ja peagi avanes meie pilgule selle banaanide ja teiste tihedaleheliste troopikapuude varjus peituva linna vaade. Vastupidi betšuaani linnade looklevaile tänavaile asuvad onnid siin sirgetes ridades. Esmakordselt nägime siin pärismaalaste onne nelinurksete seinte ja ümmarguste katustega. Onnide juures asuvad õued on ümbritsetud sirgete taradega. Tarad on valmistatud vertikaalselt mõnetolliste vahedega maasse

torgatud teivastest, mis on põimitud osavasti kokku karmi rohu või vitstega. Õueaedades, nende põimitud tarade taga kasvatatakse tubakat, väikest maavitsaliste hulka kuuluvat taime, mida balondad kasutavad toidu juures maitseainena, ning lisaks neile veel suhkruroogu ja banaane. Varju jaoks istutatakse tara ümber india viigipuid *(Ficus indica)*. Sellesse puusse suhtuvad pärismaalased mingisuguse harda aukartusega. Nad usuvad tal olevat nõiavõimu. Kõikjal hulgub noori võsusid ja lehti napsivaid kitsi.

Kui me ilmusime linna, sööstis meile vastu täiesti relvastatud neegritejõuk, just nagu kavatsedes meid nahka pista. Mõnedel olid käes püssid, kuid selle järgi, kuidas nad neid hoidsid, oli näha, et nende omanikud olid harjunud rohkem vibu ja nooltega kui euroopa tulirelvadega. Nad piirasid meid sisse ja silmitsesid tund aega, seejärel aga läksid laiali.

Kaks segaverelist portugallast, kellest me olime kuulnud, olid püstitanud oma väikese laagri selle koha vastu, kuhu meie pidime oma laagri üles lööma. Neil oli rühm noori aheldatud naisorje, kes puhastasid kõblastega laagriesist rohust. Orjad olid ostetud hiljuti Lobalest, kust need kaupmehed tulid. Segaverelistel oli kaasas palju mambaarisid ja neil oli niisamasugune sõjaväeline kord, nagu see lööb läbi kõigis portugali kolonistide üritustes. Taoti trummi ja teatavatel tunniaegadel kõlas trompetihääl just nagu sõjaväes. See oli esimene kord, kus suurem osa minu mehi nägid ahelais orjasid.

«Need pole inimesed,» ütlesid nad (mõeldes selle all, et need on elajad), «kes kohtlevad oma lapsi sel kombel!»

Balondad on ürgneegrid. Nende lokkis juus on palju tihedam ja nad on üldse rohkema karvkattega kui betšuaanid või kahvrid. Nahk on neil väga tume, ehkki nende seas võib kohata ka heledama nahavärvusega inimesi. Suuremal osal balondadel on pea taha ja üles veidi pikergune, huuled paksud, nina lame jne. Kuid võib kohata ka meeldiva välimusega, hea peakuju ja kehaehitusega balondasid.

17-nes, teisipäev. Umbes kell üksteist korraldas pealik Šinte meie auks piduliku vastuvõtu. Sambanza, lükates kõrvale Manenko, nõudis endale au meid esitleda. Segaverelised ja mambaarid läksid vastuvõtule täies relvastuses, et saluteerida Šinte auks. Nende trummilööja ning

trompetipuhuja võtsid oma väga vanadest riistadest välja kõik, mis nad suutsid.

Kotla ehk audientsi paik oli avar, umbes sajajardise küljega nelinurkne väljak. Platsi servas seisis kaks ilusat baanianipuud. Ühe all neist, leopardinahaga kaetud omapärasel troonil oli istet võtnud Šinte. Tal oli seljas roheliste vöötidega erepunasest friisiriidest seelik ja ruuduline lühike pealiskuub. Kaelas rippus tal mitu suurtest helmestest kaelakeed, käevartel ja jalasäärtel oli aga suur hulk rauast ja vasest võrusid. Peas ilutses tal osavasti pärlitega punutud ja suure hanesulgedest tutiga kaunistatud kiiver. Šinte kõrval istus kolm noormeest, suured noolekimbud õlal.

Kui me astusime kotlasse, hakkasid kõik Manenkoga koos tulnud inimesed Šinte tervituseks käsi plaksutama. Sambanza väljendas aga oma austust tuha hõõrumisega rinnale ja kätele.

Teise puu all oli koht vaba ja seepärast otsisin ma seal varju. Minu eeskuju järgi talitasid mu mehed. Me asusime nüüd umbes nelikümmend jardi pealikust eemal ja võisime näha kogu tseremooniat. Algul sammusid üle väljaku mitmesugused suguharu osad ja iga vanem tervitas pealikut kombekohase tuha hõõrumisega, mis ta oli sel eesmärgil kaasa võtnud. Seejärel ilmusid hambuni relvis sõjamehed, kes, paljastatud mõõgad peos, kõige metsikum ilme näol, tormasid sõjakisaga meie poole, nagu tahaksid lüüa meid põgenema. Kuna me minema ei jooksnud, vaid rahulikult paigale jäime, pöördusid nad tagasi Šinte juurde, tervitasid teda ja eemaldusid. Pärast seda demonstreeriti huvitavaid sõjalisi harjutusi. Väljaku keskele hüppas mees, kes hakkas võtma võitluspoose ja tegema kehaliigutusi, nii nagu neid tehakse lahingus. Ta tegi, nagu heidaks oma oda ühe vaenlase pihta, tõrjuks samal ajal kilbiga teise hoopi, põikas kõrvale kolmanda eest, sööstis kord tagasi, kord edasi, tegi hiigelhüppeid igas suunas jne.

Kui see kõik oli lõppenud, läksid Njamoana esindaja ja Sambanza Šinte juurde ning teatasid valjul häälel, et ümberseisjad võiksid kuulda, kõik, mis nad teadsid minust, mu teekaaslastest, mu minevikust, sidemetest makoloolodega, vangide tagasiandmisest, piiblist, püüdest avastada selle maa jaoks kaubatee, ja lõpuks valge mehe soovist, et kõik suguharud elaksid üksteisega rahus. Võib-olla valge

mees valetab, ütlesid nad, võib-olla ei — nemad olevat ennemini valmis uskuma, et ta kõneleb tõtt. Ja kuna balondadel on hea süda ja Šinte pole kunagi kellelegi kurja teinud, siis tuleks tal valge mees hästi vastu võtta ja lasta tal edasi minna oma teed. Sambanza oli kirevalt riides ja peale selle üle külvatud helmestega. Tal oli nii pikk riie seljas, et väike poiss kandis tal selja taga saba.

Šinte selja taga istus sadakond naist, kes olid rõivastatud oma parimatesse riietesse. Juhuslikult olid nende kõigi rõivad valmistatud ühest ja samast punasest friisiriidest. Ees istus Šinte peanaine, kes oli matabeelede ehk suulude suguharust. Tal oli peas veider punane müts. Kõnede vaheaegadel laulsid need daamid mingeid kaeblikke laule. Polnud võimalik aru saada, kelle auks neid laule lauldi — oraatorile, Šintele või iseendile. Siin nägin ma esmakordselt naisi avalikest koosolekutest osa võtmas. Lõunas ei lubata naisi kotlale tulla, siin aga väljendasid nad oma heakskiitu oraatoreile, plaksutades käsi ja tervitades neid rõõmsa naeruga. Šinte pöördus sageli nende poole ja rääkis nendega.

Grupp pillimehi — kolm trummilööjat ning neli muusikanti, kes mängisid pärismaalaste klaverit, tegi ümber kotla mitu tiiru ja laskis meid oma muusikat nautida. Trummid kujutavad endast hoolikalt tühjaks õõnestatud puupakke, millel on külje peal ämblikuvõrguga kaetud auk. Otsad on üle tõmmatud antiloobinahaga. Et trumminahka pingutada, hoitakse trummi mõnda aega tule juures, nii et nahk tõmbub kokku. Trummi lüüakse kätega.

Pärismaalaste klaver marimba koosneb kahest kitsast paralleelselt asetsevast puuliistust. Balondad teevad need liistud sirged, kaugemal põhjas on nad aga kaarjad, nii et meenutavad veidi poolikut rattapöida. Nendele paralleelliistudele kinnitatakse risti umbes viisteist kaks-kolm tolli laia ja viisteist kuni kaheksateist tolli pikka puust klahvi. Klahvide paksus oleneb soovitava tooni kõrgusest. Iga klahvi alla kinnitatakse kõrvits. Iga kõrvitsa ülaossa tehakse ava, millesse toetuvad pikiliistud ja mis moodustavad resoneeriva tühimiku. Vastavalt soovitava heli kõrgusele tehakse süvendid erineva suurusega. Heli tekitatakse trummipulga löögiga klahvile. See muusika on meeldiv. Erilist vaimustust tekitab pärismaalaste juures kiire mängutempo. Angoolas kasutavad ka portugallased marimbat tantsuks.

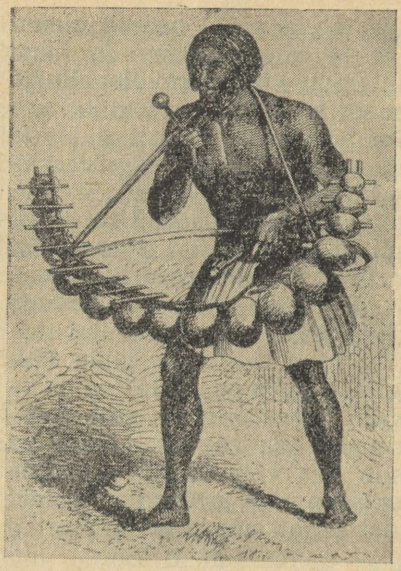

Marimba, balondade muusikariist.

Kui üheksa kõnemeest olid üksteise järel oma tervituskõned esitanud, tõusis Šinte püsti. Tema järel tõusid ka kõik teised. Selle tseremoonia ajal käitus ta väärikalt. Mu inimesed panid tähele, et ta üksnes vahetevahel heitis vaevumärgatava pilgu meie poole.

Väljakul viibis minu arvestuse järgi ligi tuhat lihtinimest ja kolmsada sõjameest. Päike kõrvetas nüüd juba palavalt ja kogu tseremoonia lõppes mambaaride püssipaugutamisega.

18-nes. Öösel äratas meid virgats nõudega minna sel ebasobival tunnil Šintele külla. Ma olin higine järjekordsest palavikuhoost, rada linna viis aga läbi niiske oru, ja loobusin minemast. Kolimbota, kes tundis kohalikke tavasid paremini, käis peale, et ma läheksin. Kuid isegi kui haigus kõrvale jätta, vihkan ma öiseid jutuajamisi ning tegusid pimeduses ja teatasin: «Ma pole ei hüään ega nõid.»

Kolimbota arvas, et me peame igas asjas talitama nende soovi järgi. Mina aga arvasin, et meil on ka endil õigus otsustada, mida me teeme. Sellest läks Kolimbota tuli-

vihaseks. Me läksime Šinte juurde hommikul kell kümme. Meid viidi tema õue, mille kõrged tarad olid väga osavasti põimitud vitstest. Õues oli palju puid, mis andsid meeldivat varju. Puud olid siia spetsiaalselt istutatud, nägime mõnesid, mis olid äsja istutatud ja mille tüvede ümber oli mässitud rohtu, et kaitsta neid päikese eest. Linna tänavate äärde lagedatele kohtadele istutatakse suhkruroogu ja banaane, nende suured ererohelised lehed ulatuvad kõikjal üle tarade.

Ficus indica'l, mille all me istusime, olid väga suured lehed, tema sugulust India baanianiga näitasid okstelt maapinnale laskuvad võsud.

Varsti tuli meie juurde Šinte. Välimuse järgi oli see umbes viiekümne viie aastane mees, keskmist kasvu, siira, avameelse näoga. Ta oli nähtavasti heas tujus ja ütles, et ta oli eile oodanud, et «mees, kes tuli jumalate juurest, oleks hakanud temaga juttu ajama». Kui ma eelmisel päeval sellele pidulikule vastuvõtule läksin, oli ka mul endal soov temaga vestelda, kuid kui me tulime väljakule ja nägime kõiki nende hirmutavaid ettevalmistusi ning märkasime, et isegi tema enda inimesed hoiduvad tast vähemalt neljakümne jardi kaugusele, andsin ma järele oma meeste soovitustele ning jäin kogu ajaks istuma Šinte vastas asuva puu alla. Tema märkus tugevdas minu varemat veendumust, et parim vahend aafriklaste sümpaatia võitmiseks on olla nendega täiesti avameelne ning kartmatu. Nüüd siis jutustasin isiklikult talle oma sõidu ja misjoni eesmärkidest. Kõige peale, mis ma talle rääkisin, plaksutas vana pealik heakskiitvalt käsi. Ta vastas mulle oma kõneleja kaudu. Meie jutuajamise lõpul plaksutasid kõik selle juures viibinud samuti käsi.

Pärast seda, kui jutuajamise asjalik osa oli läbi, küsisin ma Šintelt, kas ta on kunagi varem näinud valget meest. Ta vastas mulle: «Mitte kunagi. Sina oled esimene, kellel ma näen valget nahka ja sirgeid juukseid. Ka sinu riietus erineb kõigest, mis ma senini olen näinud.» Neid olid varem külastanud ainult portugali segaverelised ja mambaarid.

Kuulnud mõnede inimeste käest, et «Šintel on suus kibe, kuna seal pole loomaliha maitset», kinkisin ma talle tema suureks meeleheaks härja. Kuna tema maal on suurepärased tingimused karjapidamiseks, andsin ma talle nõu osta makoloolodelt lehmi. See mõte meeldis talle ja kui me

rannikult tagasi pöördusime, nägime, et ta oli antud nõu kuulda võtnud — selleks ajaks oli tal juba kolm lehma. Üks neist kinnitas minu arvamust selle maa kohta: oma toitumuselt sarnanes ta eliitlehmale rohkem kui ükski teine, keda ma olin näinud Aafrikas.

Pärast meie jutuajamist Šintega saatis ta meile korvitäie keedetud maisi, korvitäie maniokijahu ja väikese linnu. Mais ja maniokk kasvavad siin väga suureks, andes tunnistust siinses orus kõikjal leiduva mustmulla viljakusest. Nägime maniokki, mille kõrgus oli kuus jalga ja üle sellegi, kusjuures see taim vajab üldse väga head mulda.

Selle aja jooksul oli Manenko oma inimestega ametis kauni, õuest ümbritsetud onni rajamisega. Onn oli ette nähtud tema residentsiks kogu selleks perioodiks, kui siia jäävad valged inimesed, keda ta oli siia toonud. Kui ta kuulis, et me olime kinkinud tema onule härja, ilmus ta solvununa meie juurde ja tegi selgeks, et «valge mees kuulub temale, tema tõi siia valge mehe ja seetõttu kuulub ka härg temale, aga mitte Šintele». Ta käskis oma mehi tuua härg, see ära tappa ja kinkis siis oma onule ainult ühe kintsu. Šinte ei paistnud sellest sugugi pahandatud olevat.

19-nes. Mind äratas väga vara Šinte käskjalg, kuid kuna mu järjekordne palavikuhoog oli just äsja lõppenud tugeva higistamisega, ütlesin ma, et tulen tema juurde mõne tunni pärast. Ent esimese käskjala järel ilmus varsti teine: «Šinte tahab sulle öelda otsekohe, mis tal on öelda.» See oli liiga intrigeeriv ettepanek, et sellele mitte reageerida, ja me läksime. Ta ootas mind, kana kingituseks käes, tema kõrval aga oli korv maniokijahu ja kõrvitsatäis mõdu. Mind pidevalt vaevavate haigusehoogude kohta ütles ta, et palavik on ainus asi, mis võib takistada minu reisi edukat kordaminekut, sest tal olevat mehi, kes teavad kõiki valgete juurde viivaid teid, ja nad võivad olla meile teejuhtideks. Noormehena olevat ta ise sooritanud pikki reise. Mu küsimusele, mida ta võib soovitada mulle troopikapalaviku vastu, ütles ta: «Joo rohkem mõdu, ja kui see läheb su sisse, ajab ta palaviku välja.» Mõdu oli neil üsna kange ja ma arvan, et hoolimata sellest, et tal polnud palavikku, armastas ta seda ravimit tublisti.

Kui me läksime läbi küla, hämmastas meid balondade ebatavaline etiketist kinnipidamine. Kohates tänaval üli-kuid, langevad alamad põlvili ja hõõruvad tolmu rinnale ning kätele. Nad plaksutavad niikaua käsi, kuni aukand-

Nil veab emajõehobu oma noort poega.

Vastuvõtt Sinte juures.

jad on möödunud. Ka Sambanza laskus sel kombel põlvili, kui Šinte poeg tast mööda läks.

Mitmel korral nägime naist, kes oli Šinte veekandjaks. Minnes veega, kõlistab ta kogu aeg kellukest, hoiatades kõiki, et nad hoiduksid ta teelt kõrvale. Kui keegi talle läheneks, peetaks seda suureks kuritööks, sest kõrvalise isiku ligidus võivat avaldada kahjulikku mõju veele, mida hakkab jooma pealik. Minu arvates on sellised kõige tühisemad üleastumised ettekäändeks, et müüa vaeseid süüdlasi või nende lapsi mambaari orjakaupmeestele.

Sel ajal, kui me viibisime Šinte juures, toimus siin niisugune juhtum, mis on täiesti tundmatu lõunas. Kaks last, üks seitsme-, teine kaheksa-aastane, läksid kodust välja, et korjata metsast puid. Nende kodu asus külast veerand miili kaugusel. Kui nad olid majast veidi eemaldunud, püüti nad kinni ja viidi minema. Ahastavad vanemad ei suutnud leida lastest mingisuguseid jälgi. See sündis niivõrd linna ligidal, et ei võinud tekkida mõtetki laste röövimisest metslooma poolt. Meie oletuse järgi pidid selles asjas olema süüdi mõned kõrgemad mehed Šinte õukonnast. Nemad võisid öösel lapsed maha müüa.

Mambaarid ehitavad spetsiaalseid suuri neljakandilisi onne, kuhu panevad röövitud lapsi. Neid toidetakse hästi, kuid välja lastakse ainult öösiti. Sagedased lasteröövid, mida siinseis külades sooritatakse, tegid mulle selgeks, miks on siin külade ümber ja sees püsttarad. Vanemad ei saa midagi teha, kuna Šinte ise näib samuti armastavat tegelda nende mustade asjadega. Kord saatis ta mulle järele öösel, ehkki ma olin talle sageli teatanud, et eelistan alati tegutseda avalikult. Kui ma tema juurde tulin, pakkus ta mulle kümneaastast orjatüdrukut. Seejuures ütles ta, et ta alati kingib oma külalistele lapsi. Minu poolt väljendatud äraütlevate tänusõnade peale, et ma ei pea õigeks võtta lapsi ära nende vanemate juurest ja et ma soovitan tal üldse loobuda niisugustest asjadest ja alustada selle asemel kaubitsemist karja, elevandiluu ning vahaga, — jätkas ta pealekäimist, et ma jätaksin kingitud tüdruku enda juurde, et ta «oleks mulle tütreks ja veekandjaks». Šinte püüdis mind veenda, et igal auväärsel inimesel peab olema laps, kes täidab seda ametit, mul aga pole ühtki. Kui ma vastasin talle, et mul on neli last ja et ma oleksin väga nördinud, kui minu pealik võtaks minult ära mu väikese tüdrukukese ja kingiks ta teistele, ja et

seetõttu ma eelistan, et mulle kingitud tüdruk jääks koju ja kannaks vett oma ema jaoks, — otsustas Šinte, et ma pole rahul lapse kasvuga, ja käskis tuua teise tüdruku, kes oli eelmisest peajagu pikem. Pärast seda, kui ma olin talle veel kaua selgitanud, kui vastik on orjapidamine ning laste müümine, ütlesin ära ka sellest tüdrukust.

Šinte tahtis kangesti näha projektsioonilaterna pilte, kuid palavik oli mind sedavõrd nõrgestanud ja mul oli niisugune südamekloppimine ning sumin kõrvus, et ma ei saanud mitmel päeval välja minna. Kui ma lõpuks seda siiski tegin, olid temaga kaasas kõik ülikud ja seesama iluduste rühm, kes oli olnud vastuvõtulgi.

Nende pealikute juurest pole võimalik kiiresti ära sõita. Nad peavad endale auks seda, kui võõramaalased jäävad kauaks nende küladesse. Sellele lisaks oli mul veel üks põhjus ärasõiduga viivitamiseks. Siin sadas tihti. Ei möödunud päevagi ilma vihmavalinguta. Niiskusest riknes kõik. Kirurgilised instrumendid kattusid roostega, riietele ilmus hallitus, jalanõud kopitasid. Mu telk oli üsna pehkinud ja üleni täis väikesi augukesi, nii et iga ägeda vihmahoo puhul langes tekile tihe peenikeste piiskade udu, mis sundis mind peitma pea vaiba alla. Hommikuti oli isegi telgi sees kõik tugeva kastega kaetud. Päike ilmus välja üsna lühikeseks ajaks alles pärast keskpäeva, kuid isegi seda lühikest taeva selginemist katkestasid äikesevihma hood, mis ei lasknud meil asemeriideid kuivatada.

Põhjatuul toob siin alati tihedaid vihmapilvi, lõunas aga tulevad ainukesed tugevad vihmad kirde või ida poolt.

Kui pole päikest, langeb termomeeter 72° (22,2° C), kui aga taevas on selge, tõuseb ta ka varjus 82° (27,8° C) ning seda isegi hommikuti ja õhtuti.

24-ndal. Mõtlesime täna teele asuda, kuid Sambanza, kes oli saadetud varahommikul teejuhtide järele, tuli tagasi alles keskpäeva paiku ilma nendeta ja maani purjus. See oli meil esimene kord kuulda siin purjus inimese lällutamist.

Bojaaloa ehk õlu, mida sel maal valmistatakse, avaldab ennem küll nüristavat kui ergutavat toimet. Õllejoojad langevad varsti jalgadelt ja jäävad magama nagu surnud. Sageli võib neid näha lamamas sügavas unes, nägu vastu maad.

Sambanza oli purju jäänud mõdust, mis sarnanes sellega, millega meid oli kostitanud Šinte, ja mis on kangem

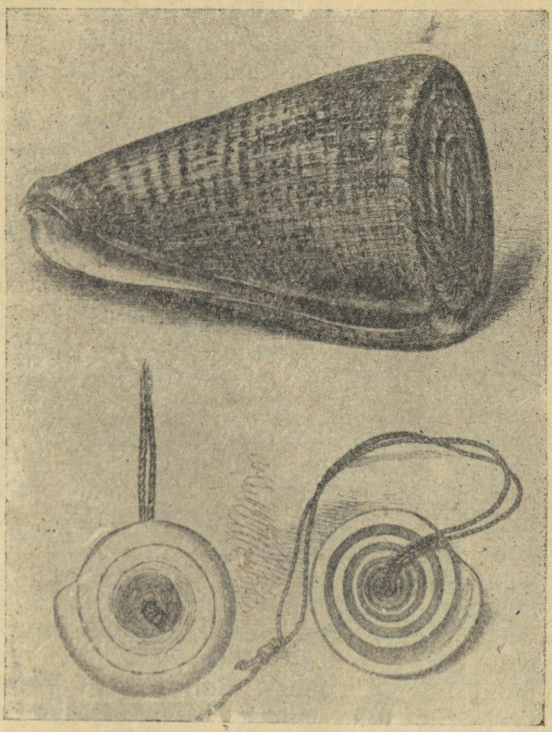

Merekarp ja sellest tehtud ehe.

kui bojaaloa. Niipalju kui me võisime tema seosetust jutust aru saada, oli Šinte öelnud, et niisuguse kõva vihmaga ei või teele asuda ja et teejuhtidel on vaja aega teelemineku ettevalmistuste jaoks. Šinte ise oli ametis sellega, et pani minu teekonna jaoks valmis veidi jahu. Kuna terve päeva kallas vihma, polnud meil raske tema nõu kuulda võtta ja paigale jääda.

Sambanza suundus taarudes Manenko onni poole. Tema naine, kes polnud kunagi andnud pühalikku tõotust «armastada ja austada oma meest ning olla talle kuulekas», ei tundnud abikaasa vastu mingit viha, vaid tassis ta külmavereliselt onni ning pani magama.

Soovides veel kord tõendada mulle oma sõprust, tuli Šinte ise mu telki, enkki see suuri vaevu suutis mahutada

kaht inimest. Huviga silmitses ta kõiki tema jaoks uudseid ning huvitavaid esemeid: elavhõbedat, peeglit, raamatuid, peaharja, kammi, taskukella ja muud. Seejärel sulges ta telgisuudme nii, et keegi ta inimestest ei võiks olla tunnistajaks tema arutule priiskamisele, milles teda oleks võidud süüdistada, võttis hõlma alt niiditäie helmeid ja koonusekujulise merekarbi ärasaetud tipu. Merekarpi peetakse rannikust eemal asuvates piirkondades niisama väärtuslikuks kui meil Londoni ülemlinnapea ametikeed. Ta riputas mulle selle kaela ja ütles: «Nii, nüüd on sul tõend minu sõprusest.»

Minu inimesed ütlesid mulle, et selline merekarp on neis paigus austava eraldusmärgina nii suure väärtusega, et ühe-kahe niisuguse merekarbi eest võib osta orja, viis merekarpi on aga heaks hinnaks elevandikihva eest, mis rahas maksab kümme naelsterlingit. Viimase kõneluse ajal Šintega määras ta meie peateejuhiks Intemese, umbes viiekümneaastase mehe. Šinte sõnade järgi oli Intemesel kästud jääda meie juurde niikauaks, kuni me jõuame mere äärde. Šinte palus, et kuna Sekeletu on kaugele jäänud, pöörduksin ma nüüdsest peale, kui mul on tarvis mingisugust abi, ainult tema poole. Ta olevat alati rõõmuga valmis mind aitama. See oli ainult viisakas vorm, mille abil sooviti edu. Teejuhtidel, kes tema sõnade järgi pidid tulema minuga kuni mereni välja, oli tegelikult korraldus tulla minuga ainult järgmise pealikuni — Katemani.

Kuid Šinte andis meile kaasa hea portsjoni toidumoona.

SEITSMETEISTKÜMNES PEATÜKK

Lahkumine Šinte linnast. — Maniokiaiad. — Mürgise liigi toiduks kasutamise viis. — Maniokk kui pärismaalaste peatoidus. — Balondade täpsus tavadest kinnipidamisel. — Nende ebajumalad ja ebausk. — Balondade riietus. — Külad teisel pool Lonadže jõge. — Kazembe. — Õised vihmad. — Üleujutatud tasandikud. — Balondade kiindumus oma emadesse. — Öö saarel. — Rohi tasandikel. — Jõgede lätted. — Onnide katuste laenamine. — Peatus. — Selle maa viljakus, kus voolab Lokaluedže. — Kõikesööja kala. — Pärismaalaste kalapüügimeetodid. — Mozinkva meeldiv kodu ja perekond. — Suurveega jõgede selge vesi. — Käskjalg Katema juurest. — Kvendende küla, tema heasüdamlikkus. — Kohtumine inimestega Matiamvo linnast. — Matiamvo iseloom ja käitumine. — Esitlemine Katema õukonnas, tema kingitus, avar mõistus, välimus. — Jutuajamine järgmisel päeval. — Kari. — Külm põhjatuul. — Kanaari linnud ja muud laululinnud. — Ämblikud, nende pesad ja võrgud. — Dilolo järv. — Targad sipelgad.

26-es. Lahkusime Šintest ja, saadetuna kaheksast tema inimesest, kes pidid aitama meil pakke kanda, läksime algul mööda seda suurepärast orgu põhja poole, siis aga pöördusime veidi läände ja suundusime hõredasse metsa. Ööbisime ühes balonda külas.

Hommikul silmasime paremal rida rohelusse rüütatud mägesid, mida hüüti Saloišoks. Meile öeldi, et need mäed on tihedalt asustatud Šinte alamatega, kes toodavad rauda. Mäed olevat rikkad rauamaagi poolest.

Maa, mida mööda me nüüd sõitsime, oli üldiselt samasugune tasane ja samasuguste puusaludega kui need, mida me varem olime näinud. Pinnas on siin must, veidi punaka varjundiga, mõnes kohas aga võiks teda nimetada päris punaseks. Ta paistab olevat väga viljakas. Igas orus on kahe-kolmekümne onniga külad. Aedades kasvab maniokk, mis siin on peatoiduseks. Tema hooldamiseks on tarvis väga vähe vaeva. Tehakse pikad, umbes kolme jala laiused ning ühe jala kõrgused peenrad. Neisse pannakse maha manioki varretükid, jättes nende vahele neljajalased

vahed, kuhu siis torgatakse ube või maapähkleid. Kui valminud oad ära korjatakse, saab ka maa manioki ümber hästi puhtaks umbrohust. Kümme kuni kaheksateist kuud pärast mahapanemist, olenevalt pinnase viljakusest, on maniokk valmis. Pärast seda, kui naised võtavad mugulad üles, pistavad nad nende asemele ühe või kaks varretükki mulla sisse ja sellest kasvab uus saak. Maniokk kasvab kuue jala kõrguseks. Toiduks tarvitatakse tema kõiki osi. Lehti võib kasutada nagu köögivilja, mugulad on kolme kuni nelja tolli jämedused ja kaksteist kuni kaheksateist tolli pikad.

Esineb kaht manioki ehk kassava liiki: üks on magus ja väga toitev, teine kibe ning mürgine. Viimatimainitud teisend kasvab palju kiiremini kui esimene, mistõttu teda on alati ja igal pool palju. Kui me saabusime Kapende külla, mis asub väikese Lonadže jõe kaldal, toodi meile kingituseks nii palju selle mürgise liigi mugulaid, et olime sunnitud osa neist maha jätma.

Selleks et hävitada mugulais sisalduvat mürki, pannakse nad neljaks päevaks veekogusse likku. Kui maniokk seal kõdunema hakkab, võetakse ta välja, tõmmatakse koor pealt ning asetatakse päikese kätte. Kui mugulad sel kombel ära kuivavad, on neid kerge väga peeneks, tärklist meenutavaks valgeks jahuks tampida. Sel jahul on vahel omapärane, kõdunemisest tulenev maitse, vahel aga ei erine ta maitselt üldse tärklisest. Toiduks kasutamisel puistatakse maniokijahu keevasse vette ning segatakse segamini. Jahu pannakse nii palju, kui teda jõuab märguda. Sealjuures hoiab üks inimene anumat, teine aga segab seda putru kõigest jõust. Maniokijahust puder on kogu maal igapäevaseks toiduseks. Kuid ehkki me olime näljased, suutsime seda süüa ainult siis, kui lisasime talle veidi mett, mida ma jagasin oma meestega niikaua, kui mul seda jätkus. Ta on maotu (šoti keeli *wersh*) ja hoolimata sellest, kui palju teda süüa, tunned paari tunni pärast ikkagi nälga. Kui puder tehakse vedelam, meenutab ta välimuselt seda tärklisesulpi, mida kasutavad pesupesijad. Ja kui pesukodade tärklis oleks tehtud riknenud kartulist, võiks saada mingisuguse ettekujutuse balondade kõrdist, mida ainuüksi nälg meid sööma sundis.

Mul oli juhus veenduda, et teejuhid pidasid siin rohkem etiketist kinni kui inimesed kaugel lõunas. Nad muretsesid meile toitu, kuid ei söönud koos meiega, kui meie

seda olime valmistanud. Kui toit oli valmis, läksid nad iga kord metsatihnikusse ning sõid oma pudru ära seal, tõusid siis püsti, plaksutasid käsi ja tänasid selle eest Intemeset. Makoloolod, kes on harjunud lihtsama ja vabama käitumisega, ulatasid mõnele lähedal seisvale balondale peotäie oma toitu, kuid need keeldusid seda maitsmast. Ka omavahelisel suhtlemisel on nad piinlikult täpsed. Iga onni ees on neil oma lõke ja kui see kustub, ei võta nad tuld kunagi naabritelt, vaid teevad selle ise üles. Arvan, et palju tuleneb siin ebausklikust hirmust.

Iga küla juures pimedas metsatihnikus, nagu ma juba jutustasin, näete puuslikke, millega on tahetud kujutada inimpead või lõvi, või siis näete kõverat keppi, mis on mätsitud kokku nõiarohtudega. Mõnikord võib näha lihtsalt väikest nõiarohtude savipotti, mis on asetatud katusealuse varju või tillukesse onni väikese muldvalliga seal sees. Kaugemates maakohtades nägime puudesse nikerdatud habemega inimnägusid, mis väga meenutavad kujutusi egiptuse mälestusmärkidel. Sageli on niisuguseid nikerdusi paljudel raja ääres asuvatel puudel, mille okstele on siis asetatud ohvriandideks maniokimugulaid või maisitõlvikuid. Iga mõne miili järel sattusid meie teele ka püramiidikujuliselt laotud keppide kuhjad. Mööduja viskab niisugusesse kuhja alati väikese oksa.

Balonda meeste riietus koosneb väikeste loomade, näiteks šaakalite või metskasside pehmekspargitud nahkadest. Nahad seotakse vööle, üks ette, teine taha. Naiste riietusest pole midagi kirjeldada. Ent naised ise ei ole sugugi siivutud. Nad seisid meie ees vähimalgi määral tajumata oma ülikonna sündsusetust ning tundsid endid täpselt samuti kui meie endid riietes. Kuid tundmata, et nende endi välimuses millestki puudu on, ei suutnud balonda naised ometi jääda tõsiseks, nähes minu mehi, kes olid tagantpoolt paljad. Mu kaaslaste meelepahaks pistsid noored tüdrukud iga kord, kui keegi meestest seljaga nende poole pöördus, laginal naerma.

Ületasime Lonadže ja jõudsime ilusate külade juurde, mis olid, nagu kõik neegrikülad, uppunud banaanide, põõsaste ja manioki rohelusse. Lõime laagri üles Liba kaldale, õnnetuseks just kohta, kus asus ussi pesa. Üks meie mees sai hammustada, kuid haav osutus täiesti kahjutuks.

Ümberkaudsete külade elanikud kinkisid meile Šinte korralduse põhjal palju toitu. Üks küla oli hiljuti siirdunud siia Matiamvo maalt. Matiamvot peetakse ülempealikuks. Sagedased elanike liikumised maa ühest osast teise näitavad, et suurtel pealikutel on ainult üsna piiratud võim.

Omapärane oli nende meeste juures komme palmitseda habe kolmeks peeneks patsiks.

Balonda pealiku Kazembe linn jäi meist kirdesse, Šinte linnast aga itta. Seal käisid kogu selle piirkonna inimesed endile jalgade jaoks vaskvõrusid ostmas. Neid võrusid valmistatakse sealsamas Kazembe linnas, kuhu oli, nagu meile öeldi, viie päeva tee. Pealik Kazembe alamad on balondad ehk baloid, tema maad aga hüüavad portugallased Londa, Lunda ehk Lui.

31. jaanuaril. Ületasime Liba jõe. Üleminekuks kulus neli tundi. Liba on siin tunduvalt kitsam kui seal, kus me tast lahkusime, ta on siin üldse ainult sada jardi lai. Vesi on samasuguse tumeda samblavärvusega. Külaelanikud laenasid meile ülesõiduks oma kanuud. Kui me jõudsime ühe külani, mis asus paar miili teisel pool jõge, õnnestus mul, mu suureks rahulduseks, määrata pikkus- ja laiuskraadi. Esimese jaoks kasutasin Saturni ja Kuu vahekaugust, teise jaoks aga Canopuse meridiaanikõrgust. Ida-pikkus oli 22°57′, lõunalaius 12°6′6″.

See oli ainus sobiv võimalus Londa selles osas täpse asukoha määramiseks. Juba teel olin ma mitmel korral võtnud välja oma astronoomiariistad, kuid iga kord, kui olin jõudnud kõik üles seada, kattusid tähed pilvedega. Lõunas viibides ei märganud ma kusagil nii tugevat pilvitust kui siin. Mis aga puutub vihmadesse, siis kõik minu Kolobengil elamise aastad poleks muutnud mu telki nii hõredaks ning lagunenuks kui üks teeloleku kuu Londas. Lõunas ei näinud ma kunagi öösel või varahommikul selliseid paduvihmu kui siinsel maal. Sageli kestavad nad terve öö ja umbes tund aega enne koitu muutuvad eriti tugevaiks. Kui aga öö on juhuslikult selge, siis just sel ajal, kui päev hakkab saabuma, algab ootamatult käratu vihmahoog. Igal viiel päeval kuuest algas koidu ajal tingimata paduvihm — ja nii kestis see terveid kuid. Vihm lõi varsti mu telgi niivõrd hõredaks, et mu näole hakkas langema väikesi piisku ja telgis muutus kõik niiskeks. Aeg-ajalt, kuid siiski mitte alati, kaasnesid vihmaga tugevad äikesehood.

1. veebruar. Jõe sellel kaldal, kust me olime lahkunud, avanes meie pilgu ees ilus vaade kahele mäele, mida nimetatakse «Piri», ja mis tähendab «kaks». Seda maad seal hüütakse Mokvankvaks.

Kuulsime suure üllatusega, et inglise puuvillase riide järele on siin suurem nõudmine kui helmeste või ehete järele. Inimesed vajavad siin riideid rohkem kui Kalahari kõrbe juures elavad betšuaani suguharud, kes kasutavad kehakatteks rohkesti nahku. Ükskõik missuguseid loomi kohtab siin äärmiselt harva ja seetõttu on väikegi tükk kalinguri väga kõrges hinnas.

Siin külastas meid üks üsna vana mees, kes tõi meile kingiks maisi. Nagu teisedki, polnud ta kunagi varem valgeid näinud.

Kuna Liba kallastel elasid viimased Šinte suguharud, kelle üle Intemesel oli võimu, hakkas tal kauemaks meie juurde jäämine muret tekitama. Ta jättis maha meie pontooni, öeldes, et selle toob järele külavanem. See oli suur kaotus, sest pontoon jäi sinna rohkem kui aastaks, ja kui me tagasi tulime, olid hiired talle augu sisse söönud.

Jõudsime välja suurele tasandikule, mis asub teisel pool Libat ja mis oli vähemalt kakskümmend miili lai. Ta oli üleni kaetud veega, mis kõige madalamates kohtades ulatus üle labajala. Selleks et mitte minna mööda Lobale (Luvali?) tasandikke, mis asusid läänes ja olid veega kaetud palju rohkem kui see tasandik siin, pöördusime võetud loodekursist kõrvale ja läksime suurema osa esimesest päevast nii, et Piri mäed jäid peaaegu otse paremale.

Teejuhi sõnade järgi on Lobale tasandik käesoleval ajal täiesti läbipääsmatu, sest vesi küünib seal niudeni. Pind oli niivõrd tasane, et vihmavesi püsis seal kuude kaupa. Kuid ta polnud üle ujutatud mitte Liba suurveest, sest jõgi polnud veel kallastest välja tulnud. Siin ja seal oli veega kaetud tasandikul väikesi saarekesi, millel kasvasid kidurad datlipõõsad ja nigelad puud. Lausikud ise on kaetud tiheda rohuvaibaga, mis varjab pilgule ka vee ja annab neile suurte kollakate lahtise silmapiiriga preeriate välimuse. Läbipaistev vihmavesi oli nähtavasti seisnud rohumaadel juba mõnda aega, sest paljud lootosed olid täies õies. Oli näha veekilpkonni, krabisid ja ka muid neile tasandikele pääsenud kaladest toituvaid loomi.

Härgade vahetpidamatust platerdamisest olid ratsanike jalad kogu aeg märjad. Mu mehed kurtsid, et lakkamatu

vee toimel, mis kattis Londas kõik teerajad, muutusid nende paatunud jalatallad õrnaks.

Meie teadmiste ainsaks allikaks nende paikade kohta oli teejuht Intemese. Ta nimetas meile kogu aeg neid kohti, kust me mööda läksime, sealhulgas ka «Mokala a Mama», tema ema kodukoht. Väga huvitav oli kuulda, kuidas see pikakasvuline hallipäine mees meenutas oma lapsepõlve.

Makalaaka suguharude lapsed on kiindunud oma emasse isegi siis, kui nad on temast lahus või kolivad teise paika. See ei tähenda sugugi nende kõrget moraalitunnet muis küsimusis, sest kes muu kui Intemese oli unustanud oma ema viimase kui ühe õpetuse selle kohta, et ei tohi valetada. Kuid aupaklikkus, millega ta kõneles oma emast, on tema suguharule iseloomustav. Betšuaanid, vastupidi, ei hooli sugugi oma emadest, vaid on kiindunud isadesse, eriti siis, kui neil on väljavaateid saada nende karja pärijaiks. Meie teejuht reisil järve juurde bakvein Ratšosi jutustas mulle, et ta ema elab Sebituane maal, ent kuigi ta oli tubli betšuaan, hakkas ta naerma mõtte juures, et ta peaks ette võtma reisi Ngami järve äärest Tšobi jõe juurde ainuüksi selleks, et kohata oma ema. Oleks ta olnud makalaaka, poleks ta kunagi oma emast lahkunud.

Ööpeatusele jäime ühele saarekesele, kuid ei leidnud sealt lõkketule jaoks head materjali. Mu teekaaslaste tehtud onnid olid väga halvaks kaitseks vihma eest, mida voolas ojadena vahetpidamatult kuni järgmise keskpäevani. Peale aeglase immitsemise Libasse ja tema lisajõgedesse pole neil tasandikel asuva hämmastavalt suure veemassi jaoks ühtki muud äravooluteed. Tiheda taimkatte tõttu ei saa vesi uuristada tasandiku pinnasesse ojakesi ehk nullaheid.

Selles, et need laialdased tasandikud on kaetud ainult rohuga ja et väikestel saarekestel on üksnes kiduraid puid, võib leida täiendava tõendi kõikjal sel maal täheldatud nähtusele, et kohtades, mis on veega kaua kaetud, ei suuda elada puud. See, et vesi kiiresti tasandikult ära ei lähe, hävitab ühed või takistab kasvu teistel, mis on jõudnud oma juured mulda ajada saarekestel, sest siin pole ainukestki kohta, mis ei kannataks seisvast veest tuleneva soostumise all. Nagu kõneldakse, on lääne pool asuvad Lobale tasandikud palju suuremad kui need, mida meie nägime. Taimestikul on seal samasugused omapärasused.

Kui seisev vihmavesi on imbunud maasse — see toimub vihmatu perioodi jooksul —, saavad rändurid tunda isegi veepuudust. Nii kõnelevad pärismaalased ja ma võin neid täiesti uskuda. Lauskjad tasandikud, kus pole kusagil ühtki kaevu ega uuret, võivad kuivaperioodi lõpul kujutada endast täielikku vastandit sellele, mis meie siin nägime. Kaevamisel võib siin muidugi alati vett leida, tõendi selle kohta saime tagasiteel, kui palavik sundis meid peatuma neilsamadel tasandikkudel. Umbes kaksteist miili Kassaist eemal said mu mehed mõne jala sügavuselt küllaldasel määral vett.

Ühel saarekesel nägime aeda, mille oli rajanud keegi pärismaalane, kes kuival ajal hankis endale samuti vett kaevust, mis ta oli kaevanud. Niikaua, kui kõikjal toimub pärismaalaste kombel maaharimine, ei tule siia tasandikele elanikke. Rahva arvgi pole nii suur, et maast puntaks puudust. Oma juurviljaaedade jaoks leiavad pärismaalased küllalt maad väikeste jõekeste lauskjail kaldail. Neil pole karja, kes sööks ära miljonid aakrid suurepärast heina, millest me läbi rühkisime.

Ma palun siin lugejat pöörata erilist tähelepanu nende tasandike perioodilise üleujutamise faktile, kuna see üleujutus mõjub väga tugevalt selle maa tohutu suure osa füüsilisele geograafiale. Siit läänes asuvad Lobale tasandikud annavad alguse suurele hulgale jõgedele, mis liitudes moodustavad sügava kuivamatu jõe Tšobi. Samasugused suured tasandikud on lähtekohtadeks Loeti ja Kassai jõgedele ning nagu me edaspidi nägime, algavad kõik selle piirkonna jõed mitte allikaist, vaid immitsevad rabadest.

Vihma lakates jätsime oma saare maha ja jätkasime teed, kuni jõudsime loodes kuiva asustamata maa servani.

Vastavalt siinsele tavale laenasid kohalikud elanikud mõned oma katused, et vabastada meid onnide valmistamisest. Katuste tagasiasetamise jätsime külaelanike endi hooleks, kui neil selleks aega on. Mingisugust tasu nende katuste tarvitamise eest ei nõutud. Öösel oli nii tugev vihmasadu, et meie asemed said märjaks altpoolt. Sellest ajast peale kaevasime iga telgi või onni ümber kraavi ja tegime mullast künka, et tõsta oma asemed ümbritsevast maapinnast veidi kõrgemale. Hoolimata vihmast töötasid mu inimesed väga usinasti.

4. ja 5. kuupäeval valas kogu päeva vihma, mistõttu me jäime paigale. Saime teada, et oleme ainult kahe päeva tee kaugusel Katemast.

6. kuupäev. Asusime teele ja varsti sõitsime kanuul Lokaluedže ühest harust üle, pärast lõunat aga ületasime samal kombel jõe enda. Seda jõeharu, nagu peaaegu kõiki jõeharusid siin maal, nimetatakse Nuana Kaluedže («Kaluedže laps»). Lokaluedžes on jõehobusid, järelikult võib arvata, et see jõgi ära ei kuiva. Seda tõendavad ka kohalikud elanikud. Selle põhjal, mida me tol ajal nägime, ei saanud me otsustada jõe suuruse üle. See oli sügav, umbes nelikümmend jardi lai, väga kiire vooluga jõgi, kuid kuivaperioodil on ta arvatavasti poole väiksem.

Suundudes NNW-sse sõitsime veel üle paljude niisuguste lisajõgede, kuna aga seal polnud kanuusid, olime sageli kogu päeva märjad. Mõnes kohas ulatus härgadel ainult pea veest välja, ning seetõttu meie tekid, mida me kasutasime sadulateks, said läbimärjaks. Ainsaks ohutuks kohaks minu taskukella jaoks oli kaenlaalune, kuna seal leidis ta kaitset nii ülalt voolava vihma kui alt pritsiva vee eest. Minu inimesed läksid neist soontest läbi jalgsi, hoides kraami pea kohal.

Lokaluedže lookleb kirdest edelasse ja suubub Libasse. Tema kaldail asuv maa oma siia-sinna laialipillatud metsatukkade ja suurepäraste puudega on ebatavaliselt ilus ning viljakas.

Külades, kust me mööda liikusime, elanikud külvavad ning koguvad saaki vahetpidamatult läbi aasta. Selliseid teravilju nagu mais, lotsa *(Pennisetum typhoideum)* ning lokeeš ehk hirss võib näha ühel ja samal ajal erinevais kasvustaadiumes; mõned neist on juba valminud. Makoloolodel aga sel ajal pole külvid veel poolde kõrgussegi jõudnud. Mu kaaslased, kes suurepäraselt oskasid hinnata pinnase omadusi, väljendasid oma imetlust mulla viljakuse kohta kogu Londas ning kiitsid kangesti tema karjamaid. Nad teavad täpselt, missugust rohtu armastavad ühed või teised loomaliigid, ja kahetsesid, et siin polnud üldse lehmi, keda oleks võinud nuumata sellel rammusal rohul, mis andis maastikule sel aastaajal erilise ilu.

Tasandikke üleujutanud vees on laialt levinud kõigesööja kala *Glanis siluris* ehk mosala. Kui vesi alaneb, püüab ta leida endale teed tagasi jõkke. Vee alanemise ajaks rajavad balondad voolu ette tamme ja tarasid, jät-

tes ainult väikesed vahed, kust voolab läbi suurem osa vett. Neisse avadese seavad nad mõrrad, mis sarnanevad meie omadega ja millesse kala võib sisse minna, kuid kust ta ei leia väljapääsu. Sel kombel püüavad nad suurel hulgal kala, mida nad pärast suitsutavad. Suitsukala on suurepäraseks vahelduseks nende maitsetus toidus. Pärismaalased kasutavad kalatõketeks veel pilliroost punutud matte, kus vahed pole suuremad kui pool tolli. Mattide vahekohtadesse asetatakse jällegi mõrrad.

Vaikses vees kasutatakse hariliku traadist hiirelõksu taolist kalalõksu, millel on kokkutõmbava traadiga ümbritsetud ava, kuhu pannakse kala jaoks sööt. Peale nende viiside püüavad pärismaalased kala veel õngega. Selleks kasutatakse ilma kisuta raudkonksu. Et kala õngekonksu otsast lahti ei pääseks, painutatakse konksu terav ots sissepoole. Võrgud ei leia siin niisugust kasutamist kui Zougal või Liambjel. Suurel hulgal tapavad pärismaalased veel kalu, mürgitades neid ühe, sel maal iga küla läheduses kasvava põõsa peenekstambitud lehtedega.

7-ndal jõudsime Soana Molopo, Katema poolvenna külla, mis asub mõned miilid teisel pool Lokaluedžet. Kui me sealt lahkusime, hakkas vihma kallama. Tuli jääda peatuma ja ühe Katema alama, Mozinkva-nimelise, väga targa mehe maja juurde onnid üles lüüa. Mees võttis meid vastu väga sõbralikult. Tal oli tugeva taraga ümbritsetud oivaline suur aed. Oma hoovi ümbritsevad tarad oli ta teinud baanianiokstest, mis olid ajanud juured alla ning moodustasid elava heki. Mozinkva naisel kasvas eluaseme ümber puuvillapõõsaid ja taimi, mida kasutatakse lisandeiks selle maa väga ebamaitsvale pudrule. Mozinkva naine kasvatas veel harilikku riitsinuspõõsast ning üht suuremat põõsast *(Jatropha curcas)*, millest samuti saab lahtistava toimega õli. Siin kasutatakse seda õli ainult selleks, et võida keha ja pead. Tema aias nägime samuti jamssi ning magusat kartulit. Keset õue asus puudesalu, mille sügavas varjus seisid selle meeldiva perekonna onnid.

Mozinkva lapsed — kõik ühelt naiselt — olid süsimustad, kuid kena välimusega. See oli kõige ilusam neegriperekond, keda ma olen kunagi näinud. Selle pärismaalase ja tema naise siirus ja külalislahkus jätsid meile väga hea mulje. Mozinkva naine palus mind tuua talle valgete inimeste maalt riiet. Kuid kui me tagasi tulime,

oli ta hauas, tema mees aga oli väljakujunenud kombe kohaselt jätnud puud, aia ning onnid saatuse hooleks. Sinna, kus on surnud armastatud naine, ei või pärismaalased jääda arvatavasti sellepärast, et nad ei suuda taluda mälestusi õnnelikest päevadest, mis olid seotud selle kohaga, või siis sellepärast, et kardavad paika, mida on külastanud surm. Kui nad kunagi ka tulevad veel tagasi, siis ainult selleks, et palvetada surnule või tuua ohvrit. Niisuguse talitusviisi tõttu muutub külade kauane eksisteerimine ühel kindlal kohal võimatuks.

Reede, 10-nes. Jätsime Mozinkva külalislahke majaga jumalaga ja suundusime kanuudel üle teise, ligi neljakümne jardi laiuse jõekese. Sel ajal kui see igav protsess kestis, jutustati mulle, et seda jõge hüütakse Mona Kaluedže ehk Kaluedže vend, sest et ta voolab viimatinimetatud jõkke, ja et nii Kaluedže kui Livoa voolavad Libasse. Siinkohal võib märkida, et praegu oli neis jõgedes suurvesi, kuid nad olid täiesti selged. Jõgede kaldad on nii rikkaliku taimestikuga, et vooluvesi ei uhu mullapinda ära.

Sel ajal kui me jõe ületasime, liitus meiega Šakatvala-nimeline käskjalg pealik Katema juurest. Ta oli oma pealikule mingisuguseks asjaajajaks või üldse käskudetäitjaks. Igal pealikul on niisugune mees. Suuremalt osalt kuuluvad nad vaeste hulka, kuid alati on nad targad ning väga andekad. Kõikidel tähtsatel puhkudel täidavad nad saadikute ülesandeid ja neil on pealiku majapidamises suur autoriteet. Šakatvala teatas meile, et Katemal pole meist täpseid andmeid, kuid kui meil on rahulikud eesmärgid, siis peame kindlasti tulema tema linna, sest ta armastab välismaalasi. Tahtsime sedamaid teele asuda, kuid meie sõber Intemese sundis meid pöörduma kõrvale külla, mida valitses Kvendende, Katema äi. Kvendende väljendas oma heameelt selle üle, et sai jagada Katemaga meie külastuse au.

Kvendende oli suurepäraseks näiteks Londa neegrite lopsakast juuksekasvust. Juuksed olid laubalt jagatud kaheks ning palmitsetud kahte paksu rulli, mis langesid kõrvade taga õlgadeni. Ülejäänud juuksed olid korjatud kuklale sõlme. Kvendende oli tark mees ja me ajasime temaga kaua juttu. Ta tuli just ühe oma inimese matuselt ja ma sain teada, et kõrvulukustavat trummipõrinat, mida sellistel puhkudel kuulda võib, tehakse barimo, s. o. hinge

uinutamiseks. Igas külas on trumm ja me kuuleme sageli trummipõrinat päeva loojangust tõusuni. Pärismaalased peavad surnuid kättemaksuhimulisteks ja ma arvan, et nad tunnevad nende vastu ennemini hirmu kui armastust.

Maa selles osas võib kohata pühvleid, veisantiloope, kudusid ning mitmesuguseid teisi antiloobiliike, kuid mul ei õnnestunud tabada neist ühtki, kuna nad on siin liiga ettevaatlikud.

Sõitsime mööda samasuguseid metsi ja aasu kui varemgi. Siin ja seal olid laiali pillatud neegrikülad. Olime hea tervise juures ja võisime mõnu tunda suurepärasest rohelisest maastikust.

Kohtasime inimesi, kes tulid pealik Matiamvo (Muata Janvo) linnast. Nad olid saadetud teatama viimase seda nime kandnud pealiku surmast. Matiamvo on tiitel, mis läheb pärilikus korras isalt pojale. Sõna «muata» tähendab isand või pealik. Pärismaalaste sõnade järgi oli viimane Matiamvo olnud hullumeelne. Ta olevat tühise kapriisi tõttu raiunud mõnikord esimesel vastujuhtunul pea maha ja nii olevat tal olnud terve hunnik maharaiutud inimpäid.

Niisuguse tegevuse seletuseks olevat Matiamvo öelnud, et tal on liiaks palju inimesi ja et ta peab nende arvu vähendama. Tal oli absoluutne võim elu ja surma üle.

Me küsisime, kas nende juures toimub veel inimeste ohverdamisi, nagu Kazembe juures Pereira ajal. Meile vastati, et niisugused inimeste ohverdamised, nagu Pereira kirjeldab, ei olnud tavaliseks nähteks, kuid et seda juhtus vahetevahel, kui pealikul oli vaja tappa mõnd inimest mingisuguse erilise nõidumise jaoks. Mees, kes andis meile neid seletusi, avaldas lootust, et uus pealik ei hakka talitama oma hullumeelse eelkäija kombel, vaid tapab ainult neid, kes on süüdi nõidumises või varguses.

Käskjalad olid väga üllatunud sellest vabadusest, mis oli makoloolodel. Kui nad aga kuulsid, et igal meie inimesel on olemas isiklik kari, ütlesid nad, et nende piirkonnas on kari ainult Matiamvol üksi. Üks väga intelligentne mees esitas küsimuse: «Kui ma teeksin endale kanuu ja sõidaksin jõge mööda allavoolu makoloolode maale, kas ma võiksin seal selle eest lehma osta?»

See oli väga tähtis küsimus. Ta näitas, et inimesed olid teadlikud veetee olemasolust Matiamvo maalt makoloo-

lode juurde ja olid kuulnud, et jõgi voolab läbi viljaka maa, mis on rikas metsa poolest.

Makoloolod vastasid esitatud küsimusele jaatavalt.

Kui suguharud hakkavad üksteisega suhtlema, kuulevad pealikud, mida arvavad nende tegudest teised suguharud, ja see avaldab pealikuile head mõju. Makoloolodel, kes korraldavad järjest sõjakäike, on niivõrd halb reputatsioon, et Londas ei teatud nende kohta muud kui ainult seda, et nad on toored riisujad. Matiamvo maal taluvad inimesed alandlikult oma pealikute igasuguseid ebaõiglasi tegusid. Julmuste vastu ei saa keegi häält tõsta, sest Matiamvo alamad kardavad kusagile põgeneda.

Lahkusime külast koos Kvendende endaga ja Matiamvo saadikuga, ning pärast kahe-kolme miilist matka loode suunas jõudsime välja lõuna poole voolava Lotembva jõe koolmele. Jõe kaldal ootas meid kanuu. Ülesõit Lotembvast oli väga tülikas, sest ehkki jõgi ise oli ainult kaheksakümmend jardi lai, oli kogu jõeorg üle ujutatud, ning ainuüksi selleks, et pääseda lahtise veeni, pidime sõudma rohkem kui pool miili. Et vana Kvendende saaks ennast soojendada ja kuivatada oma tubakat, tegime lõkke üles.

Pärismaalased katkuvad tubakalehed varre küljest ära ja laotavad lõkke paistele, üsna tule ligidale laiali. Seal hoitakse lehti niikaua, kuni nad muutuvad täiesti kuivaks ning krõbedaks. Seejärel pannakse nad tubakatoosi, mis koos väikese uhmrinuiakesega on omamoodi veskiks, kus lehed muudetakse peenimaks pulbriks. Nad kasutavad seda nuusktubakana.

Meiega koos lõkke juures istudes jutustasid Matiamvo saadikud avameelselt oma suguharu kommetest. Kui neil sureb pealik, tapetakse palju teenijaid, et nad saadaksid teda teekonnal teise maailma. Samasugune tava oli olemas ka barotsedel. See näitab, et ehkki barotsed ega balondad ei ole väga tüüpilised, on nad siiski tõelised ürgneegrid. Kvendende ütles, et kui niisugune asi oleks toimunud tema juuresolekul, oleks ta peitnud oma inimesed nii ära, et neid poleks olnud võimalik üles leida ega tappa. Sedamööda, kuidas me põhja poole liikusime, tugevnesid üha enam ja enam verised ebausutavad.

Meile kinnitati, et kui Matiamvo oma elu ajal oleks näinud ja talle oleks tugevasti meeldima hakanud näiteks minu uurikett, mis oli tehtud hõbetraadist, ning oli

pärismaalastele, kes polnud kunagi näinud punutud metalli, kummaliseks harulduseks, — oleks ta andnud käsu ajada kogu elanikkond jalule, et osta see asi välismaalase käest ära. Kui teda oli külastanud mõni orjakaupmees, oli ta võtnud ära kogu selle kauba. Kümne päeva või kahe nädala pärast saatis ta siis rühma mehi paraja küla kallale, laskis vanema maha tappa ning maksis elanike orjaksmüümisega kõik kaubad kinni.

Pärast Lotembva ületamist läbisime kaheksa miili ning jõudsime pealik Katema linna juurde (lõunalaiusel 11°35′49″, idapikkusel 22°27′). See on ennemini küladerida kui linn. Umbes pool miili linnast eemal näidati meile kätte koht, kuhu me võisime teha endale eluaseme, nii hea kui seda üldse võib teha puudest ja rohust. Meie teejuht Intemese kutsuti aga Katema juurde, et kuulata ta tavalise kombe järgi üle meie varasema tegevuse ja kavatsuste kohta. Varsti pärast seda saatis Katema meile rohkesti toitu.

Järgmisel hommikul toimus meie vormikohane esitlemine. Katema oli istet võtnud mingisugusel troonitaolisel asjal. Tema ümber maas istus ligi kolmsada meest, ta selja taga aga kolmkümmend naist, kes, nagu meile teatati, olid tema naised. Suurem osa inimesi istus poolringis, viiskümmend jardi pealikust eemal. Igal grupil oli oma vanem, kes seisis selle ees ja kui pealik neist kedagi viipas, tulid nad tema juurde kui nõunikud. Intemese jutustas meie loo ära ja Katema asetas meie ette kuusteist suurt korvitäit jahu, pooltosinat kanu ja tosina mune ning avaldas kahetsust, et me eelmisel õhtul olime tühja kõhuga magama heitnud, — tema ei tahtvat, et ükski võõras tunneks tema linnas puudust. Seejärel lausus ta: «Minge oma laagrisse, tehke endile toitu ja sööge, siis te suudate minuga rääkida vastuvõtul, mis ma korraldan teile homme.»

Katema oli pikakasvuline, aastat neljakümnene mees. Ta pead ehtis mingisugune sulgede ja pärlitega kaunistatud kiiver. Seljas oli tal rohekaspruun kuub laiade brokaatlintidega käistel. Käes hoidis ta suurt buntšukki, mis oli valmistatud mitmest gnuusabast. See oli tema talisman ja ta lehvitas seda enda ees kogu aeg, kui me seal olime. Ta oli nähtavasti heas tujus ja naeris mitu korda südamest. Kui me tõusime, et jumalaga jätta, tõusid koos meiega kõik, nii nagu see oli olnud ka Šinte juures.

Kui me järgmisel hommikul uuesti tema juurde läksime, pöördus Katema minu poole kõnega: «Mina olen suur moeene (isand) Katema, pealik Matiamvo kaaslane. Siin maal pole kedagi, kes oleks võrdne Matiamvo või minuga. Ma olen alati elanud siin ja minu esivanemad samuti. Siin on maja, kus elas mu isa. Te ei leia ühtki inimese pealuud seal, kus te paiknete. Ma pole kunagi tapnud kaupmehi, nad sõidavad alati minu juurde. Mina olen suur moeene Katema, kellest te olete kuulnud.»

Kui ma tegin talle selgeks meie kavatsused, eraldas ta otsekohe meie jaoks kolm meest teejuhtideks ning seletas, et kõige otsemaks teeks on rada, mis viib loodesse ja seda mööda liiguvad kõik kaupmehed, kuid et praegusel ajal on tasandikel kõikjal vööni ulatuv vesi peal, ja et seepärast tahab ta juhtida meid põhjapoolsemat teed mööda, mis on sisse tallatud orjakaupmeeste poolt.

Kinkisime Katemale mõned asjad, mis talle kangesti meeldisid: väikese kootud räti, habemenoa, kolm paelatäit klaashelmeid, mõned nööbid ja püssirohusarve. Vabandades kingituste tühisuse pärast, tundsin ma huvi selle vastu, mida ma võiksin tuua talle Loandast, kui see pole just midagi suurt. Selle tingimuse peale hakkas ta heasüdamlikult naerma ja vastas, et valgete käest on kõike meeldiv vastu võtta ja tema võtaks kõik tänuga vastu, kuid et kuub, mida ta kannab, on juba vana ja ta oleks tahtnud saada uut.

Ma kiitsin tema karja ning ta kuulas rahuldustundega ära mu nõuande selle kohta, kuidas lehmi lüpsta. Lehmi oli tal ligi kolmkümmend ja need olid tõepoolest suurepärased loomad. Kogu kari põlvnes kahest lehmast, mis ta oli ostnud balobaale suguharu inimeste käest veel üsna noore mehena. Loomad olid peaaegu kõik valged ja täiesti metsikud, nii et kui neile lähenes võõras, jooksid nad nagu veisantiloobid graatsilise kergusega ära. Makoloolode suust kutsus nende veiste nägemine esile piiritult kiitusi. Veiste toitumus näitas selgesti, et see maa sobib suurepäraselt karjapidamiseks. Kui Katemal on tarvis lehma tappa, laseb ta seda niisamuti kui pühvlitki. Räägiti, et Matiamvol oli kari samasuguses olukorras. Ma ei suutnud kuidagi mõista, miks sel maal, kus on niisugused rikkalikud karjamaad, ei pea karja mitte kõik.

Et Katema ei andnud söömaajaks härga, nagu oleks teinud makoloolode või kahvrite pealik, tapsime ühe endi

oma ning rõõmustasime kõik, et saame pärast nii pikka pudru ja rohelise maisi peal elamist tublit lihatoitu.

Pühapäeval, 19-ndal, haaras nii mind kui mitmeid mu mehi troopikapalavik. Ma ei saanud teha muud kui vähkresin oma väikeses telgis. Ehkki oli alles talve algus, näitas termomeeter varjus 90° (32,2° C) ja mu mehed püüdsid muuta telki nii varjuliseks kui vähegi võimalik, murdes sinna peale ja ümber oksi. Esmakordselt minu Aafrikas reisimise jooksul oli tunda põhja poolt külma tuult. Muidu on kõik põhjatuuled sel alal kuumad ja lõunatuuled jahedamad. Kuid nii ühest kui teisest kaarest puhub harva.

20-nes. Ehkki meil oli toiduaineid väga napilt, olime õnnelikud, et võisime lahkuda ning jätkata oma teed. Neli või viis miili sõitsime NNW-sse, siis kaks miili läände ning läksime ringi ümber Dilolo järve väikese salme. Niipalju kui me sel ajal võisime märgata, sarnanes see järv veerand miili laiuse jõega. Järves on väga palju kala ja seal elavad jõehobud. Kõige laiem osa, mida me seekord ei näinud, on umbes kolm miili lai ja seitse või kaheksa pikk.

Kui kellelegi tundub veidrana, et ma ei võtnud vaevaks minna mõnd miili, et näha järve kõige laiemat osa, kus Katema sõnade järgi polnud käinud veel ükski kaupmees — siis peab ütlema, et sel ajal ei olnud ma palaviku tõttu tervelt kaks päeva midagi söönud ja selle asemel et magada, jõin terved ööd vahetpidamatult vett. Nii olin ma väga õnnelik, kui võisin ainult oma teed jätkata.

Panime tähele, et siinsed inimesed armastavad väga laululinde. Sageli peavad nad onnides head laululindu kabazot, mis on kanaari linnu üks liike. Linde hoitakse kenasti tehtud puurides, mille ülaosas on püünis nende alles veel vabaduses olevate kaaslaste jaoks. Küsimuse peale, miks nad hoiavad neid linnukesi vangis, vastati mulle: «Sellepärast, et nad ilusasti laulavad.» Pärismaalased toidavad neid lotsa *(Pennisetum typhoideum)* seemnetega. Seda taime külvatakse suurel hulgal inimeste toiduks, need kanaari linnud aga teevad põlluharijatele palju tüli, nii nagu meie varblased meile.

Metsas oli väga meeldiv kuulda kanaari linnu juba ammu unustatud hoiatushüüdu ja näha teda laulu laksutades siia-sinna hüplemas, nii nagu me oleme seda harjunud nägema puuris. Nägime siin ka kodustatud tuvi-

sid. Barotsed, kes püüavad alati tõsta meie silmis oma pealikut Santurut, jutustasid, et tal oli olnud palju tuvisid ning et ta oli pidanud kanaari linde, kellel täiskasvanuks saades oli punane pea.

Nendel kanaari lindudel, keda me siin nägime, oli rinnal harilik, kergelt rohekas sulestik. Selg oli neil kollakasroheline tumedate pikitriipudega keskel. Kitsas tume triip kulgeb nokalt üle silma ja pöördub nokale tagasi.

Hommikuti moodustavad laululinnud siin lustaka koori. Külade juures on neid harilikult väga palju. Mõned linnud laulavad niisama valjusti kui meie laulurästas, aga kuningkütt *(Halcyon senegalensis)* laseb kuuldavale selget valju heli, mis on samasugune kui herneteraga vilel. Päevase leitsaku ajal on kõik linnud peitunud varjulistesse metsapadrikutesse ning vaikivad; õhtujaheduse saabudes täidavad nad aga õhu uuesti kauni meloodilise lauluga. Tähelepanuväärne on, et laululinnud elavad just siin, kus on nii vähe teisi loomi. Edasiminekul üllatas meid üha vähenev suurte loomade ja suuremate linnuliikide arv.

Siinseis jõgedes on väga vähe kala. Ka harilikud kärbsed ei tüüta siin nii hirmsasti kui kohtades, kus on palju lehmi. Peale tavaliste kärbeste on siin veel teisi, mis on niisama suured ja samasuguse kujuga, ainult nii tillukeste jalgadega, et kui nad laskuvad teie kehale, ei tunne te neid üldse. Sääski on siin harva nii palju, et nad segaksid väsinud mehe uinakut.

Ehkki siinne paikkond on vaba harilike putukate ja tsetsekärbeste nuhtlusest, leidub siin teisi. Kord, kui ma olin juba uinumas, tundsin, kuidas mul midagi jookseb laubal. Tahtsin seda putukat käega maha pühkida, kuid ta hammustas mul nii otsaesist kui kätt. See oli väga valus. Kui tuli pandi põlema, nägime, et hammustajaks oli umbes poole tolli pikkune valge ämblik. Üks mu inimestest muljus ta sõrmede vahel puruks ja mul polnud võimalik selgusele jõuda, kas valu tekitas astla torke juures eristatud mürk või putuka suiste hammustus. Ma ei kasutanud mingisugust rohtu ja umbes kahe tunni pärast andis valu iseenesest järele. Betšuaanid kinnitavad, et nende maal esineb väike must ämblik, kelle hammustus olevat surmav. Mul isiklikult pole olnud võimalust näha sellist juhtu, kus surm oleks võinud olla põhjustatud selle

putuka* hammustusest, ehkki ma väga sageli nägin suurt, toll ja veerand pikka ja kolmveerand tolli laia musta, karvadega kaetud ämblikku, kellel on esijalgade küljes jätke, mis sarnaneb skorpioni saba otsas olevaga. Kui vajutada selle jätke paunakujulisele osale, võib näha, kuidas teravast otsast immitseb välja mürgitilgake.

Lõunas nägime ämblikke, kes ohvri haaramisel teevad mitme tolli pikkuse hüppe. Kui neid ämblikke miski hirmutab, hüppavad nad ehmatuse põhjustajast ligi jalg maad eemale. Sellel ämblikul on mitu alaliiki.

Üks suur punakas ämblik *(Mygale)* eelistab hankida endale saaki mitte kannatliku ootamisega varitsuspaigas ega ka hüppega ohvrile. Ta jookseb tohutu kiirusega siia-sinna, uurib toitu otsides kiiresti kõiki asju igast küljest. Oma suuruse ning kiirete liigutustega tekitab ta hirmu igaühes, kes teda ei tunne. Ma pole kunagi näinud, et ta peale hirmutamise, mida tekitab ta ilmumine, oleks teinud midagi halba. Mulle tundub, et teda esimest korda nähes suudavad vähesed hoiduda temast eemale tõmbumast. Pärismaalased nimetavad teda selaaliks ja arvavad, et ta teeb oma pesale ette hingedel pööratava luugi. Sügava uru kõrval võib tõepoolest näha umbes šillingi suurust uksekest ja selle diameeter vastab avause omale. Avatud, ülespoole pööratud ukse sisekülg, mis tõmbab endale teie tähelepanu, on mingisugusest valgest puhtast siidsest, paberit meenutavast ainest. Ukse välimine külg on kaetud täpselt samasuguse mullaga kui see, millesse on tehtud urg. Kui te püüate uksekest üles tõsta, veendute, et ta on ühelt poolt hingega kinni ja et kui ust selle hinge otsas pöörata ning asetada uru sissekäigule, sobib ta selle peale täpselt. Kui uksekese mullaga kaetud pool on väljapoole, pole ämblikupesa asukohta üldse võimalik avastada.

Maa mõnedel aladel võib kohata palju suuri ilusaid kollasetäpilisi ämblikke, kelle võrk on ligi jardise läbimõõduga. Niidid, millest see võrk on kootud, on lõimelõnga jämedused ning ulatuvad ühelt puult teisele. Võrk on kootud kiirjalt ühe keskpunkti ümber, kus istub oma ohvrit oodates ämblik. Ämblikuvõrk asetseb vertikaalselt,

---

* D. Livingstone nimetab siin ämblikku putukaks. Tegelikult kuuluvad putukad *(Insecta)* ja ämblikulaadsed *(Arachnoidea)* erinevatesse klassidesse. *(Toim.)*

mistõttu ta mähkub metsas liikujale ümber näo nagu daami loor.

Üks teine ämblikuliik elab kolooniatena ja valmistab nii palju ämblikuvõrku, et läbi selle pole mõnikord näha puutüvesidki. Makoloolode onnides võib kohata rohkesti veel üht ämblikku. Ta on ümmargune, täpiline, pruunikat värvust ja ta keha on poole tolli jämedune. Ta jalgade siruulatus on poolteist tolli. See ämblik teeb endale seinale sileda koha, kattes selle eespool kirjeldatud valge siidse ainega. Terved päevad istub ta sellel lapikesel ja ma ei suutnud kuidagi kindlaks teha, millest ta toitub. Võrku tal ei ole, on ainult see vaip, ja see ämblik, ehkki väga inetu, on ometi täiesti kahjutu naaber.

Otsekohe teisel pool Dilolo järve on suur, umbes kahekümne miili laiune tasandik. Troopikavihmad takistasid meid minemast läbi oru otse (NNW) ühe päevaga. Niiskes sassis rohus sompamisest valutasid mu inimestel kangesti jalad. Tasandikul on sissetallatud rada, kuid ta asub tasandiku pinnast madalamal ja on seetõttu kõige rohkem vee all. Vältides seda rada, tallasid minu inimesed endale vana kõrvale uue. Rada, kui tahes kitsas ta ka pole, on jalgsimatkamisel väga mugav, igaüks, kes on rännanud Aafrikas, ühineb selle arvamusega. Korraliku raja puudumine siin muutis meie edasiliikumise aeglaseks ning vaevaliseks.

Sipelgad on kahtlemata targemad mõnedest inimestest, kuna nad oskavad kogemustest õppust võtta. Nad on asunud elama isegi siia, neile tasandikele, kus vesi püsib igal aastal nii kaua peal, et lootos ja teised veetaimed jõuavad ära õitseda ja seemneid anda. Kui kogu sipelgate poolt anastatud mullakiht kattub ühe jala sügavuse veekihiga, nuputavad nad välja, kuidas säilitada oma elu. Nad teevad endile selleks puhuks rohukõrtele veepinnast kõrgemale mustast kleepuvast savist elamud, kuhu ronivad üleujutuse ajaks.

Selline talitusviis saab olla ainult kogemuse tagajärg, sest kui nad ootaksid, kuni vesi nende maapealsed eluasemed üle ujutab, ei oleks neil enam võimalik muretseda materjali oma õhusrippuvate korterite jaoks muidu, kui iga kord põhja sukeldudes ja seal suu savi täis võttes. Mõned nende ülemistest ruumidest on oa-, teised pöidlasuurused.

KAHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK

Veelahe lõuna- ja põhjapoolsete jõgede vahel. — Sügav org. — Rohmakas sild. — Allikad orunõlvadel. — Kabindže küla. — Nõudmine püssirohu ning inglise kalinguri järele. — Kassai jõgi. — Toidunappus. — Metsloomade puudumine. — Katende põhjendamatu nõudmine. — Solvang. — Sillamaksu nõudja. — Ahned teejuhid. — Üleujutatud orud. — Ujumine Nuana Lokes. — Minu meeste kiire appitulek. — Makoloolode märkused viljakate ülesharimata orgude kohta. — Erinevus aafriklaste nahavärvuses. — Saabumine tšibokvede külla. — Pealiku jultunud nõudmine. — Meie laagri ümberpiiramine. — Ettekääne. — Nende nõudmised. — Lahingu puhkemise oht. — Selle ärahoidmine. — Marsruudi muutmine. — Suvi. — Palavik. — Mesipuud ja meekuulutaja. — Puude instinkt. — Ronitaimed. — Astelde puudumine metsas. — Mahajäetud aedades leiduvad taimed. — Halvad teejuhid. — Vaenlaste poolt sisse piiratud. — Aina pahandused. — Kinni peetud Ionga Panza poolt. — Tema küla. — Häda bangaala kaupmeestega. — Minu inimeste tujulangus. — Nende otsus ja ettevaatusabinõud.

24. veebruar. Kui me jõudsime teisel pool tasandikke asuvale üleujutamata maale, saime teada, et siinsed külad tunnistavad pealik Katende võimu. Avastasime oma üllatuseks samuti, et see peaaegu täiesti tasane maa, mida mööda me olime tulnud, on veelahkmeks lõunasse ja põhja voolavate jõgede vahel. Nüüd me siirdusime territooriumile, kus kõik jõed voolavad põhja, suubudes Kassaisse ehk Lokesse, mille juures me juba asusime. Kõik jõed aga, mis me olime senini ületanud, voolasid lõunasse.

Kui Katema poolt antud teejuhid jõudsid meiega esimese külani, pöördusid nad otsekohe tagasi. Kohalikud elanikud juhatasid meid NNW-sse ja esmakordselt pärast Kolobengi laskusime tõelisse sügavasse orgu. Tasandiku servast kolm-nelisada jardi madalamal orupõhjas voolas kiire jõgi.

Läksime üle selle jõe mööda rohmakat silda, mis pärast vihmu oli tervenisti vee all. Vesi ulatus meile vööni. Kum-

malgi pool jõge kasvas palju väga suuri puid. Mitmel neist on tüve kõrgus kuuskümmend kuni kaheksakümmend jalga. Maapinda nende all kaunistas lillevaip. Jõudsime üles teisele poole ning kahe tunni pärast laskusime järgmisse samasugusesse ilusasse orgu, mille keskel oli sulisev jõekene.

Võib-olla kellelegi näib, et osutades sellist tähelepanu niisugustele teisejärgulistele asjadele nagu teel kohatavad orud, tegelen ma tühisustega, sest orge on ju igal maal palju. Kuid kuna siinsed orud hargnevad sellest, milles voolab Kassai ehk Loke, ja kuna nii see jõgi ise kui kõik tema lisajõed saavad oma vee nende orgude nõlvadelt, on minu eriline tähelepanu selle maa omapärasele, orgudest uuristatud reljeefile vabandatav.

Orunõlvadel, kord siin, kord seal, immitsevad maa seest välja allikad. Allikate ümber kasvavad samasuguste igihaljaste sirgete suureleheliste puude salud, nagu me seda jõgede kaldail nägime. Need kohad on kaetud tiheda rohuvaibaga ja nad on oma iseloomult ennemini sood kui allikad. Vesi voolab neist aeglaselt alla jõekesse. Jõe ääres on nii palju selliseid allikaid ja soid, et nad annavad maastikule erilise ilme.

Allikate juures kasvavad puud on alati pehmelt kahara krooniga, pikad ja sihvakad. Tasandikel on nad aga väikesed ja kidurad.

Vaevalt küll võib kahelda selles, et vesi, mis seisab tasandikel kuude kaupa, imbub pinnasesse, kust ta siis siin ja seal maa seest väljanõrguvate soostunud allikatena endale ojakeste ja jõgedeni tee leiab. Erinevust elujõulisuses nende puude vahel, mis kasvavad orgudes, ja nende vahel, mis on tasandikel (nad on küll erinevatest liikidest), võib seletada järgmiselt: tasandikel kasvavad puud võlgnevad oma nõrga arengu kõigepealt sellele, et nad aasta jooksul kannatavad rohkem põua kui liigvee tõttu.

Õhtuks jõudsime Kabindže külla. Ta saatis meile kingituseks tubakat, mutokuanet ehk kanepit ja maisi, ning väljendas oma rahulolu võimaluse üle astuda rannikuga kaubavahetusse. Meie tee viis meid inimeste sekka, keda sageli külastavad orjadega kauplevad mambaarid.

Kui me soovisime liikuma hakata, keeldus Kabindže meile järgmise külani teejuhti andmast, kuna ta olevat sealsete pärismaalastega sõjajalal. Pärast kauast veenmist nõustus ta lõpuks tingimusel, et juhil lubatakse otsekohe,

kui vaenlase küla paistma hakkab, tagasi pöörduda. Et meil polnud muud võimalust, läksime edasi ja saabusime Kalomba jõekese ääres asuva väikese küla vanema Kandženke juurde. Ta ei vastanud sugugi oma vaenlaste kirjeldusele.

Leidsime siin, et ostmine ja müümine hakkas võitma ülekaalu sõbramehe poolest andmise üle. Peale ühe paki helmeste, mis olid mõeldud rasketeks päevadeks, polnud mul kaasas midagi muud, mille eest toitu osta, ja seepärast tekkis mul hirm, et me oleme varsti sunnitud palju rohkem nälga tundma kui senini. Elanikud nõudsid iga asja eest püssirohtu. Oleks meil olnud teatav kogus seda kaupa, oleksime saanud edasi hästi, sest siin on ta kõrges hinnas. Lisaks sellele oli suur nõudmine inglise kalinguri ja pärlite järele. Rahal polnud aga mingisugust väärtust. Kulda ei tunta, seda peetakse pronksiks.

27. veebruar. Kandženke andis meile hommikul tõrkumata teejuhid kaasa ja me läbisime südilt vahemaa, mis lahutas meid Kasje, Kassai ehk Loke jõest. Ülesõidu jaoks oli meile eraldatud kaks kanuud. Kassai on ebatavaliselt ilus jõgi, ta sarnaneb väga Šoti Clyde'iga. Suurepärase metsaga kaetud orunõlv laskub umbes viiesaja jardi pikkuse laugja kallakuna jõeni. Jõgi ise on umbes sada jardi lai. Sujuvalt loogeldes voolab ta keset ilusat kitsast rohelist orgu põhja ja kirde suunas. Nii seal, kustpoolt ta voolab, kui ka seal, kuhu suunduvad ta veed, kõikjal ta kaldail vaheldub mets lopsakate, kõrge rohuga kaetud aasadega. Inimesed, kes sõitsid koos minuga üle jõe, ütlesid selle voolusuunas osutades: «Te võite sõita seda jõge mööda kuude kaupa, kuid te tulete tagasi, ilma et oleksite näinud ta lõppu.»

Koht, kus me jõest üle läksime, asus lõunalaiusel 11°15′47″, kuid meil ei õnnestunud määrata pikkust, sest ilm oli väga pilves.

Tundsime nüüd nappust toidust, sest mu kaaslaste suureks hämmastuseks ei andnud Kandženke inimesed meile midagi ilma vastutasuta ning nõudsid väga kõrget hinda. Ainukeseks vahetuskaubaks oli mu meestel veidi rasva, mis oli järele jäänud Katema juures tapetud härjast, ja ma andsin neile veel mõned nööritäied pärleid.

29-ndal jõudsime ühe külani, mis asub Katende valduses. Siin me veendusime, et asume maal, kus pole vähimatki lootust lihatoitu leida, sest üks meie teejuhtidest püüdis kinni helesinise muti ja kaks hiirt ning valmistas

endale neist õhtusöögi. Hoolikus, millega ta oma saagi suure puulehe sisse mähkis ja oda otsas ära küpsetas, tõendas, et siin pole lootust suuri jahiloomi kohata. Ka ei näinud me mingisuguseid tundemärke, mis oleksid kinnitanud metsloomade olemasolu siin. Läbides külasid, mis meile teel ette juhtusid, nägime sageli, kuidas poisid ja tüdrukud olid ametis eespool mainitud tillukeste neljajalgsete väljakaevamise ja püüdmisega.

Jõudsime Katende küla juurde. Järgmisel päeval pärast meie saabumist saatis Katende mulle järele ja et mul oli kange tahtmine temaga kokku saada, läksin ma sel eesmärgil ligi kolm miili meie laagrist välja. Kui me jõudsime küla juurde, hakkas vihma sadama ja me astusime sisse ühte onni. Hulk aega pärast seda, kui me saadikute kaudu olime endast teatanud pealikule, anti meile edasi, et tema maalt läbisõidu loa eest tuleb talle tasuks anda kas ori, elevandikihv, helmeid, vaskvõrusid või merekarp. Meile öeldi, et ilma sellise kingituseta ei lubata kellelegi mitte ainult läbi sõita sellelt maalt, vaid isegi mitte isiklikult kokku saada pealikuga. Me selgitasime saadiku kaudu viisakalt endi olukorda ja käskisime pealikule edasi öelda, et ta ei loodaks «alandlikul lehmal sarvist kinni hakata», nagu kõlab pärismaalaste kõnekäänd, mis vastab inglise vanasõnale: «kivist piima välja ei lüpsa». Vastuseks sellele laskis Katende meile teatada, et me läheksime tagasi ja et ta jätkab läbirääkimisi meiega järgmisel päeval.

Ma ei suutnud hoiduda valjusti naermast selle metslase häbitu jultumuse üle ja läksin läbi ikka veel sadava vihma koju. Pealiku külalislahkusetus pahandas mu mehi. Kui me kõnelesime selle üle ühe Katende teenijaga, soovitas see kinkida talle mõni väike asi meelituseks. Vaatasin läbi kõik oma särgid, valisin nende hulgast kõige halvema talle meeleheaks ning lasksin Katendele teha ettepaneku tulla ja valida minu käest endale veel midagi. Kuid lisasin, et kui ma peaksin pöörduma oma pealiku juurde tagasi paljana ning mu käest küsitakse, kus on mu riided, olen ma sunnitud tunnistama, et jätsin nad Katende juurde. Saatsin särgi talle ära. Koos tema teenijaga läksid mõned minu inimesed. Nad tulid varsti tagasi. Särk oli vastu võetud ja meile oli lubatud, et järgmisel päeval saadetakse teejuhid ning toidumoona. Lisaks sellele oli pealik avaldanud lootust näha mind tagasiteel. Mulle teatati, et ta on väga paks.

Kaupmehed, kes siin käivad, käituvad nähtavasti väga aralt ja täidavad iga ülbemagi nõude.

Üks mu inimesi, nähes, et keegi kohalikest elanikest oli väga sarnane tema tuttavaga, nimetas teda naljatades viimase nimega, selgitades ühtlasi, miks ta teda nii nimetas. Seda loeti suureks solvanguks ja minu mehelt nõuti trahvi. Kui sellest asjast mulle ette kanti, ei leidnud ma, et meie mees oleks teinud midagi halba, ja ütlesin kõikidele oma inimestele, et nad «solvatule» lihtsalt mitte midagi ei vastaks. Viimane oli sellega muudetud täiesti relvituks, sest pärismaalased tunnevad oma jõudu skandaalitsemises, kui vastase poolt ägeduses öeldud sõnadest süttivad nõudja sõprade kired. Antud juhul kohalikud pärismaalased tänitasid veidi, kuid ütlesid siis meie mehele, et kõik on korras, kui nad vahetavad temaga midagi. Minu mees ei hakanud aga nendega üldse rääkima ja nii läksid nad ära pikkade nägudega.

Nii mind kui mu mehi hämmastas tublisti maksu nõudmine läbisõidu eest ja see, et siin sugugi ei hoolita üldistest külaliste vastuvõtu tavadest. Katende andis meile ainult veidi jahu ning maniokki ja ühe kodulinnu. Äge vihm sundis meid tervelt kaks päeva paigal olema ja me tundsime, et rändamine sellel maal vihmaperioodil nõuab tõhusaid kannatusevarusid.

Asusime teele, ilma et oleksime kohanud Katendet. Läinud üle väikese Sengko jõekese, mille ääres me puhkasime, jõudsime kahe tunni pärast teise jõekeseni, Toteloni, mis oli veidi suurem eelmisest ja millest viis üle sild. Silla teises otsas seisis neeger, kes nõudis mult ülepääsumaksu. Ta ütles, et see on tema sild ja tema teerada, et teejuhid on tema lapsed ja et kui me talle ei tasu, ei lase ta meid edasi. Kohata neis paigus killukest tsivilisatsiooni oli minu jaoks selline üllatus, et ma mõned sekundid seisin ja vahtisin üksisilmi seda jultunud tollinõudjat. Sel ajal võttis üks mu inimesi endal ära kolm vaskset käevõru ja pakkus need tasuks kogu meie grupi eest. Neeger oli parem, kui me olime võinud esimesel pilgul arvata: ta läks oma aeda ja tõi meile kingiks mõned tubakalehed.

Kui me olime külast üsna kaugele jõudnud, istusid Kandženke poolt kaasaantud teejuhid maha ning ütlesid, et meie ees on kolm rada ja kui me ei anna neile otsekohe tükki riiet, jätavad nad meie endi hooleks valida kõige parem tee.

Mul oli kindlaks määratud, kus suunas Loanda asus. Teejuhid olin palganud aga ainult sellepärast, et nad teadsid küladevahelisi radu, ja ma olin kogu aeg vastu, kui nad juhtisid meid niisuguseid teid mööda, mis ei kulgenud otse Loanda suunas. Nii soovitasin ma oma meestele jätkata teed ilma nendeta. Kuid Mašauana, kartes, et me võiksime ära eksida, palus mult luba anda teejuhtidele omaenda riidetükk, ning rõõmuhüüetega «Averiee! Averiee!» tulid juhid jälle meiega edasi.

Selle päeva pärastlõunal jõudsime umbes miililaiuse oruni, mis oli üle ujutatud selge voolava veega. Minu inimesed läksid sealt läbi kaelani vees, meie kolmekesi aga, minnes läbi voolu härgade seljas, saime vööni märjaks, sest koormatud härjad ei suutnud ujuda. Lisaks sellele kõigele algas äikesevihm ja me veetsime saabuva öö märgade tekkide vahel, külmast lõdisedes.

Järgmisel päeval jõudsime teise, ligi pool miili laia üleujutatud oruni, mille keskel oli väike, kuid käesoleval ajal sügav ja kiire jõgi. Jõeke voolas SSE-sse, Kassai jõkke. Selle tulvavee keskosas, kus muul ajal asus ojake, oli voolus nii kiire, et meil tuli minna sealt üle härgade seljas. Vesi kandis meid kiiresti vastaskaldale, seal hüppasime maha ja tõmbasime koormata jäänud loomad madalale kaldale üles. Ülejäänud osa orust oli soine ja seal ulatus vesi vööni. Hoides kinni rihmadest, millega sadulaks kasutatavad tekid olid härgade selga seotud, paterdasime kõik nii hästi kui saime läbi selle vastiku nätske mülka.

Siinsed jõe ääres asuvad soised alad on laialdasemad kui kusagil mujal meie teel: miilide kaupa kulgesid nad jõe mõlemal kaldal.

Voolus oli siin väga kiire, tihe rohi kaldaäärses vees suruti nii tugevasti maha, et vesi ei suutnud mulda lahti uhtuda ja jäi täiesti selgeks. Kui me jõudsime oru teisele kaldale, nägime, et kohati ulatus pinnale raua konglomeraati, mis nii siin kui ka põhja pool moodustab katte kõikide teiste kivimite peal. Meie härjad katsusid seda hammastega, nagu üllataks kivi nägemine neid niisama palju kui meidki. Võib aga ka olla, et konglomeraat sisaldas mingisugust mineraali, mille järele loomad puudust tundsid. Sellest ajast peale, kui me olime Šintest lahkunud, polnud me kusagil näinud ühtki kivi. Maa pealispind on siin kaetud väga viljaka alluviaalse mustmulla kihiga, mis on üsna paks.

Pärast lõunat jõudsime teise jõeni, mis kandis nime Nuana Loke (Loke laps) ja millest viis üle sild. Mehed läksid algul mööda seda suurvee all olevat silda, kuid vesi ulatus varsti rinnuni ja nad olid sunnitud edasi minema ujudes. Mõned neist eelistasid ületada jõge härja sabast kinni hoides. Tahtsin sügava kohani ratsutada ja seal samuti talitada, kuid enne, kui ma jõudsin looma seljast maha tulla ja kusagilt kinni haarata, tormas härg teistega koos minema. Ta keha vajus nii sügavale vee alla, et mul ei õnnestunud tekirihmast kinni võtta. Kui ma aga oleksin tõmmanud päitseist, oleks härg tõenäoliselt pöördunud ümber, minu peale. Seetõttu hakkasin ma üksinda teisele kaldale ujuma. Kui mu vaesed seltsilised nägid, et ma olin üksi jäänud, erutusid nad väga ja umbes kakskümmend meest hüppas sisse, et mind päästa. Olin just jõudmas teisele kaldale, kui üks neist haaras mu käe, teine aga võttis mul ümbert kinni. Mõned neist olid hüpanud sillalt vette ja vool oli viinud ära nende mantlid. Kui ma ise polnud enam hädaohus, tõid nad põhjast välja osa mu asju, mis ma ähmiga olin kukkuda lasknud. Nad väljendasid valjusti heameelt selle üle, et ma võin niisamuti ujuda kui nemadki. Mina aga tundsin nende vaeste paganate vastu sügavat tänutunnet selle valmisoleku pärast, millega nad viskusid vette, et — nagu nad arvasid — päästa mu elu. Mul oli raske ujuda märgade, keha ümber liibuvate riiete tõttu, nemad aga, paljad nagu nad olid, võisid ujuda kiiremini. Nad ujuvad nagu koerad, mitte aga konna moodi nagu meie.

Õhtul ületasime Lozeze jõekese ja jõudsime kasaabide küladeni, kus me saime pärlite vastu maniokki vahetada. Kord üht, kord teist külge tule poole pöörates kuivatasin ma lõkke paistel oma riideid. Külaelanikud püüdsid meid hirmutada juttudega sügavatest jõgedest, millest meil tuleb oma teel üle minna. Vastuseks minu mehed aga ainult naersid: «Me oskame kõik ujuda. Kes muu tõi valge mehe üle jõe kui ta ise!» Ma olin selle kiituse üle uhke.

Laupäev, 4. märts. Jõudsime tšibokvede territooriumi ääremaadeni. Ületasime jõekesed Konde ja Kaluze. Esimene neist kujutab endast väikest, kuid sügavat veevoolu kasutu sillaga.

Orud, kus voolavad mõlemad need jõekesed, on erakordselt viljarikkad. Mu teekaaslased kahetsesid kogu aeg, et neid orge ei hari inimkäed. «Kui suurepärane maa

karjapidamiseks! Süda valutab, nähes niisuguseid viljakaid orge ilma külvideta!»

Sel ajal, kui ma need sõnad kirja panin, olin ma veendumusel, et põhjus, miks niisuguse suurepärase maa elanikel polnud karja, seisnes neid valitsevate pealikute despotismis, kes ei lubanud lihtrahval muretseda, pidada ega kasvatada koduloomi. Kuid hilisem järelemõtlemine selle küsimuse üle on viinud mind oletusele, et viljarikas Londamaa varemini arvatavasti kubises tsetsekärbseist, kui aga inimesed hävitasid metsloomad, kellega koos see kärbes elas, sundis nälg teda siit ära lendama. Nüüd leidub seda putukat ainult seal, kus on rohkesti metsloomi. Kuna tulirelvi omavad balondad olid juba teinud suure osa maast metsloomadest puhtaks, saabusime meie arvatavasti just sel ajal, kui koduloomade pidamine oli muutunud võimalikuks. Sellest ka head tulemused, mida olid saavutanud Katema, Šinte ja Matiamvo. Ehkki nad ise ei tea tõelisi asjaolusid, pole selles midagi üllatavat. Üks suguharu Sambesil, kellega ma kokku puutusin ja kelle maa kihas tsetsekärbseist, uskus, et nad ei saa pidada karja sellepärast, et «keegi ei armasta neid nii palju, et anda neile härgade nõiarohtu». Ja isegi Loanda portugallased peavad rannikualal loomade suremise põhjuseks mereõhu halba mõju!

Elanike hulka võib maa keskosades pidada suureks üksnes Kapimaa kolooniaga või Betšuaanamaaga võrreldes. Haritavat maad aga, võrreldes sellega, mis on veel üles harimata, on tühiselt vähe. Rikkalikult leidub vett, mida saab tarviduse korral üsna vähese vaevaga kasutada niisutuseks. Terveid miile viljakat maad seisab täiesti kasutamatuna, sest siin pole isegi metsloomi, kes sööksid karjamaadel ja puhkaksid nende igihaljaste salude vilus, millest me möödusime.

Mitte kõigil inimestel, kes elunevad keskalal, pole nahk täiesti must. Paljudel neist on ennemini pronksjas värvus, teiste nahal on aga samasugune hele varjund kui bušmanitel, kes — tuletan meelde — on näiteks selle kohta, et kuumus üksinda ei saa muuta nahka mustaks. Ainult kuumuse ja niiskuse üheaegne toime tugevdab oluliselt musta nahavärvust.

Kus me ka iganes kohtasime rahvaid, kes olid sajandite kaupa elanud kuumades niisketes piirkondades, olid nad alati täiesti mustad. Kuid sellest ilmsest reeglist on eran-

deid, mis on tingitud nii tervete rahvaste kui üksikute inimeste migratsioonist. Makoloolodel näiteks, kes elavad niiskes tsentraalbasseinis asuvate suguharude seas, on nahk põliste elanikega võrreldes mingisuguse haiglase kahkjaskollaka varjundiga. Need batokad, kes elavad mägedes, on nahavärvuselt oma jõgede ääres elunevaist suguharukaaslastest niivõrd palju heledamad, et neid võib pidada mingisuguseks teiseks suguharuks. Ometigi nende keel ja komme tõmmata välja eesmised ülahambad, ei jäta ruumi kahtlusele, et nad on üks ja sama rahvas.

Jättes kõrvale kõrguse, kuumuse ja niiskuse toime, arvan ma, et mandri lõunaosa elanikkond jaguneb nahavärvuse tumeduse poolest viide pikivööndisse. Rannikuäärseil elanikel, nii idas kui läänes, on nahk väga tume. Seejärel tulevad kaks vööndit elanikke, kellel on heledam nahavärvus. Kumbki neist asub umbes kolmsada miili rannikust eemal. Neist läänepoolne vöönd hõlmab kaarega Kalahari kõrbe ja Betšuaanamaa. Lõpuks tuleb tsentraalbassein, kus elanikkond on jällegi väga tumeda nahavärvusega. Selle arvamuse esitan ma siin sugugi mitte absoluutsena. Esitan ta ainult seetõttu, et arusaaminé nahavärvuse sellisest geograafilisest paiknemisest kujunes mul välja, kui ma sõitsin põiki läbi kogu maa. Kui mu arvamus pole õige, siis ainult sellepärast, et nende suguharude migratsioon — otsustades selle järgi, kuidas on lokaliseerunud murded, mida kõnelevad erinevad suguharud — toimus just nimelt piki neid jooni, mis piiritlevad eelnimetatud jaotuse.

Murded, mida kõnelevad kõige lõunapoolsema ala elanikud, hotentotid või kahvrid, on lähedaselt sugulased nendega, mida kõnelevad vahetult nende põhjapoolseil piirdealadel elavad suguharud: üks murre läheb märkamatult üle teiseks ja nende ühist päritolu on kerge ära tunda. Kui kõige äärmiste lõuna- ja põhjapoolsete punktide murdeid, nagu näiteks kahvrite ja ekvaatori lähedal elunevate suguharude omasid, saab kergesti võrrelda, siis palju keerukam on anda õige seletus faktile, et kõik dialektid kuuluvad ainult kahte keelteperekonda. Kui uurida nende dialektide sõnade tüvesid vastavalt nende geograafilisele paiknemisele, selgub, et nad kasvavad üksteiseks üle ja ida ning lääne äärmiste alade vahel pole peaaegu niigi palju vahet kui põhja ning lõuna vahel. Tetes kõneldav dialekt on väga lähedane Angoola omale.

Saabunud külla, mida valitses Ndžambi, üks tšibokvede pealikuid, kavatsesime pühapäeval rahulikult puhata. Selleks ajaks oli meil toidumoon üsna läbi ja ma käskisin tappa ühe nõrgema sõiduhärja. Soovides säilitada kõikidega häid suhteid, saatsime Ndžambile tapetud härja seljatüki koos ribidega, öeldes meie kingitusele selgituseks kaasa, et neis paigus, kust me tuleme, on see harilik andam pealikutele ja et me oleme alati tema seisundis inimeste vastu lugupidamist üles näidanud. Ta tänas kingituse eest ning lubas saata toitu. Järgmisel hommikul saatis ta üsna vähe jahu ning esitas jultunud nõudmise, et me annaksime talle orja, püssi, härja, püssirohtu, riiet või merekarbi. Meie keeldumise puhul kavatsevat ta takistada meie edasiliikumist.

Vastasime, et peaksime pidama endid lollideks, kui oleksime rahul tema väikese kingitusega, ning nõudsime selle asemel muud toitu. Mis puutub aga tema nõudesse, siis teatasime, et kui meil ka oleksid olnud tema poolt soovitud asjad, pole ometigi kellelgi õigust nõuda andamit läbisõitjailt, kes ei tegele orjapüüdmisega. Teenijad, keda ta oli saatnud selle ülesandega minu juurde, ütlesid, et kui neid oli saadetud mambaaride juurde, olid nad viimastelt alati saanud oma isanda jaoks riiet, ja et nad ootavad minult sedasama või midagi muud selle asemel.

Kuulsime, kuidas mõned tšibokvedest tähendasid: «Neil on üldse ainult viis püssi.»

Umbes lõuna paiku kogus Ndžambi kõik oma mehed kokku ja piiras meie laagri sisse. Nad ilmselt kavatsesid meilt ära võtta kõik, mis meil oli. Minu inimesed haarasid odad ja asusid kaitsele, tšibokve noormehed aga tõmbasid mõõgad välja ning vehkisid raevukalt nendega. Mõned isegi sihtisid püssidega minu peale ja nokutasid üksteisele pead, just nagu soovides öelda: «Vaat kuidas me temaga hakkama saame.» Ma istusin oma reisitoolile, hoides põlvedel kaheraudset püssi, ja tegin ka pealikule ettepaneku istuda. Kui ta oli koos oma nõunikega minu ette maha istet võtnud, küsisin ma, missuguse süüteo me olime korda saatnud, et ta oli sunnitud meie juurde tulema relvadega. Ta vastas, et kui üks mu meestest, Pitsane, oli hommikul lõkke ääres süljanud, oli osa sülge sattunud ühele pealiku mehele jalale ja ta tahab, et me selle hüvitamiseks annaksime talle orja, härja või püssi. Pitsane tõendas, et sülg oli tõepoolest sattunud ühele tšibokvele

jalale. Kuid selle tõenduseks, et see oli olnud lihtsalt juhus, lisas ta, et just enne seda oli ta andnud sellele mehele tüki liha, soovides temaga sõbraks saada. Sülje aga, kui see oli jalale sattunud, oli Pitsane ise oma käega ära pühkinud. Mis puutus meile esitatud nõudesse — anda ori — teatasin ma, et me kõik oleme ennemini valmis surema, kui kedagi meie seast orjaks tegema ja et mu mehed võiksid anda niisama hästi orjaks mind kui mina neid, sest me kõik oleme vabad inimesed.

«Siis te võite anda püssi, millega te tapsite härja.»

Kuna meieni kostis ka nüüd tema inimeste ütlusi, et meil on ainult viis püssi, me keeldusime. Neil oli kavatsus meid paljaks röövida ja andes neile püssi, oleksime sellega kergendanud nende vaeva.

Röövimise kavatsust nad ise siiski eitasid ja teatasid, et nõuavad ainult tavalist andamit. Ma küsisin, mis õigusega nad nõuavad tasu loa eest käia jumala maa peal. Kui me oleksime marssinud mööda nende põlde ja aedu, oleksime pidanud selle eest tasuma, kuid kõndimise eest mööda maad, kuhu polnud puutunud nende käed, me maksma ei hakka. Nad ei püüdnud vastu vaielda, sest mu argumendid vastasid täielikult nende endi tõekspidamistele, ja nii pöördusid nad uuesti tagasi Pitsane «kuriteo» juurde.

Minu inimesed palusid mind järele anda ja kinkida Ndžambile midagi. Küsinud pealikult, kas ta tõepoolest peab seda õnnetut süljeplärakat süüteoks, ja saanud jaatava vastuse, andsin talle ühe oma särgi. Tšibokve noormehed olid sellest pettunud ja hakkasid mõõkadega vehkides valjusti kisama, nõudes suuremat trahvi. Pitsane, kes tundis ennast selles ebameeldivas vahejuhtumis süüdlasena, palus mind lisada veel midagi. Ma andsin paelatäie klaashelmeid. Siis hakkasid protesteerima Ndžambi nõunikud ja ma olin sunnitud lisama veel suure ninarätiku. Mida rohkem ma neile järele andsin, seda enam kasvasid nende nõudmised. Iga nende uue nõude juures tõstsid nende sõjamehed kisa ja hakkasid relvi vibutades meie ümber jooksma. Üks noormees mõtles demonstreerida kallaletungi mulle selja tagant, kuid ma suunasin ruttu oma püssitoru talle näkku ja ta tõmbus tagasi. Juhtisin temale pealiku tähelepanu ja Ndžambi käskis tal veidi kõrvale minna.

Ma ei tahtnud verevalamist. Mul polnud kahtlustki, et ehkki mõõkade ja odadega hästi relvastatud vastased olid

arvulises ülekaalus, oleksin ma oma makoloolodega, vilunud sõjameestega, võinud ajada põgenema kaks korda suurema hulga vaenlasi. Sellegipärast püüdsin ma verist kokkupõrget ära hoida.

Minu inimesed olid niisuguse asja jaoks täiesti ette valmistamata, kuid käitusid väga külmavereliselt. Pealik ja tema nõunikud, võttes vastu minu ettepaneku istuda, olid tegelikult sattunud lõksu, sest mu mehed piirasid nad märkamatult ümber ja andsid mõista, et neil pole mingit võimalust pääseda makoloolo oda eest. Pärast seda ma ütlesin, et kui neid ei rahuldanud minu poolt neile üksteise järel pakutud asjad, siis on silmanähtav, et hoolimata meie soovist ainult rahulikult nende maalt läbi minna, tahavad nemad astuda meiega lahingusse, ja et nemad peavad siis esimestena alustama ja kannavad selle eest ka vastutust. Meie lahingut ei alusta, kui nemad ise seda ei tee. Lausunud need sõnad, istusin ma veidi aega vaikides. Need olid minu jaoks piinava katsumuse minutid, sest ma teadsin, et tšibokved sihivad kõigepealt valget meest. Kuid ma varjasin oma erutust ja teades, et mul on neli püssi, mis on valmis otsekohe tegutsema, vaatlesin ma rahulikult enda ümber toimuvat metsikut stseeni. Tšibokvede näod, mida üldse on raske nimetada ilusaiks, ei võitnud põrmugi tavast viilida hambad teravaks.

Saanud aru, et neid ähvardab suurem hädaoht kui mind, ei soovinud pealik ja tema nõunikud valida võimalust esimestena lahingut alustada ja näha siis, mida võime teha meie. Võib-olla et neile avaldasid sügavat mõju ka külmaverelised ettevalmistused, mida mõned minu mehed tegid oodatavaks veriseks sündmuseks.

Lõpuks seadsid tšibokved küsimuse üles järgmiselt: «Teie ei tulnud meie juurde mitte nii, nagu tulevad kõik, kuid kinnitate, et teil on sõbralikud kavatsused. Kuidas me võime saada kinnitust teie sõbralike tunnete kohta, kui teie ei anna meile midagi oma toidust ja ei võta midagi meie omast? Kui te annate meile härja, anname meie teile, mis te soovite, ja siis me oleme sõbrad.» Kaaslaste tungival pealekäimisel andsin ma neile härja, ning kui nad küsisid mult, mida ma tahaksin saada neilt, ütlesin ma, et meile on kõige vajalikum toidumoon. Õhtuks saatis Ndžambi meile üsna pisikese korvi jahu ja kaks või kolm naela liha meie endi härjast, paludes sellejuures vabandust, et tal pole kodulinde ja et ka muud toidumoona on

väga vähe. Võimatu oli hoiduda naermast nende heldete olevuste jultumuse üle. Kuid ma olin sellest hoolimata tänulik, sest me olime saavutanud kõige tähtsama ja võisime minna edasi tilkagi inimverd valamata.

Tüli haripunktil olid mõned tšibokved varastanud ühest minu inimeste varjualusest liha. Mohorisi, üks makoloolodest, läks julgelt nende sekka ja võttis ühe üdikondi tagasi. Mõned mu batokad paistsid kartvat ja kui oleks läinud lööminguks, oleksid nad arvatavasti minema jooksnud, kuid kõigest hoolimata käitusid mu mehed oivaliselt. Nad kahetsesid, et olid jätnud oma kilbid koju. Seda olid nad teinud Sekeletu korraldusel, kes kartis, et kui makoloolod kannavad kilpe, on nad teiste suguharudega käitumisel liiga ülbed.

Me tegutsesime rahuarmastavaist, leplikest põhimõtteist juhindudes. Kirjeldatav vahejuhtum näitab aga, missuguses valguses meie käitumist mõisteti: meid peeti inimesteks, kes soovivad teistele halba ja püüavad kohalikke elanikke jätta ilma nende sissetulekutest. Nad olid harjunud saama igalt nende paikkonnast läbisõitvalt orjakaupmehelt ühe või kaks orja. Meie vastuvaidlemine sellele õigusele kutsus neis esile meelepaha kui seadusliku ja kohustusliku tava rikkumine.

6. märts. Meile jutustati, et Ndžambile alluvatest tšibokvedest lääne pool elavaid pärismaalasi külastavad sageli orjakaupmehed. Meie teejuhtide arvates, kes olid antud meile Kandženke poolt, hakatakse meilt läbisõidu eest nii sageli orje nõudma, et rannikule jõudes ei jää mul enam ühtki inimest järele. Seetõttu ma otsustasin muuta liikumissuunda ja minna NNE-sse, lootes kusagil põhja pool leida väljapääsu portugali asulasse Kassandžesse. Kasaabide külad jäid meist paremale, Kasau vasakule.

Esimese kahekümne miili jooksul me ületasime mitu väikest, kuid sel ajal veerohket jõge. Neil olid harilikud soised kaldad. Kõikjal siin, kus iganes vesi kaua seisab, muutub ta roosteseks. Ühel korral kohtasime nakongantiloopi, kes on siinses piirkonnas haruldane. Orgusid kaunistasid siin paljud ilusad lilled, mida ma polnud varem näinud.

Teel põhja võisime täheldada aastaaegade erinevust. Kurumanis oli suvi juba peaaegu läbi, Linjantis üsna kaugele jõudnud, siin aga olime nagu südasuves. Puuviljad, mida me olime söönud Liambjel, olid siin alles täiesti

rohelised. Nüüd aga lähenesime alale, mille elanikel on õnn saada kaks vihmaperioodi ja kaks lõikust aastas. Esimene kord siis, kui päike läheb lõunasse, teine kord — kui ta oma teel tuleb tagasi põhja, nii nagu see oli praegu.

8-ndal unustas üks mu meestest ööbimiskohale untsi või kaks püssirohtu ja läks mitu miili tagasi, et seda ära tuua. Mul tuli teda oodata. Kuna riided olid jõest üleminekul märjaks saanud, kutsus passiivne ühel kohal ootamine mul esile raske ning kestva palavikuhoo. See valmistas mulle palju meelehärmi, sest kui me järgmisel päeval jõudsime Tšihune jõekese äärde, mis voolab imekaunis orus, oli taevas mu üllatuseks täiesti selge ja kuu paistis, minu füüsiline seisund tekitas aga mõistuses niisuguse segaduse, et alles pärast seda, kui ma olin mitu tundi vaeva näinud, suutsin vaatlustest usaldusväärsed andmed kätte saada. Tšihune suubub Longesse, Longe aga omakorda suubub Tšihumbosse, mis on Kassai lisajõgi. Need, kellele on tuttavad raskused, mis esinevad tähekõrguste, aja ning kauguste määramisel ja kirjapanemisel, mõistavad mind nii sel kui teistel sellistel puhkudel.

Kui me olime Tšihune ääres, tõid ühe küla elanikud meile müüa vaha, ja kuuldes, et me soovime mett, läksid ning tõid varsti kaasa terve mesipuu. Kõik mesilased siin on pärismaalaste valduses, kes seavad neile üles küllaldasel hulgal mesipuid. Pärast seda, kui me olime seda teada saanud, ei võtnud me enam kunagi kuulda meekuulutaja* kutset, kuna olime kindlad, et ta juhib meid mõne taru juurde, mida meil pole õigust puutuda.

Sõidame kogu aeg kas mööda avaraid välju või tihedaid metsi. Huvitav on märkida, et ka puudel on olemas midagi instinkti taolist. Üks puu, mis siis, kui teda vigastada, eristab piimjat mahla, sarnaneb lagedal kohal kasvades välimuselt tavalisega ega ilmuta mingeid ronitaime tundemärke. Kui ta kasvab metsas, sarnaneb ta algul samuti hariliku puuga, siis aga sirutab välja ronioksa, mis keerdub ümber naabri, ning kasvab teda mööda üles kolmekümne kuni neljakümne jala kõrgusele, s. o. ümbritsevate puude kõrguseks, sirutab seejärel laiali oma sekundaarse krooni ja võtab ära kogu päikesevalguse. Neis ürgmetsa osades, kus puud kasvavad veelgi tiheda-

---

* Meekuulutaja *(Cuculus indicator)* — lind Aafrikas, kes juhatab inimesi mesilasperede juurde. *(Toim.)*

malt, on ta muutunud päriselt ronitaimeks ja kasutab otsekohe oma kõrget naabrit, keerdudes jõuliselt selle ümber, ilma et püüakski moodustada madalamat võra. See pole päris parasiittaim, ent kui tal tuleb võidelda eluruumi eest, võib teda eksituse tõttu pidada tõeliseks ronitaimeks.

Rajad selles metsas olid väga kitsad ja tõkestatud hiiglaslike, sageli inimese jala jämeduste vääntaimedega. Eksisteerib arvatavasti mingisugune seaduspärasus, mille järgi ronitaimed mõnedes kohtades eelistavad keerduda kruvikeerdude järgi ja mitte teisiti. Kui Tšihune ühel kaldal asetuda näoga puu poole, siis võib näha, et ronitaimed keerduvad tüve mööda üles vasakult paremale, teisel kaldal aga vastupidi — paremalt vasakule. Ma arvasin, et see nähtus on seoses päikese liikumisega, mis ühel aastaajal asub taimedest põhja pool, teisel aga lõuna pool. Kuid Liambjel nägin ma, et ronitaimed keerduvad ümber pilliroo üheaegselt mõlemalt poolt, moodustades tema ümber samasuguse põimiku kui sandaalirihmad säärel.

Taimestiku tähelepanuväärseks erinevuseks neis metsades on astelde puudumine. Sellel reeglil on ainult kaks erandit: esiteks pähklipõõsas, mis kuulub *Nux vomica*'te hulka, ja teiseks madal põõsas, väga sarnane sarsaparillaga. Lisaks asteldele on teine neist üle külvatud veel kollaste marjakobaratega. Astelde puudumine taimedel on eriti märgatav neile, kes on olnud lõunas, kus astelpõõsaid ja -puid on väga palju. Lõunas on astlaid igasuguse suuruse ja kujuga: sirgeid, pikki ning peeni, lühikesi ning jämedaid. On ka konksjaid ogasid, sealjuures nii tugevaid, et nad võivad lõigata pargitud nahka nagu nuga. Nende lisandite abil toimub ka seemnete levimine. Ühe taime lame, münditaoline kupar, mille keskel on kaks oga, lamab maas ning on valmis haakuma mõne looma jala külge, mis ta peale peaks astuma, et siis koos temaga tervete päevade kaupa edasi rännata. Teise taime *(Uncaria procumbens)* seemnekupral on nii palju konksjaid ogasid, et kui loom juhuslikult tema külge puutub, haakub kupar tingimata looma karvadesse. Kui need seemned juhuslikult jäävad härja külge kuudeks, hakkab loom lõpuks valu ja abitusetunde tõttu lõhkuma ja möirgama.

Kui mõni tükike metsa on aia jaoks lagedaks juuritud, hiljem aga maha jäetud, siis kasvab sellele kohale taim, mille lehed meenutavad väga ingveri omi. Ta alustab

pinnase pärast ägedat võitlust sõnajalgadega. Panime seda tähele kogu oma teel kuni Angoolani. See annab tunnistust suurest erinevusest nende paikade ja Betšuaanamaa kliima vahel: välja arvatud üks või kaks kuivakindlat liiki, ei näinud me seal kusagil sõnajalga. Ülalmainitud taimel asuvad üsna maa ligidal ilusad roosad õied, millele järgnevad seemneid täis erepunased viljad. Viljade mahl on meeldivalt hapu.

Pärast Tšihuned ületasime Longe ja kuna oli sombune ilm ning päikest polnud näha, ekslesid meie teejuhid metsas ringi, kuni me jõudsime Tšihumbo jõeni, mis voolab ENE-sse. Liikumissuuna määramisel juhindusid mu inimesed üksnes päikesest ja kui päikest polnud terve päeva näha, arvasid nad, et me liigume tagasi tšibokvede juurde. Juhtus sageli, et nad hulk aega segaduses omavahel selle üle vaidlesid, kustpoolt järgmisel hommikul päike tõuseb.

Järgmisel päeval, niipea kui vihm veidi lubas, suundusime kirdesse.

Oleks olnud üldse õigem rännata ainult kompassi järgi, sest teejuhid kasutasid minu inimeste eksimiskartust oma huvides ja ähvardasid meid maha jätta, kui nad ei saa otsekohe kingitusi. Minu mehed polnud aga kunagi väljunud oma maa piiridest, või kui, siis ainult röövimiseks ja tapmiseks. Kui nad aga sellistel puhkudel kusagile külasse tulid, lõid nad suurema osa elanikke maha ja võtsid kaasa mõned noormehed, kes olid neile juhtideks järgmiste küladeni. Meie reis oli neile esimeseks näiteks vastupidisest tegutsemisest, ja et neil polnud kaasas kilpe, tundsid nad endid ahnete tšibokvede seas kaitsetuina ja nendele tuli selles suhtes teha teatavaid mööndusi.

13-nes. Läbisime mõned miilid, kuid olime sunnitud tegema peatuse Kassai teise lisajõe Loadžima ühe haru kaldal. Mul kordus tugev palavikuhoog. Olin hilisööni meelemärkuseta ja kui ma lõpuks telgist välja tulin, olin väga üllatatud, nähes, et mu inimesed olid ehitanud midagi barrikaadi taolist. Mõnedel olid aga käes odad ja nad käitusid nagu tunnimehed postil. Kuulsin, et me oleme vaenlastest sisse piiratud. Mõned tšibokved, pärast seda, kui nad olid esitanud oma armastatud nõudmise — antagu neile ori, härg, püss või elevandikihv, jäid laagrisse meie sissepääsu juurde. Minu inimesed seadsid endid valmis öise kallaletungi vastu. Kui tšibokved tahtsid teada kohta, kus

ma haigena lamasin, keeldusid mu kaaslased kategooriliselt seda neile näitamast. Hommikul läksin ma välja tšibokvede juurde ja hakkasin nendega rääkima. Nad vestlesid minuga mu kavatsusest teha see maa kaubandusele kättesaadavaks, õpetusest ja muust aupaklikult. Nad avaldasid arvamust, et sõpruse perspektiiv meiega meeldib nende pealikutele. Nüüd tahtvat nad ainult vahetada minuga sõpruse tähistamiseks üht-teist ning seepärast pakkusid nad mulle kolme põrsast, avaldades seejuures lootust, et ma ei keeldu neid vastu võtmast. Siin on üldse kombeks teha kingitus ja siis nõuda endale seda, mis meeldib. Meid olid hoiatanud selle eest teejuhid. Seetõttu püüdsin ma kingitusest ära öelda, küsides, kas nad ei sööks üht põrsast koos meiega. Järgnes vastus, et nad ei söandavat sellega nõustuda. Lootes, et nad ei julge süüdistada mind sõbraliku tunde puudumises nende vastu, pakkusin ma neile siis omalt poolt kingituseks habemenuga, kaht nööritäit klaashelmeid ja kahtteist vaskvõru, mis ma olin oma inimestelt kogunud. Nad läksid sellest oma pealikule teatama.

Suure nõrkuse ja peapöörituse tõttu polnud ma suuteline liikuma ja nii jäime sinna paigale teisipäeva õhtuni, kuni tšibokved tulid oma pealiku juurest tagasi käsuga, mis esitati väga selgesõnaliselt: pealik võib meilt vastu võtta ainult inimese, elevandikihva, püssi või härja. Tal on olemas kõik, ainult härgi tal ei ole. Tema omalt poolt annab mulle hea meelega ükskõik, mis mul vaja läheb. Kuna see kõik oli öeldud väga viisakalt, meie keeldumine poleks aidanud aga meid mitte millegagi ja oleks ainult toonud kaela verevalamise, andsin ma neile ära kõige nõrgema härja. Mu sõjakaim mees, üks abonda, polnud sellega sugugi rahul. Ta oli täies relvis ja seisis väljapääsu ees. Mees oli valmis ennemini surema kui nägema, et tema isa on kohustatud lunamaksu tasuma. Kuid ma käskisin Mosantul ta ära kutsuda ja lubasin tšibokvedel segamatult nende saagiga minema minna. Ütlesin oma inimestele, et ükskõik kelle elu nende seast on mulle kallim kõikidest meie härgadest ja et ainus põhjus, mis sunniks mind lahingusse astuma, on soov päästa meie suurema osa elu ja vabadus. Nad kõik tunnistasid, et nii oli õige, ja ütlesid, et kui tšibokved oleksid esimestena meid puutunud, oleks süü langenud «nende pea peale». See on armastatuim väljend kogu maal.

Järgmisel päeval tõid röövijad meile umbes kolmkümmend jardi tugevat triibulist inglise kalinguri, ühe kirve ja kaks kõblast ning andsid tagasi vaskvõrud, kuna nende pealik olevat nii suur isand, et ei vajavat minu meeste ehteid. Jagasin riide oma meeste vahel ja tegin sellega neile härja kaotamise eest natukene meelehead.

Vihm ei lasknud meid reisi jätkata enne neljapäeva hommikut. Kartes ootamatut kallaletungi, liikusime tihedalt kokku hoides, lubamata kedagi kaugele maha jääda. Läksime palju miile sünges metsahämaruses veel süngemas vaikuses, kuid midagi erutavat ei juhtunud. Sattusime mingisugusesse külla, mis oli meestest tühi. Teejuhid arvasid, et nad on koos oma kaasmaalastega metsas. Kuid ma tundsin ennast liiga haigena, et muretseda selle üle, kas meile tungitakse kallale või ei.

Valas paduvihma, kuid kõik tahtsid võimalikult kiiresti ebameeldivast naabrusest kaugemale jõuda ja seetõttu me külas ei peatunud.

Metsas valitsev pimedus takistas õigeaegselt nägemast allarippuvaid ronitaimi ja seetõttu Pitsane, Mohorisi ja mina, kes me sõitsime ratsa, jäime neisse sageli kinni. Aga kui härg tunneb, et ratsanik võib tema seljast uperkuuti maha lennata, pole teda võimalik millegagi peatada ning seetõttu me kukkusime sageli.

Lisaks kõigile neile pahandustele pistis mu härg Sinbad äkki hoogsa galopiga jooksma, ratsutid läksid katki ja ma kukkusin tagurpidi maha, lüües kukla tugevasti ära. Just kukkumise hetkel jõudis Sinbad kopsata mind veel jalaga.

Ma ei soovitaks kellelegi niisugust karmi ravi troopikapalaviku vastu. Viimane palavikuhoog oli nii visa, et muutis mu kõhnaks nagu luukere. Tekk, mis mul oli härja seljas sadulaks, oli märg mitte ainult vihma ajal, vaid jäi niiskeks ka päikese kõrvetavate kiirte all, ja härja naha kuumuse ning vahetpidamatute mürgiste aurude tõttu tuli mul nahk üleni maha. Vahetevahel asi vähe paranes, siis aga lõi uuesti põletik sisse. Sellele ebamugavusele lisandusid nüüd veel marrastused, mis ma olin saanud oma kontide väljasirutamisel sel kõval asemel.

Reedel jõudsime ühe Loadžima kaldal asuva külani. Elanikkond osutus vastutulelikuks.

Jõest ületulekul olime saanud läbimärjaks. Sild, mis viis üle selle jõe, samuti sild, mis oli üle teise jõeharu, millest

me tulime üle lõuna ajal, olid vee all. Vesi oli kõikjal täiesti selge.

Järgmise ülekäigu juures võttis meid vastu rühm vaenulikult meelestatud mehi, kes ei tahtnud meid edasi lasta. Käskisin oma inimestel jätkata teed, kuid meie vaenlased asetusid valjusti kisades tiheda reana meile vastu. Arvu järgi olid meie jõud peaaegu võrdsed, seepärast asusin ma oma inimeste etteotsa ja me liikusime edasi. Siis pistsid mõned vastased jooksma, just nagu läheksid nad külla püssirohu järele, teised aga hakkasid karjuma, et nende juurde sõidavad sisse kõik kaupmehed ja et ka meie peame neid külastama.

Neil pärismaalastel oli palju raudotsaga nooli ja mitu püssi. Kui me jõudsime metsaservani, käskisin ma oma inimestel laduda kogu kraam keskele ja kui vaenlased ei ava tuld, võtta maha mõned noored puud ning nii kiiresti kui võimalik ehitada kaitsevarjend. Vaenlastele aga pole tarvis teha midagi niikaua, kui nad just meile kallale ei tungi.

Seejärel tulin ma härja seljast maha, astusin veidi ettepoole, selle mehe suunas, kes juhtis vaenulisi pärismaalasi, näitasin talle žestiga, kui kergesti ma oleksin võinud ta ära tappa, ning ütlesin: «Ma kardan jumalat.» Ta asetas käe südamele, osutas üles ja ütles samuti: «Ma kardan tappa. Kuid tule, palun, meie külla, tule!» Asjade niisuguse pöörde juures tuli see väga auväärne neeger Ionga Panza minu juurde ning ma palusin teda ja kõiki teisi istet võtta, et arutada kogu seda küsimust.

Selgus, et need inimesed, nagu kõik suguharud, kes elavad portugallaste asulate läheduses, arvavad, et neil on õigus nõuda maksu kõikidelt, kes lähevad nende maalt läbi. Ja nii ka Ionga Panza, ehkki ta ei saanud olla tõsiseks vastaseks minu meestele, otsustas ilma võitluseta oma õigusest mitte loobuda. Olles rahul sellega, et ei toimunud kokkupõrget, asetusime külale ligemale.

Põhjus, miks siinsetel pärismaalastel on tekkinud veendumus, et neil on õigus läbikäigumaksule, on minu arvates järgmine: nad pole üldse näinud muid kaupmehi peale nende, kes ostavad orje kokku või kel on orje endi jaoks. Orjakaupmehed on aga alati tugevasti sõltuvad nende pealikute heast suhtumisest, kelle maalt nad läbi lähevad: kui pealikud annaksid põgenenud orjadele varjupaiga, võiksid orjakaupmeeste juurest igal ajal ära joosta kõik

nende orjad ja nad jääksid oma omandist täiesti ilma. Seepärast selleks, et kindlustada endile pealikute kaasabi, on orjakaupmehed sunnitud neid meelitama. Meelitamise panevad kaupmehed mängu veel selleks, et ergutada pealikuid ära andma ka oma inimesi, eriti just neid, kes üldise arusaamise järgi on nende võimu peamisteks alustugedeks. Kui orjakaupmees pöördub ahelaisse needitud orjadega sisemaalt tagasi, oleks ükskõik missugusel pealikul, kui ta seda ainult tahaks, väga kerge kõrvaldada ahelad kaheksalt või kümnelt abitult orjalt. Seda teades püüavad orjakaupmehed kindlustada endile pealikute heasoovlikkust ning külvavad nad üle kingitustega. Sõltumatud pealikud, mõistmata, miks nii kangesti püütakse võita nende heasoovlikkust, muutuvad aga seetõttu üleliiga pretensioonikaiks ning suurelisteks oma nõudmistes ja suhtuvad valgetesse inimestesse suurima põlgusega.

Bangaala suguharu, kelle territooriumi ligidal me praegu liikusime, läks mõned aastad tagasi nii kaugele, et sundis portugali kaupmehi maksma vee, metsa ja isegi rohu eest. Selleks et nõuda trahvi, mõeldi välja kõikvõimalikke ettekäändeid. Ja kaupmehed allusid järeleandlikult neile nõudmistele niikaua, kui orjakaubandus õitses. Olime ootamatult kokku põrganud süsteemiga, mis oli täiesti tundmatu maal, kust tulid minu inimesed. Seal võis kaupmees kuulda, et nõuti tasu teenäitamise eest, kuid mitte kunagi loa eest sõita läbi mingisuguse territooriumi. Kui poleks olnud orjakaupmehi, poleks pärismaalastel maalt läbimineku eest maksu võtmine mõttessegi tulnud. Seal, kuhu orjakaubandus pole veel tunginud, peetakse välismaalaste külastust suureks auks.

Vana Ionga Panza küla (lõunalaiusel 10°25′, idapikkusel 20°15′) ei ole kuigi suur. Ta on ümbritsetud kõrgetest igihaljastest puudest, millel ripuvad ilusate vanikutena ronitaimed. Ionga Panza saatis meile toitu ja veidi aja pärast kitse. Seda loetakse siin tubliks kingituseks, sest hoolimata kõikidest väga headest tingimustest koduloomade pidamise jaoks, on neid siin väga vähe. Ma oletan, et see maa, niisamuti nagu Katema ja Šinte maadki, oli tsetsekärbeste levikualaks, ja alles hiljuti, tulirelva sissetungimise ja sellele järgnenud metsloomade hävitamise tõttu, on siin muutunud võimalikuks pidada peale kitsede veel ka teisi koduloomi. Me oleksime arvatavasti teadnud selle putuka nuhtlusest niisama vähe kui portugallasedki,

kui mitte lõunas suulude sissetungi tõttu poleks toimunud arvukaid karjakasvatajate suguharude ümberpaiknemisi.

Kirjeldatavate põnevate sündmuste puhul unustasin ma kogu aeg oma palaviku. Kuid kohe, kui ma tundsin, et meid ähvardav hädaoht oli möödas, tuli see jube vajumisetunne tagasi.

20-ndal esitas vana Ionga Panza meile samasuguse nõudmise läbikäigumaksu kohta, kui seda olid teinud varem teised tšibokved. Pakkusin talle merekarpi, mis Šinte oli mulle kinkinud, kuid Ionga Panza ütles, et ta on ehete kandmiseks liiga vana. Meil oleks läinud Ionga Panzaga kõik väga hästi, kuna ta polnud ülemäära mõistmatu ja tal oli ainult väga vähe külainimesi. Kuid meie kaks teejuhti Kandženke juurest muutsid olukorra keeruliseks, saates bangaala kaupmeestele sõna, et neil on väljavaade sundida meid Sekeletu elevandikihvu maha müüma. Nüüd ühinesid siis nii teejuhid kui kaupmehed meie vaenlastega.

Mu inimesed ohverdasid kõik oma ehted ja ma pakkusin Ionga Panzale kõik oma särgid ja kaasasolevad klaashelmed. Ehkki me olime tulnud sellesse külla vastu oma tahtmist ja meie teejuhid olid saatnud bangaala kaupmeestele sõna ilma meie teadmise või nõusolekuta, ei olnud võimalik siiski asja muidu korraldada, kui ühe härja ning ühe elevandikihva äraandmisega.

Meil kõigil langes tuju. Pole midagi imelikku selles, kui mõni sisemaalt tulev pärismaalaste ekspeditsioon ei jõua üldse rannikule. Mu inimestel langes tuju sedavõrd, et mõned neist hakkasid koju tagasi kippuma. Väljavaade olla sunnitud tagasi pöörduma nüüd, kus me asusime juba täiesti portugali asulate künnisel, oli mulle väga rusuv. Kulutanud meeste veenmiseks kogu oma jõu, teatasin ma neile lõpuks, et kui nad tagasi pöörduvad, lähen mina edasi üksi. Varsti tuli Mohorisi minu juurde. Ta ütles: «Me ei jäta sind kunagi maha. Ära lase tuju langeda. Kuhu sa ka iganes meid juhid, me tuleme sulle järele. Meie sõnad käisid ainult siinsete inimeste ebaõigluse kohta.» Kõik teised ühinesid temaga ja rahustasid mind ütlemata lihtsate, kunstlikkuseta sõnadega: «Me oleme kõik sinu lapsed, me ei tunnista kedagi teist peale meie pealiku Sekeletu ja sinu, ja me oleme valmis surema sinu eest. Me ei astunud lahingusse üksnes sellepärast, et sina seda ei tahtnud. Meie sõnad tagasipöördumise kohta tulid meil üle

huulte ainult äärmise kurvastuse tõttu ja teadmisest, et me ei saa midagi teha. Kuid kui vaenlased meile kallale tungivad, näed sa alles, milleks me võimelised oleme.»

Ühe härja, mis me tšibokvedele pakkusime, lükkasid need tagasi sellepärast, et tal oli saba otsast jupp ära. Nad arvasid, et me olime selle osa maha raiunud ja allesjäänud sabatüükasse mingisugust nõiarohtu pannud. Kui ma selle põhjal tegin oma inimestele ettepaneku seada sel kombel ka teised järelejäänud härjad kahtluse alla ja seega kindlustada nad elu kallale kippumise eest, võeti mu ettepanek vastu rõõmsa elevusega. Neljal härjal, kes olid veel alles, olid varsti sabad äärmiselt lühikesed, ja ehkki meilt ei küsitud, kas neisse on pandud nõiarohtu või ei, ei tüüdanud meid enam keegi härja nõudmisega!

ÜHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK

Ettemakstud teejuhid. — Puukoorest kanuud. — Teejuhid jätavad meid maha. — Ekslikud arvamused Kuanza kohta. — Aiad ja külad. — Kuango org. — Bambus. — Toiduks kasutatavad valged tõugud. — Bašindžeede jultumus. — Pealik Sansave. — Pärismaalaste vaenulikkus. — Õnnelik möödumine külast. — Kuango jõgi. — Pealiku soeng. — Cypriano õigeaegne abi. — Tema külalislahkus. — Segavereliste lugemis- ja kirjutamisoskus. — Rõövlijõugu hukkumine tules. — Saabumine Kassandžesse. — Hea õhtusöök. — Kapten Nevesi lahkus. — Eelarvamuse puudumine nahavärvuse suhtes. — Kassandže ümbrus. — Sekeletu elevandiluu müümine. — Makoloolode hämmastus kõrge hinna üle. — Kasala mägi. — Tala Mungongo küla. — Basongode viisakus. — Ürgneegrid. — Nisupõld. — Kandjad. — Ööbimispaigad. — Troopikapalavik. — Ambakasse saabumine. — Tampan, tema hammustus. — Mägismaa elustav mõju. — Golungo Alto piirkond. — Viljarikkus. — Merelähedasema maa lagedus. — Sääsed. — Makoloolode kartused. — Hea vastuvõtt Loandas mr. Gabrieli juures.

24-ndal. Ionga Panza pojad nõustusid hakkama meile teejuhtideks kuni portugallaste territooriumini tingimusel, et ma annan neile Šinte kingitud merekarbi. Mul polnud kavatsust nõustuda niisuguse sooviga, eriti aga mitte sellega, et anda neile merekarp ette, kuid andsin järele oma inimeste pealekäimisele, kes palusid mind teha nägu, nagu usaldaksin ma neid noormehi täiesti. Panza pojad palusid mind anda merekarp neile selleks, et nad saaksid jätta midagi oma naistele just nagu kompensatsiooniks meeste eelseisva kauase puudumise eest. Andsin neile kallihinnalise merekarbi ja me suundusime läände, Tšikapa jõe juurde, mis siin (lõunalaiusel 10°22′) on nelikümmend kuni viiskümmend jardi lai. Sel ajal oli ta sügav. Pool miili sellest kohast kõrgemal, kus me teisele kaldale läksime, kihutas vesi kohinal üle kose konarlike kaljupankade. Meid sõidutati üle jõe kanuus, mis oli tehtud otstest

kokkuõmmeldud puukooretükist ja millele oli mitmesse kohta kaarteks asetatud kepid.

Kuulsime, et suurema osa aastast on Tšikapa niivõrd veevaene, et temast võib jalgsi läbi minna. Sõna «tšikapa» tähendab «koor» või «nahk». Ja et see on ainus jõgi, kus ma niisuguseid kanuusid nägin, võib arvata, et ta saab oma nime nende kanuude järgi, mida seal suurvee ajal kasutatakse. Kahetsesime väga, et meil polnud pontooni kaasas, sest inimesed, kellele kanuu kuulus, sundisid meid maksma ülesõidu eest mitu korda — esimene kord siis, kui me hakkasime üle sõitma, teine kord siis, kui pooled meist olid üle, ja veel kolmas kord, kui olid üle veetud kõik peale mu ühe tähtsama mehe Pitsane ja minu enda.

Makoloolod on alati vedanud oma külalisi üle tasuta, nüüd aga hakkasid nad rääkima, et nad peavad hakkama mambaaridelt samuti tasu nõudma nagu tšibokved seda meilt võtsid. Senini olid nad kõik sellise teguviisi valjusti hukka mõistnud. Kui ma aga neilt küsisin, kuidas nad siis nüüd ise võivad niisuguse alatuseni langeda, vastasid nad, et nad hakkavad talitama nii kättemaksuks. Nad armastavad otsida madalate tegude jaoks usutavaid õigustusi.

Järgmisel hommikul tulid meie juhid meiega koos ainult umbes miili ja teatasid siis, et pöörduvad koju tagasi. Kui ma makoloolode palvel, kes üldse ei tundnud maailma, maksin neile ette, kartsin ma just niisugust asja. Hoolimata meie energilisest protestist, kadusid teejuhid üksteise järel. Mu reisikaaslased tulid otsusele, et kuna me nüüd asume kohtades, kus käivad kaupmehed, pole meil teejuhte enam vajagi, peamine kasu nendest olnud see, et nad aitasid meil külaelanike silmis hajutada kahtlusi ja ebaõigeid arusaamisi meie reisi eesmärkidest. Mul oli väga hea meel kuulda, et mu inimesed tulid niisugusele järeldusele.

Maastik oli siin künklikum kui varem. Sügavates metsaga kaetud orgudes voolasid ilusad väikesed ojad. Puud olid suured ning sirged, metsad varjulised ning niiskuserikkad. Maapind oli kõikides nendes asustamata paikades üleni kaetud kollase ja punakaspruuni samblaga, puude tüved aga rüütatud eredasse samblikku. Ebatavaliselt viljakas pinnas koosneb mustast liivsavist ja on kaetud tiheda, kõrge rohuga.

Jätsime seljataha mitu küla. Olime nüüd õnnelikud, kui saime mööduda küladest ilma elanikega kokku puutumata.

Pidasime kurssi WNW-sse. Kõik jõekesed meie teel voolasid põhja poole ja niipalju kui me teada saime, suubusid Kassaisse ehk Lokesse. Suuremal osal neist olid niisugused erilised soised kaldad nagu siin maal igal pool. Oletades, et me asume nüüd Kuanza laiuskraadi all, olin ma tublisti üllatatud sellest, et ükski siin elav pärismaalane ei teadnud midagi sellest jõest. Kuid siis ei teadnud ma veel isegi, et Kuanza algab sellest paigast tunduvalt lääne poolt ja jõe pikkus allikatest kuni suudmeni on suhteliselt lühike.

26-es. Pühapäeva saatsime mööda Kvilo jõe kaldal. See on siin väike, umbes kümme jardi lai jõeke. Ta voolab kitsas sügavas orus, mille nõlvad tõusevad ligi viiesaja jardi kõrgusele. Oru nõlvad on kivised. Nad koosnevad kõvast lubjatufist, mis paikneb savisel kiltkivil ja liivakivil ning on kaetud raua konglomeraadist. Maastikupilt oli väga ilus, kuid troopikapalavik ei jätnud selle jaoks palju elulusti järele. Iga päev korduvad tugevad palavikuhood tegid mu väga nõrgaks ja tekitasid soovi lamada.

Nende jaoks, kes on näinud vanade tsiviliseeritud maade vaeste inimeste ränka elu, on siinsete elanike oma suurepäraseks jõudeolemiseks. Maa on siin täis väikesi külakesi. Toitu leidub külluses ja selle hankimiseks on vaja väga vähe vaeva. Pinnas on sedavõrd viljakas, et teda pole tarvis väetada. Kui põld jääb maisi, hirsi jne. kultuuride jaoks liiga kehvaks, kolib tema omanik veidi eemale metsa, teeb suurte puude hävitamiseks neile tule ümber, väikesed raiub maha ja saab sel moel uue viljakandva põllu. Niisugustel põldudel on omapärane välimus: paljude elutult püstiseisvate mahatulnud koorega puutüvede vahel kasvab mais. Kuid veel pärast seda, kui põllu peremees on siirdunud maisi ja hirsi külvamiseks uude kohta, annab vana põld aastate viisi maniokki. Taimset toitu on siin rikkalikult, kuid teravat puudust tuntakse soolast ja lihatoidust. Seepärast võib Londa metsades näha kõikjal loendamatul hulgal hiirelõkse. Paljas taimetoit tekitab väga tugeva isu liha järele.

Seda maad mööda liikudes võib märgata siinsete külakeste ja aedade peremeeste kõige erisugusemaid iseloome.

Mõned külad on eeskujulikult puhtad. Seal ei lasta umbrohtu kasvada. Onnide ümber istutatakse puuvillapõõsaid, tubakat ja mitmesuguseid vürtsideks kasutatavaid taimi. Puurides peetakse linde. Põllud ja köögiviljaaiad erinevas kasvustaadiumis olevate tera- ja kaunviljadega on silmale ilusad vaadata. Käisime aga ka teistes, mis olid üleni metsikusse kõrgesse umbrohtu kasvanud, nii et küla keskel härja seljas istudes ulatusid vaevu onnide tippe nägema. Kui me saabusime külla keskpäeval, juhtus sageli, et külaelanikud tulid meile vastu loiu kõnnakuga ja aeglaselt piipe popsides. Näis, nagu oleksid nad mingisuguses ükskõikses poolunes.

Kõik külad on täis lapsi, kes valge mehe läbiminekul tulevad tänavale teda vaatama ja jooksevad karjudes ning grimasse tehes järele. Mõned neist ronivad puu otsa, et paremini näha. Londa kõigis osades on lapsed väledad ronijad. Sõbralikes külades jooksid nad meie rühmaga vahel mitu miili kaasa. Peatuskohtades tegime tavaliselt oma onnide ümber väikese tarakese. Selle sissepääsu juurde tuli alati kokku summ naisi, lapsed seljas ja pikad piibud suus. Nad vahtisid meid tundide kaupa.

Jätkates oma WNW-kurssi kohtasime palju pärismaalasist kaupmeeste rühmi, kel oli kaasas riiet, soola ja klaashelmeid vaha ostmiseks. Nad olid kõik relvastatud portugali püssidega.

Meie härjanahad osutusid väärtuslikuks lisaks lõpukorral olevaile ressurssidele. Londas olid nad vööde jaoks heas hinnas. Lõikasime iga naha paari tolli laiusteks ribadeks ja sedamööda, kuidas me edasi liikusime, vahetasime neid rihmu jahu ning manioki vastu. Angoola lähedal nende hind langes, sest seal peavad elanikud juba ise karja.

Seda küla Kvilo jõe kaldal, kus me pühapäeva veetsime, valitses pealik Sakandala, lahke ning elav vanamees, kes ei teinud meie edasisõidule mingisuguseid takistusi. Saime teada, et jõuame varsti bašindžee (portugallaste tšindže) suguharu territooriumile. See suguharu on segunenud teisega, bangaala-nimelisega. Babindeeledega ehk portugallastega olid nad sõjajalal.

Nagu tavaliselt, takistasid vihmad ja palavik meie edasiliikumist. Lõpuks juhatas keegi Kamboela-nimeline pealik meile kätte tee, mis viib Kassandžest ja Bihest Matiamvo juurde. See oli hästi sissetallatud teerada. Varsti

pärast sellele teele asumist kohtasime rühma segaverelisi kaupmehi Bihest, kes tõendasid samuti, et see tee viib otse Kassandžesse.

Kuna me olime nüüd üksi ja teadsime kindlasti, et oleme õigel teel, liikusime edasi üsna kiiresti.

30-ndal jõudsime kohani, kus kitsastest sügavatest orgudest lõhestatud platoo, mida mööda me senini olime liikunud, hakkab järsult alanema. Langus on üldiselt niivõrd järsk, et alla pääseb ainult mõnes kohas. Ent isegi seal olin ma sunnitud härja seljast maha tulema, ehkki olin nii nõrk, et mu kaaslased pidid mind talutama, sest muidu ma oleksin ülepeakaela alla lennanud. Mind masendas väga mu abitus. Mulle pole kunagi meeldinud inimesed, üksköik siis kas haiged või terved, kes igal võimalusel otsivad teiste abi.

All, meie jalge ees avardus Kuango org. Ta on oma sada miili lai ja üleni tumeda metsaga kaetud. Ainult päris Kuango jõe ääres, mis päikese käes helkides põhja poole voolab, on siin-seal avaraid helerohelise rohuga kaetud aasu.

Selle määratu suure oru teine serv näib kaugelt vaadatuna kõrgete mägede ahelikuna. Orupõhjani ulatuv kaldalangus on üle miili pikk. Nõlva kõrgus püstloodis võib olla tuhat kuni tuhat kakssada jalga.

Pärast Londa metsade sünget hämarust mõjus järsku ilmunud imposantne vaatepilt meile nagu katte langemine silmilt. Oru keskosa kohal sõudis pilv ja meieni kostis kõuemürinat, üle kõige aga valitses tore päikesepaiste. Kui me jõudsime alla, sinna, kus oli liikunud pilv, nägime, et siin oli olnud tugev äikesevihma hoog.

Oru põhi, mis ülalt vaadatuna paistis täiesti tasane, osutus tegelikult vaostatuks suurest hulgast sügavale tema pinda lõikunud ojadest. Langus, mida mööda me laskusime, kujutab endast alt vaadates platoo serva. Üleni sopistatuna uuretest ja väljatungivatest eenditest on tal hambuline välimus. Nii selle sakilise mäeahela tipud kui nõlvad on kaetud puudega, kuid paljudes kohtades, kus nõlvad laskuvad püstloodselt, on kaljurahnud paljad ja pealispind on punakas nagu üldse kogu selles piirkonnas, kuhu me nüüd jõudsime.

Org annab läbilõike maa selle osa geoloogilisest struktuurist. Kõige peal asub rauakonglomeraadi kiht, millest oli juttu juba varem. Põhiliseks on raudülihapendi hüd-

riidi ja hematiidi* segu, millesse on jäänud veest lihvitud liivakivi- ja kvartskruusa ning munakaid. Kuna see kivim asub mullapinna all suuremas osas Londas, pidi tema moodustumine eelnema merekääru denudatsioonile, mis uhtus ära selle tohutu pinnasehulga ja andis Kassandže orule tema praeguse kuju.

Konglomeraadi all asuvad kihid koosnevad erisuguse kõvadusega punakast savimullast. Kõige kõvem neist on kõige madalamal asuv kiht. Seda punast savikilta nimetatakse Šotimaal *«keele»* ja ta sisaldab alati kulda. Kuid ainus, mis me siin avastasime, oli see, et ta tegi meie jalgealuse väga libedaks.

Siin nägime bambust, mis oli nii jäme kui mehe käsivars, ja palju uusi puid. Mõned, mida polnud üldse näha olnud sellest ajast saadik, kui me olime lahkunud Šintest, ilmusid nüüd uuesti. Kuid meid ei hämmastanud miski nii tugevasti kui nende nigel ning kidur välimus selles orus. Puud, mis me olime jätnud seljataha, platoole, olid kõrged ja sihvakad, siin aga paistsid nad kõik just nagu kasvus peatunud ega asunud ka üksteisele nii ligidal. Kuid et siinsed ja sealsed puud kuulusid erinevaisse liikidesse, võisin ma seda nähtust tõlgitseda üksnes oletusega, et platoo suur kõrgus vastas rohkem seal kasvavate puude laadile kui alamik nendele puudele, mis kasvasid all.

Pühapäev, 2. aprill. Jäime puhkama ühe väikese oja äärde. Pärast seda kui me olime lahkunud Ionga Panzast, elasime ainuüksi maniokist ning kannatasime väga tugevat nälga. Seepärast tapsime nüüd ühe allesjäänud neljast härjast. Kohalikud elanikud arvatavasti tunnevad samasugust suurt puudust loomse toidu järele kui meiegi, sest nad kulutavad palju jõudu selleks, et kaevata jõgede kaldamudast välja suuri valgeid tõuke ja kasutavad neid siis lisandiks taimetoidu juurde.

Bašindžeed keeldusid müümast toitu tühiste vanade ehteasjade eest, mida mu meestel oli neile veel pakkuda. Ma ei suutnud hankida ei jahu ega maniokki. Kuid see kõik poleks olnud veel midagi, kui nende pealik Sansave poleks hakanud peale käima hariliku kingitusenõudmisega. Pärismaalastest kaupmehed rääkisid, et tema valdustest läbipääsemiseks oli neil tulnud sageli jõudu kasutada.

* Hematiit e. verikivi — punane rauakivi (Fe_2O_3), rohkesti (ca 70%) rauda sisaldav muldjas (ka kristalne), musta kuni punase värvusega rauamaak. *(Toim.)*

Sansave, bašindžeede suguharu ühe osa pealik, esitas meile tavakohase nõudmise anda talle ori, härg või elevandikihv. Meie poolt selle asemel pakutud odavad asjad lükkas ta põlastavalt tagasi. Ütlesime tema saadikutele, et elevandikihvad kuuluvad Sekeletule. Muu kõik oli meil juba otsas. Järel olid ainult minu instrumendid, mis olid nende jaoks aga täiesti kasutud. Üks bašindžeedest küsis meilt liha ja kui talle ära öeldi, lausus mu meestele: «Andke juba parem ise, muidu võtame homme, kui oleme teid maha löönud, nagunii kõik ära.» Mida leebemalt me nendega kõnelesime, seda häbematumaks nad muutusid.

Pärast terve päeva kestnud väsitavaid läbirääkimisi Sansave mitmesuguste saadikutega osutas ta meile seda au, et ilmus meie juurde isiklikult. Ta oli üsna noor mees, võiks öelda meeldiva näoga.

Tõeliste portugallaste ja pärismaalaste vahel nähtavasti ei ole kuigi palju läbikäimist. Isegi mitte siin, nii ligidal Kuango jõele, sest Sansave palus mind näidata talle oma juukseid, põhjendades oma palvet sellega, et ehkki ta on kuulnud valgete inimeste juustest ja mõned valged on koguni läinud läbi tema maa, pole ta veel kunagi varem näinud sirgeid juukseid. See on täiesti võimalik, sest suurem osa orjakaupmehi on mitte portugallased, vaid segaverelised. Minu juuste erinevus pärismaalaste villast ajas teda vastupandamatult naerma. Pärast seda näitasin ma talle oma taskukella ning püüdsin võita tema usaldust vestluses. Kui ma aga tahtsin talle taskukompassi näidata, palus ta mind seda mitte teha, sest kõik need imeasjad hirmutavat teda. Ütlesin talle, et kui ta saaks mu kavatsustest aru niisama hästi kui sisemaa suguharud, jääks ta hea meelega minu seltsi ja vaataks projektsioonilaterna pilte. Ent kuna muutus pimedaks, oli tal nähtavasti juba küllalt minu nõiavärkidest. Ta palus luba lahkuda. Kui ta salk oli jõudnud veidi eemale, kutsus ta välja minu voliniku ning ütles sellele, et kui me ei lisa kingituseks pakutud vaskvõrudele ja mõnele naelale lihale veel punast kuube ja üht orja, peame minema tagasi sama teed, kust olime tulnud. Ma teatasin vastuseks: «Me läheme homme tingimata edasi ja kui tema peaks alustama vaenulikku tegevust, langeb süü tema peale.» Minu mees lisas aga veel omalt poolt: «Kui palju valgeid mehi oled sa selle tee peal tapnud?» — küsimus, mida võib tõlgendada nii: «Sa pole

kunagi tapnud ühtki valget meest, aga tulla toime meie valge mehe tapmisega on raskem, kui sa arvad.» Selles väljendus otsus, mida me sageli olime üksteisele kinnitanud — ennemini surra, kui anda orjaks kas või ainustki inimest.

Nälg mõjub tugevasti tuju peale. Kui meil oli veel tublisti lihatoitu, olime talunud tühiseid pahandusi, mida valmistasid nende tsiviliseeritud alade piirimaade elanikud, üsna rahulikult. Kuid põrgates kokku selle uue olulise ebameeldivusega, muutusime kibestunuiks ja ma kuulsin mitu korda, kuidas mu teekaaslased omas keeles rääkisid ähvardavast kallaletungist: «Seda meil just vaja ongi, katsugu ainult, hakaku peale», või laususid kokkusurutud hammaste vahelt: «Need olendid pole kunagi reisinud ega tea, missugused on inimesed.» Mu mehi vallanud kisklemismeeleolu, mida ma kirjeldan siin ainult põgusalt, avaldas oma mõju ka minule endale.

Kohalikud pärismaalased nägid, et meil pole neile midagi anda isegi siis, kui nad esitavad oma viimase mõttetu nõudmise — minna tagasi sinna, kust me tulime. Meie kaela sadas solvang solvangu järele ja see õhutas meis sõjakust. Nagu näha, tuli meil järgmisel hommikul hakata endile bašindžeede maalt teed läbi murdma.

3. *aprill.* Vaevalt hakkas koitma, kui me olime jalul. Vihmast hoolimata asusime teele ning läksime üsna küla ligidalt mööda. Vihm oli arvatavasti jahutanud külaelanike tuhinat. Kuidas see ka ei olnud, me olime siiski valmis, et iga puudesalu või kaljurünka tagant, mille vahel me liikusime, hakatakse meid tulistama. Alles pärast kahetunnilist marssi hakkasime kergemini hingama.

Jätkasime teed Kuango oru põhjas. Ehkki kiltkivikiht asus üldiselt peaaegu horisontaalselt, oli oru põhi esiletungivate savikildakamakate tõttu väga ebatasane.

Kui ma seal orus härja seljas ratsa sõitsin, ulatus rohi mul peaaegu kaks jalga üle pea. Vihmast märg rohi kallas meid just nagu dušist üle piiskade sajuga, paljud värvitut vett täis lombid aga täiendasid jahutamisprotsessi alt. Olime läbimärjad.

Möödusime mitmest külast. Ühes neist oli lambakari. Kuuetunnilise matka järel tegime peatuse Kuango jõe ääres (lõunalaiusel 9°53′, idapikkusel 18°37′). Seda jõge võib nimetada rajaks, mis piirab portugallaste territoriaalseid nõudmisi ida suunas.

Mul polnud nüüd enam ühtki vahetust riideid ja külma pärast kössitades varjasin ma ennast tekiga.

4. aprill. Olime nüüd Kuango jõe ääres. Jõgi on sada viiskümmend jardi lai ja väga sügav. Vesi jões oli sogane — nähtus, mida polnud võimalik täheldada ühegi Londa või makoloolode maa jõe juures. See ilus jõgi voolab laialdaste hiigelkõrge rohu ning pillirooga kaetud luhtade vahel peaaegu otse põhja suunas.

Pärismaalased kõnelevad, et jões on palju mürgiseid vesimadusid, kes alati kogunevad jõehobu ümber, kui see jões ära tappa. Kui see on tõsi, siis võib sellega seletada, miks kõik külad, mida me nägime, asuvad jõest eemal. Meile soovitati vee ligidal mitte magada.

Tahtsime rutemini jõuda jõe läänekaldale ning püüdsime keelitada bašindžeesid laenama meile selle jaoks kanuusid. Nüüd ilmus välja siinsete paikade pealik, kes meile teatas, et kõik paadimehed on tema lapsed ja ilma tema loata ei tohi nad midagi teha. Seejärel esitas pealik tavalise nõudmise — anda talle ori, härg või püss, lisades sinna juurde, et vastasel juhul peame me pöörduma tagasi maale, kust me oleme tulnud. Mitte uskudes, et sel inimesel võiks olla võimu teise kalda kanuude üle, ja arvates, et kui ma annan talle ära oma teki — ainsa asja, mis mul veel järele oli jäänud —, seab ta lõppude-lõpuks meid väljapääsmatusse olukorda, püüdsin ma veenda oma mehi minema otsekohe paar miili kõrvale ja võtma kanuud oma valdusse enne, kui me teki ära anname. Kuid minu inimesed arvasid, et kui me nii talitame, võib pealik just ülesõidu alal meile kallale tungida. Pealik ise tuli meie laagrisse ja esitas oma nõudmise uuesti. Mu mehed võtsid ära oma viimased vaskvõrud ja andsid talle. Kuid tema käis peale, et talle antaks ori. Nagu kõik teised, pidas temagi mu mehi minu orjadeks.

Pealik oli noor mees hoolikalt silutud kräsus juustega, mis kuklal olid kogutud koonusekujulisse juuksevihku. See juustepussakas oli oma alusel ligi kaheksa tolli jäme ja hoolikalt kinni mähitud punaste ning mustade niitidega.

Kuna ma viivitasin teki pakkumisega, kuni nad on viinud meid jõe läänekaldale, jätkas pealik meie painamist oma nõudmistega, vaevates mu lõpuks täiesti ära. Mu väike telk oli nüüd täiesti räbaldunud. Ta tagaseinas oli auk, mis oli suurem kui sissekäik, ja asjatult püüdsin ma temas varju leida tagakiusaja eest.

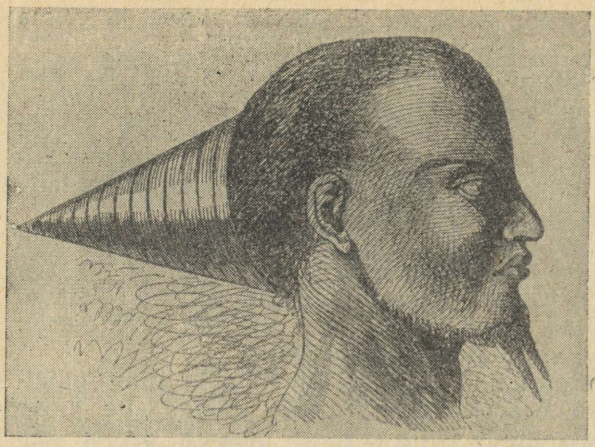

Bašindžee pealiku soeng.

Asusime täiesti tasasel pillirooga kaetud kaldal ega võinud varemate kordade eeskujul ehitada väikest kaitsetara, et saada aega järelemõtlemiseks ja tegevusplaani sepitsemiseks.

Sel ajal kui ma parajasti püüdsin veenda oma inimesi veidi maad kõrvale minema ja kanuusid oma valdusse võtma, ilmus meie juurde noor segavereline Portugali miilitsaseersant Cypriano di Abreu ning andis meile just vajalikku juhatust. Ta oli sõitnud üle jõe vaha otsima.

Kui me selle pealiku maalt, kes oli mu lihtsalt ära piinanud, lahkusime, avasid tema inimesed meie mahajäetud onnidest meile tule ning jätkasid mõnda aega tulistamist selles suunas, kuhu me läksime. Kuid ükski kuul meid ei tabanud. Nad nähtavasti arvasid, et nende püssirohurohkus paneb meid põgenema, kuid kui me jätkasime rahulikult teed ülepääsu juurde, ei liikunud nad meie ööbimispaigast sammugi kaugemale. Cypriano aitas meil ülevedajatega kokku leppida vastuvõetavamatel tingimustel, kui seda oli minu teki äraandmine. Teisel kaldal asusime juba bangaala suguharu territooriumil. Bangaalad, keda sageli nimetatakse ka kassantsedeks või kassandžedeks, on aga portugallaste alamad. Nüüd olid meie reisiraskused piiriäärsete suguharude seas läbi.

Kerge südamega liikusime kõrge rohu vahel looklevat kitsast rajakest mööda jõest kolm miili lääne poole ja

jõudsime neljanurgeliste majade rühma juurde. Majade ees oli palju korraliku välimusega segaverelisi, pooleldi portugali päritoluga inimesi, kes meid tervitasid. Nad kõik on miilitsa nimekirjas ja meie sõber Cypriano oli nende ülemaks. Bangaalad teevad portugali kaupmeestele väga palju tüli. Viimati läksid nad nii kaugele, et tapsid ühe mehe. Selle järel saatis Angoola valitsus nende vastu välja ekspeditsiooni.

Miilits paikneb bangaalade seas ja elatub kauplemisest ning põlluharimisest. Valitsuse poolt ei anta nende ülalpidamiseks mitte midagi.

Öö saabudes jõudsime Cypriano elamu juurde ja ma lõin selle ette üles oma väikese telgi. Siin oli palju sääski. Londa puhtaveeliste jõgede kaldail polnud nad meid kordagi häirinud.

5-nda kuupäeva hommikul kostitas Cypriano mu inimesi kõrvitsate ning maisiga ja palus seejärel mind enda juurde einele, mis koosnes maapähkleist ja praetud maisist. Sellele roale järgnesid keedetud maniokimugulad maapähklitega. Desserdiks pakuti guajaavasid* meega. Ma olin talle siiralt tänulik selle luksusliku hommikusöögi eest.

Cypriano kostitas mind ka niisama helde lõunasöögiga. Meiega liitusid veel mõned sõbrad, kes pidasid lugu tema külalislahkusest. Enne lauda istumist valati kõikidele vett ja naisori pesi külaliste käed puhtaks. Üks külalistest lõikas noa ja kahvli abil kana lahti. Ent söömise juures ei kasutatud siiski ei lusikaid ega kahvleid. Toitu võeti ja söödi sündsalt ning kombekalt. Lõunasöök lõppes samuti käte pesemisega.

Kõik need inimesed oskasid vabalt lugeda ja kirjutada. Tundsin huvi selle vastu, missuguseid raamatuid neil on, ja leidsin väikese teose meditsiini alalt, väikese entsüklopeedia ning portugali sõnastiku.

Südamlik vastuvõtt, mida mulle siin kõikjal osutati, oli kahtlemata suurel määral tingitud headest soovituskirjadest, mis mul olid kaasas Kaplinnast Chevalier Du Pratilt. Kuid ma kaldun arvama, et mu sõber Cypriano juhindus suuresti lihtsalt loomupärasest headusest, sest nende mitme piinava ootuspäeva jooksul, mis kulus, enne kui pilved

---

* Guajaava — samanimelise troopikataime pirnikujuline vili. *(Toim.)*

hajusid ja ma sain teha oma vaatlusi Kuango geograafilise asukoha määramiseks, tegi ta meile toitu pakkudes oma juurviljaaia täiesti tühjaks. Ta tappis meie jaoks härja ning laskis oma emal ja tema teenijail valmistada meile maniokijahu nelja- või viiepäevase matka jaoks Kassandženi. Sealjuures ei teinud ta vähimatki vihjet maksmisele. Mu haletsemisväärne välimus tekitas temas nähtavasti kaastunnet.

Maniokist jahu valmistamisel pestakse mugulad hästi puhtaks ning riivitakse seejärel pealmine kiht kuni pehme osani ära. Pärast seda küpsetatakse pehmed südamikud metallnõul ja kasutatakse sel kujul toiduks koos lihaga just nagu juurvilja. Riivimisel saadud jahu meenutab välimuselt tugevasti saepuru ja seepärast teda nimetataksegi «puujahuks». Ta on maitsetu ja teda kasutatakse selleks, et taldrikult kergemini kätte saada kastet. Need, kes on selle roaga harjunud, kasutavad teda ka pärast Euroopasse tagasipöördumist.

Siin kasvatatakse manioki magusat liiki. Mõru maniokk, millega me olime harjunud Londas, ei ole selles viljarikkas orus laialdaselt levinud.

Maikuu on siin talve alguseks, kuid paljud elanikud olid sel ajal ametis maisi külvamisega. See mais aga, mida me sõime, oli külvatud veebruari algul. Siinne tumepunane pinnas on väga viljakas.

Maa on kaetud niivõrd tiheda karmi rohuga, et kord, kui siia oli ilmunud röövretkele grupp ambonda suguharu mehi, süütasid bangaalad rohu vaenlaste ümber kõikidest külgedest põlema ja hävitasid nad viimseni. Usun täielikult, et see jutustus, mida kinnitavad portugallased, vastab tõele, sest rohukõrred on siin hanesule jämedused ja niisuguses rohus pole võimalik ilma teerajata kusagile põgeneda. Arvatavasti oli kirjeldatud juhtumil tuule suund niisugune, et ta paiskas leegid üle radade ja tõkestas läbipääsu.

Kord pidin ma ise peaaegu kaotama oma vankri rohtlatulekahju tõttu orus, kus rohi oli ainult kolm jalga kõrge. Meid äratas möirgamine, mis meenutas tormitsevat veevoolu. Selgus, et see oli tuulepealsest küljest lähenev tuli. Süütasin otsekohe rohu alltuule küljest ja mul jätkus vaevalt niipalju aega, et tirida vanker tekkinud paljale platsile, kui tuulepealsest küljest tulev leek jõudis kohani, kus vanker oli alles äsja seisnud.

Vihmad ja soov määrata selle paiga geograafiline asukoht hoidsid meid kinni kuni esmaspäevani, kümnendani. Määrasin kindlaks ainult laiuse (9°50′ lõunalaiust).

Pärast kolmepäevast kaunis pingutavat matka läbi kõrge rohu jõudsime Kassandžesse, portugallaste kõige kaugemasse jaama Lääne-Aafrikas. Teel ületasime mitu ilusat väikest jõekest, mis suubusid Kuangosse. Rohi ulatus kogu aeg kaks jalga üle meie peade ega lasknud meid näha ümbritsevat maastikku. Vahel aga laskus rohi rippu teeraja kohalegi. Igal hommikul sai meil üks külg märjaks kastest, kui aga algas vihm, olin ma terve päev läbimärg.

Riietuse mõttes jõudsin ma portugallaste juurde armetus olukorras. Esimene džentlmen, keda ma külas kohtasin, küsis, kas mul on olemas pass, ja ütles, et mind tuleb ilmtingimata kinni võtta ja võimude kätte viia. Kuna ma olin samasuguses hingelises seisundis kui inimesed, kes on sooritanud tühise kuriteo, et saada vangimajas peavarju ja süüa, läksin ma temaga heal meelel kaasa komandandi ehk šefi senjoor de Silva Rego majja. Kui ma näitasin sellele džentlmenile oma passi, palus ta mind viisakalt õhtust sööma. Selle ajani polnud me söönud midagi peale maniokijahu, mis Cypriano oli andnud meile Kuango ääres, ja ma oletan, et näisin teistele lauasistuvatele džentlmenidele erakordse õgardina. Kuid nad olid ise sooritanud pikki reise ja näisid mu seisundit üsna hästi mõistvat. Kui teisi poleks juures olnud, oleksin ma vist endale ühtteist taskugi pistnud, et süüa öösel, sest pärast troopikapalavikku oli mu isu erakordselt kasvanud, maniokk on aga üks neid toite, mis väga vähe kõhtu täidab. Seejärel tegi kapten Antonio Rodrigues Neves mulle armastusväärse ettepaneku jääda peatuma tema majja. Järgmisel päeval riietas see suuremeelne mees mu korralikku ülikonda ja kogu mu sealviibimise jooksul suhtus ta minusse nagu oma lihasesse venda. Tunnen tema vastu ta siira headuse eest sügavat tänulikkust. Ta hoolitses mitte ainult minu eest, vaid varustas tasuta toiduga ka kõiki mu näljast vaevatud mehi.

Kassandže (hääldatakse rõhuga lõpus) küla koosneb kolmest-neljastkümnest kaupmeestele kuuluvast majast, mis asuvad korrapäratult laiali, veidi kõrgemal tasasel kohal suures Kuango ehk Kassandže orus. Nad on ehitatud savitatud põimseintest ning ümbritsetud manioki- ja maisi-

istandustest. Majade taga on tavaliselt aiad, kus kasvavad harilikud euroopa juurviljad — kartul, hernes, kapsas, sibul, tomat jne. Guajaava- ja banaanipuude rohkuse ja suuruse järgi võib arvata, et nad on istutatud siia juba palju aastaid tagasi, siis, kui see maa oli veel pärismaalaste valduses. Ananassid, apelsinid, viigipuud ja akažuupirnid on aga hiljutisteks katsetusteks.

Siin elab umbes nelikümmend portugali kaupmeest. Ühelgi siinseist džentlmenidest pole oma rahvusest naist. Need mehed sõidavad tavaliselt Aafrikasse selleks, et koguda siin veidi raha ja pöörduda siis tagasi Lissaboni. Seetõttu toovad nad harva kaasa oma naisi ja ei saa olla headeks kolonisaatoriteks. Harilikult on neil siin perekonnad pärismaalannadega. Minule, kes ma olin hästi tuttav rumala eelarvamusega nahavärvuse suhtes, oli eriti meeldiv näha liberaalsust, mida need portugallased ilmutasid teist nahavärvi inimeste vastu. Siin on erakordselt harvad niisugused juhud — nii tavalised lõunas —, kus mehed jätavad maha omaenda lapsed, kes neile on sündinud pärismaalastest naistega. Siinseil segaverelistel on seaduslik koht isamajas ning isad hoolitsevad nende eest nagu Euroopaski. Ka kaupmeeste mustanahksed ametnikud istuvad ilma kitsendusteta ühes lauas oma peremeestega.

Kassandže külast avanes hea vaade ümbritsevale maale. See on kergelt künklik tasandik, mis on üleni kaetud rohuga, kohati ka metsaga. Kuango oru läänekallas asub kahekümne miili kaugusel ja näib kõrgete mägede ahelana. Teda nimetatakse Tala Mungongo («Vaadake, mäeahelik»). Vanal portugali kaardil, mida usaldades ma olin koostanud oma reisiplaani, on ta nimeks Talla Mugongo ehk «Kaljudest loss» ja selles kohas on kaardil märgitud Kuanza algus. Kuid siin sain ma usutavaid teateid selle kohta, et Kuanza algab Bihe ligidal, siit kaugel edelas, ja et ma ei näe seda jõge, enne kui jõuame Pungo Andongo juurde.

Väärib tähelepanu, et täpsemaid andmeid selle maa kohta polnud trükis avaldatud. Kapten Nevesil ja teistel olid õiged arusaamised jõgede voolusuundade kohta ja nad jagasid avameelselt oma teadmisi. Ent siiski saadeti umbes samal ajal Angoolast Euroopasse kaarte, millel Kuango ja Kuanza olid kujutatud kui üks ja seesama jõgi, Kassandže aga viidud ligi sada miili eemale tema tõelisest asukohast.

Segadust aitab suurendada arvatavasti veel see, et ühed ja samad kohanimed sageli korduvad. Ma olin sõitnud üle mitme Kuango (nad kõik, peale selles orus voolava, olid tähtsusetult väikesed). Segadusse viib veel pealikute armastatud nimede kordumine, näiteks «Katende», mistõttu üht Katendet võib pidada ekslikult teiseks. Et vältida, niipalju kui see on võimalik, segadust, hoidusin ma esitamast oma raamatus liiga palju nimesid.

Selles orus on laialipillatuna palju külasid, kuid varem, enne portugallaste ekspeditsiooni 1850. aastal, mis nad korraldasid bangaalade karistamiseks, oli seal külasid rohkem.

Nagu ma juba eespool tähendasin, on see org väga viljarikas. Mu mehed ei lakanud kiitmast, kui rikkalikke durrasaake ta annaks, ja väljendamast oma rahulolematust maa halva harimise kohta siinsete asukate poolt. Portugallased rääkisid mulle, et siin pole väetist vaja, ning et mida rohkem maad künda, seda suuremat saaki ta annab. Uudismaa ei andvat siin nii rikkalikku saaki kui juba kasutusel olev aed. Otsustades maisi ning manioki suuruse järgi vanades aedades, olen ma täiesti valmis seda uskuma. Ka kari on rammus.

Oru kohta tervikuna võib öelda, et ta põlluharimise võimalused ja rikkad karjamaad on praegu kasutamata. Nii portugallased kui nende alamad pööravad tähelepanu peamiselt kauplemisele vaha ja elevandiluuga.

Kuna Kassandže kaupmehed olid esimesed valged, keda me kohtasime, müüsime neile Sekeletu elevandikihvad, mis me olime toonud kaasa, et määrata kindlaks hindade vahe makoloolode ja valgete meeste turul. Tulemus rahuldas mu kaaslasi ülimal määral, kuna portugallased maksid elevandiluu eest palju rohkem kui Kapimaa kaupmehed. Kaks püssi, kolm väikest vaati püssirohtu, niipalju inglise kalinguri ja friisiriiet, et sellest jätkunuks kogu mu salga jaoks, ning suured nööritäied klaashelmeid, — kõik selle sai ühe elevandikihva eest. See valmistas heameelt inimestele, kes olid harjunud andma ühe püssi eest kaks elevandikihva.

Komandant mr. Rego andis lahkesti minu käsutusse sõduri, et see juhiks mind Ambakasse.

Mu mehed jutustasid mulle, et nende arust oleks neil parem siit tagasi pöörduda, sest nad olevat kuulnud Kassandžes elavailt mustanahkseilt, et ma viivat neid mere-

rannale üksnes nende mahamüümise eesmärgil ja et nad võetavat laevale, nuumatavat ning söödavat siis ära, sest valged olevat inimsööjad.

Küsisin neilt, kas ma olin nõus vastu võtma naisorja, keda Šinte oli mulle pakkunud, ja lisasin, et kui nad on nüüd hakanud minu kavatsustes kahtlema, siis ärgu nad rannikule tulgu. Kuid et ma ise, soovides kohtuda seal oma kaasmaalastega, olen otsustanud teed jätkata.

Nad vastasid, et olid ainult pidanud oma kohuseks teatada mulle, mis nad olid kuulnud, kuid et nad ei kavatse mind maha jätta ja järgnevad mulle, ükskõik kuhu ma neid ka viiksin.

Kassandže, portugallaste kõige idapoolsem jaam Lääne-Aafrikas, asub lõunalaiusel 9°37′30″ ja idapikkusel 17°49′. Järelikult pidime läbima veel kolmsada miili, et jõuda mererannale.

Lahkusime Kassandžest 21. kuupäeval ja läbisime ülejäänud teeosa selles erakordselt viljakas orus, mis lahutas meid Tala Mungongo jalamist. 22-sel ületasime väikese Luiks nimetatava jõekese, 24-ndal aga teise, mida nimetati Luareks. Ööbisime tuhande kuni tuhande viiesaja jala kõrguse mäeseina jalamil. Kõrgustiku nõlvani jõudes tihenes veeaur ja tibas vihmana alla. Kõrge rohi oli märg, ja kui ma ei hoidnud kaitseks ees kätt või keppi, lõi ta vastu nägu. See oli kõike muud kui meeldiv. Siinpoolne oruveerg oli täiesti samasugune kui vastaspoolnegi. Astangud ja uurised andsid punasele mäeveerule samasuguse hambulise välimuse, nagu me seda olime märganud Londa kõrgmaalt orgu laskudes.

Kogu see suur org on tervikuna tekitatud denudatsioonist, sest üksikud tükid platoopinnasest, mis kunagi täitis nüüdset orgu, püsivad seal praegugi. Struktuurilt koosnevad nad samasugustest punastest ja niisama kõrgel asuvatest horisontaalsetest kihtidest kui nõlv, mida mööda me hakkasime üles minema. Üks neist eraldiasuvaist massiividest, mis kannab nime Kasala, asus ESE suunas sellest kohast, kus me orust väljusime, ja umbes kümme miili WSW-s Kassandže külast. Ta on tähelepanuvääriv oma püstloodsete külgede poolest. Isegi pärismaalased, hoolimata kõrgelthinnatavate marabupesade ja -sulgede ahvatlusest, peavad äärmiselt raskeks, peaaegu võimatuks sinna üles pääseda. Räägitakse, et ta lõunanukil asub väike järv ja et vihmaperioodil tekib kõrgustiku jalami ümber oma-

pärane looduslik vallikraav. Missuguseks aardeks oleks niisugune paik olnud Inglismaal feodalismi perioodil!

Me polnud veel saanud selget ettekujutust Tala Mungongo olemusest. Üks Kassandže džentlmen kirjeldas Tala Mungongot kui väga kõrgete mägede ahelat, millele ronimine nõuab neli tundi. Hoolimata sellest, et me olime vihmast ja rohu vahel matkamisest hirmus märjad ning et sellele lisaks Kassandže geograafilise asukoha öistest määramistest oli mul raske troopikapalaviku hoog, alustasin ma siiski õhinal ülesminekut. Rada oli järsk ning ohtlik. Mõlemal pool teed asusid sügavad kuristikud, mistõttu reisija võis liikuda ainult kitsal rajal, mis kulges mööda astanguid. Kuid me jõudsime üles ühe tunniga ja avastasime seal, et olime samasugusel platool kui see, millelt olime laskunud suurde Kuango orgu.

Taas liikusime kõrgete puude vahel. Ühel neist olid suured, mitme naela raskused viljad. Seda puud nimetatakse mononga-zambiks.

Lasksime pilgu libiseda üle oru, mis viljarikkuselt on võrdne Mississipi oruga, ning mõtlesime, missugune tohutu hulk maad tema tekkimisel oli lahti uuristatud ja minema kantud. See viis mind loomulikult mõttele loendamatuist aastasadadest, mis oli läinud vaja selle materjali (savikilda) tekkimiseks ja ladestumiseks, seejärel aga kandus mõte kivimitele, mille abrasioon oli moodustanud savikilda. Lõppude-lõpuks, püüdes tungida läbi perioodi, mis eelnes inimesele, jõudsin ma lihtsalt peapöörituseni. Mitmesugused geoloogilised ajastud on just nagu tähised selles ääretus ajameres.

Mõni miil oruservast eemal leidsime Tala Mungongo küla. Meile anti lahkesti ööbimiseks maja. See oli väga meeldiv, sest olime läbimärjad ning lõdisesime külmast. Paikkonna suurem kõrgus ja talve lähenemine põhjustasid temperatuuri tunduva alanemise, nii et paljud mu mehed külmetasid tugevasti. Nii selles kui paljudes teistes jaamades olid portugallased ettenägelikult ehitanud majad reisijate jaoks, niisamuti kui seda on khanid ja karavanseraid idamail. Nad on tavaliselt vitstest põimitud ja savitatud. Majades on punutud pingid, kuhu reisijad võivad teha endile magamisasemed, toolid, laud ja suur kann veega. Need pingid, ehkki kaugeltki mitte luksuslikud magamisasemed, olid paremad kui maapind mu telgi pehastunud siilude all, seda enam, et paduvihmad olid

sagedased ja kaste langes maha väga tugev. Kuna mu telgihilbud siiski olid teatavaks kaitseks, kasutasin ma neid niikaua, kuni leidsin, et nad olid eluasemeks mõnedele ebameeldivatele voodikaaslastele.

27-es. Viietunnilise meeldiva sõidu järel mööda metsi ning aasu, mis meenutasid Londat, saabusime külla, kus elasid basongod. See suguharu allus portugallastele. Ületasime mitu väikest jõekest, mis voolavad läände, meie rännaku suunas, ja ühinevad Kvizeks, Kuanza lisajõeks. Basongod on väga viisakas rahvas, niisamuti, muide, kui kõik portugallaste poolt alistatud suguharud. Kuid basongod ja bangaalad on siin ainult osaliselt alistatud. Mida kaugemale läände me sõidame, seda sõltuvamaks muutub mustanahkne elanikkond. Loanda juures aga tunnevad vabad pärismaalased ennast peaaegu samuti nagu orjad.

Kõiki selle ala elanikke võib pidada niisamuti kui Londa elanikkegi ürgneegriteks (kui ainult meeles pidada eespool tehtud reservatsioone). Üldiselt on siinseil elanikel tume nahavärvus, paksud huuled, lame lai nina, taha ning üles pikenenud pea, mis on kaetud kräsus juustega, ja muud neegrite tunnused. Kuid kui need tüüpilised jooned sunnivad arvama neid ürgneegrite hulka, siis sel lugejal, kes mõtleb, et kõik need iseloomulikud tunnused esinevad sageli ühel isikul, on ebaõige ettekujutus. Mõnevõrra paksenenud ja esiletungivad huuled on kõigil, kuid igas külas võib kohata palju inimesi, kellel pole seda märgata rohkem kui eurooplastel. Kõik nad on mustanahksed, kuid erinevatel inimestel esineb nahavärvuse varjundeid päris mustast kuni helekollaseni. Sedamööda kuidas me liigume läände, näeme, et hele varjund saab tumedaga võrreldes ülekaalu, kui aga seejärel satume niiske mereõhu mõjupiirkonda, leiame jällegi, et inimestel muutub nahk tumedamaks, jõudes rannikuelanikel täiesti mustani. Iseloomulik peakuju ja kräsus juuksed, ehkki see on tavaline, pole samuti igal pool kohatav. Mandri idaosas asuvatel suguharudel, näiteks kahvritel, on peakuju ilus ja täiesti Euroopa tüüpi. Niisuguseid näiteid võib kohata väga sageli. Kui ma tutvusin mustanahksete inimestega sedavõrd, et unustasin neile otsa vaadates nahavärvuse, olin ma hämmastatud mõnede pärismaalaste täielikust sarnasusest Euroopa nimekate isikutega. Erandiks on hotentotid ja bušmanid, kuna neil on nii

pea kuju kui juuksed omapärased. Juuksed näiteks kasvavad neil tuustidena, mille vahel on paljas vahemaa, ja kui need tuustid on lühikesed, meenutavad nad suurt hulka nahal asuvaid piprateri, mis sugugi ei sarnane balondade ja maravide tiheda keerduva juustemassiga. Olles täielikult valmis osutama vajalikku lugupidamist neile, kes on pühendanud ennast spetsiaalselt etnoloogia uurimisele, ei suuda ma tunnistada, et need ülemäära rõhutatud jooned, mida tavaliselt peetakse tüüpilisteks neegritele, oleksid iseloomulikud suuremale osale mingisugusest rahvast Kesk-Aafrika lõunaosas. Mulle näib, et muistse Egiptuse mälestusmärgid kätkevad endas paremini Londa elanike ideaaltüüpi kui pildid, mis esinevad ükskõik missuguses etnoloogiateoses.

Liikudes Sanza poole läbi suurepärase, viljarikka ning tihedalt asustatud maa, puutusime uuesti kokku Kvize jõega.

Siin oli meil rõõm näha nisupõldu, kus vili kasvas lopsakalt ilma kunstliku niisutuseta. Nisupead olid ligi neli tolli pikad. Mu teekaaslastes, kes olid maitsnud Linjantis leiba, kuid polnud kunagi varem näinud nisu kõrre otsas, äratasid nad suurt huvi. See väike põld kuulus portugali kaupmehele Milandile. Põld oli huvitav kui näide sellest, mida võis anda maa siinsel kõrgustikul, sest peale nisu nägime suurepäraselt kasvavaid euroopa juurvilju. Hiljem saime teada, et mõnedes paikades sellel maa-alal levis iseenesest kohvipuu. Teda võib kohata Tala Mungongo kõrgustikul, s. o. ligi kolmsada miili lääneranniku eemal, kuhu ta esmakordselt toodi jesuiitide-misjonäride poolt.

Pühapäeva, 30. aprilli veetsime Ngios, mis asub Kvize jõe koolme ligidal, seal, kus jõgi teel Kuanzasse lõikub meie teega. Vaateväli muutub üha lahtisemaks. Maa on ikkagi väga viljakas ning kaetud tiheda, mahlaka, kahekolme jala kõrguse rohuga. Esineb ka palju puid ning küllalt niiskust. Maa on täis basongo külasid ja sageli seisab nende kõrval mõnele kaubitsemisega tegelevale segaverelisele kuuluv savionn. Kasvatatakse siin nii veiseid kui sigu.

Iga kaheksa kuni kümne miili järel võib teel kohata teivastest ja rohust tehtud onnide rühmi. Need on ööbimispaigad teekäijaile. Teel liigub vahetpidamatu vooluna inimesi, ühed ranniku, teised sisemaa suunas. Kaupu kannavad nad erilises korvis, mis on kinnitatud kahe viie-

kuue jala pikkuse kepi otsa, mida nimetatakse moteteks. Korvi kantakse kas pea peal või ühel õlal. Kandmisel ulatuvad kepid horisontaalselt ette ja kui kandja puhata tahab, seab ta kepid otsapidi maha, kandami aga toetab vastu puud. Nii pole tal vaja korvi pärast maast pealaele tõsta, sest kandam seisab keppide otsas parajal kõrgusel. Sageli seab kandja kepid vastu maad ja niikaua kui ta hinge tagasi tõmbab, lihtsalt hoiab kandamit kinni. Sel kombel väldib ta samuti korvi allalaskmise ja uuesti pea peale tõstmise vaeva.

Kui niisugune kandjaterodu või meie endigi rühm jõuab mõne eelkirjeldatud ööbimispaigani, asub ta viivitamatult onnidesse. Need, kes tulevad hiljem ja leiavad, et kõik onnid on juba kinni, peavad tegema endile uued juurde. See ei ole raske, sest siin pole puudust pikast rohust. Vaevalt jõuavad ööbimispaika mingisugused läbiminejad, kui ilmuvad küladest naised, müügikorvid täis maniokijahu ja -mugulaid, maapähkleid, jamssi, liha, pipart ning küüslauku.

Peamiseks vahetusvahendiks on siin sitsriie. Olime seda Kassandžest veidi kaasa võtnud. Naised on kõik väga viisakad. Sõnarohkuse ja naeru järgi, mis saatis nende kauplemist, oli näha, et nad tunnevad oma ametist lõbu. Et suuta rahuldada möödujate nõudmisi toiduainete järele, peavad nad kõvasti tegelema põlluharimisega. Need, kes elavad suure tee ligidal, ostavad kasusaamise eesmärgil suurel hulgal toiduaineid üles ka kaugematest küladest.

Pitsanel ja ühel teisel mehel olid tugevad palavikuhood. Selles polnud midagi imelikku, sest et maapind auras tugevasti ja oli väga niiske. Kui ma teostasin vahel mõne tähe vaatlusi ja asetasin elavhõbedanõu maapinnale, kondenseerus katteklaasile sissepoole nii palju niiskust, et tähe kujutust võis ainult suuri vaevu näha. Kui elavhõbedanõu oli asetatud kastile, et talle ei koguneks niiskust alt, kattus ta tilkadega väljastpoolt ja et selgesti näha, tuli klaasi varsti kuivatada. Sel poleks iseenesest olnud suurt tähtsust, kui mitte ka kõige lühiajalisem kaste kätte jäämine poleks kindlasti toonud uut troopikapalaviku hoogu. See asjaolu sundis aga mind täielikult loobuma öistest vaatlustest. Mu ainukese katte all, mis mul oli, polnud olukord palju parem. Kuid see oli siiski tekk ja selle all ei pannud kaste nii tugevasti võbisema.

Jõudes maakohta, mida nimetati Ambakaks, nägime, et

Jõe ületamine läänerannikul.

Pildike Angoolast. Reisijad mašeelaga ehk Angoola palankiiniga asuvad baobabi ja euforbiate alla puhkama.

maastikupildi muutsid siin elavamaks kauguses nähtavale ilmuvad kõrged mäed. Rohi oli suhteliselt madal, kogu maa tervikuna oli aga sel ajal erksalt roheline. Meist vasakule jäid samasugused kaljud kui Pungo Andongos, mis omakorda tublisti meenutavad Stonehenge rühma Salisbury tasandikul, ainult et siinseil kaljusambail on gigantsed mõõtmed.

Kogu see imeväärselt viljakas paikkond on kuulus põllunduse ja karjakasvatuse poolest, eriti aga saaduste odavuse poolest. Pinnases on sedavõrd palju rauda, et ta peaaegu kõikjal on punaka varjundiga. Seda maad niisutab suur hulk ojasid, mis ühinevad Lukallà jõeks. See jõgi on Ambaka piirkonna veejuhtmeks ja suubub edelas, Massangano juures Kuanzasse. Ületasime Lukalla suures kanuus. Ülevedaja on pandud siia valitsuse poolt ja võtab iga üleveetava pealt ühe penni. Mõni miil teisel pool jõge asus Ambaka küla — varematel aegadel tähtis asustatud punkt, nüüd aga armetu külake, mis maaliliselt asetseb väikesel kõrgendikul keset kõikidest külgedest kõrgete mägedega piiratud lagendikku.

Meid võttis väga südamlikult vastu Ambaka komandant Arsenio de Carpo, kes kõneles veidi inglise keelt. Ta soovitas mul juua tervise tugevdamiseks veini ja siin rüüpasin ma esimese klaasitäie Aafrikas. Kui ma magasin komandandi majas, hammustas mind jalast putukas, kes on maa lõunaosas tuntud tampani nime all. Ta kujutab endast üht lestaliste liiki ja valib hammustamiseks tavaliselt sõrmede ja varvaste vahed. Suuruselt ulatuvad tampanid nööpnõelapeast kuni herneterani ja neid leidub sel maal tavaliselt kõikides pärismaalaste hüttides. Tampan imeb verd, kuni ta sellest täis paisub ja tumesiniseks tõmbub, ta nahk aga muutub sedavõrd sitkeks ning vetruvaks, et teda pole üldse võimalik sõrmede vahel katki litsuda. Varematel aastatel olin saanud tema hammustuse tagajärgi tunda ja nüüd vältisin alati pärismaalaste onne, kuid et ma seekord langesin hammustuse ohvriks euroopalase majas, kirjeldan ma üksikasjaliselt selle tagajärgi. Algul tekib hammustuskohal kihelus ja valu, mis koos sissetunginud mürgiga järk-järgult hakkavad levima kõrgemale, kuni ulatuvad kõhuni. Seejärel kutsub mürk esile tugeva oksendamise ja kõhulahtisuse. Kui niisuguseid tagajärgi ei esine, nagu me hiljem Tetes täheldasime, algab palavik. Üks intelligentne portugallane kinnitas

mulle, et niisugune palavik võib vahel põhjustada surma. Minu sõprade rahutus Tetes, kui nad püüdsid hoida minu mehi kokku puutumast tampanitega, oli ilmseks tõendiks, et neil oli põhjust seda tühist loomakest karta. Ainus ebamugavus, mida ma tundsin pärast hammustust sel korral, oli umbes nädal aega kestnud sügelemine.

12. mai. Sel hommikul asusime teele. Senjoor Arsenio varustas mind väga lahkesti leiva ja lihaga järgmise jaamani ja saatis tagasipöördunud Kassandže kaprali asemel teejuhiks kaks miilitsasõdurit.

Pühapäeva, 14. mai veetsime Kabindas, mis on üks abikomandandi jaamu. Ta asub ilusas kitsas orus ja on ümbritsetud banaani- ning maniokiistandustest.

Mida kaugemale läände me jõudsime, seda maalilisemaks muutus ümbrus. Kõrgete Libollo mägede sinavaid ahelaid, mida me olime näinud teel Ambakasse kolmekümne kuni neljakümne miili kaugusel lõunas, varjasid nüüd meie pilgu eest teised, lähemalasuvad mäed. Kahenda ja Kive mägede hallid ahelad, mis siis, kui me olime Ambakas, olid selgepiiriliselt näha kaheksa kuni kümne miili kaugusel põhja pool, asusid nüüd meist paremal ja üsna ligidal. Kui me vaatasime tagasi, karjamaaderikka Ambaka lausiku poole, paistis meile, nagu asuksid tema avarad, kergelt lainetavad rohelised tasandikud massiivsete mägedega ümbritsetud nõos.

Kui me aga edasi läände liikusime, sattusime hoopis metsiku välimusega mägismaale, mida nimetati Golungo Altoks.

Mees, kelle soontes voolab šoti mägilaseveri, elustub mägede ligiduses sedavõrd, et kui me läksime keset puudega kaetud suuri vilgukiltkivimassiive, mis moodustavad platoo ümber Golungo Alto šefi romantilise residentsi (lõunalaiusel 9°8′30″, idapikkusel 15°2′), unustasin ma oma troopikapalaviku.

See on äärmiselt ilus paikkond. Kõik mäed on kaetud mitmes värvivarjundis puudega. Nende seas kõrgub graatsiline palm, mis annab õli meie seebi valmistamiseks ja joovastava joogi «toddi» jaoks. Mõned küngastegrupid meenutavad merelaineid, mida tuul on ajanud kitsasse lahte ja mis on nagu ülalt alla pooleks lõigatud ning siis sellisel kujul tardunud. Pärismaalaste onnid, mis asusid kõikjal künkaharjadel, nägid välja nii, nagu oleksid nende peremehed romantikaarmastajad. Tegelikult juhindusid

nad pigem soovist pidada silmas oma aeda ja hoida peret malaaria eest, mis, nagu arvatakse, on küngaste vahel voolavate lugematute väikeste ojakeste kaldail levinud.

Viimaste hinnangute järgi on selle piirkonna elanike arv 104 000. Kandjaid, keda võib kaubaga rannikule saata, on umbes 6000. Praeguse süsteemi järgi pöördub kaupmees, kes vajab oma kaupade rannikule toimetamiseks kaht- või kolmesada kandjat, valitsuse poole abi saamiseks. Valitsus annab piirkonna komandandile korralduse muretseda vajalik arv kandjaid. Iga külavanem, kellele see korraldus edasi antakse, peab välja panema, vastavalt piirkonna elanike arvule, viis kuni kolmkümmend meest. Kaupmees peab iga kantud kaubakoorma pealt valitsusele maksma 1000 reaali, s. o. umbes kolm šillingit. Kandjale on kaupmees kohustatud maksma 50 reaali, s. o. umbes 2 penni päevas.

Mõned puhkepäevad Golungo Alto komandandi leitnant Antonio Canto e Castro, suurepärase noormehe juures võimaldasid mul hästi jõudu koguda ja nautida toredat vaatepilti, mis avanes tema maja lävelt. Me olime ümbritsetud rohelistest mägedest. Paljud neist olid lausa tipuni täis istutatud maniokki, maapähkleid, pitangasid, puuvillapõõsaid, kohvi-, banaani-, ananassi-, guajaava-, meloni- ja džambopuid, mis olid toodud siia Lõuna-Ameerikast esimeste misjonäride poolt. Meid igast küljest piiravad kõrged künkad mitmes kohas sirguvate palmidega muutsid selle maakoha miniatuurse Rio de Janeiro lahe sarnaseks.

Siinne viljarikkus hämmastas meid kõiki. Kuid ma jätan edasised märkused selle ala kohta meie tagasipöördumiseks Loandast.

Lahkusime Golungo Altost 24. mail, kui neis paigus oli juba talv. Igal õhtul sõuavad läänes mägede kohal tohutu suured pilvemassid ja öösel või varahommikul sajab vihma ning müristab kõrvulukustav kõu. Pilved jäävad küngastele kogu hommikuks, nii et harjusime päris ära hommikuste ududega, nähtusega, mida me polnud kunagi kohanud Kolobengis. Päeval näitab kraadiklaas 80° (26,7° C), öösel aga langeb 70-ni (21,1° C).

Teel läände ületasime mitu väikest tormakat kuivamatut jõekest. Ühinedes moodustavad nad Luinja ning Lukalla jõed. Neil jõgedel on väikesed kosed, mida saaks hõlpsasti kasutada majanduslikel eesmärkidel. Kuid neid ei kasutata ja veevood veerevad tulutult ookeani.

Kõik viljapuud ja viinamarjad kannavad siin kaks korda aastas vilja, ilma et nendega nähtaks mingisugust vaeva. Teraviljad annavad samuti kaks korda aastas saaki ja kui kasutataks talviseid udusid, võiks saada kaunviljadelt kolm lõikust. Ma ei tea, kas siin on katsetatud nisuga, kuid viigipuud ja viinamarjapõõsad annavad head saaki. Kõik toiduained on siin erakordselt odavad.

Edasi liikudes jätsime mägise ala seljataha. Sedamööda kuidas me läänerannikule laskusime, muutus maa lagedamaks ning kaotas oma kütkestavuse. Meist paremale jäi Senza jõgi, mis mere ligidal kannab Bengo nime. Ta on ligi viiskümmend jardi lai ja temal saab sõita kanuudega. Jõe kaldail asuvad madalad tasandikud on kaitstud üleujutuse eest tammidega. Kogu elanikkond tegeleb tera-, juur- ning puuvilja kasvatamisega ja veab neid kanuudel Loandasse.

Jõe kaldad kihisevad kõige verejanulisemaist sääskedest, keda ma kunagi olen kohanud. Ükski inimene meie grupist ei saanud öösel sõba silmale. Mind võeti ühe portugallase majja, kuid ma olin varsti õnnelik, et sain sealt ära joosta ja heita lõkke äärde allatuule külge, kus suits mind sisse mähkis. Mu võõrustaja imestas minu maitsetust, mina aga tema tundetust, sest meie hämmastuseks olid tema ja teised sealsed elanikud tõepoolest harjunud piinaga, mis minu jaoks oli võrreldav torkiva naelaga saapas või hambavaluga.

Kuna me lähenesime merele, nägid mu teekaaslased nüüd kõike palju süngemas valguses. Keegi neist küsis, kas me Loandas hakkame kõik üksteise järele valvet pidama: «Oletame, et üks meist läheb vett tooma, kas me kõik valvame, et teda ära ei röövitaks?» Ma vastasin: «Saan aru, kuhu sa sihid: kui teil on kahtlusi minu suhtes, siis võite tagasi pöörduda, sest mina tunnen Loandat niisama vähe kui teiegi; kuid teiega ei juhtu midagi, mida ei juhtu ka minuga. Seisime üksteise eest senini ja seisame ka lõpuni.»

Loandaga külgnevad tasandikud tõusevad veidi ja on suhteliselt tühjad. Minnes üle nende tasandike, nägime esmakordselt merd. Mu teekaaslased vaatasid piiritut ookeani aukartusega. Kirjeldades hiljem oma tundeid, jutustasid nad: «Me läksime koos oma isaga, uskudes päris tõsiselt vanu inimesi, kes rääkisid, et maailmal pole äärt

ega otsa, kuid seal ütles meile maailm äkitselt: «Ma olen lõppenud, kaugemal mind enam pole!»»

Nad olid alati varem arvanud, et maailm kujutab endast hiiglaslikku tasandikku, millel pole lõppu.

Mehed olid mõnevõrra rahutud toidupuuduse pärast ning kuna ma ise olin haiguse ja mure tõttu väga rusutud, polnud ma võimeline hajutama nende kartusi mingisuguste moonavarude lubamisega. Palavik oli tekitanud mul kroonilise düsenteeria ja see muutus nii raskeks, et ma ei suutnud härja selga jääda kauemaks kui kümneks minutiks.

Kui me 31. mail mäenõlvalt alla Loanda linna laskusime, langes mu tuju veelgi, sest ma kuulsin, et kaheteistkümne tuhande elaniku hulgas on ainult üks tõeline inglane.

Nähes, et ma olen haige, loovutas see džentlmen — mr. Gabriel, orjakaubanduse vastu võitlemise komisjoni meiepoolne liige — mulle suuremeelselt oma voodi. Ma ei unusta seda ülimat mõnu, mida ma pärast kuuekuist maapinnal magamist tundsin heasse inglise voodisse heites.

KAHEKÜMNES PEATÜKK

Visa haigus. — Makoloolode tõsine meeleolu. — Nad külastavad sõjalaevu. — Ohvitseride ja madruste viisakus. — Sao Paulo de Loanda linn. — Sadam. — Kingitused Sekeletule. — Ettevalmistused teeleminekuks. — Ärasõit Loandast 20. septembril 1854. — Maa selle osa geoloogia. — Naised ketravad puuvilla. — Pärismaalasist kangakudujad. — Turuplatsid. — Kasengomaa, sealsed kohviistandused. — Lõuna-Ameerika puud. — Rauasulatustehase varemed. — Pärismaalasist maagikaevurid. — Lukalla kaldad. — Onnid sildadega. — Tubakas. — Massangano linn. — Suurepärane piirkond puuvilla kasvatamiseks. — Fort ja selle vanaaegsed suurtükid. — Kisama suguharu. — Eriliik kodulinde. — Kohviistandused. — Tagasipöördumine Golungo Altosse. — Makoloolode rahulolu. — Troopikapalavik.

Lootuses, et lühiaegne mr. Gabrieli suuremeelse külalislahkuse kasutamine suudab taastada mu jõu, jäin ma tema katuse alla. Kuid mu haigus oli tekkinud malaaria kauaaegsest toimest, mistõttu ma muutusin nüüd, puhkuse ajal, isegi nõrgemaks kui kunagi varem.

Varsti tulid sadamasse mõned Tema Majesteedi ristlejad. Nähes minu täielikku kurnatust, tehti mulle ettepanek sõita kas Püha Helena saarele või koju. Kuid nüüd, pärast seda, kui ma olin jõudnud rannikule, sai mulle selgeks, et siinsel teetul metsasel maal, mis on täis jõgesid ja soid, polnud mingisugust võimalust sõita takistamatult vankritega. Veendusin ka selles, et portugallaste asulate läheduses elavad suguharud on väga vaenulikud minu inimeste vastu, kellel seetõttu oli täiesti võimatu üksinda koju pöörduda. Seepärast otsustasin ma lükata tagasi oma sõprade-meremeeste meelitavad ettepanekud ja viia makoloolod nende pealiku juurde tagasi. Sealjuures oli mul kavatsus teha hiljem katset leida teed nende maalt idarannikule mööda suurt Sambesi ehk Liambje jõge.

Kasutasin hea meelega ristleja «Polyphemuse» komandöri kapten Phillipsi ettepanekul laevaarsti mr. Cockini abi. Mr. Cockini ravi, millega kaasnesid heasüdamlike mereväeohvitseride osavõtt ja mu külalislahke peremehe mr. Gabrieli väsimatud hoolitsused, taastasid peagi mu tervise ja jõu. 14-ndaks olin niivõrd tugev, et võisin koos oma meestega minna külla piiskopile. Mu kaaslastel olid seljas uued triibulisest puuvillriidest rõivad ja peas punased mütsid, mis kõik oli mr. Gabrieli kingitus. Kui ajutise valitsuse pea korraldas piiskop meile vastuvõtu lossi suures saalis. Makoloolode kohta esitas ta mulle palju väga arukaid küsimusi ja andis seejärel neile loa tulla vabalt Loandasse igal ajal, kui nad seda soovivad. See jutuajamine meeldis makoloolodele väga.

Kõik panid tähele, et mu makoloolod olid väga tõsised. Aukartusega silmitsesid nad suure ookeani kaldal asuvaid suuri kivimaju ja kirikuid. Siiasaadik ei olnud nad suutnud mõista, kuidas võivad eksisteerida kahekordsed majad. See oli väljaspool nende arusaamise piire. Püüdes selgitada neile, mis asi see kahekordne maja niisugune on, olin ma alati olnud sunnitud kasutama sõna «onn». Kuid et onn ehitatakse maasse löödud teivastest, ei suutnud nad mõista, kuidas ühe onni teibad võivad asuda teise katusel, või kuidas võivad inimesed elada teisel korrusel, kui alumisel onnil on ümmargune katus, mis nähtavasti asub ülemise onni sees. Mõned makoloolod, kes olid käinud mu väikeses majas Kolobengis, kirjeldasid teda oma kaasmaalastele Linjantist järgmiselt: «See pole onn, see on mägi mitmete koobastega selle sees.»

Komandör Bedingfeld ja kapten Skene tegid meile ettepaneku külastada sõjalaevu «Pluto» ja «Philomel». Teades, mis kartused vaevasid mu teekaaslaste südant, ütlesin ma neile, et kui nad vähimalgi määral kahtlevad või kardavad sõnamurdlikku pettust, ei kohusta kutse neid sugugi veel minema. Ent nad tulid siiski peaaegu kõik.

Kui me jõudsime laeva pardale, osutasin ma madrustele ja laususin: «Need on kõik minu kaasmaalased, kes on saadetud kuninganna poolt selleks, et lõpetada nende äri, kes ostavad ja müüvad mustanahkseid inimesi.» Makoloolod vastasid mulle: «Nii on õige! Nad on väga sarnased sinuga!» Kõik nende kartused näisid sedamaid hajuvat. Nad läksid otsekohe kaasa lõbusate madrustega, kes kostitasid neid leiva ja loomalihaga. Komandör lubas madrus-

tel lasta ühe paugu suurtükist. Makoloolodel jäi väga hea arvamus suurtüki jõust ja seetõttu olid nad väga rahul, kui ma ütlesin: «Selle abil hävitatakse orjakaubandus.» Neid hämmastas briki suurus: «See pole ju kanuu, vaid terve linn!»

Mõju, mida makoloolodele avaldas ohvitseride ja madruste viisakus, oli väga hea. Kogu tee Linjantist rannikule olid nad suhtunud minusse südamlikult, nüüd aga tõusin ma nende silmis veelgi kõrgemale. Mis nad ka minust senini mõelnud olid, nüüd nägid nad, missugust austust osutasid mulle mu kaasmaalased, ja pärast seda pöördusid alati minu poole veelgi aupaklikumalt.

São Paulo de Loanda oli omal ajal küllalt tähtis linn, kuid nüüd on ta langusjärgus. Seal elab umbes kaksteist tuhat elanikku, kellest suurema osa moodustavad mustanahksed.* Linnas on palju tema endise hiilguse jäänuseid. Kahest katedraalist on üks, mis kunagi oli jesuiitide kolledž, muudetud nüüd töökojaks. Kolm forti on väga heas seisukorras. Linnas on palju suuri kivimaju. Kuberneri loss ja valitsusasutused on suured ehitused, kuid pärismaalasist elanikkond elab savionnides.

Kogu linnas on istutatud puid, mis annavad vajalikku varju. Kui vaadata linnale merelt, jätab ta imposantse mulje.

Sadama moodustab madal Loanda liivasaar, kus elab ligi 1300 inimest. Ligi 600 neist on töökad pärismaalasist kalurid, kes varustavad linna iga päev rikkalikult kalaga. Veeala-saare ja ranniku vahel on laevade ankrupaigaks. Kui puhub tugev edelatuul, uhavad üle saarenuka veerevad ookeanilained palju liiva ära ja täidavad sellega järkjärgult sadamakääru. Vihmaperioodil uhutakse linna kohal asuvatelt kõrgematelt kohtadelt alla samuti tublisti pinnast, nii et sadam, kus kunagi oli nii palju vett, et kõige suuremad laevad võisid tollimaja juurde sõita, on nüüd mõõna ajal päris kuiv. Laevad on sunnitud jääma ankrusse nende endistest ankrupaikadest miili võrra põhja poole.

Peaaegu kogu vesi, mida kasutavad Loanda elanikud, tuuakse suurtel paatidel Bengo jõekesest. Ainsaks veeallikaks, mis linnas asub, on mõned sügavad kaevud, kuid

* Rahvaloenduse järgi aastatel 1850—1851 asus selles linnas 830 valget, neist ainult 160 naist, 2400 segaverelist, kellest 120 on orjad, ning 9000 musta, kellest üle 5000 on orjad. *(Autor.)*

vesi neis on veidi soolane. Et juhtida linna vett Kuanza jõest, on valitsus mitmel korral katsunud lõpetada kanali ehitust, mida alustasid omal ajal hollandlased.

Angoola ajalehtedes kirjutati minu eesmärkidest, mis mul olid, kui kavatsesin avastada teed Sise-Aafrikasse. Need eesmärgid kõnelesid ise endi eest ja Ühiskondlike Tööde Nõukogu (Junta da Fazenda Publica) saatis minuga Sekeletule kena kingituse. See koosnes täielikust kolonelimundrist ja hobusest pealiku jaoks ning ülikondadest kõikide meeste jaoks, kes mind saatsid. Ka kaupmehed tegid omalt poolt kingituse, mis koosnes suurepäraselt valitud kaupadest ja kahest eeslist, kes saadeti selle tsetsekärbest mittekartva loomaliigi juurutamiseks makoloolode juures. Nendele kingitustele anti kaasa kirjad piiskopilt ja kaupmeestelt. Lisaks sellele varustati mind soovituskirjadega Portugali võimudele Ida-Aafrikas.

Võtsin ühes tubli koguse puuvillriiet, püssirohtu ja klaashelmeid ning andsin igale oma inimesele musketi. Kuna mu teekaaslased olid kogunud suurel hulgal kaupu, ei saanud nad kanda minu omi. Kuid mind varustati siin kahekümne kandjaga ning kõikidele piirkonnakomandantidele, kust me läbi pidime sõitma, saadeti laiali käsud osutada mulle igasugust kaasabi. Mu sõbrad «Philomeli» pardalt andsid mulle hea uue telgi ja 20. septembril 1854. a. sõitsime Loandast merd kaudu Bengo jõesuhu. Mööda seda jõge üles sõites jõudsime Ikollo i Bengosse, kus elab 6530 mustanahkset, 172 mulatti ja 11 valget. See linn oli varem pärismaalasest kuninga residentsiks. Orjad moodustavad siin ainult 3,38% kogu elanikkonnast.

Vesi Bengo jões on sogane. Täheldatakse, et niisuguste jõgede kaldail on sääski rohkem kui selgeveeliste jõgede ääres. Märkasime siin veel, et neid putukaid on noorkuu ajal palju rohkem kui muul ajal. Igal juhul olime õnnelikud, kui pääsesime Senza jõe hirmsast sääskede nuhtlusest.

Tervikuna koosneb maa see osa lubjakividest, mis sisaldavad samasuguste limuste kodasid, kui on neil, kes elavad meres veel praegugi. Sedamööda kuidas me edasi itta liikusime ja kõrgemale tõusime, avastasime trappe, mis olid toonud pinnale tohutu hulga vilgu- ja liivakiltkivi. Vilgukivi kihid peaaegu kõikjal alanevad maa keskosa suunas, moodustades need mägedeahelad, mille kohta me

juba ütlesime, et nad iseloomustavad Golungo Alto piirkonna platood. Trapp on kõige sagedamini tunginud välja pragudest, mis on tekkinud üleskerkinud kivimitesse. Vulkaaniliste kivimite kokkupuutekohtades vanemate kivimitega on tohutul hulgal magnetrauamaaki.

Vilgukiltkivide ja trappide peenendumise tagajärjel tekkinud savipinnas on kohvipuu kõige armastatumaks kasvumullaks, ja just nimelt mägede nõlvadel, kus pinnas koosneb niisugusest punasest savist, on see puu ennast läbi löönud ning laialt levinud. Senza ja Kuanza äärsed rohtlad, mille all on lubjakivid — viimased ulatuvad rannikuni välja ning sisaldavad endas samasuguseid merekarpe kui ranniku omadki — annavad tunnistust sellest, et enne maa selle osa kerkimist on siin olnud mitu sügavasti liigestatud lahte.

28. september, Kalungembo. Me asusime samal teel, mida mööda olime siia tulnud, ent kuna polnud sääski, võisime nüüd rohkem nautida ümbritsevat maastikku. Mõlemal pool meie teed kulgevad kõrgustike ahelad, head tasast teed aga kaunistavad seal kasvavad ilusad punased lilled, mis kannavad nime bolkamaria.

Pärismaalaste naised varustavad ööbimispaiku hästi toiduainetega. Igal naisel on ilmtingimata käes kedervars ja koonal ning kõik nad ketravad siin puuvilla. Nende kedervarred ja koonlad sarnanevad täpselt nendega, mis olid kasutusel muistsetel egiptlastel. Siin ei kohta peaaegu üldse naisi, kes lähevad põllule, kann pealael, laps seljas ja kõblas õlal. Naised tegelevad eranditult ketramisega. Puuvillane lõng müüakse ära raha eest. Ma maksin ühe naela puuvillase lõnga eest ühe penni.

Ööbimiskohtade läheduses nägime juhuslikult mahapillatud seemneist võrsunud metsikult kasvavaid puuvillapõõsaid. Puuvillapõõsast võib näha ka pärismaalaste onnide ümbruses ja niipalju kui ma suutsin kindlaks teha, oli see Ameerika puuvill, mis siinses kliimas kasvab läbi aasta. Teel kohtasime pärismaalasi toorpuuvilla pundardega või kedervartega, mis olid täis keritud puuvillast lõnga. See viidi teise paika, kus tast kootakse riiet. Ketramisega tegelevad naised, koovad aga mehed. Iga valmiskootud riidetükk on ligikaudu 5 jalga pikk ja 15—18 tolli lai.

Nende ööbimispaikade turuplatsidel müüakse raha eest veel teisigi kaupu. Pärismaalasist sepad toovad sinna oma

tooteid. Ostsin kümme väga head kohalikust rauast valmistatud lauanuga, kaks penni tükk.

Püüdes selle huvitava maa kohta rohkem teadmisi hankida, kui seda võimaldas tee, mida mööda me olime tulnud, otsustasin ma pöörata sisse Massangano linna, mis asub Golungo Altost lõunas, Lukalla ja Kuanza ühinemiskoha juures. See sundis mind sõitma läbi Kasengomaa, mis on kuulus oma kohvi kvaliteedi ja rohkuse poolest. Selle maa kõrgete mägede nõlvadel asuvad suured kohviistandused. Nad polnud istutatud portugallaste poolt. On teada, et parimad vana moka kohvi seemned toodi siia jesuiitide ja teiste misjonäride poolt ja et seejärel levis see sort väga laialdaselt. Mõned tõendasid, et kuivõrd siin avastatakse kohviistandusi üha uutes kohtades — seda aga juhtus isegi minu külastuse ajal —, siis on need puud kohaliku päritoluga. Ent fakt, et ma ise leidsin ananasse, banaane, jamssi, pitangasid, apelsini-, kultuurõuna-, guajaavapuid ja teisi Lõuna-Ameerika taimi samades piirkondades, kus hiljuti oli avastatud kohvipuid, näitab, et kõik need võõramaised taimed on arvatavasti toodud siia sisse nendesamade misjonäride poolt.

Kohvipuu laialdast levimist soodsal savipinnasel võib hõlbustada järgmine asjaolu: kui kohvitera satub sügavale mulda, ta harilikult hukkub, lihtsalt maapinnale visatud ja mitte millegagi peale puude varju kaetud kohvipuu seeme hakkab aga kiiresti idanema. Kohvipuu seemnete loomulikuks levitajaks ning külvajaks on teatav lind, kes nokib ära välise koore ning loobib seemned maha. Kohvipuu ei kannata päikese otseseid kiiri, seepärast, kui kohvipuud metsas avastatakse, puhastatakse see koht põõsastest, kuid jäetakse järele nii palju kõrgeid puid, et neilt langeks küllalt varju. Sel kombel saab õnnelik puude avastaja endale suurepärase kohviistanduse.

Kui väike see maa ka poleks oma 13 822 inimesega, kelle hulgas on ainult kümme valget, annab ta Portugali valitsusele igal aastal andami, mis koosneb oma puuvillast kohapeal valmistatud tuhande kolmesajast riidetükist, igaüks viis jalga pikk ja 15—18 tolli lai.

Koos Kasengo komandandiga, kes tundis hästi maa seda osa, sõitsin ma kanuus mööda Lukalla jõge alla Massangano linna. Lukalla jõgi on ligi kaheksakümmend viis jardi lai. Kanuudele on ta laevatatav Kuanzaga ühinemise kohast ülalpool kohani, mis asub umbes kuus miili Luinja

suudmest edasi. Selle koha ligidal asuvad massiivsed rauasulatustehase varemed. Tehas rajati väga ammu (1768) kuulsa Pombali markii käsul. Tehase hooned olid ehitatud kividest, mida seostas lubjast ning õlist valmistatud tsement. Samasugusest materjalist oli ka hüdroenergia saamiseks rajatud kahekümne seitsme jala kõrgune tamm. Suurvesi on aja jooksul tammi purustanud ja veevood on oma jõudu näidates kandnud soliidsed, mitme jardi pikkused kivikamakad ära.

Pealtnäha pole selles paigas midagi, mis viitaks ebatervislikele tingimustele. Ometigi olid kaheksa hispaania ja rootsi töölist, kes toodi siia, et nad õpetaksid pärismaalastele rauasulatamist, varsti kõik haigestunud. Sel kombel olid markii püüded panna siin käima rauatootmine jooksnud tühja.

Valitsuse jaoks töötab nüüdki veel suur rühm pärismaalasist maagikaevureid ning seppi, sulatades rikast magnetrauamaaki ja tootes iga kuu 480 kuni 500 kangi head separauda.

Töölised toituvad peamiselt teatavast väikesest mageveekalast, mida nimetatakse kakusuks ja mida nad saavad tasuks oma töö eest. Seda kala armastatakse kogu maal ja kes ei taha süüa ise, võib kakusu kergesti rahaks teha. Piirkonnakomandandil on õigus saada igal hommikul oma palga arvel kolmsada niisugust kala. Kalurid Kuanza jõel on kõik kohustatud andma seda kala nende poolt makstava riigimaksuna.

Lukalla kaldad on väga ilusad. Nad on istutatud täis apelsinipuid, banaane ja õlipalmi *(Elaeis guineensis)*, mis annab õli. Mõlemal kaldal võib näha suuri maisi-, manioki- ja tubakaistandusi. Vaatepilti elustavad tihedatest varjulistest saludest ümbritsetud pärismaalaste majakesed nende juures mängivate lastega. Jõgi on murdnud endale sängi tumepunasesse alluviaalsesse pinnasesse, ta kaldad on järsud.

Iga onni ette on tehtud väike sillake, millelt käiakse vett võtmas, ilma et oleks vaja karta krokodille. Et kindlustada end veelgi enam nende roomajate eest, on mõnede sildade ümber vette tehtud kaitsetarad. Mõned pärismaalased kasutavad siin umbes kümne jala pikkuse lati otsa kinnitatud baobabivilja koort, millega võib ammutada vett, seistes ise kõrgel kaldal.

Hulk ronitaimi siugleb ümber kõrgete siidipuude, puuvillapõõsaste ning ahvileivapuude ja laseb nende okstelt alla oma ilusate õitega vanikuid.

Sedamööda kuidas läheneda Massanganole, muutuvad Lukalla kaldad üha tasasemaks. Mitmes paigas jäävad pärast iga-aastast üleujutust järele sood, kuid maa on kõikjal väga viljarikas. Selle illustreerimiseks võiks tuua niisuguse näite. Jõgede ühinemiskoha lähedal nägime ühes aias kaheksa jala kõrgust tubakat, mille iga taime küljes oli kolmkümmend kuus lehte, igaüks kaheksateist tolli pikk ja kuus kuni kaheksa tolli lai.

Siinne paikkond ei kuulu karjakasvatusrajoonide hulka. Kui me sõitsime mööda jõge alla, sattus meie paati tsetsekärbseid, järelikult ei saa inimestel olla mingisuguseid muid koduloomi peale kitsede.

Massangano linn asub üsna kõrgel maaninal, mille moodustavad Lukalla vasak ja Kuanza parem kallas. Linnas on üle tuhande elaniku. Kogu piirkonnas on üldse elanikke 28 063 ja nende seas ainult 315 orja. Linn asub lubjatufist kõrgendikul, milles on palju fossiilseid merekarpe (nendest kõige hilisemad meenutavad rannikulähedases merglitufis leiduvaid). Linna lõunaserval, kõrgel Kuanza kohale ulatuval kaljukaldal asub fort. Kuanza kujutab endast siin uhket, umbes poolteistsada jardi laia veevoolu. Ta suudmes asuvast uhtejoomest kuni kolmkümmend miili Massangano linnast kõrgemal asuva Kambambeni on jõel võimalik sõita suurte kanuudega. Kaugemale ülesvoolu sõitmist takistab maaliline juga. Iga päev sõidab Massanganost mööda kümme-kaksteist kohalike kaupadega laaditud suurt kanuud.

Massangano piirkond on väga sobiv suhkruroo- ja riisistandusteks, Kambambe on aga suurepärane paik puuvilla kasvatamiseks. Kuid liivajoomed Kuanza jõe suudmes ei lase aurulaeval pääseda merelt sellele ihaldatud maale (ehkki, saanud kord juba sisse, võiks väike aurik jõel vabalt kurseerida). On täiesti tõenäoline, et inimeste eesmärgiks, kes püüdsid ehitada kanalit Kalumbost Loandasse, oli mitte ainult linna veega varustamine, vaid ka mugava transpordi loomine. Kanali jäänused näitavad, et ta oli projekteeritud küllalt avar, isegi Kuanza suurte kanuude jaoks.

1811. aastal alustasid portugallased teise, väiksemate mõõtmetega kanali ehitamist, kuid kolmeaastase töö järel

olid nad jõudnud edasi ainult 6000 jardi. Niikaua kui siia sõidetakse üksnes selleks, et rikastuda ja pöörduda seejärel tagasi Portugali, ei ole siin võimalik midagi suurt või kasulikku ära teha.

Massangano asub lõunalaiusel 9°37'46", s. o. peaaegu ühel laiuskraadil Kassandžega. Maa Loanda ja Massangano vahel on suhteliselt tasane ja siia saaks üsna väikese kuluga ehitada raudtee. Maapind jääb samasuguseks Kuanza põhjakaldal kuni Kassandže basseini servani.

Massangano fort on väike, kuid heas seisundis. Tal on vanaaegsed tagantlaetavad suurtükid, mis omal ajal olid arvatavasti hirmsateks relvadeks. Selle maa elanikel on silmapaistev aukartus suurtükkide ees ja see kindlustab tunduval määral portugallaste võimu. Pärismaalased kardavad väga fordi suurtükke, ehkki viimaste lafetid olid muutunud niivõrd kõlbmatuks, et oleksid pudenenud puruks esimese lasu puhul. Pungo Andongo fort kindlustab julgeoleku tänu suurtükile, mis seisab puust pukkidel!

Lootes leida võimalust geograafilise pikkuse kindlaksmääramiseks, jäime siia neljaks päevaks. Ent sel aastaajal on taevas enamasti alati tihedate piimakarva pilvedega kaetud ja see kestab niikaua, kuni algab vihmaperiood.

Kuanza põhjakalda maad kuuluvad sõltumatule kisama suguharule. Portugallased pole suutnud neid alistada. Selle suguharu vähesed esindajad, keda mul on olnud võimalus näha, on bušmanitele ja hotentottidele omaste joontega. Riietuseks kannavad nad pehmeid, vöö kohalt põlvedeni rippuvaid kooreribasid. Nende maa on rikas soola poolest, millega nad ka kaubitsevad. Kisamad toovad soola müügile suurte, kaheteistkümne tolli pikkuste ja poolteisetollise läbimõõduga kristallidena. Angoolas kaubeldakse soolaga kõikjal ja ta on riide järel teine tähtsam kaubavahetusartikkel.

Kisamad on vapper rahvas. Kui Portugali sõjavägi ajas neid ürgmetsas taga, seadsid nad vallutajad äärmiselt raskesse olukorda, lastes välja voolata kogu vee, mis neil oli reservuaarides — tsisternideks muudetud suurtes ahvileivapuudes. Kuna maal, kus elavad kisamad, on vett muul teel raske hankida, olid portugallased varsti sunnitud taanduma.

Massangano lähedal on nende maa madal ja soine, kuid kaugemal muutub ta kõrgemaks. Veelgi kaugemal asub aga libollode — võimsa ja sõltumatu rahva — mägine maa.

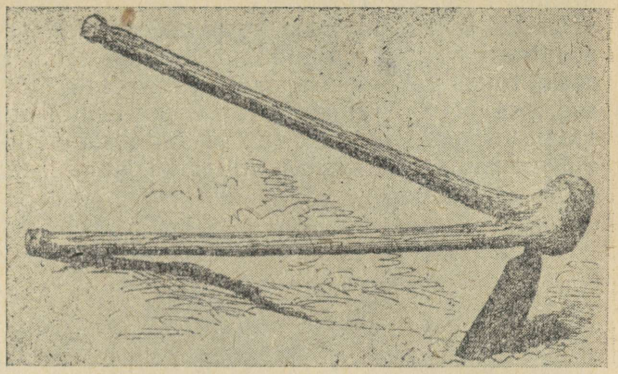

Kahe varrega kõblas Angoolas.

Massangano lähedal panin ma tähele omapärast nähtust. See oli arvatavasti looduse püüdeks luua kodulindude eriliiki, mis oleks suutelisem taluma päikeselõõska kui tavalised. Ühel poegadega kanal olid kõik suled üles keerdunud, pakkudes kehale loomulikku varju, suurendamata sealjuures kuumust. Pärismaalased nimetavad neid kanu kisafudeks ja maksavad nende eest head hinda, portugallased aga hüüavad seda eriliiki arripiadaks («hirmuvärin»).

Sõitsime mööda Lukallat üles ja pöördusime tagasi Kasengosse, kus meil oli juhus külastada mitut head kohvistandust. Kõik naised tegelevad siin puuvilla ketramise ja maaharimisega. Ainsaks põllutööriistaks on neil kahe varrega kõblas, mida nad kasutavad mitte ainult kõplamiseks, vaid ka vagude tegemiseks. Paljud mehed tegelevad kangakudumisega. Siinsed kangrud on vähem töökad kui need, kellest oli juttu eespool. Selleks et valmistada üht tükki riiet, kulub neil terve kuu.

Olles Golungo Altosse tagasi pöördunud, leidsin, et troopikapalavik oli murdnud maha mitmed mu mehed. Üks põhjus, miks ma olin neist lahkunud, oli soov lasta neil puhata pärast Loandast siia marssimist, mis oli nende jaoks raskem kui sajamiiline teekond ida pool. Omaenda veerikkal maal olid nad harjunud niiskusega, Loandas oli niiskust ülirohkesti, kuid tee Loandast Golungo Altosse seevastu oli kõva ning kuiv ja selle tagajärjel kannatasid nad tublisti. Sellest hoolimata seadsid nad kokku laule, mida kavatsesid laulda koju jõudes. Argonaudid pole-

midagi nendega võrreldes. Tuliselt rääkisid nad mulle: «Hea, et sa asusid teele koos makoloolodega, sest ükski suguharu poleks suutnud korda saata seda, mida tegime meie, tulles valge mehe maale. Meie oleme tõelised inimesed, kes võivad jutustada imeasju.» Kahel neist oli pikaloomuline palavik, nende näod tõmbusid kollakaks, silmavalged muutusid samuti kollaseks nagu safran. Kolmas sonis palavikus.

Ööbimispaik Angoolas. Liha kuivatamine päikese käes. Kolm euforbiat ja õlipalm.

Sao Paulo de Loanda. Paremal Sao Migueli fort.

KAHEKÜMNE ESIMENE PEATÜKK

Pärismaalaste ühiskonna jagunemine. — Varaste karistamine. — Toddi, selle hukatuslikud tagajärjed. — «Vabamüürlased». — Pulmad ja matused. — Päikesevarjutus. — Vedelikku eritavad putukad. — Katsed nendega. — Külaskäik Pungo Andongosse. — Sealsed suurepärased karjamaad, teraviljad, puuviljad jne. — Fort ja sambakujulised kaljud. — Orja hind. — Pääsemine krokodilli käest. — Muistsed matusepaigad. — Hoolimatu suhtumine maaharimisse Angoolas. — Maniokk kui peamine toode.

Oodates oma meeste paranemist, külastasin ma oma sõbra Canto seltsis mahajäetud püha Hilariuse kloostrit bangode juures, mõned miilid Golungo Altost loode pool. See asetseb oivalises orus, mida asustab 4000 peret. Siin elab sova, bangode suguharu pealik, kes, ehkki allutatud portugallastele, on ikka veel võimul. Ta on ehitanud endale kloostri juurde kahekorruselise maja, kuid ebausklik hirm ei lase tal seal magada.

Portugallased kasutavad endi huvides kõiki seisusi ja alluvusvahekordi, mis esinevad pärismaalaste ühiskonnas. Nii näiteks on ikka veel alles sova ehk pealik, kel on isiklikud nõunikud ja kel on praegu niisamasugune seisukoht, kui tal oli siis, kui maa oli sõltumatu.

Kui on kindlaks tehtud, et keegi tema inimestest on midagi varastanud, tasub pealik ise otsekohe varastatud asjade väärtuse oma taskust. Seejärel hüvitab ta aga ennast varga vara arvel nii agarasti, et saab sel moel koguni kasu.

Tema alamad jagunevad mitmesse klassi. Kõige kõrgemad on nõunikud, kes on ka üldiselt külade vanemaiks. Kandjad on vabade inimeste seast kõige madalamaks klassiks. Neist kõrgemal seisval klassil on õigus erilise tasu eest kanda jalanõusid. Teine klass — sõdurid või militsionäärid maksavad oma eesõigustatud olukorra eest, mis seisneb selles, et neid ei sunnita olema kandjateks.

Nad jagunevad lisaks sellele isandateks ja väikesteks isandateks. Ja ehkki nad on ise kõik mustanahksed, nimetavad nad endid «valgeteks meesteks», teistest aga, kes ei tohi kanda jalanõusid, kõnelevad kui «mustadest». Toidumuretsemise jätavad kõikide klasside mehed oma naiste ülesandeks, ise aga veedavad suurema osa ajast palmiviina «toddi» joomisega. Toddit valmistatakse õlipalmi *(Elaeis guineensis)* mahlast. Kui seda palmimahla kloppida, tekib magus läbipaistev vedelik. Värskelt ei ole ta kuigi kange, ent pärast seda, kui teda on lastud pool päeva seista, paneb ta tugevasti purju ja põhjustab palju kuritegusid. Toddi, mida nimetatakse ka malovaks, on maa tõeliseks needuseks. Komandantide ette tuuakse järjest inimesi, kes on süüdi kallaletungides, mis nad on sooritanud purjus päi. Sageli ärkavad purjutajad lõhkilöödud peadega.

Siin on olemas omasugune vennaskond vabamüürlasi, keda hüütakse empakasseirodeks ja kelle ridadesse võetakse üksnes kogenud kütte, kes oskavad hästi tulistada. Nende eritunnuseks on ümber pea seotud pühvlinahkne rihm. Alati, kui on tarvis kiirkäskjalga, kasutatakse saadikuina neid. Nad on väga ausad ja moodustavad teenistuses olles portugallaste kõige paremad pärismaised väeosad.

Miilitsal pole sõjalise jõuna mingisugust väärtust, kuid ta ei lähe valitsusele midagi maksma, sest militsionääre peavad ülal nende naised. Miilitsa ülesandeks on peaasjalikult komandandi residentsi valvamine ja politseiteenistus.

Angoola pärismaalaste peamiseks meelelahutuseks on pulmad ja matused. Kui noor neid hakkab mehele minema, pannakse ta esmalt eraldi onni ja võitakse siis sisse mitmesuguste nõiarohtudega. Seda tegevust saadetakse lausumistega, mis peavad andma pruudile head õnne ja sigivust. Mõne päeva pärast viiakse pruut teise onni ja talle pannakse ümber kõige paremad riided ning ehted, mida sugulased suudavad kokku laenata. Seejärel seatakse ta välja rahva ette ja kõik tervitavad teda kui emandat. Tuttavad toovad talle kingitusi, mis asetatakse tema juurde maha. Pärast seda viiakse ta sinna, kus elab ta mees ja kus tal nüüd on oma onn. Ta saab mehe üheks naiseks, sest polügaamia on siin tavaline nähtus. Tantsud, pidutsemine ja joomine kestavad pulmade puhul mitu päeva. Kui abikaasad lahku lähevad, pöördub naine tagasi oma isa perekonda ja mees saab tagasi kõik, mis ta on naisele kinkinud. Mees peaaegu eranditult maksab pruudi eest.

Siin, nagu kõikjal lõunas, loetakse suurimaks eluõnneks poegade sünnitamist. Sageli kui naisel sünnivad üksnes tüdrukud, lahkub ta oma mehest. Kui mõni naine tahab teist pilgata, laulab ta tantsude ajal muusika saatel: «Sellel pole lapsi ja ta ei saagi neid.» Niisugust solvangut peetakse väga raskeks. Pole harvad juhtumid, kus väljanaerdu põgeneb ja enda tapab.

Kui keegi sureb, hoitakse surnukeha mõni päev onnis, meeste ja naiste vahel toimub aga tõeline võistlus trummipõristamises, tantsudes ja prassimises, mis saadavad peiesid. Matusepidu vastab sugulaste jõukusele. Paljude Angoola mustade auahnuseks on korraldada oma sõpradele uhked matused.

Kui kedagi palutakse müüa siga, annab omanik sageli niisuguse vastuse: «Ma hoian siga mõne oma sõbra surma puhuks.» Siga tapetakse ja süüakse tavaliselt matusepeo viimasel päeval, sea pea aga heidetakse lähemasse ojja või jõkke.

Kui matuste ajal nähakse pärismaalast joobnuna ja talle heidetakse ette mõõdukuse puudust, vastab ta: «Kuidas nii! Mul suri ju ema ära!» ja seda peetakse küllaldaseks joomise põhjuseks. Matusekulud on nii suured, et sageli möödub aastaid, enne kui nad ära suudetakse maksta.

Siinsed inimesed on väga protsessimis- ja tülitsemishimulised. Pidevalt on vaidlusi maade pärast.

Kui me olime valmis edasisõiduks, jäi järsku haigeks hobune, kelle kuberner oli lahkesti Sekeletule kinkinud. See sundis meid ärasõiduga mõnevõrra viivitama. Lõpuks kaotasime looma siiski. Kogu aeg kui me sõitsime läbi Matamba, kus on palju tsetsekärbseid, olime hoolega valvanud, et ükski putukas talle peale ei lenda, ja seepärast võib arvata, et haiguse oli põhjustanud toidu muutus. Andekas saksa looduseuurija doktor Welwitsch, kes jätkas siin oma raskeid uurimusi, teatas mulle, et viiekümne kaheksast rohttaime liigist, mis ta oli leidnud Loandas, esineb siin ainult kaht-kolme liiki, seejuures kõige väiksemaid. Golungo Altos esinevad kakskümmend neli rohttaime on peaaegu kõik hiigelsuured. Selle piirkonna kogu taimestiku moodustavad suured rohttaimed, väänkasvud, põõsad ja puud.

20. november. Täna hommikul toimus päikesevarjutus, mida ma kangesti tahtsin jälgida, et määrata kindlaks pikkuskraadi. Kuid nagu selles niiskes kliimas sageli juh-

tub, katsid pilved neli minutit enne varjutuse algust päikese. Kui ta uuesti välja ilmus, liikus temal juba kuu tume ketas, mõne minuti pärast aga, siis kui varjutus pidi (minu arvestuste järgi) lõppema, kattus päike uuesti üleni pilvedega. Selleks, et vihmaperioodil määrata päikese asukohta, on vaja äärmiselt palju kannatust ning visadust.

Enne ärasõitu siit oli mul juhus näha huvitavat putukat, kes elab fiikuste *(Ficus)* perekonda kuuluvatel puudel. Selliseid putukaid on siin kuni kakskümmend liiki. Seitse või kaheksa niisugust putukat istuvad tavaliselt kobaras koos ühel väikesel oksakesel ja eristavad vahetpidamata mingisugust läbipaistvat vedelikku, mis moodustab maha tilkudes tillukese loigukese. Kui õhtul niisuguse putukatekobara alla asetada nõu, on seal hommikuks kolm või neli pinti (1,7—2,3 liitrit) vedelikku. Pärismaalased kõnelevad, et kui piisake seda vedelikku silma satub, tekib seal põletik. Küsimusele, kust see vedelik tuleb, vastavad pärismaalased, et putukad imevad selle välja puust. Samasuguse vastuse annavad ka meie looduseuurijad. Ma pole kunagi näinud auku, mis putukad teevad puukoorde, ja on vaevalt võimalik, et puu võib anda nii palju vedelikku.

Samasugune, kuid palju väiksem *Cercopidae* sugukonda kuuluv putukas on tuntud Inglismaal kui hobusekiil *(Aphrophora spumaria)*. Vastseeas hüütakse teda aga vahumassi tõttu, millega ta ennast ümbritseb, «käosüljeks». Taime mahlade tsirkulatsioon meie kliimas, eriti kõrrelistel, pole nii suur, et ta annaks palju niiskust. Need Aafrika putukad on Inglismaa omadest viis või kuus korda suuremad.

Arvan, et nii need Inglise kui ka Aafrika putukad kuuluvad ühte sugukonda, erinedes üksteisest ainult suuruse poolest, ja et peamine osa vedelikust, mida nad toodavad, on võetud atmosfäärist. Tegin järgmise katse: leides nende putukate koloonia *Ricinus communis*'e oksal (taim, millest saab kastoorõli), tõmbasin ma tüvelt sealtpoolt, kus asusid putukad, umbes kahekümne tolli ulatuses koore maha ning kõrvaldasin mähakihi, et hävitada kanaleid, mis juhivad mahla üles. Lõikasin veel küljelt oksasse sügava sälgu, mis ulatus oksa südamikuni, ning eemaldasin südamiku koos temas leiduvate sisemiste kanalitega. Pärast seda jätkasid putukad vedeliku eristamist iga 67 sekundi kohta üks tilk ehk ligi 2 untsi 5,5 drahmi (ligi 66,5 g) ööpäevas. Järgmisel hommikul, hoolimata sellest katsest katkestada

mahla juurdevool oksa, suurenes vedeliku eristamine ühe tilgani 5 sekundi jooksul ehk 12 tilka minutis, mis annab terve pindi (üle 0,5 liitri) ööpäevas. Siis lõikasin ma oksa läbi nii sügavalt, et ta päeval pooleks murdus, kuid sellest hoolimata jätkasid putukad vedeliku eristamist kiirusega üks tilk viie sekundi jooksul. Samal ajal andis teine koloonia sellesama puu teisel oksal ühe tilga iga 7 sekundi kohta ehk umbes 10 untsi ja $4^4/_5$ drahmi (292 grammi) ööpäevas. Lõpuks lõikasin ma oksa täiesti läbi. See oli putukate kannatusele siiski liig ja nad põgenesid momentaanselt, niisamuti kui kõik putukad surnud taimedelt ja loomadelt. Õhuniiskuse suurenemine tõstis putukate võimet vedelikku eristada. Nende kõige aktiivsemaks eristamisperioodiks oli hommik, kui õhk ja kõik ümberringi oli küllastunud niiskusest.

Mul oli ainult üks päev nende eksperimentide jaoks, ent ma leidsin veel, et üks teine putukate koloonia, mis asus oksal, kust koor oli ära võetud, andis ühe tilga iga kahe sekundi jooksul ehk 4 pinti 10 untsi (2,5 liitrit) ööpäevas. Samal ajal aga koloonia, mis asus puutumatul oksal, andis ühe tilga iga 11 sekundi kohta ehk 16 untsi $2^{19}/_{20}$ drahmi (459 grammi) ööpäevas. Ma arvan, et neil on tõesti see meile tundmatu võime olemas. Seoses selle putukaga meenutab lugeja arvatavasti seda, mis oli öeldud eespool termiitide kohta.

14. detsember. Samuti kui mina kosusid ka mu mehed pärast raskeid palavikuhooge ja me lahkusime mr. Canto külalislahke katuse alt, et jätkata teed Ambakasse (lõunalaiusel 9°16′35″ ja idapikkusel 15°23′). Haigete nõrkuse tõttu suutsime sooritada ainult lühikesi päevamatku. Kolme ja poole tunniline matk tõi meid Senza jõkke suubuva väikese Kaloi oja kaldale. See on üks neist paikadest, kus arvatakse leiduvat naftat, kuid kuna geoloogiliseks formatsiooniks on siin vilgukivid, mis alanevad ida suunas, polnud meil lootust naftast mingeid märke leida.

Meie külalislahke sõber mr. Mellot viis meid teise jõe juurde, mida nimetatakse Kuangoks ja kus ma nägin kaht kena poisikest, alamkomandandi poegi, kellest üks oli kuue, teine üheksa aastane ja kes mõlemad kannatasid palaviku all. Liikusime eredas päikesepaistes ja kogu maa nägi pärast vihmasid välja nii värske ning pidulik, kõik rõõmustas sedavõrd pilku, et paratamatult pani imestama, kuidas selles paigas võis möllata troopikapalavik.

Jätnud seljataha Ambaka ja sõitnud üle Lukalla, käändusime lõunasse, et külastada kuulsaid Pungo Andongo kaljusid. Otsekohe kui me jõudsime üle Lotete ojakese, panime tähele, et taimestiku iseloom oli silmanähtavalt muutunud. Siin kohtasime niisuguseid puid, mida olime näinud Tšobist lõuna pool. Ka hein kasvab siin puhmikutena ja pärismaalased peavad teda kõige paremaks loomasöödaks. Rammusad lehmad annavad tunnistust kohalike karjamaade headusest.

Selles maakohas võib kohata külluses kaht viinamarjasorti.

Kui ma varem olin pärinud andmeid Angoola taimsete saaduste kohta, hakati mulle alati rääkima Pungo Andongost.

«Kas teil nisu kasvab?»

«Pungo Andongos kasvab.»

«Kas teil on viinamarju, viigi- ja virsikupuid?»

«Pungo Andongos on.»

«Kas te valmistate võid, juustu jne.?» Kõigi küsimuste peale sain ühe ning sama vastuse: «O-jaa, seda kõike on palju Pungo Andongos.» Kuid kui me jõudsime Pungo Andongosse, leidsime, et kõik see käis ainult ühe inimese — kolonel Manuel Antonio Pirese majapidamise kohta.

Metsiku viinapuu esinemine tunnistab, et siin oleks võinud edukalt kasvatada ka tõelist viinapuud. Nisu kasvab hästi ilma kunstliku niisutuseta ning igaüks, kes proovis kolonel Pirese laua taga võid ja juustu, eelistab neid iiri juustumeiereide ebavärskele produktsioonile, mida selles provintsis peamiselt kasutatakse.

Pungo Andongo fort (lõunalaiusel 9°42′14″, idapikkusel 15°30′) asub keset huvitavat sambakujuliste kaljude gruppi. Igaüks neist on oma kolmsada jalga kõrge. Nad koosnevad konglomeraadist, mis on moodustunud tumepunasesse liivakivisse hüübinud munakatemassist. Kaljud toetuvad paksule punase liivakivi kihile, kus munakaid leidub väga vähe. Selles liivakivis leiti fossiilne palm. Kui see palm on niisama vana kui see, mis on leitud mandri idaosas, kus nad kasvavad veel praegugi, võib selle kihi all paikneda kivisüsi nagu Teteski.

Naftaallikad, mida väidetakse leiduvat Dande ja Kambambe lähedal, tõendavad nähtavasti selle kasuliku mineraali olemasolu, ehkki ma ei tea kedagi, kes tegelikult

oleks näinud Angoolas kivisöekihti, mis tõuseks maapinnale nii nagu Tetes.

Pungo Andongo hiiglaslikud kaljusambad on moodustatud arvatavasti merehoovuse poolt, mis tuli SSE-st, sest kui vaadata kaljusid mõne samba tipust, võib märgata, et nad asetsevad selles suunas. Meie maailma mingisugusel perioodil, kui kuiva maa ja mere vahekord erines täielikult meie kaasaegsest, jäid nad püsima keset voogavat veemassi. Konglomeraadis leidub gneisi, savi-, vilgu- ja liivakiltkivide, trapi ja porfüüri tükke. Otsustades nende tükkide suuruse järgi, võib arvata, et kaljud on ainukeseks jäljeks suurest ürgsest kaldast, mis koosnes rannakruusast.

Kaljude vahel voolab mitu väikest jõekest. Keskosas asub küla, mis on igalt poolt ümbritsetud nende ligipääsmatute mürakatega. Sellise asukoha puhul suudab väike sõjaväeosa kaitsta külla viivaid teid terve armee vastu. Kaua aega olid need kaljud kindluseks džinga suguharule, kes varem valitses kogu maa üle.

Endistel aegadel arvasid portugallased, et selle piirkonna mõned paigad on tervisele kahjulikud, ja väljasaatmist Pungo Andongo mustade kaljude juurde peeti kohtunike poolt rangemaks karistuseks kui asumiselesaatmist ranniku mõnda teise ossa. Kuid nüüd teavad kõik, et siin on kõige tervislikum paik kogu Angoolas. Vesi on siin erakordselt puhas, pinnas kerge. Lahtine, veidi laineline maastik alaneb kerge kallakuga Kuanza jõe poole, mis asub kaljudest mõne miili kaugusel. See jõgi on portugallaste territooriumi lõunapiiriks. Tema teisel kaldal lõunas ja edelas nägime kõrgeid Libollo mägesid.

Kagus asub samuti mägismaa, seal elab kimbonda ehk ambonda suguharu. Kolonel Pirese sõnade järgi on ambondad vaprad ja sõltumatud, sealjuures aga külalislahked, ausad inimesed. Neil on rohkesti karja. Nende maa annab palju meevaha, mis kogutakse hoolikalt kokku ja veetakse portugallaste juurde. Ambondadel on portugallastega head suhted.

Akod ehk hakod (sama suguharu üks osa), kes asuvad Kuanza vasakul kaldal ja kes varemini tõid ostmiseks orje, toovad nüüd vaha ja ostavad sellega orje portugallastelt. Nägin poissi, kes oli ostetud kaheteistkümne šillingi eest. Ostsin siin paari üle põlve ulatuvaid parknahast saapaid ja maksin nende eest viis naela ning kaheksa penni. See on

just niisama suur hind, kui seda mr. Pires andis ühe naela elevandiluu eest. Järelikult oli siin maal poisike väärt kaks paari saapaid või kaks naela elevandiluud.

Kolonel Piresel, kelle majas ma peatusin, oli veel teine residents, mis asus ligi kuus miili kaljudest eemal, ja vahelduse mõttes külastasin ma seda kord nädalas.

Maapinna madaldumisest tingitud temperatuurimuutust võis märgata akažuupuudel: sel ajal kui kaljude juures neil alles puhkesid õied, valmisid all juba viljad. All, Kuanza kaldail kasvavad kookospalmid ja banaanid annavad suurepärast saaki, ülal kaljude juures ei saa neist aga peaaegu midagi. Vahe temperatuuris on 7°. Kaljude juures on tavaliselt hommikune temperatuur 67° (19,4° C), lõuna ajal 74° (23,3° C) ja õhtul 72° (22,2° C).

Üks kolonel Piresele kuuluvatest orjapoisikestest sõi mõned koloneli aiast varastatud sidrunid. Et lõhn teda ei reedaks, läks ta jõe äärde suud loputama. Seal napsas krokodill ta hambusse ja vedas keset jõge asuvale saarele. Ent poiss haaras pilliroost kinni ja tal õnnestus hoida ennast nii tugevasti, et krokodill ei suutnud teda pilliroost eemale vedada. Kaaslased kuulsid poisi kisa ja sõitsid kanuuga talle appi. Krokodill jättis otsekohe ohvri maha, sest väljaspool oma keskkonda on ta väga arg. Poisi kõhul ja reiel oli palju krokodilli hambajälgi, kätel ja jalgadel aga looma küünte kriimustusi.

Selle asula läheduses on palju muistseid džingade matusepaiku. Nad kujutasid endast suuri kivivaresid, mille otsa olid seatud algelised savist keedu- ja jooginõud. Mõned neist hauakünkaist on ümmarguse kujuga nagu kahe- või kolmejardise diameetriga heinakuhjad. Mingisuguseid jälgi hauakirjadest ei ole. Angoola pärismaalastel on üldiselt komme matta oma surnuid paljukäidava tee äärde. Eriti armastavad nad aga matta surnuid teeristidele. Haudadele ja nende ümber istutatakse euforbiaid ja teisi puid. Hauale endale asetatakse anum toidukeetmise ja vee jaoks, piipe, mõnikord aga ka väike vibu ja nool. Soovides välja juurida seda kommet, eraldas Portugali valitsus igas külas spetsiaalse koha surnuaia jaoks ja määras trahvi tee äärde matmise eest. Kuid rangete seaduste kiuste talitab rahvas oma muistse tava järgi.

Kuanza ja Pungo Andongo vahelise ala moodustavad madalate puude ja põõsastega kaetud suurepärased aasad. Meil oli hea meel näha neil aasadel õitsemas oma vanu

Kapimaa tuttavaid — eredaid gladioole, amarüllist, hemantusi ja teisi sibultaimi.

Imestust äratab, et Angoolas on nii vähe ära tehtud maaharimise osas. Keegi pole veel kunagi proovinud kasvatada nisu kunstliku niisutuse abil. Sahka ei kasutata, pärismaine kõblas orja käes on ainukene maaharimise vahend.

Peamiseks kultuuriks on maniokk, mis ise pole küllalt toitev, et anda inimestele vajalikku jõudu. Segaverelised, pooleldi portugali päritoluga inimesed, on füüsiliselt nõrgemad oma isadest. Nad toituvad peamiselt maniokist. Et maniokki võib süüa nii toorelt, küpsetatuna kui ka keedetult, nii pärast seda, kui ta on veidi aega vees käärinud ja siis praetud või kuivatatud ning peeneks jahuks jahvatatud, nii jahuks riivitult ja kartulijahuna küpsetatult kui ka koos suhkru ja võiga tehtud maiustustena, ei tüüta ta sugugi nii kiiresti, nagu võidakse arvata. Keedetud maniokilehed on suurepäraseks köögiviljaroaks prae juurde. Kui lehti aga sööta kitsedele, annavad nad palju piima. Manioki puitunud osa on suurepäraseks kütteaineks ja temast saab väga palju potast. Kuivas pinnases kulub manioki täielikuks valmimiseks kaks aastat. Selle aja jooksul ei vaja ta mingisugust hoolitsust peale ühe rohimise. Ta talub hästi põuda. Vihma puudumisel ei kuiva ta kunagi, nii nagu seda juhtub teiste taimedega. Kui ta on aga istutatud madalamasse kohta, alluviaalsesse või vihmast hästi niisutatavasse mulda, piisab ta valmimiseks aastast või isegi kümnest kuust.

Tapioki saamiseks riivitakse toored maniokimugulad peeneks, pannakse saadud mass riide sisse ning segatakse kogu aeg vett juurde lisades hästi läbi. Väljanõrguv kleepuv tärkliserikas vedelik lastakse veidi aega seista. Settinud kihilt valatakse vesi pealt ära, jääk aga pannakse päikese kätte ning hoitakse seal, kuni ta ära kuivab. Kuivatamine viiakse lõpule kuumutamise ja segamisega kergel tulel. Lõplikult kuivatatud tapiokk koosneb tillukestest kuulikestest.

Kasvavat maniokki ei kahjusta kunagi kärsaklased ja temaga on nii vähe tööd, et kohapeal on ta äärmiselt odav. Angoola sisemaal maksab kümme naela suurepärast peenikest maniokijahu üks penn.

Kambambesse pääseb Kuanzat mööda kanuudega ja ta asub, nagu räägitakse, kolmekümne kolmikmiili kaugusel

allavoolu. Edasipääsu kaugemale takistab suur juga. Kõrgemal, Lombe jõe ühinemiskohal (lõunalaiusel 9°41′26″ ja idapikkusel ligi 16°) on teine juga. See juga kannab vahel alla ja tapab isegi jõehobusid ja elevante. Voolus jugade vahel on väga kiire, jõe põhi kivine.

Kuanza allikad asuvad pärismaalaste sõnade järgi kagus või SSE-s tema ühinemiskohast Lombega, kusagil Bihe ligidal. Bihe asukoht pole täpselt teada. Kui me asusime Sanzas, jäi Bihe meist peaaegu otse lõuna suunas kaheksa päeva teekonna kaugusele. Seda näis kinnitavat ka fakt, et kohtasime palju inimesi, kes läksid Bihest Matiamvo juurde ja Loandasse. Nii ühed kui teised tulid Sanzasse välja ning läksid siis erinevas suunas, ühed itta, teised läände. Nii võib arvata, et Kuanza allikad ei asu Sanzast kuigi kaugel.

KAHEKÜMNE TEINE PEATÜKK

Lahkumine Pungo Andongost. — Portugallaste võimuplirkond. — Punased sipelgad, nende vihane kallaletung, kasulikkus, rohkus. — Laskumine Tala Mungongolt. — Viljapuud Kassandže orus. — Söödav limune. — Linnud. — Kaupmeeste rühmad elevandiluuga. — Kaunid hommikused stseenid. — Üleminek Kuango jõest. — Bašindžeede moed. — Aeglane edasiliikumine. — Naisorjad. — Käitumine orjadega. — Kongo ehk Zaire lisajõed. — Ülesõit Loadžimast. — Inimeste välimus, soengud.

1. jaanuar 1855. Lahkusin Pungo Andongost aasta esimesel päeval. Meie tee kulges mööda Kuanza paremat kallast. Kallas koosnes niisamasugustest kruusa sisaldavatest liivakiviliikidest kui need, mis moodustavad selle maa aluskihi. Maapind on siin tasane. Palju on metsa ja häid aasu, mis kujutavad endast parimaid karjamaid.

Lombe Kuanzasse suubumise kohal lahkusime jõest ja hakkasime liikuma kirde suunas. Tee viis läbi kauni rohelusega kaetud lageda paikkonna Malandže küla poole, kus me jõudsime endisele teele. Mõned miilid külast lääne pool käändub kõrvale rada, mis viib Duke Braganzasse. See tee viib üle Lukalla ja mitme tema lisajõe. Maa, mida nad niisutavad, on erakordselt viljakas.

Braganzast lääne pool asuv territoorium olevat väga mägine, puudega kaetud ning küllalt veerikas. Seal kasvab palju metsikut kohvipuud. Inimesed ehitavad seal sellest isegi onne.

Räägitakse, et Dande, Senza ja Lukalla jõed saavad oma alguse sellelt mägismaalt.

Selle maa põhjaosas elab suur hulk sõltumatuid suguharusid. Portugallaste võim laiub peamiselt ainult nende suguharude üle, kelle maadest me nüüd läbi sõitsime. Võib öelda, et nende võim on kindlustunud üksnes Dande ja Kuanza jõe vahel. Mandri siseosa suunas ulatub ta ligemale kolmsada miili Kuango jõest kaugemale.

Lahkunud Malandže külast, hakkasime kusagile kõrvale kaldumata mööda sedasama teed, kust me olime tulnud, kiiresti tagasi minema. Sanzas (lõunalaiusel 9°37′46″ ja idapikkusel 16°59′) kavatsesime muretseda veidi nisu seemneks, kuid praegu oli Angoolas võimatu seda leida.

Samasugune liivakivi kui see, millest me kõnelesime, on aluskihiks kogu siinse piirkonna pinnasele. Kuid mida kaugemale itta minna, seda väiksemaks muutuvad liivaterad ja temas hakkab esinema veidi vilgukivi.

Tala Mungongos (lõunalaius 9°42′37″, idapikkus 17°27′) jõudsime savikiltkivile ning leidsime, et kihid alanevad veidi lääne suunas. Üldise geoloogilise struktuuri moodustab siin lai vilgu- ja liivakiltkivi vöönd (umbes 15° idapikkusel), mis alaneb sisemaa poole ja mis asub horisontaalselt paiknevate ja maa sisebasseini moodustavate hilisemate settekivimite all. Tugevasti liigestatud platooserv, olles vanuselt kõige eakam, pole siiski kõige kõrgemaks kohaks.

Tala Mungongos peatumise ajal köitis meie tähelepanu üks liik punaseid sipelgaid, keda leidub väga palju maa mitmesugustes osades. Nad armastavad loomset toitu. Ühe küla komandant tappis lehma ja selleks, et sipelgad suuremat osa lihast ära ei sööks, pidid ta orjad istuma kogu öö ja loomakere ümber õlgi põletama.

Need sipelgad tegutsevad sageli massiliselt, meenutades väliselt väikest armeed. Ligidalt vaadatuna kujutab ronivate sipelgate laviin endast kahe-kolme tolli laiust pruunikaspunast linti, mis kulgeb risti üle tee. Kõik nad ronivad kiiresti ühes suunas. Kui keegi juhuslikult neile peale astub, jooksevad nad jalga mööda üles ja hammustavad väga valusasti. Esmakordselt kohtasin ma seda hoopiski mitte tühist vaenlast Kassandžes. Olin ametis eemalasuva maastiku silmitsemisega ning astusin juhuslikult nende pessa. Ei möödunud arvatavasti sekunditki, kui algas sipelgate üheaegne rünnak mu jala kõikide kaitsmata kohtade vastu. Sipelgaid leidus mul rinnal ning isegi kaelal. Nende fuuriate hammustused olid niisama valusad kui nahale sattunud tulesädemed ja nende eest polnud kusagile põgeneda. Sekundi või kaks keksisin ma siia-sinna, siis aga rebisin endalt meeleheites kõik riided ja nii kiiresti kui võimalik pühkisin ja noppisin putukad maha. Puhh! Nad võiksid arvatavasti äratada üles ka letargias viibiva inimese. Õnneks ei näinud keegi seda minu lahingut, vasta-

sel korral oleks külas levinud kuuldus, et ma olen läinud hulluks.

Kord tungisid nad mulle samal kombel kallale siis, kui ma magasin oma telgis, ja ma sain neist lahti ainult sellega, et hoidsin oma tekki tule kohal. On tõepoolest hämmastav, kui palju kurjust on neis väikestes olevustes. Nad mitte ainult ei hammusta, vaid pärast seda, kui on surunud oma suised inimese nahka, püüavad haava veel suuremaks rebida ja rohkem valu teha. Sageli, kui ma härja seljas ratsutasin ning see juhuslikult astus edasironiva sipelgalindi ligidusse, ronisid need mööda looma jalgu ratsanikuni ja andsid varsti tunda, et ta oli seganud nende liikumist. Nad ei karda midagi. Nii kõige väiksema kui kõige suurema olevuse kallale tungivad nad ühesuguse raevuga. Kui keegi hüppab üle nende elava lindi, lahkuvad paljud sipelgad rivist ja tormavad võitluskirest põledes talle järele. Kuid nad on väga kasulikud, sest puhastavad maapinna loomade surnukehadest. Külastades elumaja puhastavad nad selle täielikult termiitidest ja muudest kahjuritest. Nad hävitavad paljusid mürgiseid putukaid ja roomajaid. Suure arvu tõttu on nende kallaletungi jõud tohutu. Sipelgate metsikute rünnakute ohvriks langevad rotid, hiired, sisalikud ja isegi *Python natalensis*, kui see seedib oma toitu. Punased sipelgad ei tee endale kunagi niisuguseid kõrgeid künkaid kui valged sipelgad ehk termiidid, nende pesad asuvad mitte kuigi sügaval mulla all. Et kaitsta endid röövretkede ajal päikese kuumuse eest, ehitavad nad mõnikord termiidipesade juurde viivad käigud välja galeriidena.

15. jaanuar 1855. Laskusime Tala Mungongolt ühe tunni jooksul. Lugesin laskumise juures sammud ära ja sain tuhat kuussada, mis püstloodses liinis oleks vastanud 1200—1500 jalale. Tala Mungongol kees vesi 206° (96,7° C) juures, jalamil aga 208° (97,8 C) juures. Õhu temperatuur ülal oli varjus 72° (22,2° C), nõlva jalamil aga 94° (34,4° C). Päeva jooksul oli kõige jahedamas varjus temperatuur 94° (34,4° C) kuni 97° (36,1° C).

Kassandže oru pinda lõikavad ojad olid nüüd kuivanud, üksnes Lui ja Luare olid täis soolast vett. Kaldail kõrgusid palmide ja metsikute datlipuude read ning palju guajaavapuid, millel nüüd valmisid viljad. Siin võib rikkalikult kohata üht puud, mis sarnaneb väga mangopuuga, kuid ei kanna vilju.

Jõed on täis söödavaid limuseid, kelle kodasid võib kohata kõikides muistsete jõgede alluviaalsetes sängides kuni Kurumanini. Arvatavasti võivad nad elada siin soolase vee tõttu.

Avaratel rohuga kaetud luhtadel võib tihti kohata üht musta, kollaste tiivanukkidega lõokese liiki. Kõrge rohu kohal lendleb kohmakalt, pikk saba püsti, musta sulestikuga lind *(Centropus senegalensis)*. Ta armastab kõige kõrgemaid kohti ja teda püütakse sageli linnuliimi abil. Pärismaalased hindavad väga tema musti sabasulgi. Nägime siin sageli ka «lehututut» *(Tragopan leadbeaterii)*, suurt lindu, kes tublisti meenutab kalkunit. Maas on ta must, kui ta aga lendu tõuseb, on ta tiibade siseküljed valged. Ta tapab madusid, andes neile osava nokahoobi kukla taha. Tema pärismaalastekeelne nimetus tuleneb häälitsusest, mida ta teeb. Seda lindu võib kohata kuni Kolobengini. Teist selle linnuperekonna liiki nimetatakse abessiinia sarvnokaks.

20. veebruar. Meie Kassandžest lahkumise päeval puhus tugev läänetuul. Järgmisel päeval olime aga sunnitud tegema peatuse, sest mitu meest meie hulgast olid haigestunud palavikku. See haigus on Angoola ainukeseks tõsiseks miinuseks. Kõiges muus mõttes on Angoola ülimalt meeldiv maa. Seal on kõik tingimused selleks, et anda külluses troopilisi produkte kogu ülejäänud maailma jaoks.

Niipea kui tervis lubas, asusime teele Kuango poole. Kohtasime palju kaupmeeste rühmi, nende seas oli nii pärismaalasi kui portugallasi. Kahel portugali kaupmehel oli kaasas elevandikihv, mis kaalus 126 naela. Omanikud jutustasid mulle, et sama elevandi vasakpoolne kihv oli kaalunud 130 naela. Kihv oli kaheksa jalga kuus ja pool tolli pikk ja ta ümbermõõt oli looma moka kohalt kakskümmend üks tolli. Elevant ise oli aga olnud ennemini väikest kasvu, nagu see on tavaline siin kuumas keskregioonis.

Cypriano külas kuulsime, et Kuango allikateni, mis asuvad sealt lõuna pool, on kaheksa päeva tee, s. o. ligi sada miili, ja et see jõgi algab basongode suguharu maal Mosamba mäeahelalt. Sellest võib teha järelduse, et platoos on omamoodi pragu, mis ulatub ringiga Tala Mungongoni, ja et jõgi voolab mööda seda pragu.

Matkates sel maal nautisin ma kogu aeg tema idülle. Kui sageli hommikuvaikuses, kui kõigest õhkus rahu ning

õhus levis sulnis soojus, nägin ma vaatepilte täis kirjeldamatut ilu. Sel ajal tekitasid kerged õhuvoolud meeldiva värskusetunde, just nagu oleks keegi liigutanud lehvikut.

Halja rohuga kaetud aasad, kus sööb kari; rohtu napsivad kitsed rõõmsalt karglevate talledega; maalilised karjahoidvad poisikesed, miniatuursed nooled, vibud ning odad käes; jõe äärde vee järele minevad naised, veenõud uhkesti balansseerimas pea peal; banaanide varjus õmblustöö kohale kummardunud mehed; maas istuvad ja, sau käes, tähelepanelikult hommiku-uudiseid kuulavad vanad hallipäised ätid ning teised, kes toovad parajasti puid ja oksi onni tarade parandamiseks — kõik see on üle kallatud Aafrika ereda päikesevalgusega, ja kui siia lisada veel linnud, kes enne kuumuse algust laulu laksutavad, siis saame rea igaveseks mällu sööbivaid pilte.

Meile jutustati, et jõe teisel kaldal elanud pealikut Gandot oli süüdistatud nõidumises ning kohtuotsuse põhjal oli ta hukatud ja ta keha heidetud Kuangosse.

Kuango jõe idakaldale jõudes astusime bašindžee suguharu maale. Selle suguharu liikmed näivad olevat nii oma iseloomult kui välimuselt balondadest ja basongodest madalamal. Bašindžeedel on nahk mingisugune määrdunud-must, laup madal ja kitsas, nina lame ja lai ning sõõrmed ulatuvad kõrgele üles — see on teatud määral tingitud tavast torgata ninakõhrest läbi pulk või pilliroojupp. Hambad on neil rikutud, nad viilivad need teravaks. Huuled on kõikidel paksud. Nende välimus sarnaneb meie tavalise ettekujutusega neegritest rohkem kui ühelgi teisel suguharul, keda ma olen näinud.

Nad harivad laialdaselt põldu ja oma põllusaaduste vastu saavad bangaala suguharult soola, liha, tubakat ja kõike muud. Nende riietus koosneb ees ning taga vöölt vabalt allarippuvatest nahatükkidest. Juukseid kannavad nad fantastiliselt. Nägime naisi, kelle soeng meenutas pähe pandud euroopa kübarat ja üksnes üsna lähedalt võis aru saada, et see on eriline soeng. Teised koguvad juukse tuttidesse, sidudes tuttide otsad kokku kolmekordse paelaga. Kolmandad talitavad aga vanade egiptlaste kombe järgi, põimides oma lokkis juustesäbru õlgadeni ulatuvateks patsideks. See komme ja inimeste iseloomulik näoilme, mis torkas silma ka Londa teistes paikades, meenutasid mulle tugevasti Briti muuseumis leiduvaid Vana-Egiptuse pilte.

Nüüd sadas iga päev vihma ja taevas oli harva nii pilvitu ning selge kui lõunapoolseil kuivadel aladel. Taevas on tihti üleni kaetud valge liikumatu korraga, mis seisab tundide viisi paigal, pilvedevahelised alad on aga täidetud sogase, just nagu piimase uduvinega.

Hoolimata nendest ebasoodsatest tingimustest, tegin ma siiski Kuango jõe mõlemal kaldal vajalikud vaatlused selle tähtsa punkti geograafilise asukoha määramiseks. Leidsin, et jõgi voolab seal lõunalaiusel 9°50′ ja idapikkusel 18°33′.

Möödusime oma endisest peatuskohast pealik Sansave küla ligidal ja ronisime üles järsakust, mis piirab Kassandže orgu idast ja mis kerkib Kuangolt järk-järgult. Ehkki see tõus paistab olevat mitte nii kõrge kui Tala Mungongo, on ta tegelikult viimasest palju kõrgem. Tema hari on ligi viis tuhat jalga, jalam aga kolm tuhat viissada jalga üle merepinna. Vesi keeb ülal 202° (94,4° C) juures, oru põhjas aga 205° (96,1° C) juures. Õhu temperatuur on vastavalt 96° (35,6° C) ja 75° (23,9° C).

Nüüd olime saavutanud platoo läänepoolse serva vastas asuva harja ja hakkasime laskuma sisemaa suunas, lootes jõuda kiiresti läbi tšibokvede territooriumist, kuhu me olime saabunud Kassandže orust väljudes. Kuid 19. aprillil hakkas mind jällegi reumaatiline troopikapalavik vaevama. Palaviku taastumine oli tingitud sellest, et tuli ööbida üleujutatud tasandikel.

Vihma valas vahetpidamata. Asemete tegemiseks kuhjasime mullast pikergused künkad — midagi hauakünkataolist küla surnuaial — ja ladusime neile rohtu peale. Vihma kallas kaks päeva ja me ei pääsenud edasi. Kuid otsekohe, kui taevas selgeks tõmbus, jätkasime jällegi teed. Kõrgel rohul oli nii suur ja külm kaste, et ta tekitas meil külmavärinaid. See sundis mind kaheksaks päevaks pikali heitma. Alles pärast kahekümne kahe päevast terviseparandust lähemas külas võisin ma koos oma meestega edasi liikuda.

Nüüd sõitsime metsas. Ööbisime alati mõnes külas. Minu nõrkust arvestades oli meie kiiruseks kaks geograafilist miili tunnis, liikusime aga keskmiselt kolm ja pool tundi päevas, nii et päeva jooksul jõudsime edasi ainult seitse miili. Kaks kolmandikku kuust oli kulunud peatustele ja ainult kümme päeva me olime olnud teel. Seisakud olid tingitud haigusehoogudest ja vajadusest peatuda, et osta

toitu, kuid samuti ka sellest, et siis, kui üks kandjatest haigestus, keeldusid teised tema kandamit võtmast.

Kassandžest liikus meiega üht teed grupp pärismaisi kaupmehi, keda hüütakse pombeirodeks. Üks neist talutas keti otsas kaheksat meeldiva välimusega naist. Ta läks Matiamvo maale, et müüa nad seal elevandiluu vastu. Kui ma juhuslikult nendele lähenesin, tundsid naised endi alandava seisundi pärast häbi. Ma arvan, et nad olid vangistatud ülestõusu mahasurumisel Kassandžes.

Orjadega kõneldakse alati väga toorelt. Angoolas pöördutakse tavaliselt nende poole sõnadega «o diablo» (kurat) või «brutu» (elajas). Täiesti tavaline on kuulda, kuidas mõni džentlmen käsib: «Hei, sina, kurat, too tuld!» Ida-Aafrikas kasutatakse orjadest kõneldes sõna «hitšo» (loom). Seal te võite kuulda fraasi: «Ütle sellele loomale, et ta teeks seda või seda.» Orjakaupmehed ei näe orjades inimesi ja kõnelevad neist kui «koera» soost.

Läksime kitsast, kuid sügavast Loange jõest üle silla kaudu. Sellest kohast allavoolu läheb jõgi palju laiemaks ja tas elab jõehobusid. Loange on Londa läänepiiriks. Meil tuli ööbida sel ajal veerohke Pezo jõe kaldal ja me ei suutnud hoiduda kiitmast suurepäraseid niisutusvõimalusi, mida see jõgi pakub.

25. märtsil jõudsime Tšikapa jõeni (lõunalaiusel 10°10′, idapikkusel 19°42′). See jõgi on viiskümmend-kuuskümmend jardi lai ja voolab ENE poole, Kassai jõkke. Teda ümbritsev maastik on samasugune tasane kui juba kirjeldatud Londa osa, ent liikudes kaugemale ida poole kui eelmisel korral siit läbi minnes, avastasime, et kõik jõed olid uuristanud endile siin sügavamad orud kui neis kohtades, kus me neist varem üle tulime.

Ümberringi on päratu suured ürgmetsad ja siinseil elanikel on ähmasem ettekujutus oma maa geograafiast kui mägismaa elanikel. Alles pärast kauaseid ja kannatlikke pärimisi veendusin ma täielikult, et Kvilo jõgi suubub Tšikapasse. Kuna me ületasime nad nüüd tunduvalt madalamal ja palju ida pool meie eelmisest teest, ei saanud kahelda, et nii need kui ka teised jõed suubuvad kõik Kassaisse. Kui mulle varem öeldi, et üks neist voolab läände, viidi mind eksiteele. Alles nüüd hakkasin aru saama, et kõik Kassai läänepoolsed lisajõed, välja arvatud Kuango, voolavad algul läänes sisemaa poole ja alles siis käänduvad koos Kassai endaga põhja. Pärast Kassai ja Kuango

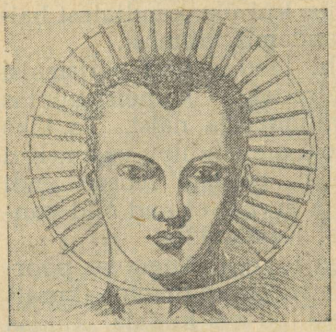

Nr. 1.

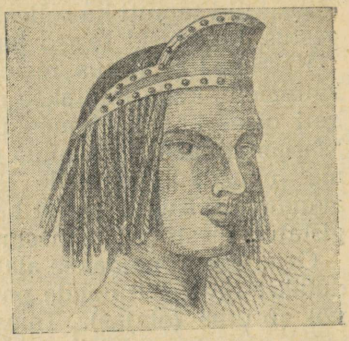

Nr. 2.

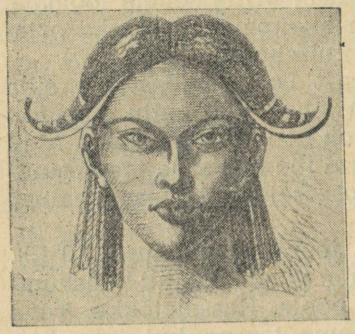

Nr. 3.

Nr. 4.

ühinemist leiab see kõikidest neist jõeharudest kokkukogunev veemass endale Kongo ehk Zaire kaudu tee läänerannikule.

Pärast Tšikapat ületasime väikese, kuid sügava Kamaue jõe, mis veeretab oma voogusid SSW-st ja suubub Tšikapasse.

30. aprillil jõudsime Loadžimani ja et temast üle pääseda, pidime ehitama silla. See ei olnud nii raske kui võiks arvata, sest põiki üle jõe kasvas horisontaalselt puu. Ja kuna polnud puudust ka tugevatest ronitaimedest, millest võis punuda köisi, oli sild valmis üsna varsti. Loadžima oli siinkohal ligi kakskümmend viis jardi lai, kuid palju

sügavam kui seal, kus ma olin tast Mašauana kukil üle läinud.

28-ndal oli selle vihmaperioodi viimane sadu ja sellele järgnes tunduv temperatuuri alanemine.

Siinse piirkonna elanikud olid saledamad ja nende nahal oli kerge oliivjas varjund. Viis, kuidas nad oma tihedat, õlgadeni ulatuvat lokkis juustemassi kandsid, ja nende üldised iseloomulikud näojooned meenutasid mulle jällegi muistseid egiptlasi. Mõnedel pärismaalastel oli silma välisnurk veidi ülespoole, kuid see polnud üldiseks nähtuseks. Mõnedel naistel oli huvitav komme kinnitada juuksed pead ümbritseva võru külge, nii et tekkis midagi oreoolitaolist (joon. nr. 1). Mõnedel on aga eespoolkirjeldatu taga veel väike võru. Teised teevad juustest tõelise ornamendi ja kannavad klaaspärlitega kaunistatud nahkpeaehteid. Vahel lisavad nad soengule pühvlisabast võetud jõhve (nr. 2). Teised seavad põimitud juuksed pühvlisarvede-kujuliselt nahatükkidele (nr. 3) või teevad ühe niisuguse sarve otsmikule (nr. 4).

Paljud tätoveerivad oma keha, viies naha alla musta värvainet, millest jäävad järele ligi poole tolli pikkused kõrgemad vorbid. Need armid moodustavad tähe või mõne muu kujundi, kuid pole eriti ilusad.

KAHEKÜMNE KOLMAS PEATÜKK

Pöördume lõunasse. — Elanike omapärased jooned. — Loomade puudumine. — Ürgmetsad. — Maa pinnaehitus. — Matused Kabangos. — Pärismaalastelt saadud andmed Kassai ja Kuango kohta. — Londa veejuhe. — Kuidas balondad aega veedavad. — Ebaaus teejuht. — Talv Sise-Aafrikas. — Kevad Kolobengis. — Termiidid. — Loembve org. — Valge inimesega hirmutatakse lapsi. — Tüli. — Suur nõudmine sitsriide järele. — Kavava inimesed vajavad riideid. — Matused. — Ebameeldiv lahkumine. — Kavava katsub takistada meie üleminekut Kassai jõest. — Sõjakavalus.

Et hankida toiduaineid odavamal turul, pöördusime oma teelt mõnevõrra lõuna poole. Minnes mööda Tamba-nimelist oja, kohtasime väga tasaseid ja lahkeid inimesi. Orjakaupmehed pole külastanud neid nii tihti kui teisi. Oli meeldiv sattuda jälle rikkumatute pärismaalaste hulka, kes suhtusid meisse upsakuse ja põlguseta, mis on nii tavalised käidavate teede ääres.

Neil inimestel oli suuremal osal samuti oliivjas nahavärvus. Hambad viilivad nad teravaks, mistõttu naisterahva naeratus muutub jubedaks ja meenutab krokodilli irvet. Selle maa elanikel on niisama mitmekesised maitsed, nagu seda võib näha meie endigi seltskonnas. Paljud mehed on suured keigarid: nende õlad hiilgavad õlist, mis tilgub alla rikkalikult võitud juustest, ja iga asi nende ümber on mingil moel kaunistatud.

Mõned elanikud klimberdavad terve päeva oma muusikariista ja isegi öösel ärgates jätkavad musitseerimist. Paljud muusikandid on liiga vaesed, et oma instrumendile raudklahve muretseda ja nad teevad neid ise bambusest. Ehkki neid keegi peale nende endi ei kuula, jätkavad nad lakkamatult mängimist. Teised tahavad näidata end sõjakana ega välju oma onnist kunagi ilma noolte ja vibuta või siis püssita, mis on kaunistatud ribadega kõikide nende poolt tapetud loomade nahast. Kolmandail on alati kaasas

puur kanaari linnuga. Mõnikord võib näha, kuidas siinsed daamid hoolitsevad õrnalt oma sülekoerte eest, kelle nad hiljem ära söövad.

Siinsete pärismaalaste külad asuvad suuremalt osalt metsas ja koosnevad rühmast korrapäratult paiknevaist pruunidest onnidest nende ümber istutatud banaanide, puuvillapõõsaste ja tubakaga. Iga onni juures on lava maniokimugulate kuivatamiseks ja kõrgemal asuvad puurid kodulindude jaoks. Onnide pillirookatuseil on ümmargused korvid. Kui külla tulevad teelised, pannakse neisse korvidesse kodulinde ja kõik pärismaalased, nii mehed, naised kui lapsed hakkavad rändureid käratsedes enda juurde kutsuma ning kauplema. Kõikide nende toimetustega käivad kaasas heasüdamlikud nöökamised ja lõbusad naljad.

Kogu meid ümbritsev maastik on kollakasroheline. Rohi on siin kõrge, teerajad vaevalt ühe jala laiused ja tavaliselt sügavale sisse tallatud. Kui kõndimisel puutuda jalgadega vastu kõrget rohtu, võib sealt hirmutada üles hiiri, sisalikke ja mõnikord isegi madusid. Linde on siin vähe. Kõik loomad püütakse lõksudega kinni ja süüakse ära. Miilide kaupa võib raja mõlemal pool servas iga kümne või viieteistkümne jardi järel näha püüniseid. Kui see aeg ja vaev, mis kulutatakse muttide ning hiirte püüdmisele, kasutada maa harimisele, annaks see toitu loendamatule hulgale kodulindudele ja sigadele. Kuid viimaseid näeb siin harva.

Läksime mööda metsa, kus oli erakordselt palju ronitaimi. Paljud neist on nii sitked, et ees peab liikuma teerajaja, kirves käes. Kui kandjad takerduvad kandamiga niisugusesse vääti, tuleb liaanid hammastega puruks närida, sest kätega neid puruks rebida ei ole võimalik. Rajad kulgevad metsas selliste siksakkidega, et sel ajal, kui võib arvata, nagu oleks läbitud 30 miili, pole tegelikult otsejoones edasi jõutud rohkem kui viisteist.

7. mail jõudsime Moamba jõeni (lõunalaiusel 9°38′, idapikkusel 20°13′34″). See on kolmkümmend jardi lai ja temas, samuti nagu Kvilos, Loanges, Tšikapas ja Loadžimaski elab krokodille ning jõehobusid. Sõitsime tast üle kanuudega. Siin, niisamuti kui Kvilo ja Tšikapa jõeorgude nõlvadel, oli meil soodus võimalus näha maa pinnaehitust. Peal asub raudhapendi konglomeraat. Mõnes kohas näeb ta välja, nagu oleks ta üles sulanud, kuna ta kämbud sar-

nanevad šlakiga ja nende pinnal on koorik. Kuid kõige tõenäosuse järgi on see sadestunud vees, sest konglomeraat sisaldab igasugust, peamiselt aga kõige peenemat merekruusa ja klibu. Selle massi all asub kõva kahvatupunane liivakivi, viimase all aga basaltkivimid. Kõige madalamal on suureteraline liivakivi, mis sisaldab palju kruusa. Mõnikord esineb nendega seostunult valget lubjakivi või siis ümmargust kvartskruusa.

Mida kaugemale itta me läksime, seda pikemaks muutusid nõlvad ja kõikjal me nägime soid. Sood on ümbritsetud kõrgete ning sirgetüveliste igihaljaste puude rühmadest, mis kollase rohu taustal pakuvad väga ilusat vaatepilti. Mõnedes soodes sisaldab maa seest väljapulbitsev vesi raudhapendit, sest veepind veikleb kõikides vikerkaarevärvides. Tasased lavamaad, mis asuvad jõgede vahel Moambast nii ida kui ka lääne pool, on vähem metsarikkad kui kitsad jõeorud. Puud on seal kidurad ja asuvad üksteisest kaugel. Lauskmaal on ka avaraid rohulagendikke, kus vaevalt leidub mõni põõsas. Neil ühetoonilistel nukrail jõgedevahelistel lagendikel pole üldse loomi. Lindudest võib aeg-ajalt näha mõnd tihast, *Sylviadae*'d ja *Drymoica*'t, samuti ka üht musta lindu *(Dicrurus Ludwigii)*, kes elab sel maal kõikjal. Laululinnud pakkusid naudingut meie kõrvadele üksnes jõgede lähedal, kuid ka seal oli neid vähe. Senegali pikk-küünist leidub siiski sageli ja ta on siinseist lindudest suurim. Oma teel nägime püünisesse sattunud pajuharakat. Isegi väikesi loomi leidub siin harva, sest neile peetakse kõvasti jahti. Ka putukaid, peale sipelgate, on vähe. Kärbseid pole peaaegu üldse näha ja ka moskiitod ei tüüdanud meid siin kunagi.

Õhk on seisev, palav ning lämmatav. Metsa puude igihaljad kroonid on üle kallatud ereda päikesevalgusega. Kui rada läheb varju, tunnevad kõik kergendust.

Loomade puudumine siin pani mind igatsema Sambesi kaldaid, tekitas soovi näha rohtu söövaid graatsilisi antiloope kõrvuti süngete pühvlitega ja läikivakarvaliste veisantiloopidega. Jõehobude olemasolust siin võib teada saada ainult nende jälgede järgi kaldail. Kunagi pole näha, et nad purskaksid veejoa üles või pistaksid pea veest välja. Nad on õppinud hingama käratult ja varjama end pilkude eest. Me ei kuulnud siin kunagi ka nende röhkimist, mis on nii tavaline Sambesil.

Enne Tšihumbo jõe kaldal asuvasse Kabango külla

jõudmist läksime üle kahe väikese jõekese Kanesi ja Fombedži. Sedamööda kuidas me edasi liikusime, muutus maa rahvarikkamaks, kuid võrreldes sellega, kui palju elanikke ta suudaks ülal pidada, võib öelda, et elanikke siin peaaegu ei olnudki.

Pärismaalaste peamiseks taimseks toiduks on maniokk ja lotsajahu. Neis taimedes on väga palju tärklist ja kui kaua aega ainult neist toituda, tekivad väljakannatamatud kõrvetised. Panin tähele, et kui neid tärkliserikkaid toite süüa koos maapähklitega, mis sisaldavad rohkesti õli, ei esine mingisuguseid halbu tagajärgi.

Teel Kabango küla juurde nägime esmakordselt sel maal värskeid veisantiloobi jälgi. Kabangos (lõunalaiusel 9°31′ ja idapikkusel 20°31′ või 32′) elab Muanzanza, üks Matiamvole alluvaist pealikuist. Ta küla koosneb umbes kahestsajast onnist ja kümnest-kaheteistkümnest neljanurgelisest põimseintega majast. Hommikuti oli sel perioodil jahedus üsna tuntav, kraadiklaas näitas kell kuus 58—60° (14,4°—15,6° C), koguni ruumis oli sel ajal temperatuur 64° (17,8° C). Kui päike tõusis kõrgele, kerkis temperatuur varjus kuni 80°-ni (26,7° C), õhtul aga langes 78°-le (25,6° C).

Selles külas oli keegi surnud ja seetõttu ei saanud pealik matusetalituse lõpuni meid vastu võtta. Matusetseremoonia kestab ligi neli päeva ja koosneb üksteisega vahelduvatest tantsudest, pidusöögiminguist ning halamistest. Päeval lastakse püsse, öösel aga taotakse trumme. Surnu sugulased, fantastilised peakatted peas, sooritavad kõikvõimalikke matusetavasid innuga, mis vastab nende poolt pruugitud õlle ja liha hulgale.

Külas oli sel ajal mitu pärismaist kaupmeest, kes olid sooritanud matka Luba maale, mis asub siit kaugel põhjas. Siin viibisid veel mõned reisijad Mai linnast, Kassai alamjooksult. Ma kogusin nii ühtedelt kui teistelt andmeid nende kaugete paikade kohta.

Teel Mai linna olid rändurid ületanud ainult kaks suurt jõge — Loadžima ja Tšihumbo. Kassai voolab sellest linnast veidi ida pool. Seal ligidal on suur kosk. Nad kirjeldasid Kassaid seal kui väga laia jõge, mis pöördub järsult läände. Palusin üht vanameest, kes valmistus tagasi pöörduma oma pealiku Mai juurde, ette kujutada, et ta on kodus, ja näidata, kus pool asub Kuango ja Kassai ühinemiskoht. Ta pöördus otsekohe ümber, osutas käega läände ja ütles: «Kui me läheme viis päeva (kolmküm-

mend viis või nelikümmend miili) selles suunas, jõuame ühinemiskohta.» Ta teatas lisaks sellele, et Kassaisse suubub veel üks lisajõgi, Lubilaš. Balondadel on Kuango ja Kassai suhtes ühesugune arvamus. Nad räägivad, et Kuango suubub Kassaisse ja et Kassai saab ühinemiskohast kaugemal nimeks Zaire ehk Zerezere, ja et isegi enne ühinemist on Kassai, tänu oma arvukatele lisajõgedele, palju laiem kui Kuango.

Peale nende jõgede, millest me juba üle läksime, oli Kabango küla ligidal veel Tšihumbo jõgi, nelikümmend kaks miili temast ida pool voolab aga Kassai ise. Neliteist miili teisel pool Kassaid on Kaunguisi, viimasest omakorda veel nelikümmend kaks miili ida pool voolab Lulua. Peale nende on veel arvutu hulk väikesi jõekesi, mis lisavad oma andami veerikkasse Kassaisse.

Ligi kolmkümmend neli miili Lulua jõest ida pool, s. o. sada kolmkümmend kaks miili Kabangost ENE-s asub Matiamvo, kõikide balondade ülempealiku pealinn. Mai linna kohta öeldakse, et ta asub Kabangost NNW-s kolmekümne kahe päeva tee ehk kahesaja kahekümne nelja miili kaugusel, s. o. umbes 5°45′ lõunalaiusel. Samas suunas kaheksa päeva tee võrra kaugemal, s. o. 4°50′ lõunalaiusel asub teise sõltumatu pealiku Luba linn. Otsustades inimeste välimuse järgi, kes tulid siia Mai linnast kaupu vahetama, on nende suguharu samasuguses tsiviliseerimatus seisundis kui balondad. Nende keha katavad omapärased niinest tehtud riided.

Nendest ja ka muudest andmetest, mida ma suutsin koguda, sai mulle selgeks, et Londa veejuhe laskub algul põhja, siis aga läände. Luba ja Mai maad asuvad arvatavasti siinsest madalamal, ja kuna siingi pole kõrgus kuigi suur, ei või ta seal ulatuda rohkem kui 3500 jalga üle merepinna. Ma sain siin üsna usutavat informatsiooni küsimuse kohta, mis mind väga huvitas, nimelt et Mai linna ligidal asuva kose tõttu ei saa rannikult tulevad laevad sõita Kassai jõge mööda üles ja et maa-alal, mis asub teisel pool seda jõge, jõe ja ekvaatori vahel, pole ühtki suurt riiki. Nüüd oleksin ma meeleldi külastanud Matiamvot.

Nii balondad kui pärismaised kaupmehed tõendavad, et üks tähtsamatest Sambesi harudest saab oma alguse Matiamvo linnast ida pool asuval maal ja voolab lõunasse. Kõik need andmed olen ma saanud pärismaalaste käest ja

esitan lugejaile teatava kahtlusega, kuna nad vajavad kontrollimist tõeliste uurijate poolt.

Kanjika ehk kanjoka suguharu, kes elab selle jõe kaldal, on arvukas ja sõbralik, kuid Matiamvo ei luba mingil tingimusel ühelgi valgel mehel nende juurde minna, kuna ta saab nende käest peaaegu kogu oma elevandiluu.

Oletades, et nimetatud Sambesi haru mööda on võimalik sõita allavoolu Masiko juurde ja sealt barotsede maale, oli mul tugev soov seda proovida. Kuid kõige põhjal, mis ma olin Matiamvo kohta kuulnud, ei olnud mul vähimatki lootust saada talt luba sõiduks läbi tema maa lõunasse.

Matiamvo maa olevat rahvarikas, kuid neil on vähe kaupu. Nad ostavad riiet, soola, püssirohtu, lihtsaid savinõusid ja klaashelmeid ning annavad selle vastu elevandiluud ja orjasid. Veiseid neil pole. Üksnes Matiamvol olevat väike kari.

Pidasime kõige paremaks suunduda Kabangost kagusse, meie vana sõbra Katema juurde. Palusin Muanzanzalt teejuhti. Ta nõustus andma mulle selleks ühe oma mehe.

Siinseil balondadel on parem välimus kui rannikuelanikel. Nende naised lasevad oma hambail jääda särav-valgeiks. Nad oleksid nägusad, kui neil poleks kommet torgata läbi ninakõhre pilliroojuppe. Tuju on neil nähtavasti alati hea, nad veedavad oma aega lakkamatu lobisemisega, matuse- ja pulmapidustustega.

Olime sunnitud maksma oma teejuhile ning tema isale ette, ja ehkki ta oli lubanud viia meid pealik Katema juurde, tuli ta koos meiega ainult ühe päeva. Ta ei häbenenud sugugi, et oli rikkunud kokkulepet ja arvatavasti ei järgne ka Muanzanzalt sellise teo eest hukkamõistu. Kui niisugune asi oleks toimunud bakveinide juures, oleks süüdlane saanud karistada.

Põhjus, miks meil teejuhti vaja läks, oli järgmine: soovisime kasutada sobivaid teid, mis pole küll laiemad kui tavaline lambarada, kuid mida mööda minna on siiski mugavam kui tungida otsesuunas läbi ürgmetsa ja troopikataimestiku. Isegi juhul kui meil tuli teest kõrvale kalduda, teadsime üldist suunda, mida meil tuli pidada. Kuid selleks, et vältida läbimatuid metsi ja soid ning teada, kus nimelt minna üle jõgede, püüdsin alati hankida teejuhti.

Lahkunud Kabangost 21. kuupäeval, läksime üle mitme väikese jõe, mis suubuvad Tšihumbosse meist vasakul. Ühes neist nägin ma esmakordselt Aafrikas kolme puu-

kujulist sõnajalga *(Cyathea dregei)*. Nende tüved olid ligi neli jalga kõrged ja 10 tolli jämedad. Nägime veel kaht eri liiki rohtpuid, mis niisketes kohtades olid kuni nelikümmend jalga kõrged. Tšihumbost üle minnes (see sündis kaksteist miili teisel pool Kabangot) leidsime, et jõgi polnud sügavam kui ainult vööni, kuid et ta vool oli väga kiire. Rahuldustundega nägime kaldal pühvlite ja jõehobude olemasolu jälgi. Otsekohe kui me pöördusime kõrvale orjakaupmeeste teest, oli märgata lõunapoolsete balondade palju paremat suhtumist meisse, mis väljendus selleski, et ühes külas kinkis keegi vanamees meile suure hulga toitu ja pakkus ennast teejuhiks.

Väikesed jõekesed maa selles osas ei voola eriti sügavates orgudes, samuti ei takistanud meid see hiiglaslik rohi, mis teel Kabango külani oli nii ära tüüdanud. Maa on siin päris tasane. Inimesed kasvatavad rohkesti maniokki. Siin ei näe suuri asustatud punkte. Näib, et igaühe püüdeks on saada endale oma isiklik väike küla. Nüüd olime saabunud uuesti piirkonda, kus elavad suured metsloomad, kuid nad on siin nii arad, et meil polnud võimalust ainustki neist isegi mitte näha.

Käesoleval ajal on maa kaetud täiesti kuivanud kollaka rohuga. Mõned puud ja põõsad on veel rohelised, teised on aga päris ilma lehtedeta, sest noored pungad lükkavad välja tungides vanad lehed okste küljest ära. Lõunas on puud talvekuude jooksul raagus, siin aga jäävad nad ilma lehtedeta ainult lühikeseks ajaks. Ent vahel ulatub külm põhjatuul isegi Kabangoni ja siis saab taimestik talvise välimuse. Igihaljaste puude õrnad võrsed näevad siis välja kõrbenutena, manioki, kõrvitsa ja teiste külmatundlike taimede lehed aga hävivad. Ent kui needsamad taimed on tuule eest metsaga kaitstud, haljendavad nad aasta läbi.

Lõuna-Aafrika siseosas on talvel külma tunda, kuid vastavalt laiuskraadile on see erisugune. Kapimaa koloonia keskosa kattub lumega ja talv on seal sageli väga karm. Kurumanis sajab lund harva, kuid külm on vali. Isegi Tšobi jõel esineb vahel külmasid. Kuid teisel pool Oranje jõge ei esine külm ja niiskus kunagi ühekorraga. Talvel sajab seal vihma harva või ei saja üldse. Sellest tulebki Betšuaanamaa tervislik kliima. On kahtlane, kas Barotse orust põhja pool on kunagi külmetanud, kuid perioodil, kui valdavaiks on lõunatuuled, langeb termomeeter 42°-ni (5,6° C), mis tekitabki tugeva külma mulje.

Pole midagi ilusamat vaatepildist, mida pakub Kolobengi ümbruse maastik kevade saabumisel. Enne vihmade algust puhub päeval alati tugev idatuul, mis õhtuks raugeb. Taevasse koguneb üha enam pilvi ja see leevendab teatud määral lõunamaa päikese eredat sära. Tuul kuivatab kõik, mis ta teele satub. Kui ta aga tugevneb, muutub ta kuumaks ning hakkab üles keerutama tolmupilvi. Päeval tõuseb temperatuur üle 96° (35,6° C). Seejärel saabuvad paduvihmad ja kui siis maapind kas või kordki niiskusest hästi läbi imbub, toimub selle tagajärjel imeline muutus. Ühe või kahe päeva jooksul võtab kogu maastik märgatavalt roheka varjundi. Viie-kuue päeva jooksul ilmuvad uued lehed ja tärkab noor rohi, luues kevadise pildi. Linnud, kes leitsakulise tuulise perioodi kestel vaikisid, hakkavad nüüd rõõmsasti sädistama ja laulma ning toimekalt pesi ehitama. Mõnedel lindudel on pojad mitu korda aastas. Maapind kubiseb noorte putukate müriaadidest. Oma urgudest tulevad välja sajad tuhatjalad ning mardikad. Õhtul aga voolavad maapinnale termiitide pilved, lendavad sada kuni paarsada jardi ning laskuvad väljavalitud maatükile, kus hakkavad rajama uut koloo-niat. Nad sirutavad oma sabad välja, võtavad tiivad ära, jättes need sinnasamasse maapinnale, ning alustavad kiiresti kaevamistöid. Kui püüda termiidil tiibu tahapoole tõmmates keha küljest ära rebida, tunduvad need olevat just nagu haakidega kinni ja kisuvad putukast suured tükid välja, kui aga tiibu käänata ettepoole, nii nagu termiit seda ise teeb, tulevad nad ära väga kergesti.

Miski ei suuda ületada seda indu, millega termiidid ettenähtud ajal oma sünnikohast välja tormavad. Mõnikord juhtub see majas ja siis, selleks et nad ei täidaks maja kõiki nurki, tehakse avausele tuli peale, kuid nad lähevad kõhklematult isegi läbi selle. Pereheitmisel ilmuvad nad välja nagu suured õhus hõljuvad lumeräitsakad ja siis ruttavad koerad, kassid, kullid ja peaaegu kõik linnud neid hävitama. Ka pärismaalased kasutavad juhust ja korjavad neid nii ruttu kui saavad toidu jaoks. Termiidid on ligi pool tolli pikad, varesesule rootsu jämedused ja väga rasvased. Räägitakse, et praetud termiidid olevat väga maitsvad. Nad meenutavat mõnevõrra keedetud riisi. Kord külastas meid Zouga kaldal üks bajejede suguharu pealik Palani. Me parajasti sõime ja ma andsin talle tüki leiba ning konserveeritud aprikoose. Talle nähtavasti maitse-

sid aprikoosid väga. Küsisin talt, kas ta on omal maal kunagi midagi selletaolist söönud. Ta küsis: «Aga kas sina oled valgeid sipelgaid söönud?» Ja kuna ma polnud neid kunagi söönud, lisas ta: «Kui sa oleksid neid maitsnud, ei tahaks sa enam midagi paremat.» Termiite püütakse järgmiselt: nende pesa kaevatakse lahti ja oodatakse, kuni selle «elanikud» väljuvad tehtud vigastust parandama, siis pühitakse nad kiiresti mingisugusesse nõusse, niisamuti kui sipelgakaru lampsib neid oma suhu.

Vihma tõttu on kari ergas ja puhas. Rõõmsalt lähevad mehed ja naised oma juba üleskõblatud põldudele ja külvavad seemned mulda. Suured loomad jätavad maha kohad, kuhu nad olid olnud sunnitud kogunema vee pärast, ja muutuvad ujedaiks. Pühvlite või antiloopide kari haistab vahel juba kaugelt, kus on sadanud vihma, ning läheb otse sellesse kohta. Kuid mõnikord nad eksivad ja on sunnitud tagasi pöörduma selle vee juurde, kust nad lahkusid.

Talveperioodil puhastab suuri maa-alasid vanast rohust tuli.

30. mai. Lahkusime Bangost ja jätkasime teed Loembve jõe poole, mis voolab NNE suunas. Selles jões on palju jõehobusid. Nüüd on sinna ehitatud kalatõkked ja ta on ligikaudu kuuskümmend jardi lai ning neli jalga sügav. Tavaliselt on aga Loembves vett palju vähem. Nagu kõikidel Aafrika selle paikkonna jõgedel, on tal soised kaldad. Kui vaadata ümbritsevalt kõrgelt alalt alla orgu, kus jõgi lookleb, avaneb äärmiselt ilus vaade. Oru laius on veerand miili.

Võib hästi ette kujutada, missugusteks suurepärasteks mõisadeks oleksid mitmed siinsed paigad meie kodumaal, ja olla kindel, et siin on veel avaraid territooriume, mis lubavad kasvada maailma rahvastikul.

Külad asuvad siin üksteisest väga kaugel ja juurdepääs neile on üsna raske, kuna kõik nende juurde viivad teed on kasvanud väga kõrgesse rohtu. Isegi härg liigub neid teid mööda suure vaevaga. Inimestel lõikab rohi jalad katki. Ent siiski kohtasime keset rohtu naist väikese lapse ja tüdrukuga, maniokimugulate puntrad seljas.

Valge mehe nägemine tekitab siinsete elanike rinnus alati hirmuvärina. Nad tundsid suurt kergendust, kui ma peatumata neist rahulikult möödusin. Külades jooksid minu tulekul isegi koerad minema, saba jalge vahel, just

nagu oleksid nad näinud lõvi. Kui valge mees onnidest möödub, piiluvad naised aiapragudest ja põgenevad kiiresti. Betšuaanide seas viibides olin ma sunnitud noomima naisi, kes hirmutasid valge mehega lapsi ja lubasid mind kutsuda, et ma neid hammustaksin.

Jätnud Loembve seljataha, siirdusime lagedamasse piirkonda, kus me iga mõne tunni järel sattusime väikestele orgudele soostunud ala vahel voolavate ojakestega. Neist oli alati raske üle pääseda. Et aga neid oli palju, siis olid meie alumised kehapooled kogu aeg märjad.

Teel sattusime mitmes kohas barimodele pühendatud ohvriandidele. Tavaliselt oli ohverdatud toitu. Igas mahajäetud külas oli ikka veel alles puuslik ja selle ees väikene varjualune nõiarohtude anumaga. Kord möödusime ühest majast, kus oli palvetamise objektiks üles seatud härja pea. Sünge metsa ja lagedate tasandike ühetoonilisus rusus nähtavasti rahva hinge.

Kogu meie reisi kestel olime ainult ühel korral suurema tüli tunnistajaks. Tundide kaupa lõhverdas üks vanaeit meie laagri lähedal, sajatades meeldiva välimusega noormeest. Lõppude lõpuks viis see noormehe rööpast välja ning ta ütles eidele, mis tal südamel oli. Ent siin sööstis tema kallale teine mees kisaga: «Kuidas sa julged sõimata minu ema?» Mehed haarasid teineteisest kinni ja hakkasid teineteist tõukama ning lohistama. Tekkis kaklus. Vana naine, kes oli kakluse põhjustanud, palus meid, et me segaksime vahele, ja ka kaklejad ise lootsid seda, kuid me eelistasime jääda erapooletuks ning lasksime neil endil võitluse lõpuni viia. Lõppes sellega, et üks neist paiskas teise maha. Mõlemad olid jäänud täiesti alasti ja jooksid nüüd, riideid kokku kahmides, laiali, ähvardades sealjuures tuua püssid ja lõpetada tüli võitlusega elu ja surma peale. Ilmus siiski ainult üks neist. Vanaeit aga jätkas vandumist niikaua, kuni mu mehed, keda ta oli tublisti ära tüüdanud, ta ära ajasid. See tühine vahejuhtum oli minu jaoks huvitav sellepärast, et kogu mu viibimise ajal betšuaanide maal ei näinud ma kunagi, et relvastamata mehed oleksid käsitsi kokku läinud. Nende vaidlusi saatsid alati lõputud nääklemised ja vandumised, kuid kõik lõppes harilikult sellega, et mõlemad pooled puhkesid naerma.

Igas külas tehti katset meid ööbima jätta. Mõnikord püüti meid mõjutada, tuues kostituseks suured kannud õlut. Vahel käskis külavanem lihtsalt jääda peatuma puu

alla, mis ta meile kätte näitas. Mõnikord, lootes sundida meid külla tagasi pöörduma ja seal peatuma, pakkusid noormehed endid meile teejuhtideks ning viisid meid meelega läbimatusse sohu. Kõik see oli tingitud kangest soovist meiega kaupa teha. Kuid toit oli siin nii odav, et me mõnikord selleks, et nad laseksid meid heaga ära minna, eelistasime neile maksta ilma midagi võtmata. Ühe laengu püssirohu eest võis osta nende käest tubli kana või kuke. Iga pärismaalane, kellel on olemas püss, kannab endaga mõõtu, mis mahutab ühe laengu püssirohtu.

Selle maa naised käivad peaaegu alasti. Nende riietuseks on ainult äärmiselt kitsas, ilma igasuguste allarippuvate ääristeta riideriba. Nad tüütasid meid oma palvetega müüa neile mõni tükk sitsi. Kõige suuremad, kahe jala pikkused sitsriide tükid viisid neid vaimustusse, kuid riidetagavara hakkas meil juba lõpule jõudma ja me olime sunnitud neile ära ütlema. Siis tõstsid paljud naised siiralt emaliku tundega oma paljad imikud üles, paludes väikestki tükki riiet maimukestegi jaoks. Naised ütlesid, et öösel on tuli nende laste ainukeseks külmapeletajaks ja väikesed soojendavad endid üksnes sellega, et liibuvad tihedalt vastu vanemaid. Loomanahkade või riide puudusel punuvad naised puuniinest umbes nelja tolli laiuse vöö, mis heidetakse üle õla ja ripub teisele küljele nagu sõduri õlarihm, ning mille abil kantakse selle peal istuvat last.

Nende maa on viljarikas ja nad saavad suuri maapähkli- ning maniokisaake. Ma ei näinud siin puuvilla ega mingisuguseid koduloomi peale kodulindude ja väikeste koerte. Pealikul olid ainult mõned kitsed ja ma ei suutnud leida mõjuvat põhjust, miks ei tegele elanikud siin karjapidamisega.

2. juuni õhtul jõudsime ühe siinseis paigus väga tähtsa Kavava-nimelise mehe küla juurde. Ta küla asub keset metsa ja selles on neli- või viiskümmend onni. Eelmisel õhtul oli siin keegi surnud ja nüüd põristati surnukeha kohal trummi, onni ukse ees aga laulsid nutulaulu naised, kõnetades selle juures surnut, nagu oleks ta elus. Trummid tümisesid kogu järgmise öö niisama ühtlaselt kui auriku masin. Hommikul nägime, kuidas üks fantastiliselt sulgedega ehitud mees eraldus tantsijatest ja nutulaulu laulja-test ning läks metsa. Ta tuli tagasi alles õhtul, just matuse ajaks; ta pidi kujutama endast üht barimot (vaimu).

Järgmisel hommikul oli meil meeldiv jutuajamine Kavavaga. Ta tuli meie juurde ning me vestlesime temaga ja tema inimestega peaaegu terve päeva. Pärast seda läksime tema juurde. Pealiku mesilasetaru-kujuline maja oli väga hästi ehitatud.

Siin oli meil võimalus kuulata pealt üht kohtuasja. Kedagi vaest pärismaalast ja tema naist süüdistati selles, et nad olid nõidumisega ära tapnud inimese, kelle peiesid me olime näinud. Kavava, isegi ära kuulamata, mis neil oli öelda endi kaitseks, ütles: «Teie tapsite ühe minu lapse. Tooge mu ette kõik oma lapsed, et ma võiksin endale nende hulgast tema asemel välja valida ühe.» Naine kaitses ennast kõneosavalt, kuid sellest oli vähe tulu, sest pealikud kasutavad niisuguseid süüdistusi selleks, et oleks, keda orjaks müüa. Ehkki ma olin juba küllalt põhjalikult seletanud oma reisi eesmärgid nii talle kui tema rahvale, arvas ta nähtavasti siiski, et ma olin tulnud orjade ostmise eesmärgiga.

Õhtul me demonstreerisime projektsioonilaterna abil pilte ja kõik peale Kavava enda vaatasid neid heameelega. Tema ilmutas hirmu tundemärke ja kargas mitmel korral püsti, olles valmis minema jooksma, kuid teda takistas selja taga seisev rahvasumm. Mõned taibukamad pärismaalased said hästi aru kõikidest mu seletustest ja jutustasid neid hiljem kaunisõnaliselt edasi vähemtaibukatele.

Terve selle päeva valitses meie vahel mõlemalt poolt südamlik õhkkond, kuid Kavava, kes kuulis, et tšibokved olid sundinud meid ära andma ühe härja, kavatses teha samuti. Seepärast järgmisel hommikul, kui ma teatasin talle, et me kavatseme teele asuda, vastas ta mulle oma piltlikus kõnes: «Kui üks härg on kellegi juurde tulnud, kas pole siis sel inimesel õigus seda härga ära süüa? Sa andsid tšibokvedele härja ning pead andma ka mulle härja koos püssi, püssirohu ja musta ülikonnaga. Kui sa pole nõus andma härga, pead andma mulle ühe oma inimestest ja raamatu, mille järgi ma võin näha Matiamvo südant ja tema suhtumist minusse ja mis hoiatab mind ette, kui Matiamvo kunagi tahab mu pea maha lüüa.» Pärast seda, kui Kavava oli saatnud mulle selle teate, tuli ta ise tehtud rahuliku ilmega meie laagrisse ja ütles mulle, et ta on näinud kõiki meie asju ja peab saama kõik, mis ta nõudis, sest Kassai jõgi on tema valduses ja ta hakkab takis-

tama meie teed, kui me ei anna talle andamit. Vastasin, et vara ei kuulu mitte temale, vaid minule, et ma pole kunagi tunnistanud, et valge mees peab mustale andamit maksma, ja et ma lähen üle Kassai, tehku tema, mis tahes. Ta käskis oma meestel võtta relvad. Kui mu kaaslased nägid, et külaelanikud ruttasid noolte ja odade järele, haaras mõnesid paanika. Käskisin asuda teele ja kui Kavava inimesed meile just kallale ei tungi, mitte tulistada. Asudes etteotsa lootsin ma, et mu mehed järgnevad mulle, nii nagu nad seda alati olid teinud. Kuid paljud neist jäid maha. Kui ma seda märkasin, hüppasin härja seljast ja sööstsin nende juurde, revolver käes. Kavava jooksis koos oma inimestega otsekohe minema, minu mehed aga hakkasid teda taga ajama. Ma hõikasin omadele, et nad võtaksid laadungi ja tuleksid minu järel. Osa hakkas kärmesti minu korraldust täitma, kuid üks neist keeldus ja tahtis tulistada Kavavat. Siis ma lõin teda püstoliga vastu pead ja sundisin samuti minema hakkama. Tundsin, et niisugustel hädaohtlikel hetkedel tuleb kõikide vahenditega hoida inimesi alluvuses.

Meie tee viis metsa, Kavava inimesed seisid aga umbes sada jardi meist eemal, silmad jõllis, kuid ei teinud ühtki lasku ei püssist ega vibust.

Äärmiselt ebameeldiv on sel kombel lahkuda valitsejatest pärast seda, kui päev või kaks on veedetud nendega sõbralikus vestluses, pealegi niisugusel maal, kus rahvas on üldiselt väga rahulik. Ent Kavava ei ole balondade pealikute parim esindaja, ta on naabrite hulgas tuntud oma rumaluse poolest. Kuulduste järgi oli tal tõepoolest alust mõelda, et Matiamvo raiub tal kunagi pea maha.

Kavava polnud niisuguseid mehi, kellest kergesti lahti saab. Kui me kümne miili järel Kassai ülesõidukohale jõudsime, saime teada, et ta oli saatnud paadimeeste juurde neli sõdurit käsuga meid mitte üle viia. Meid informeeriti siin vastavas vormis, et me peame täitma meile varem esitatud nõudmised ning andma sellele lisaks veel ühe inimese. Nõudmine anda üks inimene meie grupi hulgast erutas iga mu meest.

Kanuud olid meie pilgu alt ära koristatud ja Kavava mehed arvasid, et ilma nendeta oleme me saja jardi laiuse ja väga sügava jõe ees üsna abitud. Kaldal seistes vaatles Pitsane teeseldud ükskõikusega vett, mõeldes sellest, missugusesse kohta kaldakõrkjaisse on kanuud peidetud.

Ülevedajad küsisid ühelt mu batokalt halvakspanevalt, kas nende maal on jõgesid, mille peale see vastas tõemeeli: «Meil pole ühtki.» Nii olid Kavava inimesed lõplikult kindlad, et meie ei suuda mingil kombel Kassaist üle pääseda. Kui nad ära läksid, mõtlesin ma algul, et tuleb ujuda üle jõe, kuid pärast pimeduse saabumist võtsime ülevedajailt luba küsimata laenuks ühe ärapeidetud kanuu ja üsna varsti olime oma laagriga mugavalt Kassai lõunakaldal. Jätsin paadimeestele toidu eest, mis nad olid meile andnud, kanuusse mõned paelatäied klaashelmeid. Kanuu aga saatsime tagasi nende kaldale.

Kui me järgmisel hommikul teele hakkasime asuma, ilmusid kõrgele vastaskaldale Kavava mehed. Nähes, et me valmistume lahkuma, suutsid nad vaevu uskuda oma silmi. Lõpuks hüüdis üks neist: «Oh, te olete halvad!» Mille peale Pitsane koos kaaslastega vastas: «Oh, teie olete head! Täname teid kanuu laenamise eest!»

Hiljem seletasime üksikasjaliselt kõik pealik Katemale ja teistele pealikutele ja kõik nad olid nõus sellega, et antud juhul oli meil täiesti õigus ja et Matiamvo ei kiida Kavava tegevust heaks. Kui siinsete pealikute vahel toimuvad mingisugused ebameeldivused, millel võivad olla halvad tagajärjed, saadavad nad alati üksteisele seletusi. See takistab puupäisuse tekkimist, sest ka neil on olemas ühiskondlik arvamus.

KAHEKÜMNE NELJAS PEATÜKK

Tasandikud. — Raisakotkad ja muud linnud. — Üht liiki, kuid erineva värviga lilled. — Huulhein. — Kahekümne seitsmes palavikuhoog. — Jõgi, mis voolab kahes erinevas suunas. — Dilo'o järv, veelahe Atlandi ja India ookeani vahel. — Kivimite paiknemine. — Sambesi ja Niiluse üleujutuste seos. — Araablaste teated piirkonna kohta, mis asub Londast ida pool. — Arvatav veelahe Sambesi ja Niiluse vahel. — Dilolo järv. — Saabumine Katema linna, Katema külalislahkus, tema soov riietuda nagu valge mees. — Hakid. — Dilolo järve lõunasopi läbimine. — Väike kala. — Südamlik vastuvõtt Šinte juures. — Allavoolu mööda Libat. — Metsloomade karjad jõe kaldail. — Ebaõnnestunud pühvlijaht. — Konnad. — Informeerime Manenkot endi saabumisest. — Tema mees Sambanza võtab meid vastu. — «Kasendiks» nimetatav tseremoonia. — Ootamatu tasu kirurgilise operatsiooni eest. — Mambove jahimeeste kavalus. — Veekilpkonnad. — Pühvli kallaletung. — Vastuvõtt Libontas.

Pärast Kassai ületamist saabusime avaratele tasandikele, mida me varem olime näinud vee all. Nad polnud veel päris ära kuivanud, mõnedes lohkudes oli alles vett. Õhus lendlesid raisakotkad, andes tunnistust sellest, et kusagil on loomakorjus. Nägime mitut suurt metsloomа, kuid nad olid nii metsikud, et neile oli võimatu ligi pääseda. Rohukõrtel roomas palju röövikuid, ning vaatamata sellele, et oli talv, nägime hulgaliselt kiile ja liblikaid. Öösorride *(Caprimulgi)*, kaldapääsukeste ja teiste pääsukeseliikide ning tulipunaste mesilasenäppide parved näitasid, et ka kõige madalam siinne temperatuur pole kahjulik putukaile, kellest need linnud toituvad. Mustad, kollaste tiivanukkidega lõokesed täitsid oma sillerdustega hommikuid, ent nad ei suuda nii kaua ja nii kõrgel õhus hõljuda kui meie omad. Nägime hõbehaigruid ja teisi veelinde, kes lendlesid alles kuivamata lohkude kohal. Mõnikord silmasime ka parte, kuid neid oli vähe ja nad tuletasid ainult meelde, et me läheneme Sambesile, kus kõik veelinnud tunnevad end kodus.

Neil lõputuna näivail tasandikel peatus silm mõnuga ühel väikesel lillel, mida siin on nii palju, et ta annab oma värvuse kogu maapinnale. Meie rada kulges just nagu üle kollasevöödiliste laiade vaipade. Silmitsedes lilli, mis moodustavad selle kuldse vaiba, nägime väga mitmesuguseid varjundeid, alates kahvatust sidrunkollasest ja lõpetades tumeoranžiga. Läinud sada jardi mööda niisugust lillevaipa, jõudsime teisele laiale vööndile, mille moodustab sama lill, ainult et ta siin on juba sinine ja varieerub kõige õrnemast kuni tumeda sügavsiniseni ning isegi punakasvioletini.

Olin ka varem seda lille tähele pannud. Tal esines erinevais paigus isesugune värvus ja ma mäletan kord näinud olevat isegi suurt hulka maksakarva õisi, mis mujal olid kollased. Isegi lindude sulestiku värvus muutus vastavalt paikkonnale, kust me läbi läksime, kuid kunagi varem pole mul võimalust olnud näha nii järsku üleminekut kollasest siniseks, mis kordub üha uuesti ühel ja samal tasandikul.

Teine ilus taim huvitas mind nii tugevasti, et ma ronisin härja seljast maha teda uurima. Mu suureks heameeleks osutus see vanaks kodumaiseks tuttavaks *Drosera*'de perekonnast, meenutades tugevasti meie endi huulheina *(Drosera anglica)*. Õievars ei ulatu tal kunagi kõrgemale kui kaks või kolm tolli. Ta lehed on kaetud punakate karvakestega, mille otstes särab tilgake kleepuvat vedelikku, jättes mulje, nagu oleks kogu leht tillukeste teemantidega üle külvatud. Esmakordselt märkasin ma seda lille hommikul ja arvasin, et sära põhjustab päikese käes hiilgav kaste, kuid kuna see ei kadunud ka kõige suuremas kuumuses, hakkasin selle põhjust uurima ja nägin, et karvakeste lõpmed eritavad läbipaistvat vedelikku.

Teisel lagendikku mööda matkamise päeval algas mul kahekümne seitsmes palavikuhoog ja seda kohas, kus maapinnal polnud kusagil vett. Me polnud pidanud vajalikuks siinses piirkonnas endiga vett kaasas kanda. Nüüd aga, kui ma polnud võimeline edasi liikuma, leidsid mu mehed keppidega maad kaevates siiski üsna kiiresti mõne jala sügavusel vett. Nii oli meil soodus võimalus uurida neid tähelepanuväärseid tasandikke ka teisel aastaajal. Järgmisel päeval jätkasime reisi. 8. juunil ületasime Lotembva Dilolost loode pool ning jõudsime oma esialgsele teele välja.

Lotembva oli siin ligi miil lai ja kolm jalga sügav. Tas kasvas palju lootosi, papüürust, võhalisi, lugasid ja muid vettarmastavaid taimi. Minnes üle tolle jõe ei pööranud ma tähelepanu sellele, kummale poole ta voolab. Kuid nähes teisel pool Dilolo järve, et ta voolab lõunasse, otsustasin, et see on sama jõe teisel pool Dilolo järve asuv jätk ja et jõe ülemjooks asus neis laialdastes soodes, mida me ei näinud, kui läksime loodesse. Ent kui me jõudsime Lõuna-Lotembva äärde, väitis Šakatvala, et jõgi, millest me olime tulnud üle lääne pool järve, suubub mitte Dilolosse, vaid Kassaisse.

See fakt, et üks ja seesama jõgi voolas erinevates suundades, hämmastas isegi teda. Ja ehkki ma polnud voolust jälginud, arvates, et vool on järve suunas, ei kahelnud ma, et Šakatvala sõnad, mida tõendasid ka teised, on õiged ja et Dilolo on tõepoolest veelahkmeks jõgikondade vahel, millest üks voolab itta, teine läände.

Oleksin pöördunud tagasi sellesse huvitavasse paika, et seda hoolikamalt uurida; kuid mu jalad olid Põhja-Lotembvast ületulekul niivõrd külma saanud, et mind haaras uus haigushoog vereoksendamisega. Pealegi ei leidnud ma põhjust pärismaalaste väiteis kahtlemiseks. Vahemaa Dilolo järve ja orgude vahel, mis avanevad Kassai orgu, ei ületa viitteist miili, tasandikud nende vahel on aga täiesti lauskjad. Kui ma oleksin tagasi pöördunud, oleksin leidnud ainult seda, et see väike järv, saates ühe osa oma vett Kassai jõkke, teise osa aga Sambesisse, on veelahkmeks India ja Atlandi ookeani vahel. Ma määratlesin seda fakti täiesti täpselt, nii nagu ma teda ise ette kujutan, sest alles nüüd olen ma aru saanud mandri ja jõgikondade õigest kujust. Ma olen märganud, et selle maa läänepoolsed jõed voolavad servalt keskosa poole ja pärismaalastelt ning araablastelt sain teateid, et suurem osa idaranniku jõgesid, voolates maa sealpoolseilt kõrgustikelt, võtavad teatud määral samasuguse suuna tsentrisse. Kõik nad ühinevad kahte peaveejuhtmesse, üks neist voolab põhja, teine lõunasse. Põhjapoolne veejuhe on leidnud endale Kongo jõe näol väljapääsu läände, lõunapoolne voolab aga Sambesina idarannikule.

Niisiis asusin ma veelahkmel, s. o. kõige kõrgemal kohal nende kahe suure vesikonna vahel, kuid see polnud kõrgem kui neli tuhat jalga üle merepinna, tuhat jalga madalam läänepoolseist kõrgustikest, millest me olime üle

tulnud. Kõrgete, lumiste tippudega mägede asemel, mille nägemine oleks kinnitanud mõistuslikke oletusi, olid meie silme ees laialdased tasandikud, kus võib kõndida kuu aega, nägemata mingisugust kõrgemat kohta peale termiidipesade või üksikute puude.

Ma ei teadnud siis kedagi teist, kes oleks avastanud, et Aafrika keskosa moodustab kõrge lohk.

Olin pannud tähele, et servade ürgsed kiltkivimid alanesid maa keskosa suunas ja et nende kihtide laiumine vastab mandri peateljele. Kus ka platoo keskosas ei ilmuks välja hiljuti esile pursanud trappide laudjalt kihistunud massid, igal pool esineb nendes vanemate kivimite nurgelisi tükke. Tulin järeldusele, et vanal ajal on kontinendi mõlemal pool merest mitte rohkem kui kolmesaja miili kaugusel toimunud tugev vulkaaniline tegevus, mis tõi pinnale kivimid ja andis neile niisuguse välimuse, nagu neil on praegu. Vulkaanilise tegevuse hiigeljõud ja laialdane ulatus andsid neil kaugetel aegadel, kui toimus Aafrika teke, mandrile tema praegused kontuurid.

Trapikivimid, mis praegu moodustavad kogu suure oru «täidise», jäid minu jaoks mõistatuseks, kuni sir Roderick Murchison kontinendi esialgse kuju kohta seletuse andis. Alles tema seletuste põhjal suutsin selgesti mõista, miks need laialdast ala hõivavad horisontaalselt paiknevad trapid sisaldavad endas nurgelisi tükke, milles on primaarse järvebasseini põhja moodustanud vanade kiltkivimite vetikaid. Tungides läbi kiltkivide rebisid trapid need tükid lahti ja säilitasid endas. Lisaks sellele on keskosas kõrgustikeahelad, mis koosnevad liiva- ja savikiltadest selgesti märgatava säbrususega. Neis ei leidu kivistisi. Et aga ka need kivimid on tavaliselt viltu kallutatud horisontaalsete trappide poolt, võib arvata, et ka nemad kujutavad endast üht osa ürgpõhjast ja kivistisi võib seal veel leida.

Selle hämmastavalt sademeterikka piirkonna vihmaperioodi iseloomulikud erinevused võivad teatud määral seletada Sambesi ja võib-olla ka Niiluse perioodilisi üleujutusi. Vihmad on nähtavasti seoses päikese liikumisega selle ala kohal. Oktoobris ja novembris, kui päike läheb oma teel lõunasse, sajab. Kui aga päike jõuab detsembris Kaljukitse pöörijoonele, saabub kuiv periood: detsember ja jaanuar on kuud, mille jooksul selle pöörijoone ümbruses (Kolobengist kuni Linjantini) valitseb põud. Kui päike

veebruaris, märtsis ja aprillis pöördub uuesti põhja, on siin kõige tugevamad vihmad, ja tasandikud, mis oktoobris ja novembris olid hästi niiskuserikkad ning imesid endasse tugevasti vihmavett nagu käsnad, muutuvad nüüd veest üleküllastunuiks ega suuda enam rohkem vett imeda. Sealt veerevad edasi nii suured läbipaistvad vihmavee vood, et nad ujutavad Sambesi üle. Samasugused asjaolud tingivad arvatavasti ka Niiluse üleujutusi. Mõlemad jõed saavad alguse ühelt ja samalt maa-alalt. Vahe esineb ainult üleujutuse perioodis. Võib-olla on see tingitud sellest, et nad asuvad teine teisel pool ekvaatorit. Niiluse veed muutuvad sogaseiks juunis, üleujutus aga saavutab oma haripunkti augustis, s. o. sel perioodil, kui meie oletuse kohaselt toimub lagendike üleküllastumine. See küsimus väärib nende tähelepanu, kes uurivad piirkonda ekvaatori ja 10° lõunalaiuse vahel, sest kui päike asub kõige kaugemas põhjapoolses seisus, s. o. Vähi pöörijoonel, ei ole Niilus nii veerohke kui päikese tagasipöördumisel ekvaatorile; samuti on ka teisel juhul, kui päike asub Kaljukitse pöörijoonel ja Sambesi hakkab ilmutama veetõusu tunnuseid.

Nende teadete järgi, mis ma sain Sansibari araablastelt, keda ma kohtasin Nalieles, meenutavad Londa idapoolsed osad oma maastikult seda ala, kust me läbi tulime. Araablased jutustasid sealseist soistest lagendikest, sellest, et mõnedel neist pole puid ja et elanikud kasutavad põletusmaterjaliks rohtu ning puitunud taimevarsi. Seal asuvat suur madal järv, mida hüütakse Tanganjenka ja millest võib kanuudes kolme päevaga üle sõita. Ta on ühenduses Kalagve (Garague?) järvega, mis asub kaugemal põhja pool ja mis võib olla maravide Njandža.

Viimasest väljub palju väikesi jõgesid, mis ühinevad Sambesi idapoolseks lisajõeks Loapulaks. See, tulles kirdest, voolab Kazembe linnast mööda.

Selle järve lõunatipp asub Kazembe linnast 10 päeva tee kaugusel kirdes. Et see on arvatavasti enam kui viie päeva tee kaugusel Šintest, pole me üheski punktis olnud talle lähemal kui sada viiskümmend miili. Võib-olla on see järv veelahkmeks Sambesi ja Niiluse vahel, samuti nagu Dilolo on seda Liba ja Kassai vahel.

Ületanud Põhja-Lotembva, jätkasime teed Dilolo järve poole. See on ilus veeväli, kuus kuni kaheksa miili pikk ja miil või kaks lai. Kujult on ta peaaegu kolmnurkne.

Järve ühest nurgast ulatub välja haru, mis suubub Lõuna-Lotembvasse. Ehkki ma olin palavikus, tekitas pärast igavat ning ühetoonilist tasandikku ja metsapimedust selle sinise vee ja vastu kallast löövate lainete nägemine väga meeldiva tunde. Süda igatses elustavaid muljeid, mida alati tekitab vana päratu suure ookeani-mõõtmatuse nägemine. Temas on elu, üksluine lauskmaa aga, mida mööda me vantsisime, tekitas tunde, nagu oleksid elusalt maetud.

Kohtasime Moene Dilolot («järve isandat»), kes oli paks lustakas sell. Ta kurtis, et kui neil pole külastajaid, on neil palju õlut, kui aga tulevad võõramaalased, õlut pole. Selle piirkonna elanikud küttisid parajasti antiloope, et saata pealik Matiamvole andamiks antiloobinahku.

Dilolo järv asub 11°32′1″ lõunalaiusel ja 22°27′ idapikkusel. Järvest püütakse suurel hulgal kala. Pilliroos oli palju veelindude pesi hiljuti väljahautud poegadega.

14. juuni. Jõudsime korrapäratult ehitatud onnidega küladeni, mida valitseb Katema. Ka Katemat polnud parajasti kohal, ta hankis samuti nahku Matiamvo jaoks. Oli väga meeldiv näha taas vanu tuttavaid nägusid.

15. juunil kuulis Katema meie saabumisest ja tuli jahilt koju. Ta tahtis väga, et ma puhkaksin ja rohkem sööksin, ning andis mulle kõik, mis oli vaja puhkuseks. Selles piirkonnas on inimesed äärmiselt külalislahked ja Katema polnud sugugi viimasel kohal nende seas. Kui ta meie laagrisse külla tuli, kinkisin ma talle, nii nagu olin Loandasse minnes lubanud, punasest friisiriidest kuldsete litritega kuue, klaashelmeid ja püssirohtu. Katema küsis mult, kas ma ei võiks talle teha samasugused riided nagu mul endal on, et siis, kui teda külastavad võõramaalased, oleks tal valge mehe välimus.

Meie juurest lahkudes ja soovides minna koju tema isiku jaoks kõige väärikamal kombel, ronis ta oma heeroldi kukile. Tema heerold oli nõrk mehike, pealik aga kuus jalga pikk ja üsna tüse. Kui heerold poleks olnud juba harjunud tema tassimisega, oleksid nad kindlasti uperkuuti lennanud.

Järgmisel päeval kinkis Katema meile lehma. Suurem osa tema lehmadest olid väga ilusad valgekarvalised loomad. Seejärel läks ta uuesti küttima, öeldes mulle, et nii linn kui iga asi seal sees kuuluvad mulle ja et tema esindaja Šakatvala rahuldab kõik mu soovid ning juhib meid ka Libani. Siin me nägime hakiparve (Londas on see suu-

reks harulduseks). Linnud olid ametis tõukude otsimisega, mida siin söövad ka inimesed.

19-ndal lahkusime Katema linnast ning, läinud neli miili ida poole, läbisime Dilolo järve lõunasopi. See oli umbes miil ja veerand lai. Et seda kääru mööda voolab vesi Lotembvasse, on järv nähtavasti ümbritsevate lauskjate tasandike veereservuaariks ja meenutab oma laadilt fontääni. Järvest jalgsi läbiminekul ulatus vesi meile vööni. Suuri vaevu tungisime läbi võhaliste- ja kõrkjatetihniku. Liikunud edasi umbes kolm miili ida poole, jõudsime Lõuna-Lotembva äärde, mis voolab kahe miili laiuses orus. Lotembva laius oli siin kaheksakümmend kuni üheksakümmend jardi. Temas on palju tiheda metsaga kaetud saari. Vihmaperioodil ujutatakse jõeorg üle ja kui seejärel vesi ära kuivab, püüavad kohalikud elanikud suurel hulgal kala. Siin võib igal sammul näha kalapüügiriistu.

Üht väikest, ründisuurust kala püütakse siin kotitäite kaupa ja kuivatatakse päikese paistel. See kala on kibeda maitsega ning tal on terav hais. Hoolimata sellest, et mu mehed seda kala varem polnud proovinud, hakkas ta neile väga meeldima. Pärast üleujutust jääb paljudele teeradadele lagunenud taimedest mingisugune vastik lödi, mistõttu kuivamise perioodil esineb palju haigestumisi.

Läksime üle Liba põhjakaldal asuva avara lagendiku ja ületasime selle jõe Kanjonke küla juures, mis asub kakskümmend miili meie eelmisest üleminekukohast, Piri mägedest, lääne pool.

Oli südatalv ja vee temperatuur oli hommikul 47° (8,3° C), õhu temperatuur aga 50° (10° C). Niiske õhk tundus väga külm, päeval aga läks päikese käes üsna palavaks ja kõige jahedamais paigus ulatus temperatuur 88—90° (31,1°—32,2° C), õhtul oli 76—78° (24,4°—25,6° C).

Jõudsime meie sõbra Šinte juurde ja see lahke mees võttis meid südamlikult vastu ning kostitas rikkalikult kõige paremaga, mis tal oli. Ta kuulas minu kaaslaste jutustust reisist ja ütles: «Kui te järgmine kord lähete, saadan ma oma mehed teiega kaasa, et nad kaupleksid minu nimel Loandas.» Tema linn asub lõunalaiusel 12°37′35″ ja idapikkusel 22°47′. Jäime tema juurde 6. juulini. Nüüd seisis meil ees sõit mööda Libat. Pärast Kuanza nägemist Massangano juures arvasin ma, et Liba on Kuanzast vähemalt ühe kolmandiku võrra suurem, ulatudes siin kahesaja jardini. Viimase suurvee ajal tõusis veepind püstloodis pea-

aegu nelikümmend jalga, kuid see tõus oli arvatavasti suurem tavalisest, sest sadanud vihma hulk ületas keskmise.

Saime laenuks viis väikest kanuud ja ühe nendest, mis me olime tulles siia jätnud. Mehed ostsid veel balondadelt hulga väikesi kanuusid, milles sai istuda ainult kahekesi. Need kanuud olid väga õhukeste seintega ja kerged ning kitsad nagu võidusõidusüstad. Nendega käiakse loomadele jahti pidamas.

Mööda Libat alla sõites nägime palju metsloomi, eriti tahetsisid *(Aegoceros equina)*, üht suurepärast antiloopi — putokuanet *(Antilope niger)* ja kaht ilusat lõvi.

Ühes külas paluti meid tungivalt lasta maha pühvlid, kes igal öösel rüüstasid elanike aedu ja hävitasid mani-

okki. Et meil polnud õnnestunud lasta neid jahiloomi, keda me olime näinud, ja et liha läks kangesti tarvis, asusime vanu pühvlipulle jälitama. Need loomad on väga kavalad, valides oma päevaste peatuspaikade ja puhkuse jaoks kõige tihedama metsapadriku. Mitmel korral tulime neile kuue jardi lähedusse, enne kui saime aru, et nad asuvad nii ligidal. Kuulsime ainult, kuidas nad raginal läbi okste minema sööstsid, ja silm jõudis vaevalt tabada nende möödavilksatamist.

Kui me vargsi hiilides kuivadele lehtedele astusime, haaras meid alati erutus, sest iga hetk võisime sattuda ürgmetsa selle ühe kõige kardetavama looma äkilise kallaletungi ohvriks. Tiivustatuna soovist saada loomset toitu — olime olnud täiesti ilma soolata ligi kaks kuud — ajasime pühvleid taga mitu tundi, kuid ei suutnud pääseda neile laskekaugusele.

Vee ääres liikudes nägime igal pool, välja arvatud Londas, jalge alt kõrvale hüppavaid ja pea ees vette sukelduvaid rohelisi konni. Liambje ning Tšobi ääres kohtasime suurel hulgal väikesi rohelisi konni *(Rana fasciata)*.

Saatnud teate oma saabumisest meie vanale sõbrale Manenkole, me peatusime tema küla lähedal, mis asub viisteist miili jõest eemal, ja ootasime ühe päeva. Ta saatis oma mehe hulga toiduainetega meid otsekohe vastu võtma. Ise ei saanud ta kohale sõita, kuna oli endal jala ära kõrvetanud.

Järgmisel päeval korraldati meie sõpruse kinnitamiseks tseremoonia, mida nimetati «kasendi». See tseremoonia sooritatakse järgmiselt: mõlemad pooled, kes on sõlminud sõprusliidu (antud juhul esindajatena Pitsane ja Sambanza, Manenko mees), ühendavad oma käed. Seejärel tehakse mõlema mehe kätele, kõhule, paremale põsele ja otsmikule väikesed sisselõiked ning võetakse rohukõrte abil natukene verd. Ühe mehe veri lastakse ühte kannu ja segatakse õllega, teise oma teise. Seejärel joob kumbki teise verega segatud õlle ära ning sellest hetkest peale loetakse, et nad on saanud igavesti sõpradeks ja isegi sugulasteks. Niikaua kui nad joovad, taovad kõik juuresolijad lühikeste kaigastega vastu maad ja kordavad sõnu, mis kinnitavad lepingut. Ülejäänud õlle joovad juuresolijad. «Kasendi» peategelasi loetakse sellest ajast alates veresugulasteks ja nad on kohustatud üksteist hoiatama,

kui kedagi neist ähvardab hädaoht. Kui Sekeletu peaks otsustama balondade suguharule kallale tungida, oleks Pitsane kohuseks hoiatada Sambanzat, et see saaks põgeneda. Samasugune on ka Sambanza kohus taolises olukorras.

Pärast kasendi-talituse lõpetamist tegid vennastunud mehed teineteisele kalleid kingitusi. Sambanza läks ära Pitsane ülikonnas, mis oli Loandas õmmeldud rohelisest punasega ääristatud friisiriidest, Pitsane aga sai peale suure hulga toiduainete veel kaks niisugust merekarpi, nagu Šinte mulle oli kinkinud.

Kord sain ma ise juhuslikult ühe noore naisega veresugulaseks. Tal oli käevarre- ja tiirluu vahel suur kõhrkasvaja, mis järk-järgult suurenes ja hakkas takistama lihaste tegevust. Naine pöördus minu poole, et ma kasvaja kõrvaldaksin. Palusin teda kutsuda oma mees, et kuulda, kas see on operatsiooniga nõus. Operatsiooni ajal pritsis ühest väikesest arterist mulle veidi verd silma. Naine ütles mulle selle peale: «Varem te olite sõber, nüüd olete veresugulane, ja kui te siit mööda sõidate, saatke mulle alati sõna, et ma võiksin teile toitu valmistada.»

Veidi maad Liba ja Liambje ühinemiskohast edasi kohtasime palju pealik Masikole alluvaid mambove suguharu jahimehi. Nad kuivatasid jõehobude, pühvlite ja krokodillide liha. Küttimisel hiilivad nad loomadele ligi, maskeerides ennast letšee või poku naha ja peaga, millel on sarved küljes, või siis pistavad rohust välja kure, nende poolt nimetatud žabiru *(Mycteru senegalensis)* valge ülakeha selle pika kaela ja nokaga. Kaetud pealt niisuguse kaavikuga, roomavad jahimehed rohus edasi: nad võivad vabalt pead tõsta ja saaki jälgida, ilma et neid endid selle juures ära tuntaks. Nii hiilivad nad loomadele noolelennu ulatusse.

Jahimehed tõid mulle kingituseks kolm veekilpkonna *(Sternotherus sinuatus).* Kui me valmistasime neist toitu, osutus, et ühes leidus nelikümmend muna. Kilpkonnamuna koor on pehme, tema mõlemad otsad on ühesugused nagu krokodillimunalgi. Kilpkonna liha, eriti maks, on oivalise maitsega.

See meesterühm oli lähetatud Masiko poolt makoloolode juurde appi nende vaenlaste vastu, kuid kartes sinna minna, olid nad veetnud oma aega küttimisega. Neil oli hirm makoloolode ees ja nad olid nüüd väga rõõmsad,

kuuldes, et suguharude vahel on rahu. Nüüd nad ühinesid meiega.

Järgmisel päeval leidsime ühe nende poolt varem haavatud jõehobu surnuna. See oli esimene lihatoit, mis mu mehed said, sest ehkki suuri jahiloomi oli haruldaselt rohkesti, olin ma muutunud halvaks jahimeheks ja lasksin kogu aeg mööda.

Kord sõitsin ma jahile, otsustades läheneda sebrale niivõrd, et ei oleks karta möödalaskmist. Sõitsime väikeses kanuus mööda jõe üht haru üles. Kaks meest, kummargil nii madalal kui võimalik, aerutasid käratult ja juhtisid kanuu pilliroost vaba platsikese juurde, mille ligidal kaldal sõi kari sebrasid ja pokusid. Kui ma üle kanuu parda välja vaatasin, paistis see koht olevat libe, märg leetseljak, nagu neid võib kohata jõgede kallastel. Alles mõne jardi kaugusel temast saime järsust sukeldumisest aru, et see polnud mitte tükike märga maad, vaid suur krokodill. Ehkki olime püüdnud sõita loomadele nii ligidale kui võimalik, suutsin ma üht sebrat ainult haavata tagajalga. Kaks mu meest sööstsid teda taga ajama, kuid haavatud jalg ei takistanud sel loomal tuhatnelja jooksmast.

Kui ma aeglaselt mööda avarat, tiheda lamandunud rohuga kaetud tasandikku meestele järele läksin, nägin äkki, et minu peale tormab üksik pühvel, keda minu mehed olid nähtavasti häirinud. Vaatasin kiiresti ringi, kuid kogu lagendiku ainus puu asus oma sada jardi eemal. Põgeneda polnud kuhugi. Seepärast tõmbasin püssil kuke vinna, valmis tulistama pühvlit otse laupa, kui ta on minust kolme või nelja jardi kaugusel. Peas sähvatas mõte: «Mis siis, kui püssil juhtub tõrge?» Kui pühvel kiirust vähendamata minu ligidale jõudis, panin püssi palge. Umbes viisteistkümmend jardi eemal asuv väike põõsas ja rohupuhmas sundisid pühvlit veidi kõrvale pöörduma, nii et tal jäi minu poole õlg. Kuulsin veel, kuidas mu kuul tabas teda õlga, ja kukkus siis näoli maha. Valu oli nähtavasti sundinud looma loobuma oma eesmärgist, sest ta kappas üsna minu kõrvalt mööda vee juurde, kus me ta seejärel surnult kätte saime.

27. *juuli.* Jõudsime Libontasse ja meid võeti vastu niisuguse rõõmuga, nagu ma seda senini veel mitte kusagil näinud polnud. Meid olid tulnud vastu võtma naised oma veidrate žestirohkete tantsude ning valjude hõigetega. Mõned neist hoidsid käes keppi ja matti, mis pidid kuju-

tama oda ja kilpi. Teised sööstsid ette ja suudlesid vaimustatult oma tuttavate käsi ja põski, keerutades selle juures nii hirmsasti tolmu üles, et alles kotla juurde jõudes, kuhu olid kogunenud ja aafrikaliku väärikusega istet võtnud mehed, võisin ma vabamalt hingata. Meile vaadati kui inimestele, kes on üles tõusnud surnuist, sest nende ennustajad olid teatanud neile, et me oleme ammugi hukkunud.

Pärast paljusid rahva rõõmuväljendusi tõusin ma püsti, tänasin kõiki ja seletasin, miks me nii kauaks olime ära jäänud. Reisi kirjeldamise jätsin aga nende endi kaasmaalaste asjaks.

Meie edasisõit Barotse orus oli samasugune. Iga küla andis meile härja või kaks. Rahvas oli väga lahke.

KAHEKÜMNE VIIES PEATÜKK

Linkololod. — Tšitlane küla. — Mu teekaaslased leiavad, et nende naised on uuesti mehele läinud. — Rühm Masiko mehi. — Jõehobu rünnak kanuule. — Gonje. — Puude välimus talve lõpul. — Sombune ilm. — Harukordne elusolendite rohkus. — Vaablased. — Mr. Moffati poolt saadetud pakid. — Makoloolode kahtlus ja vastus matabeeledele. — Asjade saarele toomine ja hüti ehitamine. — Teade selle kohta, et R. Murchison on õigesti ära seletanud Aafrika mandri ehituse. — Saabumine Linjantisse. — Sekeletu oma mundris. — Nõupidamine uue reisi kohta. — Otsus minna allavoolu mööda Sambesi põhjakallast. — Vihmaperioodi ootamine. — Kuidas pärismaalased veedavad kõige palavama aja. — Ben Habib soovib naist võtta. — Ühe neiu valik. — Eeslid. — Pealikule sobiv toit.

Lahkusime oma vastutulelikest Libonta sõpradest 31. juulil. Siinse oru külades panime mitmes kohas maha palmiseemneid. Nad tärkasid veel siis, kui me seal olime, kuid nendega polnud õnne, kuna hiired, mida leidus igas hütis, hävitasid nad ära.

Tšitlane küla juures püüdsime pesakonna noori linkololo *(Anastomus lamalligerus)* poegi. Linkololo on pikkade jalgadega must lind, veidi suurem varesest. Ta toitub limustest *(Ampullaria)* ja elab suurte parvedena pilliroos. Tema pesitsemisalad on hästi teada, nad asuvad aastaaastalt ühel ja samal kohal ja neid pesitsemiskohti loetakse pealikuile kuuluvaiks. Sobival aastaajal lasevad pealikud suurema osa linkololopoegi pilliroos kinni püüda. Seekordse «lõikuse», nagu nad ise seda püüki nimetavad, resultaadiks oli sada seitsekümmend viis alles sulgedeta lindu, mis toodi mulle kingituseks. Täiskasvanud linnud ilmuvad Liambjele suurte parvedena ja on lahjad ning kurnatud. Linnupojad aga, vastupidi, on väga rasvased ja moodustavad praetult barotsede maiuspala.

Tšitlane küla, samuti nagu teisedki Barotse orus, asub kõrgendikul, mida suurvesi üle ei ujuta. Kuid käesoleval

aastal ujutas vesi peaaegu kogu oru üle. Niisugust uputust ei mäleta siinseist elanikest keegi.

Selles külas on tõeline india viigipuu ehk baanian, mille okstelt kasvavad juured maha ja mis laiub sel kombel suurel maa-alal. Teda hüütakse «jalgadega puuks» («more oa maotu»). Huvitav, et nendesse puudesse suhtutakse siin harda aukartusega. Kogu maal, barotsede alast kuni Loandani, omistatakse talle võimet ära hoida kurja.

Saabusime Nalielesse 1. augustil. Mu inimesed olid vaimustatud südamlikust vastuvõtust, mida meile kõikjal osutati, kuid neid ootasid suured kurvastused seal, kus nad neid ei võinud arvata. Meie kaheaastase äraoleku ajal olid paljude naised uuesti mehele läinud. Nende hulgas oli ka Mašauana naine, kellega tal oli kaks last. Mašauana püüdis teha nägu, nagu ei puudutaks see teda eriti, ja ütles: «Mis siis ikka, naisi on maailmas niisama palju kui rohtu ja ma võin võtta endale teise, las läheb.» Kuid ta lisas sealsamas: «Kui see sell ainult minu kätte satuks, teeksin tal kõrvad tuliseks!» Et suuremal osal neist oli mitu naist, püüdsin ma neid rahustada sellega, et neil on sellest hoolimata rohkem naisi kui minul ja et neist piisab. Kuid see ainult ärritas neid: «Sel ajal kui meie niisugust vaeva nägime,» ütlesid nad, «õgisid teised meie leiba.» Mõned naised võtsid neid vastu, rinnalapsed süles. Niisugused asjaolud ei kutsunud aga minu meeste juures rahulolematust esile. Mitmete teekaaslaste eest, kellel oli ainult üks naine, pidin ma rääkima pealikuga, et ta käsiks neile naised tagasi anda.

Sel ajal kui ma Nalieles viibisin, saabus sinna rühm mehi, keda oli saatnud Masiko. Pealik oli väga pettunud, et ma teda ei külastanud. Ta saatis kingituseks elevandikihva, kaks kõrvitsatäit mett, kaks korvitäit maisi ja korvi maapähkleid.

Siin elavate barotsede seas on mõned väga vanad mehed, kes on olnud kuulsa pealiku Santuru kaaslasteks. Huvitav on, et ükski ei mäleta siin pärimusi selle kohta, kas neis paigus on kunagi maavärinaid toimunud. Pärismaalaste kiire taip ja arusaamine kõigest, mis vahetult mõjub tunnetele, ning nende hea mälu lasevad pidada tõenäoliseks, et vähemalt kahe viimase sajandi jooksul pole mandri keskosas, 7° ja 27° lõunalaiuse vahel, märgatavaid maapinna nihkeid esinenud. Peale Gonje kose pole

maa keskosas üldse mingisuguseid tunnuseid hiljutistest dislokatsioonidest. Pole isegi mitte mingisuguseid orkaanide jälgi või pärimusi nende kohta.

Lahkusin Nalielest 13. augustil. Kui me keskpäeva ajal mööda kalda äärt sõudsime, tõukas üks jõehobu peaga meie kanuud, tõstis selle teise otsa üles ja pidi meid peaaegu ümber ajama. Sellest tugevast ootamatust puksimisest lendas Mašauana jõkke, kõik ülejäänud aga sööstsid kaldale, mis oli meist kõigest kümne jardi kaugusel. Vaatasin tagasi ja nägin, et jõehobu oli tõusnud meie ligidal pinnale, just nagu selleks, et tunnistada, kas ta oli teinud kanuule ka palju viga. See oli emaloom, kelle poeg oli päev tagasi odaga tapetud. Mingit häda kanuule see tõuge ei teinud, ainult inimesed ja kraam said märjaks. See oli niivõrd ebatavaline juhtum — arvestades seda, et me hoidusime üsna kalda äärde —, et mu mehed karjusid: «Kas see loom on hulluks läinud?» Tõuke ajal oli paadis kaheksa inimest, mis annab ettekujutuse selle looma tohutust jõust vees.

Oleme taas Gonje kose juures. Kaljud on siin punakashallist liivakivist, mis paikneb peaaegu horisontaalselt ja mis on täis madrepooride uuriseid, jättes mulje, nagu oleks kivisse teinud oma igasuunalisi auke putukad. Kivim ise sisaldab rauda ja pinnal tardunud raua tõttu näeb ta välja läikivana — omadus, mis on iseloomulik paljudele kaljudele selles piirkonnas.

22. august. Talve lõpp. Kaldaid ääristavail puudel ilmuvad pungad ja õied. Ereoranžid puhkevad pungad tõukavad vanad lehed okste küljest lahti. Noorte lehtede oranž värvus on niivõrd ere, et ma pidasin neid ekslikult suureks hulgaks lahtipuhkenud õiteks. Lehtedel on kõikvõimalikke varjundeid: puhas kollane, purpurne, vasekarva, maksaroosa ja isegi tintmust.

Liikusime veeteed mööda Sešeke poole ja majesteetlik jõgi, mida mööda me sõitsime, avaldas meile nüüd niisama tugevat muljet kui siis, kui me nägime teda esmakordselt.

Hoolimata sellest, et ilm oli talviselt sombune, oli vaatepilt imekaunis.

Kolobengis viibides täheldasin ma igal talvel seda omapärast suitsjat vinet, mis on seal omane talvisele taevale. Kuid Londas polnud see nii märgatav kui lõunas. Varem arvasin, et see ongi suits, mis tõuseb pärismaalaste poolt

päratu suurtel aladel põlema süüdatud rohust. Nad hävitavad sel kombel igal aastal rohu sadadel ruutmiilidel karjamaadel. Kuid kuna põhja pool, kus pole üldse märgata suitsjat vina, põletatakse rohtu rohkem kui lõunas, tähendab see, et põhjust tuleb otsida milleski muus. Vahel ma arvasin, et talvel toimuv temperatuuri alanemine muudab ülemistes õhuvooludes veeaurud nähtavaiks ja annab taevale niisuguse hägususe.

Ümberringi on üllatavalt palju elu. Kui jõel algab veetõus, ujub allavoolu viiekümnepealisi iibiste *(Ibis religiosa)* parvi ja suur hulk teisi veelinde. Mõned liivakivist kaldad valendavad päeval pelikanidest — kord loendasin ma neid kolmsada. Kohati paistavad kaldad pruunidena seal asuvatest partidest *(Anas histrionica)*, ühe lasuga tapsin ma neid kord neliteist tükki. Teistes paikades oli palju rägaparte *(Querquedula hottentota)* ja teisi liike. Veepinna kohal lendles palju kajakaid. Tohutu hulk väikesi putuktoidulisi linnukesi annab tunnistust, et jõgi kubiseb ka mitmesugustest pisikestest olenditest.

Kui me kõndisime kaldaäärses pilliroos, nõelasid meid mõnikord vaablased, kes teevad endile puuokste külge allarippuvad pesad nagu meie herilased. Kodukaitse tunne on sel putukal nii tugev, et kui te kusagil tema pesa lähedal riivate mõnd põõsast, jälgib ta teid kakskümmend või kolmkümmend jardi. Vaablane püüab alati nõelata silmale ligemale ja see mõjub samuti kui elektrilöök või tugev hoop. Mürk tekitab otsekohe tundetuse, siis aga järgneb ebatavaliselt terav valu. Pesast kaugemal on see putukas väga arglik. Betšuaanid nimetavad teda murotuaniks.

Ammu enne seda, kui me jõudsime Sešekesse, teatati mulle, et rühm matabeelesid, Mosilikatse mehi, oli toonud minu jaoks mõned pakid jõe lõunakaldale Victoria joa juurde, ja ehkki nad olid teatanud, et neid oli saatnud mr. Moffat, olid makoloolod keeldunud uskumast oma verivaenlasi. Nad arvasid, et need pakid on lihtsalt minu vastu sihitud nõidus.

Kui matabeeled lõunakaldal kutsusid makoloolosid teiselt kaldalt kanuudes üle sõitma ja Moffati saadetist «Nake» jaoks vastu võtma, vastasid makoloolod: «Minge kus tahes oma jutuga, meie teame seda asja paremini. Kuidas sai ta mr. Moffatile öelda, et tema asjad siia saadetaks, kui ta ise läks hoopis põhja poole?»

Matabeeled vastasid: «Asjad on siin. Paneme nad teie

silme ette maha ja kui teie nad kaduma lasete minna, langeb süü teie peale.»

Pärast seda kui nad ära läksid, sõudsid makoloolod kartuse ja kõhklusega üle jõe ning tõid pakid hoolikalt ühele saarele keset jõge. Seejärel ehitasid nad asjadele ilmastiku kaitseks onni peale. Seal need pakid seisid 1854. aasta septembrist kuni 1855. aasta septembrini ja ma sain nad täiesti veatult kätte. Uudised olid juba üsna vanad ning olid kaotanud oma huvitavuse, kuid ma sain muuseas teada, et mu sõber Roderick Murchison oli oma Londonis väljaantud töös tulnud samale järeldusele Aafrika mandri struktuuri suhtes, kui seda tulin hiljuti mina (vt. lk. 341). Hoolikalt uurides mr. Baini geoloogilist kaarti ning teisi materjale, millest mõned tuginesid Oswelli ja minu avastustele, oli ta oma 1852. aastal Geograafiaseltsis peetud kõnes andnud selge formuleeringu selle struktuuri iseärasustele. Ta ei esitanud oma seisukohta mitte ainult hüpoteesina, vaid oli selles nii kindel, et saatis mulle informatsiooniks koopia. Sel ajal kui mina troopikapalavikust piinatuna suuri vaevu läbi džungli ja soode tungisin, oli tema oma tugitoolis istudes jõudnud minust kolm aastat ette. Minu jaoks oli saanud kõik selgeks alles Dilolo järve juures ja ma hellitasin siis lootust, et olen esimene, kes annab õige ettekujutuse Sise-Aafrikast kui veerikkast platoost, mille pind asub mõnevõrra madalamal teda ääristavaist kõrgendikest. See lootus oli nüüd tühja jooksnud.

Ootasime Sešekes mõned päevad, niikaua kui Linjantist toodi kohale meie hobused, kes olid sinna jäänud. Seejärel sõitsime Linjantisse, kus leidsime tervelt eest mu vankri ja kogu 1853. aasta novembris mahajäetud vara. Ettekannet meie reisist kutsuti kuulama kogu rahvas ja me andsime neile edasi kõik asjad, mis Loanda kuberner ja kaupmehed olid saatnud. Selgitasin neile, et see pole mitte minu vara, vaid et see on saadetud neile selle sõbralikkuse kinnitamiseks, mida tunnevad nende vastu valged inimesed. Jutustasin samuti valgete soovist seada sisse makoloolodega kaubanduslikud suhted. Seejärel andsin sõna oma teekaaslastele, et nad teeksid üksikasjalise ettekande kõigest, mis nad isiklikult olid näinud ja läbi elanud. Nad ei jätnud välja ühtki seika. Kulminatsioonipunktiks kõikide nende esinemistes oli seletus selle kohta, et nad olid läinud maailma otsa välja ning pöördunud tagasi

alles siis, kui eespool polnud enam mingisugust maad. Üks terane vanamees küsis: «Tähendab, et te jõudsite Ma-Robertini (mrs. Livingstone)?» Mu teekaaslased olid sunnitud tunnistama, et Ma-Robert elab veidi kaugemal maailma lõpust!

Kingitused võeti vastu suure rahulduse ning heameelega. Koloneli mundrisse riietatud Sekeletu jättis kõikidele sügava mulje.

Varsti sain ma hulga ettepanekuid vabatahtlikelt, kes soovisid saata mind teekonnal Aafrika idarannikule. Nad ütlesid, et tahavad tagasi tulles jutustada samasuguseid huvitavaid asju, kui jutustasid mu hiljutised teekaaslased.

Tekkis küsimus, missugusesse kohta idarannikul peaksime minema. Sansibari araablased tulid siia läbi rahuliku maa. Nad kinnitasid mulle, et võimsad pealikud Moatutu, Moararo ja Mogogo, kes valitsevad Kazembest kirdes elavaid batutu, baroro ja bagogo suguharusid, ei ole selle vastu, et ma lähen nende maalt läbi. Nad jutustasid, et sealsed pärismaalased, niisamuti kui balondadki, elavad väikestes külades ja et nende poolt ei tule reisijale mingisuguseid raskusi. Araablased jutustasid veel, et pärast kümnepäevast matka käändub tee teisel pool Kazembet ümber Tanganjenka järve otsa, ja et kui nad jõuavad teatud kohta, järve lõunatipust veidi loodes, leiavad nad ilma suurema vaevata kanuusid järvest ülesõiduks.

Nad ööbivat saartel, sest sõiduks üle järve kulub kolm päeva. Järelikult võib järve laius olla nelikümmend kuni viiskümmend miili. Kogu teekonna kestel lükatakse aerudega põhjast, sest järv on väga madal. Teel järve juurde on palju väikesi jõekesi ja kolm suurt jõge.

See tee näis mulle siis kõige parem, kuid et mu tõeliseks eesmärgiks oli mitte niivõrd kandjateraja kui just veetee leidmine, ei olnud see variant nii ahvatlev kui matk mööda Sambesit ehk Liambjed.

Makoloolod olid varematel aegadel elanud Kafue ja Sambesi ühinemiskoha lähedal ja tundsid seepärast kogu maad, mis asus neist ida pool kuni Kafue jõeni. Kõik nad soovitasid mul eelistada seda teed Sansibari reisile. Nad kinnitasid mulle, et ainsaks takistuseks veeteel on Victoria juga. Mõned neist soovitasid mul sõita Sešekesse, minna sealt kirde suunas kuni Kafue jõeni, mis asub Sešekest ainult kuue päeva teekonna kaugusel, ning sõita siis seda jõge mööda alla Sambesile. Teised soovitasid minna

mööda Sambesi lõunakallast, pärast koseni jõudmist aga muretseda kanuud ja sõita allavoolu mööda jõge.

Kõik rääkisid nagu ühest suust, et Sambesi põhjakallast mööda reisimine on tema ebatasase ja kaljuse iseloomu tõttu raske. Kui aga Ponuane, kes oli hiljuti juhtinud seal üht röövretke, tegi ettepaneku viia kanuud mööda põhjakallast kohani, kus Liambje taas muutub laiaks ja rahulikuks, ütlesid teised, et selle matka raskused sunniksid kõiki mu teekaaslasi mind maha jätma. Teine vastuväide reisimise vastu ükskõik kumba kallast mööda seisnes selles, et seal oli palju tsetsekärbseid, nii et kaldaelanikud ei saanud pidada mingeid muid koduloomi peale kitsede.

Tee Sansibari oleks olnud muidugi kõige kergem, sest selle tee ääres elavad suguharud olid sõbralikult meelestatud, Sambesi-äärsed suguharud seevastu olid vaenulikud. Mul aga tuli juhtida meestegruppi, kellele batokad, selle maa elanikud, vaatavad kui anastajatele. Kuid et just siin avanes pideva veetee leidmise perspektiiv, otsustasin ma sooritada reisi mööda Sambesit, hoidudes põhjakaldale, sest Tete, maa kõige kaugem portugali jaam, oli Bowdichi kaardil ekslikult kantud just nimelt jõe sellele kaldale.

Oli septembri lõpp. Iga päev võis oodata vihma, kogunesid pilved, puhus vali idatuul, kuid ebatavaline kuumus püsis. Kõik makoloolod käisid tugevasti peale, et ma jääksin kohale niikauaks, kui vihmad maa jahutavad. Kui ma oleksin alustanud reisi praegu, oleksin võinud haigestuda jällegi troopikapalavikku ja nii otsustasin veidi oodata.

Oktoobrikuumusest võib saada mõningase ettekujutuse selle järgi, et termomeeter näitas mu vankri varjualuses kogu päeva jooksul 100° (37,8° C). Tuulest kaitsmata kohas näitas kraadiklaas päeval 110° (43,3° C), pimeduse saabumisel 89° (31,7° C), kell 10 aga 80° (26,7° C), seejärel temperatuur kuni päikese tõusuni langes pidevalt, jõudes 70° (21,1° C). Ööpäeva kõige külmemaks ajaks siin mail on päikesetõusu-eelsed tunnid. Kõige palavamatel tundidel hoiduvad pärismaalased onnidesse, kus valitseb meeldiv jahedus. Öösel on aga neis onnides väga lämmatav. Need, kes on rikkamad, istuvad ja rüüpavad bojaaload, s. o. pärismaalaste õlut. Ohtrasti joodav õlu paneb higistama ja see on nähtavasti meeldiv, sest auramine tekitab jahedust.

1. oktoober. Enne oma teeleasumist Loandasse palus sel ajal makoloolode juures viibiv araabia kaupmees Ben

Habib Sebituane tütart endale naiseks. Araablased kasutavad seda võtet, et võita teatavat mõju mõnes suguharus. See Sebituane tütar, nimega Mantšunjane, oli umbes kaheteistkümne aastane. Kuna ma olin tema isa lähedane sõber, küsiti minult nõu. Olin selle vastu, et neiu viiakse teadmata kuhu, kust me ei või teda kunagi tagasi oodata. Ta oli niisamasugune heledanahkne kui araablasedki ja ka ta näojooned olid täiesti araabiapärased. Hoolimata seekordsest äraütlemisest ei kahelnud ma, et Ben Habib kordab oma kosimist mõni teine kord ja tal võib olla siis rohkem edu.

Niisuguste abielude sõlmimisel küsitakse vahel ka noorte naiste endi nõusolekut. Just sel ajal taotles viis noormeest ühe Sekeletu teenijanna kätt, kes kõikide makoloolode arvamise järgi oli kaunitar. Kui üks neist noormeestest pöördus Sekeletu poole palvega anda talle oma nõusolek, käskis pealik kõiki viit käepalujat neiu ette ritta seista, et ta ise võiks teha valiku. Kaks noormeest keeldusid rivisse astumast — mõte äraütlemise võimalusest oli nähtavasti nende jaoks liiga ränk. Kolm ülejäänud elegantset selli astusid ette ja neiu otsustas ilma kõhkluseta minna naiseks sellele, kes tõepoolest oli kõige kenam. Lõbus oli vaadata pettumust, mis väljendus teiste kandidaatide mustadel nägudel, kui pealtvaatajad neid sõbraliku naerulaginaga vastu võtsid.

Kõik makoloolod olid vaimustatud Loandast toodud eeslitest. Nägime, et tsetsekärbse hammustus oli eeslitele kahjutu, ja nii võis kindlasti loota selle loomaliigi edukat paljunemist siin. Mul oli hea meel, et katse tuua neid nii kaugele õnnestus. Eeslid jooksid vilkalt nagu kitsetalled kogu tee Loandast Liambjeni. Siis aga ületasime rohkeid omavahel põimunud jõeharusid ja meil tuli tassida eesleid nii tihti läbi tihedate veetaimede padrikute, et me pidime nad peaaegu ära uputama. Jätsime nad lõpuks täiesti kurnatuina Nalielesse. Eeslid tekitasid minu meestes piiritut vaimustust sellega, et nad tundsid mitmesuguseid taimi, mida, nagu pärismaalased tähendasid, «need loomad polnud kunagi varem näinud omal maal». Kui aga eeslid lasksid neil nautida oma musikaalset häält, ehmusid pärismaalased sellest rohkem kui lõvi möirgest.

27. *oktoober 1855.* Öösel algas esimene kestev vihm sel aastaajal. Tuul puhus kirdest, nagu sellistel puhkudel alati Kolobengiski. Nii oli siis vihmaperiood alanud ja mina

hakkasin valmistuma teeleasumiseks. Sekeletu ema andis mulle teele kaasa võileibade asemel kotitäie rõõsa koore sees praetud ja natuke soolatud maapähkleid. Seda loetakse pärismaalaste juures pealikule sobivaks toiduks. Teised jahvatasid peeneks minu põllult kogutud maisi. Sekeletu määras kaks meest, Sekvebu ja Kanjata, kes pidid olema vanemaiks mu saatjaterühmale.

Sekvebu oli poisikesena olnud matabeelede käes vangis. Suguharu, kelle juures ta oli olnud, liikus Tete läheduses. Sekvebu oli mitu korda sooritanud matku mööda Sambesi mõlemat kallast ja tundis hästi seal kõneldavaid murdeid. Veendusin selles, et ta oli väga arukas mees, kel oli küllalt palju tervet mõistust. Tsetsekärbeste ja kaljuse maastiku pärast soovitas ta mul otsekohe jõest kaugemale hoiduda. Lisapõhjusena väitis ta, et Liambje pöördub teisel pool koske järsult NNE-sse.

KAHEKÜMNE KUUES PEATÜKK

Lahkumine Linjantist. — Äike. — Sekeletu südamlik tähelepanuavaldus. — Teist korda makoloolode poolt teele saadetud. — Kanuudes allavoolu mööda Liambjed. — Pealik Sekote kotla ja inimpealuud; tema elevandikihvadega kaunistatud haud. — Victoria joastik. — Pärismaised nimed. — Aurusambad. — Hiiglaslik kaljulõhe. — Kulunud kaljuserv. — Teistkordne joastiku külastamine. — Viljapuuaed saarel. — Lahkumine Sekeletust. — Õine matkamine. — Lekone jõgi. — Muistsed mageveejärved. — Pärismaalaste pärimused. — Suure oru veejuhe. — Kaardid. — Mojara küla. — «Rõõmu kaev». — Esihammaste väljalöömine. — Selle humoristlik seletus. — Batokade madal arengutase. — Meie rühma koosseis. — Ungvesi ületamine. — Geoloogiline struktuur. — Suure linna varemed. — Puuviljade rohkus.

Jätsime oma sõpradega Linjantis 3. novembril hüvasti ja asusime koos Sekeletu ja umbes kahesaja saatjaga teele. Kõik me olime pealik Sekeletu toidul ja ta võttis oma karjaaedadest igas peatuspaigas loomi. Meie teekaaslaste hulgas olid ka makoloolode tähtsamad mehed — Lebeole, Ntlarie, Nkvatlele ja teised.

Läbi Linjanti ja Sešeke vahel asuva maa-ala, kus oli väga palju tsetsekärbseid, läksime öösi. Suurem osa mehi liikus edasi päeval, et meile peatuspaika ette valmistada. Mina, Sekeletu ja koos meiega veel ligi nelikümmend noort meest ootasime väljaspool tsetsekärbeste piirkonda pimeduse saabumiseni ja liikusime siis edasi. Umbes kell 10 läks nii kottpimedaks, et ei hobused ega inimesed suutnud midagi näha. Sageli sähvis välku. Iga välgusähvatus koosnes kaheksast-üheksast üheaegsest pimestavvalgest murdunud välgunoolest, mis meenutasid kujult tõelist puud. Välgusähvatused lasksid ajuti näha kogu meid ümbritsevat maastikku, kuid välkude vaheajal läks nii pimedaks, et tekkis mõte silmanägemise kaotamisest hoopis. Hobused värisesid, pimeduses kajas nende erutatud hirnumine ja just nagu üksteist otsides pöördusid nad

ümber. Iga uus välgusähvatus näitas, et inimesed olid hakanud liikuma erinevates suundades ja tõuklesid naerdes üksteise otsa. Kõu müristas nii tugevasti, nagu seda võib kuulda ainult troopikamaades. Mu sõprade sõnade järgi, kes on viibinud Indias, on Aafrikas müristamine valjem kui kusagil mujal. Lõpuks hakkas sadama paduvihma, mis segadust veelgi suurendas.

Pärast suurt päevast kuumust tundsime varsti hirmsat külma, ja kui eemal hakkas lõkketuli paistma, pöördusime selle juurde. See oli reisimeeste lõke. Sellel teel on peaaegu alati liikujaid — ühed lähevad pealinna, teised lahkuvad sealt. Kuna mul polnud tekki (see oli viidud ette), heitsin otse külmale maale, valmistudes veetma ebameeldivat ööd. Kuid Sekeletu kattis mu armastusväärselt kinni oma tekiga, ise aga heitis maha katmatult. Ma olin väga liigutatud sellest südamlikust tähelepanuavaldusest.

Juba teist korda saatsid makoloolod mind teele, seekord idarannikule. Praegu olenesin ma täielikult nende materiaalsest toetusest ja heast suhtumisest, samuti muidugi ka kõikide teiste Aafrika elanike suhtumisest, alates Linjantist kuni idarannikuni. Tunnen nende vastu sügavat tänulikkust.

13. novembril istusime kanuudesse. Osa meist sõitis kanuudes Sambesi ja Tšobi ühinemiskohani, teised aga ajasid mööda kallast karja. Ühe öö veetsime Mparia saarel, mis asub jõgede ühinemiskoha juures. Saar on moodustunud kvartsikristalle sisaldavatest trappidest, mis on pealt kaetud rohelise vasemaagiga.

Järgmisel päeval, kui me tahtsime hakata edasi liikuma, pidas meid mõned tunnid paigal tugev idatuul, mis ajas üles nii suured lained, et see ähvardas meie kanuud ära uputada. Jõgi on selles kohas väga lai ja sügav. Siin on kaks suurt saart, mis nii ühelt kui teiselt kaldalt vaadatuna näivad olevat vastaskaldaga ühendatud.

Sõitnud allavoolu umbes kümme miili, jõudsime Nampene saare juurde. Sellest kohast algavad kärestikud, ja me olime sunnitud kanuud maha jätma ning jätkama teed jalgsi mööda kallast. Järgmisel õhtul ööbisime Tšondo saare kohal, seejärel läksime üle Lekone ehk Lekvine jõe ning olime järgmise päeva varahommikul pealik Sekote saarel, mida hüütakse Kalaiks. Sekote oli viimane batokade pealik, kelle Sebituane oli välja ajanud.

Saare kaldad on kaljused, jõesäng mõlemal pool saart

väga sügav ning vool kiire. Saar on küllalt suur selleks, et seal võiks asuda terve linn. Saare põhjaosas leidsin ma vana Sekote kotla, mis oli kaunistatud suure hulga teivaste otsa torgatud inimkolpadega.

Ühel pool kotlat oli suur virn jõehobude pealuid, mille kihvad olid nüüd juba ajahambast puretud. Kotlast mitte kuigi kaugel puude all nägime Sekote hauda, mida kaunistas seitsekümmend suurt elevandikihva, mis olid torgatud haua ümber maa sisse, teravad otsad sissepoole. Peale selle oli veel kolmkümmend elevandikihva tema sugulaste haudadel. Elevandiluu oli päikese ja ilmamuutuste tagajärjel kõdunenud. Kuid need vähesed, mis asusid varjus, olid heas seisukorras. Mul oli soov võtta kaasa üks jõehobukihv, sest need siin olid kõige suuremad, mida ma olen kunagi näinud, kuid ma kartsin, et mu kaaslased hakkavad minu peale viltu vaatama ja loevad iga ebameeldivuse, mis edaspidi juhtuda võib, karistuseks püha-duse rüüstamise eest.

Kuna see oli punkt, kust meil oli kavatsus suunduda kirdesse, otsustasin ma külastada järgmisel päeval Victoria joastikku, mida pärismaalased nimetavad Mosioatunjaks või iidsema nimega Šongveks. Siia maale saabumisest peale olime palju kordi kuulnud sellest joast. Üks küsimus, mis Sebituane mulle esitas, oli järgmine: «Kas teie maal on olemas suitsusid, mis müristavad?»

Pärismaalased ei lähe joastikule nii ligidale, et võiksid seda täpsemini tundma õppida. Nad vaatlevad teda aukartlikult eemalt ja lausuvad joast tõusva auru ja müra kohta: «Mosi oa tunja» («seal müristab suits»). Varem nimetati joastikku Šongveks. Ma ei suutnud kindlaks teha selle nimetuse tähendust. Ta meenutab sõna, mis tähendab «pott» ja võib tähendada seega «keev katel», kuid ma pole selles kindel.

Olles veendunud selles, et meie Oswelliga olime esimesed eurooplased, kes jõudsid Sambesini maa keskosas, ja et joastik on lüliks selle jõe tuntud ja tundmatu osa vahel, otsustasin võtta endale samasuguse vabaduse, kui seda olid teinud makoloolod, ja anda joastikule oma, inglise nimi. See oli ainus kord, kus ma nii talitasin.

Sekeletu oli kavatsenud minuga kaasa tulla, kuid et kahe kanuu asemel, mis ta oli tellinud, toodi ainult üks, loovutas ta selle mulle. Pärast kaheküm neminutilist sõitu Kalaist edasi ilmusid meie silme ette viie-kuue miili kau-

gusel kõrguvad tohutu suured aurusambad, mida õigusega nimetatakse «suitsuks», sest nad jätavad mulje, nagu põleks mõnel Aafrika suurel lagendikul rohi. Veeaur kerkis viie sambana, mida tuul veidi kõrvale kallutas ja mis näisid asuvat metsaga kaetud madala mäeselja vastas. Sellelt kauguselt paistis, et aurusambad ühinevad ülal pilvedega. Allosas olid nad valged, ülal aga muutusid tumedaiks, nagu püüaksid nad tõepoolest suitsu järele aimata. Kogu see vaatepilt oli harukordselt ilus.

Nii kaldaid kui jões leiduvaid saari kaunistas kõikvõimalikes värvides ja vormides metsataimestik. Sel aastaajal, kui me joastikku külastasime, olid puud üleni õisi täis. Iga puu on seal isesugune. Kõikidest üle ulatudes seisab taamal tohutu jäme ahvileivapuu — iga tema hiigelsuur oks võiks olla tüveks suurele puule. Ta kõrval on graatsilisi palmirühmi, mis oma taevataustale joonistuvate suletaoliste lehtedega kogu vaatepilti haruldaselt kaunistavad. Just nagu hieroglüüfid tähendavad nad alati «kodust kaugel olemist», sest palme nähes ei suuda keegi ületada paratamatult tekkivat võõramaist tunnet — olgu nad siis maastikul või pildil. Hõbedane mohonono, mis troopikamaadel meenutab liibanoni seedrit, on meeldivaks kontrastiks motsouri tumedale värvusele. Viimane on erepunaste viljadega üle külvatud ja sarnaneb kujult väga küpressiga ning teda võib seal näha kõikjal. Mõni puu sarnaneb suure laiaharulise tammega, teised meenutavad meie jalakaid ja kastaneid. Kuid kokkuvõttes ei suuda siiski keegi endale kogu seda ilu ette kujutada. Siiani pole seda näinud ühegi eurooplase silm. Sel vaatepildil tunduvad puuduvat ainult mäed tagaplaanil.

Joastik on kolmest küljest piiratud 300—400 jala kõrguste pealt metsaga kaetud järsakutega, kus puude vahelt paistab punakas pinnas.

Kui me olime joastikust umbes poole miili kaugusele jõudnud, lahkusin ma sellest kanuust, milles olime sõitnud siiani, ja istusin ümber teise, kergemasse, kus olid sõudjad, kes hästi tundsid kärestikke. Mehed juhtisid osavasti kanuu väljaulatuvate kivide tõttu tekkivaid vaikseid kohti ning veekeeriseid otsides keset voolu alla. Nad viisid mu saarele, mis asub keset jõge, ning juhtisid kaljuservale, kust vesi alla rullub. Siia tulek oli ohtlik, sest saarest mõlemalt poolt möödatormav vool võis pühkida kanuu alla. Praegu aga oli veeseis jões madal ja me sõitsime seal,

kust kõrge veega on täiesti võimatu läbi aerutada. Kuid hoolimata sellest, et me olime juba jõudnud saarele ja asusime ainult mõne jardi kaugusel punktist, kust oli näha kogu probleemi lahendus, arvasin ma, et keegi ei suuda sealt määrata, kuhu see päratu suur veemass kaob. Näis, et ta vajub maa alla, sest selle lõhe vastaskallas, millesse vesi kadus, asus meist ainult kaheksakümne jala kaugusel. Vähemalt ei suutnud mina vee kadumist mõista enne, kui ma hirmust võitu saades roomasin päris servale ja piilusin alla sellesse hiiglaslikku lõhangusse, mis ulatus Sambesi kogu laiuses ühest kaldast teiseni, ja kuni ma nägin, et oma tuhande jardi laiune veevool langes umbes saja jala kõrguselt alla ning kiilus kitsasse, viieteistkümne kuni kahekümne jardi laiusesse kaljuurgu.*

Kogu joastik on lihtsalt Sambesi ühest kaldast teiseni ulatuv kaljulõhe, mis on tekkinud basaltkivimisse ja mis ulatub mägede vahel vasakust kaldast veel kolmekümne või neljakümne miili kaugusele edasi.

Vaadates lõhesügavusse saarest paremal, ei näinud ma midagi peale tihke valge pilve, milles sel ajal oli kaks eredat vikerkaart. Sellest pilvest tõusis just nagu aurikukatlast päratu kõrge aurujuga, ulatudes kahesaja kuni kolmesaja jala kõrgusele. Ülal tihenedes aur tumenes, muutus sinkjaks nagu suits ja langes tagasi peenikeste piiskade sajuna, mis varsti ei jätnud meile ainustki kuiva hilpu kehale. See vihm langeb peamiselt kaljulõhe vastaskaldale ja servast mõne jardi kaugusel on seal igihaljaste puude müür, mille lehed on alati märjad. Nende puude juurtelt voolab palju nirekesi lõhesse tagasi. Ent sel ajal, kui nad püstloodset järsakuseina mööda alla valguvad, pühib ülespoole tungiv aurusammas nad kaljudelt uuesti ära ja kannab taas üles. Nii voolavad need nirekesed lõpmatult allapoole, kuid ei jõua kunagi põhjani.

Saarest vasakul võib näha lõhe põhjas vett. See näib valge tormava pulbitseva massina, mis voolab piki lõhan-

---

* Livingstone'i poolt avastatud joastik, mille ta nimetas Victoria joastikuks, langeb tegelikult 120 m kõrguselt alla sügavasse kitsasse basaltlõhesse. Joa kohinat on kuulda 25 km kaugusele, joastiku kohal hõljub kogu aeg ligi 1000 m kõrgune pihustunud veepiiskade sammas, mida on näha 40 km kaugusele. Joastik pakub majesteetlikku ning ainulaadset vaatepilti. Käesoleval ajal viib joastiku ligidalt üle Sambesi India ookeani rannikult Lourenço Marquesist Kongo ülemjooksule Bukamasse kulgeva raudtee sild. *(Toim.)*

gut vasakule. Saare vasakust kaldast on varisenud alla kaljupank. All ulatub ta veest välja. Selle järgi ma otsustasin, et vesi langeb alla umbes saja jala kõrguselt. Hiigellõhe seinad on püstloodsed ja nad koosnevad homogeensest kivimist. See serv, kust vesi alla langeb, on uhutud kahe või kolme jala võrra madalamaks. Üksikud tükid on tal küljest ära langenud, mistõttu tal on veidi hambuline välimus. Vastasserv on täiesti tasane, ainult vasakus nurgas on näha pragu ja paistab, et varsti variseb sealt alla kaljurahn.

Tervikuna on lõhang peaegu samasuguses olekus, kui ta oli tekkimise momendil. Kivim, millesse ta on tekkinud, on tumepruuni värvust, kuid umbes kümme jalga allpool on ta iga-aastasest tõusust värvituks muutunud.

Saare vasakult poolelt avaneb oivaline vaade veemassiivile, millest kerkib üks aurusammastest. See veemass langeb täiesti läbipaistvana kaljult alla ning muutub ühtseks, kuni põhjani ulatuvaks vahuseks veeseinaks. Ta ere valevus tekitas minus ettekujutuse lumest. Seal, kus veejuga purunes (kui tohib kasutada niisugust sõna) tuhandeteks ühes suunas sööstvateks tükkideks, pritsis igaüks neist tükkidest välja vahtu just samuti kui hapnikus põlevad terasetükid sädemete vihke välja paiskavad. See lumivalge linik näib ühes suunas sööstvate komeetide müriaadina, millest igaüks jätab oma südamiku järele vahukiire. Ma pole kunagi varem näinud vaatepilti, mis oleks vähegi sarnane sellega. Kogu vaate omapärase ilu põhjustab veemassi hoogne sööst kaljult eemale ja sellele järgnev äeglane pihustumine.

Nimetasin juba, et me nägime viit aurusammast, mis kerkisid sellest kummalisest kuristikust. Nad sünnivad arvatavasti rõhumise tagajärjel, mida tekitab vee enda langemine ahtasse lehtrikujulisse kaljuurgu. Viiest aurusambast olid kõige suuremad kaks paremal ja üks vasakul pool saart.

Sel ajal oli Liambjel madal veeseis, kuid umbkaudse arvestuse järgi võrdus laskuva veejoa laius viie- kuni kuuesaja jardiga, ja joa harjal oli ta vähemalt kolm jalga sügav. Ma loodan, et seda kohta külastavad veel teised, kes on suutelisemad eemalt täpsemini mõõtmeid määrama, mina kirjeldan aga lihtsalt muljeid, mida jättis mulle juga sel ajal. Arvasin ja arvan ka praegu, et jõe laius ülalpool langust on tuhat jardi. Kuid ma tean, et vee peal määran

ma kaugusi viletsasti. Nii näiteks selgus kord Loandas ühe meremehega vesteldes, et kaugus lahel, mida mina hindasin neljasajale jardile, oli tegelikult üheksasada jardi.

Püüdsin mõõta Liambje laiust tugeva nööri abil — ainukesega, mis oli minu kasutuses. Kuid kui sõudjad olid eemaldunud kaldast kahe- või kolmesaja jardi kaugusele, hakkasid nad omavahel juttu ajama ega märganud, kui me hõikasime neile, et nöör on sassi läinud. Edasi sõites tõmbasid nad nööri puruks ja vool kandis selle alla. Ent hiljem õnnestus mul teostada see mõõtmine joast madalamal ja ma sain teada, et portugallased olid mõõtnud jõe laiuse ka Tete kohal. Ta oli veidi üle tuhande jardi lai. Joa juures on laius samasugune kui Teteski, kui mitte suurem.

Makoloolode sõnade järgi muutub kaljulõhe kaugemal ida pool palju sügavamaks. Seal on koht, kus kaldad on niivõrd laugjad, et harjunud inimesed võivad sealt istuli alla lasta.

Kui võtta aluseks seda, kui vähe lõhangu basaltserv kulunud on, ei saa ajajärk, millal see kalju lõhenes, kuuluda kuigi kaugesse geoloogilisse minevikku. Mul on väga kahju, et ma ei suutnud täpselt kindlaks määrata kaljulõhe laiust joa kohal. Selle järgi oleks võinud tulevikus otsustada, kas lõhenemise protsess käesoleval ajal jätkub. Siis paistis mulle, et üle lõhe oleks võinud saarelt asetada palmi.

Kolmest kohast joa kaldalt, sealhulgas ka keskmiselt saarelt, kus meie asusime, läkitasid vanasti kolm batoka pealikut barimole oma palveid ja ohvreid. Nad valisid oma palvetuskohad keset joa mürinat ja säravaid piiskadepilvi. See vaatepilt sisendas neile arvatavasti hirmu. Jõgi ise on pärismaalaste jaoks suur müsteerium. Nende kanuulaulgi kõlab järgmiselt:

«Liambje! Ei keegi tea,
kust ta tuleb ja kuhu ta läheb.»

Nautisin imekaunist vaatepilti nii kaua kui võimalik ja pöördusin siis tagasi oma sõprade juurde Kalaile. Kui ma ütlesin Sekeletule, et tema maal pole midagi, mis oleks sellest joast ilusam, tekkis tal soov külastada juga järgmisel päeval. Tulin koos temaga uuesti saarele tagasi, kavatsedes määrata seal kuu seisu, kuid pilvitus segas ja

mu asukohamääramine on tehtud Kalail (lõunalaius 17°51′54″, idapikkus 25°41′). Saarele tagasipöördumiseks oli mul veel teine eesmärk. Panin nimelt tähele, et seal kasvavad puud, mille seemned on arvatavasti vooluga kohale kantud kaugelt põhjast. Mõnesid puid, mis kasvavad saarel, pole ma näinud kusagil mujal.

Tuul ajab kogu aeg saarele tihedaid aurupilvi, mistõttu pinnas on vahetpidamatult niiske ja kaetud halja rohuga.

Valisin välja kohakese, mitte väga ligidal kaljulõhele — seal on alatiste sademete tõttu väga palju lihavaid seenetaolisi polüüpe —, ja rajasin väikese aia, kuhu panin maha ligi sada virsiku- ja aprikoosikivi ning mõned kohviseemned. Loodan, et Mosioatunja oma hoolika kastmisega on heaks aednikuks. Karta tuleb ainult jõehobusid, kelle jälgi ma saarel nägin. Pärast seda, kui olin lõpetanud seemnete mahapanemise, lõikasin ühe puu sisse oma initsiaalid ja aastaarvu 1855. See oli, muide, ainus kord, kus ma lubasin endale niisugust edevust. Mu aed asub esiküljel ja kui seal poleks jõehobusid, oleksin kindel, et sellest saab alus kõikidele rajatavatele aedadele siin maal. Seejärel pöördusime tagasi Kalaile.

Kõneldakse, et kui jõgi on veerikas, võib aurusambaid näha 10 miili kaugusele ja joa kohin olevat selgesti kuulda teisele poole Kalaid, s. o. umbes niisama kaugele. Sel ajal ei pääse keegi saarele.

20. november. Saatnud mind teisele poole juga ja jätnud minuga 114 pärismaalast, kes pidid elevandiluu idarannikule viima, läks Sekeletu oma meestega tagasi. Jätsime makoloolodega jumalaga ja hakkasime liikuma põhja poole, Lekone jõe suunas. Ümbritsev maa on väga ilus ja oli kunagi batokadest tihedasti asustatud. Neil olid suured loomakarjad.

Kui Sebituane oli tulnud siia väikese, ent lahinguis vilunud makoloolode sõjasalgaga, tõusid kõik batokad tema vastu, et «teda ära süüa», kuid tema tavaline edu saatis teda ka siin. Kihutanud batokad laiali, said makoloolod nii palju veiseid, et ei hoolinud enam lamba- ja kitsekarjadest.

Mõnedesse kohtadesse, kus varem oli palju karja, on pühvlid tsetsekärbse sisse toonud. See sundis meid esimesi rännakuid tegema öösiti. Kuu ähmasel valgusel ei suutnud me hästi jälgida maastiku iseloomu. Tee kulges, nii palju kui näha võis, mööda kõrget oruserva. See org oli arvatavasti Sambesi ürgne säng, kus ta voolas enne

lõhangu tekkimist. Nüüd veerevad selles orus Lekone jõe vood, voolates vastassuunas muistse jõe voolule.

Nii Lekone kui Ungvesi voolavad tagasi sisemaa suunas. Nende voolusuund on peaharu voolusuunale vastupidine. Oli selge, et mida kaugemale itta me läksime, seda kõrgemale me tõusime. Lekone jõe alamjooks on peaaegu kakssada jalga kõrgemal Sambesi pinnast kose juures ja tunduvalt kõrgem temast Linjanti juures. Järelikult, sel ajal kui Sambesi voolas mööda seda muistset sängi, mitte aga kaljulõhes, oli kogu maa selle koha ja Libebe taga asuva mäestiku (läänes), Ngami järve ja Zouga (lõunas) ning Ntšokotsa (idas) vahel üks tohutu suur mageveejärv.

Nimetatud pikkuskraadide ja 17° ning 20° lõunalaiuse vahel leidub palju muistse järve olemasolule viitavaid märke. Kogu sel alal asub tuff, mis olenevalt sellest, kas ta on kaetud mullaga või allub otseselt atmosfääri mõjule, on rohkem või vähem pehme. Kus iganes sellel muistsel järvepõhjal sipelgakaru ka endale nüüd oma urgusid teeb, kühveldab ta alati koos mullaga välja mageveelimuste kodasid, mis on samasugused kui käesoleval ajal Ngami järves ja Sambesis asuvate limuste omad.

Barotse org oli vanal ajal teiseks samalaadseks järveks. Üks niisugune järv eksisteeris aga teisel pool Masiko maad ning veel üks — neljas — Oranje jõe läheduses. Kivimite ümberpaiknemise tagajärjel valgus nende järvede vesi läbi servadesse tekkinud lõhede ja pragude ära.

Victoria joastiku kohal tekkinud lõhe laskis alla selles päratu suures orus asunud vee ja jättis alles ainult väikese osa, arvatavasti kõige sügavama koha, mis nüüd on tuntud Ngami järvena. Gonje kosk päästis valla järve, mis asus Barotse orus. Samuti juhtus neil iidsetel aegadel ka teiste suurte järvedega.

Kongo ja Oranje jõgi leiavad endile tee merre läbi kitsaste kaljulõhede. Idaservas asuvad lõhangud, nagu näiteks Victoria joastik ja Tanganjenka järvest ida pool asuvad kosed, võimaldasid keskosas asuvail vetel voolata itta.

Kõik seni avastatud Aafrika järved on madalaveelised. Nad on ainult jäänused muistseist palju suuremaist veekogudest.

Pole mingit kahtlust, et sellel mandril asus varematel aegadel palju rohkem vett kui praegu. Loomulik vete äravool kestis sajandeid. Sügavad lõhangud tekkisid arvata-

vasti maa kerkimise tagajärjel. Selle tõendit võib näha nüüdisaegsete limusekodade näol, mis asuvad lubjakivides kogu rannajoone ulatuses. Kas kuivenemine toimub kogu kontinendi ulatuses nii kiiresti kui Betšuaanamaal, selle üle ei suuda ma otsustada. Ehkki eksisteerib segane pärimus selle kohta, et kunagi on läbi Barotsemaast lõuna pool asuvate madalate kõrgustike tunginud vesi, ei ole olemas ühtki vana rahvajuttu järsust maakoore nihkest, millega oleksid kaasnenud maavärinad. Ehkki Mosioatunja lõhangu tekkimine on võib-olla liiga varane niisuguste pärimuste jaoks, ei tule unustada, et pärismaalased jäädvustavad oma nimedes kõik tähelepanuväärsed sündmused, neil on isegi üks muistend, mis sarnaneb Saalomoni ja lõbunaiste looga. Ometigi pole neil kogu maal ühtki niisugust nime, nagu Tom Maavärin või Sam Mägedevappumine.

Kui heita pilk suurele orule, paneb jõgede kuju mõtlema aeglaselt tühjaks jooksvast järvest. Jõed on teinud endale just samasugused sängid, nagu neid pärast vihma pehmes poris näha võib, kui vesi on pääsenud mingisuguse prao kaudu lombist minema. See asjaolu ei köida arvatavasti inimese tähelepanu, kes on Aafrikas esmakordselt, kuid jõgikondade põhjalik tundmaõppimine loob just nimelt niisuguse mulje.

Liambje orus ei ole ühelgi jõel laugjaid kaldaid. Selleks et jõeäärseid luhtasid üle ujutada, peab Liambje tõusma kakskümmend kuni kolmkümmend jalga. Jõgedel on sängid nii madala kui kõrge veeseisu jaoks. Kui vett on vähe, on sängiks lihtne lubjakivisse uuristunud järsuservaline lõhe. Kui aga suurvee ajal jõgede sängid täituvad, kujutavad nad endast just nagu järvedeahelat.

Paljud jõed, eriti Tšobi ja Simah, on väga käärulised. Pärismaalaste jutu järgi kujutavad nad endast midagi niisugust, mida anatoomid nimetavad anastomoosiks — ühenduseks, põimikuks. Nii näiteks kinnitasid pärismaalased mulle, et kui nad sõidavad kanuus mööda Simahi jõge üles, võivad nad pääseda Tšobisse ja sõita mööda seda alla Liambjesse, ja et nad võivad sõita üles mööda Kamat, alla tulla aga mööda Simahi jõge. Samuti olevat lugu Kafue jõega. On teada, et põhja pool ühineb ta sellisel kombel Liambjega ja et ta tuleb Loangvast — makoloolod sõitsid kanuudel ühest teise.

Isegi siis, kui jõgede omavahelist põimumist pole sel

määral, kui seda tõendavad pärismaalased, on see maa siiski sedavõrd tasane ja jõed niivõrd looklevad, et meil on siin tegemist tõepoolest täiesti omapärase jõgedevõrguga.

Põhjus, miks ma kaldun teatud määral usaldama pärismaalaste teateid selle kohta, on järgmine: sel ajal kui me Oswelliga 1851. a. mandri keskosas avastasime Sambesi jõe, ei olnud meil endil võimalik mööda jõge üles sõita ja me kasutasime pärismaalasi ning joonistasime nende seletuste põhjal jõe kaardi. Pärast seda saatsime selle kaardi koju, lootes et ta aitab ehk teisi edaspidises uurimistöös. Kui ma hiljem sõitsin mööda jõge üles 14° lõunalaiuseni ning siis uuesti alla tulin, selgus kõige hoolikamal kontrollimisel, et muudatused, mis ma võisin esialgsesse pärismaalaste kaarti teha, olid äärmiselt tühised. Üldine ettekujutus, mille andis nende kaart, oli hämmastavalt täpne.

24. kuupäev. Jäime terveks päevaks Mojara külla. Org, mida mööda voolab Lekone jõgi, suundub siin itta, meie tee viis meid aga rohkem kirdesse. Maastik on siin kaljune ja konarlik. Pinnase moodustab punane liiv. Taimede hulgas on palju ilusaid haljaid puid, mis annavad rikkalikku puuviljasaaki.

Mojara isa oli olnud võimas pealik, kuid tema poeg elab nüüd oma nelja või viie naise ja üsna väheste alamatega endise suure linna varemete vahel. Tema külakeses on palju maasse löödud teibaid, mille otsas ilutsevad inimpealuud. Loendasin neid viiskümmend neli. Need on Mojara poolt lahingus tapetud tema vihasemate vaenlaste matabeelede kolbad.

25-ndal lahkusime sellest külast ja jõudsime järgmisel päeval Namilanga ehk «Rõõmu kaevu» juurde. See on väike kaev, mis on kaevatud tohutu suure viigipuu alla. Tänu varjavale puule on vesi kaevus oivaliselt külm. Terve päeva oli temperatuur varjus 104° (40° C), pärast päikese loojumist aga 94° (34,4° C), sellegipärast polnud õhk sugugi lämmatav.

Allika nimi pärineb vanast ajast, kui üks pärismaalaste sõjasalk, tulles karjaga tagasi järjekordselt sõjaretkelt naabrite juurde, oli jäänud siia puhkama, lasknud endile bojaaloal hea maitsta ning nautinud neid naaberlinnadest austama tulnud naiste muusikat ja laule. Sellest siis ka kaevu nimi.

Ümberkaudseil aladel oli kunagi palju elanikke, nüüd on aga kõik tühi ja vaikne.

Kõikidel batoka suguharudel on huvitav tava: suguküpseks saamisel löövad nad endil ülemised esihambad välja. Seda teevad nii mehed kui naised. Alumised hambad, mille vastu ei puutu enam ülemised, muutuvad neil pikemateks ja kalduvad mõnevõrra ette, mistõttu alahuul ebameeldivalt välja pundub. Sellest hoolimata ei pea ükski noor naine ennast ilusaks, kui ta pole säanud vabaneda ülemistest lõikehammastest. Selle tava tõttu on kõikidel batokadel veider vanamehelik välimus. Naeratus muudab nende näo lihtsalt võikaks. Ent nad on niivõrd tugevasti kinni selle kombe küljes, et isegi Sebituane polnud võimeline seda välja juurima. Ta andis küll välja käsu, et kellelegi tema alluvate lastest ei tohi teha niisugust operatsiooni. Selle vastu eksimine tõi endaga kaasa karmi karistuse. Kuid sellest hoolimata ilmusid taas tänavaile esimeste ülemiste hammasteta noorukid ja keegi ei tunnistanud ennast süüdi selles kuriteos.

Kui küsida batokadelt selle tava tähendust, vastavad nad, et nad tahavad olla härgade sarnased, neid aga, kes jätavad endile ülahambad alles, peavad nad sebrade taolisteks. Kas tava tõeline põhjus peitub just nimelt selles või ei, on raske öelda, kuid väärib märkimist, et paljudele suguharudele omast härgade austamist seostatakse siin sebrade põlgamisega. Hammaste väljalöömine teostatakse samas vanuses, kui teistel suguharudel toimub ümberlõikamine. Viimast kommet siin ei tunta. Hammaste väljalöömine on siin sedavõrd juurdunud, et inimest, kel on kõik hambad terved, peetakse inetuks.

Mõned makoloolod annavad sellele kombele järgmise humoristliku seletuse: ühe pealiku naine olevat läinud oma mehega tülli ja hammustanud tal kätt, pealik olevat lasknud naisel selle eest esimesed hambad välja lüüa. Kõik mehed suguharus olevat aga seejärel otsustanud talitada pealiku eeskujul. Kuid see ei anna vastust küsimusele, miks mehed siis endil hambad välja lõid.

Sambesil elavad batokad on väga tumeda nahavärvusega. Oma arengutasemelt on nad madalamal teistest suguharudest, välimuse poolest aga lähedased puhtale neegritüübile. Nende batokade nahavärvus, kes elavad aga mägismaal, kuhu me nüüd siirdusime, meenutab piimaga segatud kohvi.

Meid saatvas rühmas oli palju batokasid, keda Sekeletu oli saatnud kaasa kandjatena. Juhtida neid oli tunduvalt raskem kui ükskõik keda teisi mu kaaslastest. Nad on vähemarukad ja muljetele vastuvõtlikumad kui teised. Batokade arengutase on arvatavasti sellepärast nii madal, et nende pealikud, saarte barbarid, suhtuvad neisse väga despootlikult.

Meie grupis olid veel mõned banadžoad ja väike rühm bašubia ning barotse suguharude mehi, keda Sekeletu oli saatnud meiega kaasa kui häid ujujaid ja sõudjaid. Makoloolod väitsid, et kui kohalikud elanikud ei taha anda või laenata kanuusid, on need mehed suutelised öösel üle jõe ujuma ja kanuusid näppama. Nad kandsid kaasas aere. Kui me laagri üles lõime, jäi iga rühm kindlasti teistest eraldi.

26. november. Kuna me kartsime, et pühvlid on toonud siinseisse kohtadesse tsetsekärbseid ja meie härjad võisid liikuda ainult öösi, läksin ma päeval edasi jala ja osa mehi tuli öösel härgadel järele. Jõudnud külani, mida valitseb vana Marimba, ületasime Ungvesi haru. See jõgi voolab samuti tagasi kui Lekonegi. Ta suubub Liambjesse veidi ülalpool kärestikke. Suures osas maa selles piirkonnas on aluskivimiks gneisikiht, mis alaneb keskosa suunas. Kuid need kihid on sageli nii palju üles kurrutatud, et näivad teravate mäeseljandikena. Gneisil paiknevad väga mitmesuguses asendis augiiti sisaldava trapi pangad. Üldiselt laiub gneiss põhja-lõuna suunas, kuid seal, kus ta joastiku basaldi ligidal esmakordselt nähtavale ilmus, asus ta ida-lääne suunas ja alanes põhja poole, nagu oleks ta niisugusesse asendisse surutud basaldi eruptsiooni tõttu.

Mõõdusime ühe väga suure linna varemeist, kus, nagu võib järeldada siinsete antiiksete rusude põhjal, olid inimesed elanud väga kaua. Ma nägin gneisist, trapist ja kvartsist jahvekive, mis olid kulunud kaks ja pool tolli. Haudadele olid püstitatud elevandikihvadest mälestusmärgid, mis kõdunevad varsti täielikult.

Ümbruses on palju ilusat metsa, kuid leidub ka rohkesti avaraid karjamaid, ja kuna me tõusime kõrgemale, siis läks rohi lühemaks ja ei olnud nii rikas taimede valikult kui Barotse orus.

Huvitav, et me kohtasime siin neidsamu puuliike, mida olime näinud lääneranniku laskudes. Siin kasvab hästi üks *Sterculia* liik — Loanda kõige harilikum puu, samuti

ahvilehvapuu, Mošukaks nimetatav puu, mille me avastasime Tala Mungongo juures, oli praegu täis oma väikesi, õunu meenutavaid vilju. Elanikud tõid meile väga palju neid pirnimaitselisi õunakesi. Vilja ümbritseb tugev koor, sees on aga neli suurt seemet. Kohtasime teda rohkesti ka edaspidi. Mošukapuu kasvab viieteistkümne kuni kahekümne jala kõrguseks. Tema tugevad läikivad lehed on inimese käe laba suurused. Kunagi ei kasva ta madalates kohtades.

Vihma sadas ainult paiguti. Mitmel pool oli maa täiesti kuiv ning puude lehed olid kurvalt longus. Ent viljapuudele polnud põud mõjunud. Neid kahjustab kuivus üksnes õitsemise ajal.

Meiega kaasas olevad batokad ütlesid, et nälga ei sure siin keegi kunagi. Meile toodi korvitäied maneekot. See on väga huvitav kreeka pähkli suurune sarvja koorega puuvili. Valminult pakatab ta viieks, iga segment on täidetud suhkruna magusa kleepuva ainega. Ta seemned on kaetud kollase siidja ümbrisega ja ei ole söödavad.

Palju on siin ka motsourisid ja mamošosid.

Batokad sõid ube, mida nimetatakse ndžuks. Neil ubadel on suured neljanurgelised kaunad. Süüakse veel *nux vomica* seemnetevahelist viljaliha, samuti motsintseelasid. Muul aastaajal valmivad siin teised puuviljad, näiteks motsikirid, millest saadakse õli. See vili kasvab väga ilusal tumedate lehtedega igihaljal puul.

Otsustades puuviljade rohkuse järgi, võib batokade ülalmainitud sõnu täiesti uskuda.

Nägime siin puid, mille koht oleks aias. Batokad istutavadki neid endile aedadesse. Mujal pärismaalaste juures ei praktiseerita seda kusagil.

Siin kasvab rikkalikult üht leukodendroni liiki. Kui me nägime seda puud niisugustes kohtades, kus polnud sadanud veel vihma, torkas silma, et noortel puudel käändusid päevase kuumuse ajal lehed serviti päikese poole. Akaatsia ning samuti mopanee *(Bauhinia)* asetavad niisugusel puhul lehed vastakuti kokku ja jätavad päikese poole nii väikese pinna kui võimalik, meenutades sellega austraalia eukalüpte.

KAHEKÜMNE SEITSMES PEATÜKK

Madalad mäed. — Mustad sipelgad, nende kannibalism. — «Krohvija» ning tema kloroform. — Termiidid, nende kasulikkus. — Mutokuane suitsetamine, selle mõju. — Piiritsoon. — Tsikaadid. — Puud. — Lilled. — Kalomo jõgi. — Selle maa füüsiline kuju. — Pühvlid abistavad oma haavatud kaaslast. — Pühvlilind. — Ninasarvikulind. — Karjade juhid. — Meekuulutaja. — Valge mägi. — Mozuma jõgi. — Elevandi toit. — Termiidipesad. — Sõbralikud batokad. — Riiete põlgamine. — Tervitusviis. — Monze küla. — Maa üldilme. — Rahva sõbralik suhtumine valgesse mehesse. — Pinnase viljakus. — Bašukulompo suguharu soeng. — Taimestik. — Linnud ja vihm.

Siin on palju palme, kuid seda palmi, millest õli saab, ei esine. Teda võib kohata ainult ranniku lähedal. Palju on ka tärkavaid lilli ning sibultaimi.

Selle piirkonna ebatasast pinda lõikavad kitsad orud. Ehkki kogu maa on päikesest kuivatatud, ei saa seda väljanägemise järgi öelda, kuna veel enne vihmade algust ilmusid paljudel puudel värsked rohelised lehed. Teiste hulgas paistab toreduse poolest silma molapuu oma tumedate pruunikasroheliste lehtedega ja tammetaolise võraga. Taamal on näha madalaid kõrgendikeahelaid. Üks neist, Kandželeks nimetatav mäeahel, asub meist põhja pool. Idas on näha samasugune mäeahel, seda nimetatakse Kaonkaks ja järgmisel päeval me jõuame sinna. Soovides hoida kõrvale tsetsekärbeste eest ja külastada kohalikke elanikke, me kaldusime tunduvalt põhja poole.

Kaonkas elavad viimased batokad, keda me kohtasime oma teel ja kes suhtuvad makoloolodesse sõbralikult.

Metsas kõndides nägin ma palju mustade sipelgate armeesid, kui nad oma röövretkedelt koju pöördusid. Olin neid sageli kohanud maa mitmesugustes paikades ja et meil oli olnud Kolobengis palju häid võimalusi nende elu jälgimiseks, jutustan neist veidi. Nende värvus on must, kerge hallika varjundiga ja nad on umbes pool tolli pikad.

Nad liiguvad alati rivis, kolm või neli tükki reas. Kui neid häirida, lasevad nad kuuldavale erilist sisinat. Rivikolonnid sammuvad väikese arvu juhtide järel, kes ei kanna kunagi mingisugust koormat. Näib, et lihtsipelgad tunnevad soovitava liikumissuuna ära lõhna järgi, mis jääb maha nende juhtidest.

Kord kui ma riietumisel viskasin pesukausist vee põõsa taha, sattus see rajale, kust nende armee oli läbi läinud veel enne seda, kui ma alustasin oma hommikutualetti. Kui nad tagasi tulid, eksisid nad täielikult teelt ära, ehkki otsisid seda pool tundi. Nad leidsid oma raja üles alles siis, kui üks neist tegi suure ringi ümber koha, kuhu vett oli maha läinud.

Kui visata peotäis mulda nende armee keskele, kaotavad need, kes on jäänud tahapoole mullapeotäit, edasiminekusuuna täiesti. Millest ka need sipelgad juhinduvad, nad näivad teadvat ainult üht — ei tohi pöörduda tagasi. Nad tulevad täiesti mullapeotäie juurde, kuid ei julge sellest üle minna, ehkki ta kõrgus on vähem kui veerand tolli. Nad ringlevad koha peal ja jõuavad uuesti endisse paika tagasi, kuid neil ei tule kunagi pähe pöörduda tagasi sipelgapessa või — kui nad on parajasti teel koju — pöörduda tagasi kohta, kus nad vargil käisid.

Pärast seda, kui nad on ligi veerand tundi sisistades paigal tiirutanud, läheb üks suure ringiga ümber mullapeotäie, hoidudes sellest umbes ühe jala kaugusele. Varsti järgnevad talle mööda seda ringteed kõik ülejäänud.

Kui nad termiitidele kallale tungida kavatsedes lähenevad viimaste eluasemele, võib tähele panna, kuidas termiidid paanikas minema jooksevad. Mustad sipelgapealikud, kes erinevad teistest suuruse poolest, eriti astlaaparaadi mõõtmeilt, haaravad termiidid üksteise järel kinni ja pistavad neisse oma astla, süstides koos sellega nähtavasti vedelikku, mis oma toimelt sarnaneb kloroformiga: termiite tapmata muudab ta nad tundetuks, nii et nad suudavad liigutada ainult üht või kaht esijalga. Sipelgapealikud pilluvad nõelatud termiidid kõrvale, lihtsipelgad aga kahmavad oimetud ohvrid ning tassivad minema.

Kord hommikul nägin sipelgategruppi, mida võinuks nimetada orjapüüdjate ekspeditsiooniks. Nad tulid oksarao juurde, mis oli otsapidi termiitide maa-alusesse käiku torgatud. Kuid ma olin väga üllatatud, kui mustad sõdalased läksid sellest mööda, käiku puutumata. Võtsin rao

ära, lõhkusin osa termiitide käigust lahti, rao aga asetasin risti üle musta väeosa raja. Peavarjuta jäänud termiidid jooksid kärmesti laiali, püüdes peituda lehtede alla, kuid mustad marodöörid ei osutanud neile kaua aega tähelepanu. Lõpuks hakkas üks pealikutest neid kinni rabama. Ta võttis oma astla kasutusele ja ladus kangestunud termiidid kõrvale. Ülejäänud sipelgad haarasid nad viivitamatult ja jooksid minema.

Kui ma Kolobengis neid marodöörputukaid esmakordselt vaatlesin, tekkis mul autoriteetse Broughami Paley kirjutise mõjul mõte, et nad püüavad termiite endile orjadeks. Kuid vabastanud mõned vangid ja asetanud kõrvale, nägin, et nende liikumatus ei kadunud — nad jäid niisama tundetuteks, nagu pealikud nad olid maha jätnud. Siis ma oletasin, et niisugune elutus oli tulnud sellest, et sõdurid olid pigistanud termiite oma suistega kaelast liiga tugevasti — nad haaravad viimaseid nimelt kaelast. Kuid ka termiitide tõugud, mis ma sõdurite käest ära võtsin, ei hakanud kunagi edasi arenema, ehkki ma hoidsin neid soodsas temperatuuris. Lisan sellele, et kui keegi silmitseb sissepääsu, mille kaudu mustad sipelgad oma kasarmusse lähevad, leiab uurija sealt alati suure hulga termiitide kõvu päid ning jalgu. Tähendab, et need mustad kõrilõikajad on astme võrra madalamad orjapüüdjatest — nad on lihtsalt kannibalid.

Teises paigas nägin ma sipelgate väeosa, mis oli ametis munade äratassimisega kohast, kus tõenäoliselt vesi hakkas neid üle ujutama. Lugesin sipelgad üle, neid oli 1260. Nad kandsid muna teatud kaugusele ja asetasid selle siis maha. Seejärel haaras muna järgmine ja viis edasi. Selle tööga näisid ametis olevat kõik koloonia sipelgad ja ma ei silmanud nende seas ainustki termiidist orja.

Ühel jahedal hommikul panin tähele pika lindina kulgevat teistliiki mustade sipelgate rivi. Igaüks neist tuli röövkäigult tagasi vangiga. Nende kannibalismis ei võinud olla mingisugust kahtlust, sest «julmad sõdalased» olid juba napsanud termiitidel jalad küljest ära.

Selle liigi astlas sisalduv vedelik on teravalt hapu.

Olen sageli märganud, et mõnede putukate astlast pritsitav vedelik tekitab kangestust. Seda võib eriti hästi tähele panna ühe «krohvijaks» *(Pelopaeus eckloni)* nimetatava kiletiivalise putuka puhul, kes meenutab oma iseärasuste poolest müürseppmesilast. «Krohvija» on peaaegu must,

ligi toll ja veerand pikk. Sageli võib näha, kuidas ta poeb majja, hoides esijalgade vahel nätsket herneterasuurust kitikuulikest. Putukas kinnitab selle kleepuva aine kohale, mis on sobiv ta eluasemeks, ja teeb sellest siis ta enda pikkusele vastava kambrikese. Oma kambrikese seinad voolib ta täiesti õhukesteks ja seestpoolt siledaks. Kui ehitus on valmis, toob ta seitse-kaheksa röövikut või ämblikku, mis tema nõelamise tõttu on tundetuse seisundis, kuid mitte tapetud, ja laob nad selle jaoks jäetud ümmarguse ava kaudu sisse. Siis aga asetab ta sinna ühe oma tõugu, kes sel moel leiab eest valmis ja täiesti värske toidu. Nõelatud putukad on komatoosses seisundis, kuid nende elutegevus takistab kudede riknemist või kuivamist, mis muidu selles kliimas tingimata toimuks. Niikauaks kui tõuk muutub nooreks putukaks ja tal arenevad tiivad, on toit olemas. Siis aga lõhub noor «krohvija» oma kambri seina sellest kohast katki, kus asus sissepääs, lendab välja ning alustab iseseisvat elu.

«Krohvija» on väga kasulik putukas, kuna tema tegevus takistab röövikute ning ämblike piiramatut paljunemist. Sageli võib teda näha rööviku või isegi ritsikaga, kes on palju suurem kui ta ise, kuid kes pärast kloroformi injektsiooni lamab liikumatult. «Krohvija» haarab ohvri ümbert kinni ning, kasutades nii jalgu kui tiibu, lohistab oimetu saagi minema. Arvan, et nõelamisel kehha süstitaval vedelikul on peale tundetuks muutmise veel antiseptiline toime.

Ilma mustade sipelgateta oleks maa termiitidest üle ujutatud. Viimased on äärmiselt sigivad. Nende töötamise energia ei anna aga ennast millegagi võrrelda. Termiidid etendavad väga tähtsat osa looduses, tassides taimejäänused maa alla niisama kiiresti, kui metsikud punased sipelgad puhastavad maapinna surnud loomadest. Termiidid hoiduvad tavaliselt peitu ja töötavad öösel tehtud galeriide varjus, et linnud neid ei näeks. Mingisuguse signaali peale (ma ei suutnud kindlaks teha, missuguse peale nimelt) jooksevad nad sadade kaupa oma elamutest välja ning nende rohtulõikavate suiste hääl hakkab kostma nagu puulehti sahistav tasane tuulehoog. Nad tassivad lõigatud rohu oma elamute ukse ette. Mõnetunnilise rassimise järel on töö läbi ja sissekäigu ees on suured virnad rohtu. Pärast seda ei ole neid näha võib-olla kuu aega, sealjuures ei laiskle nad aga kunagi.

Kord oli minu aseme jaoks pandud täiesti tasasele ja taimestikuta kohale sületäis rohtu. Termiidid said sellest kohe teada ja kogu öö ma kuulsin, kuidas nad mu küljealust närisid ja ära tassisid. Seda tööd jätkasid nad raugemata energiaga terve järgmise päeva ja öö. Nii olid nad selle rohusülemi kallal kolmkümmend kuus tundi järjest, kuid näisid niisama värskeina kui alati. Mõnes kohas õgisid nad päeva jooksul ära kogu rohu, mis oli mu magamismati all, ja oleksid pistnud ka mati enda nahka, kui me poleks rohkem rohtu maha pannud.

Mõnede tööde juures löövad nad huvitavalt takti. Sajad oma metropolitääni ehitavad termiidid teevad selle seinu siledaks tampimisega. Just nagu märguande peale löövad nad kõik ühes taktis kolm-neli korda vastu äsja kokkuplätsitud tunneliseina. Tekib heli, mida võib kuulda siis, kui puudutada vihmamärga põõsast ja sellelt varisevad maha suured piisad.

Nende putukate tegevuse tagajärjel tekib väga viljakas pinnas. Kui poleks neid, oleks troopikametsad, mis on mahalangenud puude tõttu niigi risustatud, veel tuhat korda hullemad. Hukkunud taimede räga muudaks nad täiesti läbimatuks. Õhk aga oleks mürgistatud kahjulikest miasmidest palju rohkem kui praegu.

Siinsetes paikades elunevad batokad näevad välja kui ehtsad degenerandid. Ja vaevalt saavadki nad tõusta kõrgemale füüsilise või vaimse arengutaseme poolest, kui nad kõik suitsetavad mutokuanet *(Cannabis sativa)*. Hoolimata piinavast köhahoost, mis järgneb esimesele paarile mahvile, meeldib neile tema narkootiline toime väga. Võtnud suhu vett, puristavad nad veejoa koos suitsuga välja ning hakkavad seejärel patrama seosetuid fraase, mille mõte on tavaliselt enese kiitmine. Seda hävitavat taimemürki kasutavad sisemaal kõik suguharud laialt. Ta tekitab omasugust meeletust ja Sebituane sõjamehed istusid tavaliselt vaenlast nähes maha ning tõmbasid mõne mahvi selle taime hullustavat suitsu, et nende pealetung oleks efektiivsem. Ma ei suutnud mõjustada Sekeletut ja noori makoloolosid sellest harjumusest loobuma.

Ma pole kunagi isiklikult niisuguse suitsetamise mõju proovinud ega või midagi öelda meeldivate tunnete kohta, mida ta pidavat tekitama. Tean ainult seda, et türklaste poolt tarvitatav hašiš on sellesama taime ekstrakt. Selle suitsetamisel paistvat kõik nagu läbi pikksilma vaada-

tuna — õlekõrrest üle astudes tõstab tema suitsetamisest purju jäänu jalgu nii kõrgele, nagu astuks ta üle palgi.

28. november. Pärast Kaonkat liikusime me mööda asustamata, veidi künklikku, väga ilusat ala, mis on piiritsooniks nende suguharude vahel, kes tunnistavad makoloolode ülemvõimu, ja nende vahel, kes seda ei tunnista. Maapind oleks siin nagu kaetud pikkade hangunud lainetega. Jõgesid pole, kuid orgudes võib kohata seisvat vett.

Me oleme nüüd jõudnud maale, mida kõik mu inimesed ülistavad kui tõelist paradiisi. Matabeeled ajasid Sebituane siit minema. See maa veetles neid oma karja- ja viljarohkusega ning väga tervislike elamistingimustega. Pinnas on kuiv ja koosneb suuremalt osalt punakast liivast. Puid on üldse vähe. Erandiks selles suhtes on kohad, kus vanasti asusid linnad ja kus on istutatud ilusaid varjurikkaid salusid. Ma mõõtsin ühe hiigelviigipuu tüve ümbermõõdu, see oli nelikümmend jalga. Puu sisemus oli ära põletatud ja keegi kasutas seda elamuks, kuna me nägime seal aset ja lõkke jälgi.

Paikkond kõrgenes ja avara lahtise maastiku nägemine mõjus meile virgutavalt.

Siin on ohtrasti metsloomi. Kohtasime pühvleid, veiskitsi, hartebeeste, gnuusid ja elevante. Siin ei eksita neid keegi ja seetõttu pole nad kartlikud. Meie ümber oli kuulda lõvi möirgamist, sest seal, kus leidub palju teisi loomi, on alati kohal ka nemad. Kuid meile polnud nad hädaohtlikud, sest parajasti olid kuuvalged ööd. Ainult ükskord õhtul hakkas graniitrahnul seisev suur lõvi, hoolimata sellest, et oli alles valge, minu peale möirgama.

Õhus tundus meeldivat värskust — mitmes kohas oli sadanud vihma.

Taevas oli kogu aeg kaetud pilvedega ja vaatlusi polnud võimalik teostada. Temperatuur oli hommikul kell kuus 70° (21,1° C), keskpäeval 90° (32,2° C), õhtul 84° (28,9° C). Platool, kus õhus on vähe niiskust, on niisugune temperatuur väga meeldiv.

Mitmesugused kivimid, mida leidus Kaonkast lääne pool — talgigneiss ja valged vilgukiltkivid —, tavaliselt alanevad lääne suunas, kuid Kaonka lähedal ilmuvad nähtavale suured ümmargused graniidimassiivid, milles leidub musta vilgukivi. Pindmine kiht on tal maha koorunud ja esile tungivad suured kristallid.

Kui me liikusime läbi nende paikade, kus oli sadanud palju vihma, lõi tsikaadide läbilõikav siristamine meid täiesti kurdiks. Sellele koorile lisandus veel ühe kollakashalli ritsika terav heli. Ma ei suuda aru saada, kuidas nii väike olend võib teha nii valju häält. Tundus, et tema saagimine pani ka maapinna vibreerima. Kui tsikaadid, ritsikad ja konnad oma koori koos lahti löövad, on nende muusikat kuulda veerand miili kaugusele.

Minu tähelepanu köitis üks puuliik. Ta lehed sarnanevad väga akaatsia omadega, kuid oksad, mille küljes nad kasvavad, meenutavad pikaksvenitatud kuusekäbisid.

Ümberringi kasvas äärmiselt palju moone. Mitmed puud, õitsvad sibul- ja muud taimed olid täiesti samasugused kui Pungo Andongoski. Hakkab ilmuma valgeid lilli, mis meenutavad lumikellukest. Neist valendavad terved aasad. Igal hommikul lööb uus pilv oma õiekrooni lahti. Kui ilm on sombune, avanevad nad alles keskpäeval. Umbes ühe tunni pärast närtsivad nad ära ja surevad. Pärismaalased hüüavad neid nende kuju järgi «tlaku ea pitse», see on «sebrakabi». Tõin mõned nende ilusate lillede sibulad Mauritiusele.

30-ndal läksime üle Kalomo jõe, mis on ligikaudu viiskümmend jardi lai. Sellel kõrgmaal on Kalomo ainsaks mitte ärakuivavaks jõeks. Ta on käredavooluline ja suubub Sambesisse joast veidi madalamal. Ungvesi ja Lekone oma lisajõgedega voolavad läände, Kalomo lõunasse, kõik need aga, mis meil veel ees on, suunduvad itta — nii siis asusime kõrgustiku harjal.

Kuna vee keemispunkt oli siin 202° (94,4° C), asus kõrgustik viis tuhat jalga üle merepinna. Siin kerkivad taas suured ümmargused graniidimassiivid, mis muudavad gneisi ja vilgukiltkivi suunda, nii et need alanevad nüüd mitte enam läände, vaid ida suunas. Ma mainisin savikilta, siis kui kirjeldasin Kuango orgu, kus ta kihid asuvad peaaegu horisontaalselt. Kuid siin oli nähtavasti kerkimise juures aktiivseks teguriks graniit, kuna nii idas kui läänes nõjatuvad teised pindmised kivimid tema vastu.

Nii platoo lääne- kui idaserv on tuntud oma võrdlemisi tervisliku kliima poolest. Selles mõttes, niisamuti kui üldilme poolest, meenutavad nad parimat, kõige tervislikumat kliimat, nimelt Lõuna-Aafrika sisemaa kliimat kõrbe läheduses. Platoo siinpoolsel serval pole ühtki allikat või sood. Kalomo jõest ida pool näeme lainjalt künklikke

metsatuid, kuid madala rohuga kaetud tasandikke. See mäeahelik või õigemini pikergune mägedepeenar kulgeb suure joastiku lähedalt kirdesse, kus taas ilmuvad metsatud kõrgmaatasandikud. Räägitakse, et teisel pool joastikku mäeahelik kulgeb jällegi kagusse, mašona suguharu maale, või õigemini öelda selle maa mägede juurde, jõudes mr. Moffati sõnade järgi välja Matlokotlokost, Mosilikatse residentsist, nelja päeva tee ida pool asuvasse kohta.

Võimatu on öelda, kui kaugele põhja suunas need kõrgmaa servad kulgevad. Lääne- ja idapoolse astangu harjade vaheline kaugus võib olla 10 pikkuskraadi. Ma ei kuulnud midagi kõrgematest tippudest ei ühel ega teisel serval ja vaevalt võib neid olla ka vahepealsel alal. Kõige kõrgemaks mäeks on Monakadzi, kuid temagi ei tõuse ümbritsevast orupinnast kõrgemale kui tuhat jalga. Mägede puudumise tõttu maa selles osas, kus lainjas pind tähelepandamatult kerkib kuni viie tuhande jala kõrguseni üle merepinna, kasutasin ma põllumajanduses tarvitatavat terminit mägede «peenar», sest oma iseloomult meenutavad nad tõepoolest pikaksvenitatud hiiglaslikke peenraid. Me näeme, et mäed, mida võib kohata teisel pool neid «peenraid», on ainult platoo madalaks palistuseks ja et nende tipud pole kõrgemad kui kõrge keskoru põhi.

Kui me jätame kõrvale keskbasseini suure laiuse teistes kohtades ja räägime üksnes suhteliselt kitsast osast, mida moodustab idapoolse mäeaheliku käänak läände, siis kujutab see ala endast laia vagu kahe mägedeahela vahel, millest kumbki on kakssada miili lai. Teisel pool neid mäeahelikke on maapind kerge kallakuga mere suunas. Kui mul on õigus, pidades selle mäeahela kerkimise põhjuseks graniiti, siis kivimikihtide lebamissuund alanemisega NNE-sse võib näidata, et samasugune geoloogiline struktuur on ülekaalus ka kaugemal põhja pool, ja paar-kolm järve, mis asuvad selles suunas, võivad sarnaneda Ngami järvega ning on vähenenud oma kaasaegsetesse mõõtmetesse nendesamade jõudude mõjul, mis moodustasid Victoria joastiku.

Kalomo jõel nägime elevanti, kel polnud kihvu. Aafrikas on see samasugune haruldus kui kihvadega elevandid Tseilonil. Otsekohe kui see elevant meid nägi, jooksis ta minema. Siin on palju pühvleid, isegi päeval nägime igal pool söömas terveid karju. Kui inimene neid liialt häirib, lähevad nad tihedaisse padrikuisse, kust tulevad sööma

ainult öösi. Hiilisime nende karja juurde ja lasksime üht pühvlipulli. Kui kõlas pauk ja loom maha kukkus, hakkasid ülejäänud pühvlid, kes ei näinud vaenlast ja ei saanud aru, kus peitub hädaoht, hoolikalt ringi vahtima. Osa pühvleid tuli haavatud kaaslase juurde ja kui ilmusime meie, tõstsid loomad, minu inimeste suureks imestuseks, mahalastud pühvli oma sarvedele ja, ümbritsedes teda tiheda ringina, hakkasid teda minema tassima.

Kõik metsloomad harilikult pusklevad oma haavatud kaaslast ja ajavad ta karjast välja. Isegi sebrad hammustavad ja raiuvad seda, kel on olnud õnnetus haavata saada. Samuti talitavad nad haigetega. Niisugune instinkt on arvatavasti tingitud vajadusest, et paljuneksid ainult liigi kõige täisväärtuslikumad ja tervemad isendid.

Käesoleval juhul tahtsid pühvlid haavatud kaaslast surnuks puskida, kuid meie ilmumine sundis neid põgenema, see aga koos eelneva natuke aega kestnud puskimisega jättis mu kaaslastele mulje, nagu tahtnuksid loomad aidata haavatul ära minna.

Kuul oli tunginud pühvli kehha neljanda ja viienda roide vahelt, läbistanud mõlemad kopsud ja teise külje roide ning jäänud peatuma naha all. Ent vaatamata sellele, et kuul kaalus kaks untsi, jooksis pühvel siiski üsna kaugele ja saadi lõplikult kätte alles siis, kui mehed ajasid ta sohu ja torkasid odadega surnuks.

Pühvlikari põgenes algul meie laagri suunas, pöördus aga siis tagasi ja kappas meie poole selja tagant. Leidsime pelgupaiga kõrge termiidipesa otsas ja kui pühvlid meist suure hooga tuhatnelja mööda tormasid, oli meil soodus võimalus tähele panna, et umbes kuuekümnepealise karja juhiks oli vana pühvlilehm. Kogu kari järgnes temale ühtse rindena, umbes pool kehapikkust taga. Juhtlooma turjal istus ligi kakskümmend pühvlilindu *(Textor erythrorhynchus)*. Need linnud on pühvlitele kaitsevaimudeks. Kui loom rahulikult sööb, keksleb lind maas, nokib toitu või otsib pühvli seljas istudes söödikuid, millest selle looma kasukas mõnikord kubiseb. Kuna pühvlilinnul on palju terasem nägemine kui pühvlil endal, tõuseb ta mingisuguse hädaohu ilmumisel lendu. Sedamaid tõstavad ka pühvlid pead, et avastada põhjust, mis sundis nende valvuri põgenema. Mõnikord saadavad need linnud põgenevaid pühvleid lennates, mõnikord istuvad neil turjal.

Teine aafrika lind, *Buphaga africana*, on samal kombel

ninasarviku saatjaks. Betšuaani keeles hüütakse teda «kala». Kui betšuaanid tahavad rõhutada kellegi sõltuvust endast, kõnetavad nad teda «minu ninasarvik», andes mõista, nagu oleksid nad ise ninasarvikulinnud. Harilikult kasutatakse niisugust väljendit pealiku satelliitide kohta. Ei saa öelda, et see lind elaks ainuüksi putukatest, keda leidub ninasarviku nahal, kuna looma kõva karvadeta nahk on iseenesest juba kaitsevahendiks igasuguste parasiitide vastu peale täpiliste metspuukide. Kuid see lind on nähtavasti kiindunud ninsarvikusse teatud mõttes samuti kui kodustatud koer inimesesse. Kui pühvli häiresignaaliks on «vahimehe» äkiline lendutõusmine, siis ninasarvikut, kel on halb nägemine, kuid terav kuulmine, hoiatab hädaohu eest tema sulelise liitlase *Buphaga africana* kisa.

Ninasarvik käib tavaliselt söömas öösiti, ja hommikul võib sageli kuulda, kuidas oma suurt seltsimeest tagaotsiv vahimees laseb kuuldavale ninasarvikule hästituntud kutsehüüdu. Selle linnu ühel liigil, mida võib kohata Angoolas, on nokk erilise kühvlikese või arsti pintseti kujuline, just nagu spetsiaalselt putukate uuristamiseks ninasarviku nahast. Küünised on sel linnul nõelteravad. Nende abil saab ta klammerduda looma sarvestunud, peaaegu tundetusse pealmisse nahakihti, puutumata sealjuures pärisnaha närve, just niisamuti, nagu see on inimese käe naha sisse tunginud pinnuga. Kuid nii *Buphaga africana* kui *Textor erythrorhynchus* tarvitavad veel ka muud toitu — nägin nende lindude parvi pilliroos, kus polnud ühtki kodu- ega metslooma.

Karja juhiks on harilikult kõige ettevaatlikum loom. Kui see ära tapetakse, ei tea teised, mida teha ja jäävad hämmelduses paigale. Olen näinud, kuidas nad siis segaduses üksteise järel joosta püüavad ja alles umbes poole minuti või isegi rohkema aja pärast suudavad otsustada, mis suunas põgeneda. Kord lasksin ma juhuslikult maha noore sebramära, keda mingisugune kiskja oli kunagi tagajalast hammustanud ning kes oli muutunud äärmiselt ettevaatlikuks ja saanud seetõttu karja juhiks.

Kui metsloomad näevad, et nende kari või isegi teised loomad pistavad põgenema, hakkavad ka nemad jooksma. Sel kombel viivad kõige aremad neist ka kõik teised endaga kaasa. Ettevaatlikkuse tugevnemine, mis kaasneb emasloomade poegimisega, on põhjuseks, et sel ajal jäävad juhtloomadeks emased.

2. *detsember 1855.* Peatusime madala mäekese juures, mida hüüti Maundoks ja kus meid hakkas sageli kutsuma meekuulutaja *(Cuculus indicator).* Soovides kontrollida pärismaalaste väidet, et see lind on petis ja et tema kutse järgi minnes satutakse mõnikord metsloomale, mitte aga meele, küsitlesin iga oma meest, kas see sõbralik lind oli neid kunagi millegi muu kui mee juurde juhtinud. Ainult üks saja neljateistkümnest ütles, et teda oli juhitud kord mesipuu asemel elevandi peale, nii nagu mina isegi kord olin sattunud sel teel mustale ninasarvikule.

Järgmisel päeval läbisime ilusa künkliku maakoha ja ületasime Mozuma ehk Dila jõe. Sellest kohast lõunas ja veidi ida pool asub Taba Tšju ehk Valge mägi. Tema tipul oli näha mingisugust valget kivimit, arvatavasti dolomiiti. Ükski mägi siin pole kuigi kõrge. Kui mulle seda mäge Linjantis kirjeldati, arvasin ma, et tema valge tipp võib olla tingitud lumikattest, pealegi tõendasid inimesed, kes mulle sellest rääkisid, tuliselt, et sellel mäel on tohutud mõõtmed. Minu valgustajateks olid pärismaalased, kes olid harjunud tasandikuga ega teadnud midagi tõelistest kõrgetest mägedest. Kui ma küsisin, mis see valge seal ülal on, vastasid nad kohe, et see on mingisugune kivi. Mul oli olnud kavatsus ronida korraks sinna otsa, kuid olin sunnitud kiiresti kirde suunas edasi minema. Pärismaalaste teated selle kohta, et mäetipus on valge kivim, on kahtlemata õiged.

Kagus Sambesi kaldaid palistavad kauged mäeahelad ja maastik, mis meie jalge all on kaetud madala rohuga ning mis võimaldab ühe pilguga haarata kahe- või kolmekümne miili laiuse ala — kõik see oli terveid kuid ürgmetsas rännanud inimestesse värskendavalt mõjuvaks vaatepildiks.

Mozuma oli esimene jõgi, mis näitas, et me asusime nüüd idaranniku poole alanevatel nõlvadel. Jões polnud vett, kuid ma leidsin ta kaldailt midagi, mis valmistas mulle siis suurt headmeelt: need olid pruunsöe ehk ligniidi kamakad, mis lasksid oletada, et siin leidub kivisütt. Söe puudumisest keskorus oli mul alati väga kahju.

Ikka ja jälle kohtasime suurte linnade varemeid, kus asusid selle maa ainukesed hieroglüüfid — suurtest kvartsikamakatest valmistatud kulunud jahvekivid. Nende abil oli jahvatatud teri. Selliseid kvartsitükke oli kõikjal suurel hulgal ja see näitas, et nende linnade tühjaksjäämine

oli sõja tagajärg, sest kui elanikud oleksid siit rahulikult lahkunud, oleksid nad muidugi need kaasa võtnud.

Järgmise öö veetsime väikese küla lähedal madala mäeaheliku jalamil nimega Tšizamena. Metsa on siin rohkem kui platool, kust me äsja lahkusime, kuid puud pole kuigi suured. Väga palju puid on elevandid maha murdnud, suuremalt osalt jalg või kaks maapinnast kõrgemalt.

Üldiselt ei tee elevandid ürgmetsas puudele kuigi palju kahju. Nende toiduse moodustavad peamiselt mugulad, taimesibulad ja puude oksad ning juured. Seal, kus need loomad söömas käivad, võib näha kas mahamurtud või allapainutatud inimesejämedusi puid, mille õrnu ladvavõsusid nad on tahtnud kätte saada. Kõneldakse, et mõnikord lükkavad nad ühisel jõul ümber päris suuri puid. Sise-Aafrika pärismaalased arvavad, et elevant ei puuduta kunagi rohtu. Ja tõesti, kuni Teteni ei leidnud ma ühtki märki, mis oleks viidanud sellele, et nad söövad rohtu. Tetes toitus aga elevant ainult valminud seemnetega rohust. Need seemned sisaldavad nii palju jahutaolist ainet, et pärismaalased korjavad neid ka endile toiduks.

Maa selles osas on väga palju termiidipesi. Lagedais paigus on maapind neid niisama täis tipitud kui luhad heinaajal heinakuhjasid või põllud kevadel sõnnikuhunnikuid. See ennemini küll rikub kui kaunistab maastikupilti. Metsas on termiidipesad nii suured kui heinakuhjad. Nende läbimõõt alusel on nelikümmend või viiskümmend jalga ja nad on vähemalt kakskümmend jalga kõrged. Aine, millest need metsades asuvad termiidipesad on tehtud, on viljakam kui ükskõik missugustel teistel termiidipesadel kogu maal, ja siin kasutatakse neid suuremalt jaolt selleks, et istutada sinna maisi, kõrvitsaid või tubakat.

Kui me möödusime selle piirimaa küladest, võtsid elanikud — batokad ehk batongad, nagu nad endid siin nimetavad —, hoolimata sellest, et nad peavad endid makoolodega sõjajalal olevaiks, meid väga lahkesti vastu. Nad tulid ümberkaudseist asulaist meile suuri hulgi külla, tõid kingituseks maisi ja masukat ning olid väga rõõmsad, nähes esmakordselt valget meest, kes kuulutas rahu suguharude vahel.

Nende naised riietuvad paremini kui balondad, kuid mehed on *in puris naturalibus*, täiesti alasti ning käivad selliselt ringi ilma igasuguse häbenemiseta. Nad on isegi

«viigilehe»-traditsiooni ära kaotanud. Küsisin ühelt kenalt paksukõhuliselt vanamehelt, kas ta ei arva, et oleks parem oma alastust millegagi kinni katta. Ta kõõritas mind haletsevalt ja hakkas naerma imestusest, et ma pean tema välimust ebasündsaks. Ilmselt luges ta ennast niisugusest tühisest eelarvamusest kõrgemal seisvaks. Ütlesin neile, et tagasiteel reisin ma koos oma perekonnaga ja et keegi ei tuleks siis niisugusel kujul meie lähedale.

«Mida me siis endile ümber võtame? Meil pole ju riideid.»

Kui ma ütlesin neile, et kui neil pole midagi muud, peavad nad endid varjama rohutuustiga, — pidasid nad seda naljaks.

Mida kaugemale me läksime, seda rohkem kohtasime elanikke. Pärismaalased tulid summas vaatama valget meest — nad polnud niisugust vaatepilti kunagi varem näinud. Alati tõid nad kingituseks maisi ja masukat.

Nende tervitus on täiesti omapärane. Tänu või tervituse väljendamiseks viskuvad nad seliti maha, väntsutavad endid küljelt küljele, laksutavad kätega vastu kintse ja karjuvad selle juures: «Kina bomba!» See tervitamisviis oli mulle väga vastik ja ma ei suutnud seda kannatada. Hüüdsin neile alati: «Pidage, pidage! Ma ei taha seda!» Nemad aga arvasid, et ma pole nendega rahul, ja vähkresid maas veel innukamalt ning tagusid üha tugevamini vastu reisi. Kuna mehed olid täiesti alasti, andis selline stseen tunnistust nende äärmisest ebakultuursusest.

Minu saatjad batoka suguharust olid palju vähem arenenud kui barotsed. Pidime olema kogu aeg valvel, et nad ei varastaks midagi kohalikelt elanikelt, kelle maal ja võimuses me nüüd olime. Tuli jälgida ka nende keelt, sest mõned neist rääkisid kohalike elanike kuuldes: «Ma lõin selles külas puruks kõik potid», või «ma tapsin siin ühe mehe». Üksteise võidu jutustasid nad oma sõjalistest kangelastegudest, mis nad olid sooritanud varematel aegadel, kui nad olid kuulunud makoloolode vallutusväkke. Oma praalivate hüüetega võisid nad muuta olukorra meile hädaohtlikuks. Kutsusin nad kõik kokku ja kõnelesin nendega niisuguse käitumise rumalusest, andes neile selgesti mõista, et nõuan neilt samasugust täielikku allumist kui oma kaaslastelt eelmisel reisil ja et sõnakuulmine on hädavajalik meie üldise ohutuse jaoks. Õnneks ei tulnud mul

kunagi kasutusele võtta mingisuguseid muid abinõusid, nad kõik olid veendunud, et vajaduse korral oleksin ma neid sõna kuulma sundinud.

Väga suur osa sellest piirkonnast oli kaetud masukapuudega ja maapind oli niivõrd täis neid suurepäraseid vilju, et mu inimesed sõid neid teel olles kogu aja. Nägime ka selle puu teist liiki, veidi väiksemat esimesest. Teda nimetatakse molondoks. Selle puu väikestel viljadel on üpris õrn koor. Maitselt on nad väga magusad, vahel üsna veidi hapukad.

Pühapäeva, 10. kuupäeva veetsime Monze külas. Monzet peetakse kõikide meie teel elunevate batokade pealikuks. Ta elab Kisekise mäe lähedal. Sellelt on näha ümbritsevat lagedat lainjat maastikku vähemalt kolmekümne miili ulatuses. Maapind selles piirkonnas oli kaetud madala rohuga ja seal oli väga vähe puid. Need lagedad aasad oleksid võinud olla suurepärasteks karjamaadeks, kuid siinsed inimesed ei pea mingisuguseid kariloomi peale kitsede ja kodulindude.

Pärismaalased harivad palju põldu ja nende väikesed külad on üle kogu maa laiali. Varematel aegadel elasid nad suurtes linnades, kuid nüüd asusid sihilikult laiali väikeste külakeste kaupa, et üksteist hoiatada, kui vaenlane ilmub.

Kaugel kagus nägime Sambesit ääristavaid tumedaid mägedeviirge. Meile öeldi, et seal asuvat kärestik, mida nimetatakse Kansalaks ja mis takistavat laevasõitu. Siinsed elanikud kõnelevad veel, et sellest kohast ülalpool kuni batokade pealiku Sinamane territooriumini on jõel rahulik vool. Kansala on jõel ainus kärestik kuni Kebrabasani, mis asub kakskümmend või kolmkümmend miili Tetest ülesvoolu.

Põhjas ilmuvad horisondile mäed, mis asuvat Kafue jõe kaldail.

Monzet pole kunagi külastanud valged mehed. Pärismaised kaupmehed, kes ostsid elevandiluud, mitte aga orje, on tema juures siiski käinud. Valgetest meestest, kes läksid mööda kaugemalt ida poolt ja suundusid Kazembesse (kahtlemata Pereira, Lacerda ja teised), oli ta kuulnud.

Siin pole alatisi jõgesid. Ma ei näinud ainustki oja, mida oleks saanud kasutada kunstlikuks niisutamiseks. Metsa on vähe, üksnes siin-seal näeb üksikuid suuri puid või väi-

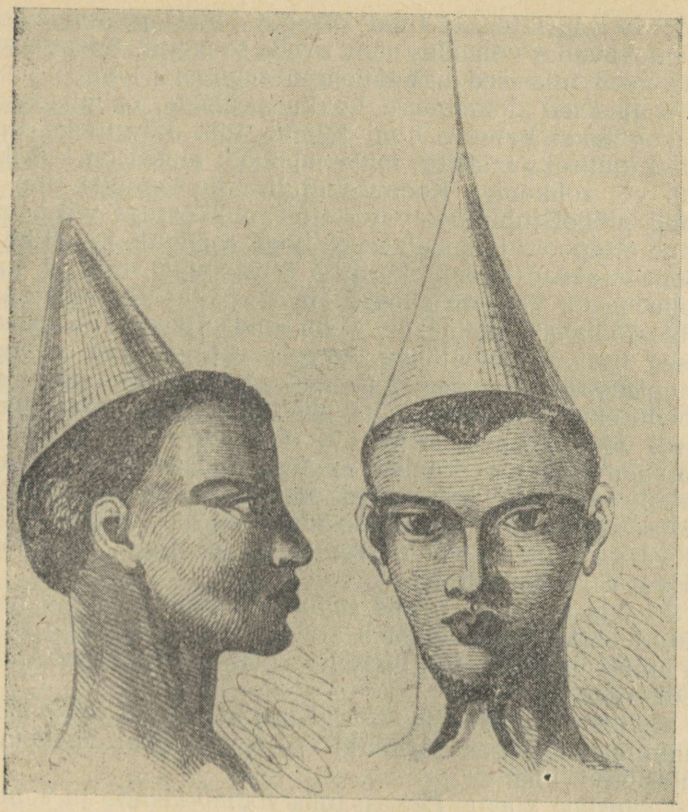

Bašukulompode soeng.

kesi igihaljaste puude salusid. Kuid maisi ja maapähklite rohkus annab tunnistust, et siin sajab rohkem vihma kui Betšuaanamaal, sest seal kasvatatakse maisi ainult jõgedeäärseil niiskeil madalikel. Karjamaad on siin ühtviisi head nii veiste kui lammaste jaoks. Minu mehed, kes tunnevad seda maad hästi, ütlevad, et ta on tervenisti üks suur põld ja et nõudlikud teraviljad, mis vajavad rammusat mulda, kasvavad siin ilma igasuguse hoolitsuseta. Pinnas on harva kivine.

Meie laagri juurde tulid kusagilt külast pärismaalased ja meil avanes võimalus näha nende soenguid. Soengu teevad need inimesed bašukulompo suguharu kombe järgi. Kõik juuksed kammitakse kokku pealaele, palmitsetakse ja kogutakse kaheksa kuni kümne tolli kõrguseks koonusekujuliseks mütsiks, mille läbimõõt alusel on kaheksa tolli või rohkemgi. Koonusekujulise juustemütsi tipp on tömp, mõnel juhul aga varustatud rohukõrrega või painutatud ettepoole ja annab seega kogu soengule kiivri kuju. Mõned teevad koonusekujulise juustemütsi, mis ei kata kogu pead, vaid on allosas ainult nelja- või viietollise läbimõõduga. Kõneldakse, et omaenda juustele pärismaalased lisavad loomajõhve, koonuse küljed aga katavad mingisuguse punutisega. Külavanemal oli teravatipuline koonusekujuline juustemüts, mis lõppes pika, peast terve jardi võrra kõrgemale ulatuva oksaraoga. Lauba kohalt, kõrvade tagant ja kuklalt aetakse juuksed ära. Juuste palmitsemise ja koonusesse keeramise toiming olevat valus, sest skalp tõmmatakse tugevasti üles. Monze ütles, et varem talitas kogu rahvas selle moe järgi, kuid tema olevat selle ära laitnud.

Soovitasin tal ka nende suguharus praktiseeritav hammaste väljalöömise komme ära keelata, kuid selle peale ta ainult naeratas. Võitlus selle kombe vastu polnud talle jõukohane.

Monze külastas meid esmaspäeva hommikul ja tõi meile lahkumiskingituseks eelmisel ööl lõvide poolt mahamurtud pühvli liha.

Ületasime Makoe jõekese, mis voolab läände ja suubub Kafuesse, ning siirdusime põhja poole, et külastada Semalembuet, selle piirkonna mõjukat pealikut.

Öö veetsime Monze õe külas. Tal endal ja ta õel on väga naiselik välimus, mida rikub ainult rumal tava lüüa välja esimesed ülahambad.

12. detsember. Hommik saabus koos põhja poolt sõudvate vihmapilvedega. Lakkamatult voolas vihma. Esmakordselt nägime, et nii kaugel lõunas tõi põhjatuul vihma. Betšuaanamaal on kestvad vihmad alati kirde- või idatuultega, Angoolas ja Londas tulevad nad aga põhjatuulega. Pungo Andongos näiteks uhub vihm alati lubja maha majade põhjapoolselt välisseinalt.

Keskpäeva paiku taevas selgines ja Monze õde saatis meid teele.

Meie ees asusid puudega kaetud kõrgendikeahelad, mida nimetati Tšamaiks. Läksime üle Nakatšintaks hüütava jõe, mis voolab itta, Sambesisse, ja hakkasime siis liikuma üle madalate mäeahelikkude, mis koosnesid samasugustest vilgukiltkividest, mida on nii palju Golungo Altos. Siin katsid kõrgendike tippe punakad porfüürid, peenelt kihistunud põldpaod ning trapid.

Sambesi ligidal, nagu ma seda edaspidi märgin, toimub madaldumises põhjalik muutus. Jõge ääristavad kõrgendikud ilmuvad nüüd meist paremal kõrge tumeda mäeahelana. Kafue juures asuvad mäed paistavad aga madala sinaka viiruna, milles on üksikud sälgud. Ületasime veel kaks Kafuesse suubuvat jõekest.

See maa on väga viljakas, kuid kehva taimkattega.

Vee keemispunkt 204° (95,6° C) näitas, et me polnud veel laskunud Linjanti tasapinnale. Masuka ja mitmed teised puud, millega me olime tutvunud, jäid siiski juba seljataha. Hakkasid ilmuma jooned, mis on tavalised Angoola ning Benguella ürgmetsadele: ronitaimed ja samblik puudel ning sammal maas. Siiski ei näinud me idarannikul kusagil seda sõnajalgade rohkust, mida olime Angoolas kohanud.

Metsas liikudes kuulsin ma esmakordselt elus, kuidas karjub lind, keda hüütakse mokva rezaks ehk «jumala väimeheks» *(Micropogon sulphuratus?)*. Pärismaalastele näib, et ta karjub: «pula, pula!» (vihm, vihm). Ta karjuvat nii ainult enne tugevat vihma. Võib-olla on see mingisugune käo eriliik, sest ta, nagu kinnitatakse, heidab pesast välja valgesabalise senegali varese munad ja muneb nende asemele omad. Mokva reza on pärismaalaste juures suures lugupidamises, varesel on aga, vastupidi, nii halb kuulsus, et kui vihma kaua ei ole olnud, otsivad pärismaalased üles varesepesad ja lõhuvad nad ära, et hävitada tema nõidust, mis pärismaalaste arvates hoiab kinni taevaluugid.

Sel aastaajal moodustavad kõik linnud igal hommikul ühise suure koori ja vähemalt kaks neist on meeldiva häälega.

KAHEKÜMNE KAHEKSAS PEATÜKK

Ilus org. — Pühvel. — Mu noormehed tapavad kaks elevanti. — Jaht. — Elevandi peen maitse. — Siinsete pärismaalaste soeng. — Tervitamisviis. — Üleminek Kafuest. — Jõehobud. — Kõrgustikud ja külad. — Geoloogiline ehitus. — Tohutu palju metsloomi. — Vihmad. — Loomade rohkus Sambesil. — Jõe sogane vesi. — Saar pühvlite ja inimestega. — Kuidas pärismaalased elevante kütivad. — Naised, kes teevad oma huuled «pardinoka taoliseks».

13-nes. Maa muutub üha kaunimaks. Teda lõikavad sügavad orud. Pinnase lähedal asuvad vulkaanilised kivimid on tekitanud viljaka mulla.

Siin on palju suuri metsloomi. Pühvlid viibivad kogu päeva lahtise vaateväljaga kohtades, sageli kõrgendikel.

Läksime üle Mbai jõe, mille sängis leidsime roosa marmori panku. Mõned madalad mäekünkad selle jõe ääres on kaetud ilusa lumivalge marmoriga. Selle marmormütsi all asuvad purskekivimid.

Sagedased ägedad vihmahood mägedes põhjustavad neis väikestes ojades nii järske üleujutusi, et kord, kui viis meie meest läksid teisele kaldale kütet muretsema, olid nad sunnitud tagasi tulema ujudes.

Igapäevaste vihmade tõttu alanes õhu temperatuur tunduvalt. Mitu korda näitas kraadiklaas päikesetõusul 68° (20° C) ja loojangul 74° (23,3° C). Tavaliselt oli aga temperatuur 72 või 74° (22,2—23,3° C) päikesetõusul, 90—96° (32,2—35,6° C) keskpäeval ja 80—84° (26,7—28,9° C) loojangul. Niisugune temperatuur, nagu ma juba varem tähendasin, oli siin üsna hästi talutav.

14-nes. Saabusime ilusasse orgu, kus oli rohkesti metsloomi. Nägin aasal lesivat pühvlit ja tahtsin teda liha hankimiseks maha lasta. Kuid kolm kuuli ei suutnud loomast jagu saada. Ta pöördus nii, nagu kavatseks meile kallale tormata, ja me hakkasime kaljurüngaste taha varjule jooksma. Enne kui me kaljudeni jõudsime, nägime, et meie teed tõkestasid kolm elevanti, keda oli arvatavasti

kohale meelitanud ebatavaline müra. Kuid nad pöördusid kohe ümber ja me saime kaljude varju. Pühvel aga jooksis kiiresti minema. Et mitte juhust mööda lasta, püüdsin ma üsna kaugelt tulistada viimast eemalduvatest elevantidest. Minu inimeste suureks rõõmuks tabas kuul teda esijalga. Pärismaalased piirasid ta kiiresti sisse ja järgmine lask pähe niitis looma maha. Mul oli tõsiselt hea meel näha rõõmu, millega mu teekaaslased selle tohutu suure lihavaru vastu võtsid.

Järgmisel päeval, kui mu mehed elevanti tükeldasid, tuli küladest palju elanikke, et algavast pidusöögist osa võtta.

Asusime laagris rohelise oru ühes servas. Org oli vaostatud arvukaist ojadest, siin-seal kasvasid puud.

Läksin kärast eemale, et teostada vaatlusi kaljude vahel, mis koosnesid õhukesekihilisest krobelisest liivakivist, kui äkki silmasin oru lõpus, miili kaks minust eemal, emaelevanti oma vasikaga. Elevandipoeg püherdas poris, ema aga seisis püsti, lehvitades endale oma suurte kõrvadega tuult. Sel ajal, kui ma neid pikksilmaga vaatlesin, ilmus nende taga nähtavale minu meeste pikk ahel. Sekvebu tuli minu juurde ja ütles, et meie inimesed olid lahkunud, sõnades: «Täna meie isa näeb, mis sorti mehed ta endaga kaasa võttis.» Et täpselt näha, kuidas nad jahti pidama hakkavad, läksin ma orust välja, kõrgemale kohale.

Elevandipoeg oli nähtavasti kahe aastane. Veidi aega, niikaua kui ta imes ema all, seisis see õilis loom, kes ei teadnud midagi lähenevast hädaohust, rahulikult paigal. Seejärel läksid nad mõlemad nõkku, kus leidus muda, ja määrisid endid sellega kokku. Elevandipoeg hullas kogu aeg rõõmsalt emalooma ümber, loperdas kõrvu ja õõtsutas vahetpidamatult oma keret, nii nagu seda teevad kõik elevandid. Emaloom liigutas samuti oma kõrvu ja vehkis sabaga, just nagu mõnutunde tipul. Järsku kostis kõrvulukustav vile — vilistasid kallaletungijad. Ühed puhusid vilesid, teised tuututasid kokkupandud käte abil, kolmandad karjusid:

«Oo pealik, pealik! Me tulime sind tapma.
Oo pealik, pealik, peale sinu hukkuvad veel paljud» jne.

Mõlemad loomad kikitasid kõrvu ja kuulatasid, siis aga tulid oma mudavannist välja, sest meestesumm tungis juba neile kallale. Noorloom jooksis ette, oru lõpu poole, kuid nägi seal inimesi ja pöördus ema juurde tagasi.

Emaloom varjas teda oma kehaga ja tõmbas tal kogu aeg, just nagu rahustades, londiga üle selja. Seejuures vaatas ta mitu korda inimeste poole, kes vahetpidamatult karjusid, laulsid ning vilistasid. Lõpuks pööras vana elevant pilgu pojale ja hakkas tema järel ära jooksma, käändudes aeg-ajalt pooleldi ümber, just nagu võitleksid tas mure poja pärast ja soov jälitajaile kätte tasuda. Mehed hoidusid neist umbes saja jardi kaugusele — taha ja kõrvale. Seda niikaua, kuni loomadel tuli minna üle väikese ojakese. Sel ajal aga, kui elevant kaldast alla laskus ja teiselt poolt üles ronis, jooksid mehed kalda servale ja heitsid umbes kahekümne jardi kauguselt oma odad looma kehha. Kui ta teisele kaldale ilmus, voolas ta külgedest ojadena verd ja ta hakkas oma elu päästes jooksma, mõtlemata nähtavasti enam pojale. Mõlemad jooksid väga kiiresti, kuid ei noored ega vanad elevandid hakka kunagi galopeerima. Nende kõige kiirem jooks pole midagi muud kui kiire kõnd. Olin juba enne seda saatnud Sekvebu jahimeeste juurde käsuga elevandipoeg ellu jätta. Kuid enne kui Sekvebu küttidele järele jõudis, löödi noorloom juba maha.

Vanalooma samm jäi ikka aeglasemaks ja aeglasemaks. Siis pöördus ta ümber ja sööstis vihaselt möirates inimeste kallale. Mehed põikasid tema eest täisnurgi kõrvale ja loom, kes jooksis otse, kihutas neist mööda. Elevant sai kätte ainult ühe mehe, kel oli õlgadel tükk eredavärvilist riiet. Kirevate riiete tõttu satuvad inimesed niisugustes olukordades sageli hädaohtu. Loom tungis meestele kallale kolm või neli korda, kuid välja arvatud esimene kord, ei jooksnud ta kunagi rohkem kui sada jardi. Pärast seda, kui ta oli läinud üle oja ning pöördunud vaenlaste vastu, tegi ta hoolimata ikka uutest kehha tungivatest odadest sagedasti peatusi. Loomale kaela sadav odaderahe ja sellest tingitud suur verekaotus murdis ta lõpuks maha. Ta tegi veel ühe katse vaenlastele kallale tungida, kuid hakkas vaaruma ja varises surnuna põlvili.

Minu tähelepanu juhtis neilt kõrvale asjaolu, et pilved olid vahepeal laiali läinud ja selges pilvitus taevas paistsid üheaegselt nii päike kui kuu ning ma ei näinud seetõttu jahti lõpuni.

Suursuguse looma hukkumise nägemine tegi mu südame raskeks ja mõte, et nüüd kuuluvad tema kihvad mulle, ei lohutanud mind. Mul oli väga kahju, et need loomad

tapeti, eriti kahju oli elevandipojast, seda enam, et sel ajal polnud meil sugugi puudust lihast. Kuid toimunut ei saanud muuta.

Varem tapetud elevant oli isane, kuid ta polnud täiskasvanud. Ta oli turja kohalt kaheksa jalga neli tolli kõrge, esijala ümbermõõt oli nelikümmend neli tolli. Emaelevant oli täiskasvanud ja tema kõrguseks oli kaheksa jalga kaheksa tolli, esijala ümbermõõduks aga nelikümmend kaheksa tolli.

Edaspidi saime teada, et selle piirkonna täiskasvanud isaelevandid on üheksa jalga üheksa tolli kuni üheksa jalga kümme tolli kõrged ja nende esijala ümbermõõt on neli jalga üheksa ja pool tolli. Esitan need üksikasjad sellepärast, et üldreeglina arvatakse, nagu võrduks esimese jala jälje ümbermõõt kahega korrutatuna looma kõrgusega. Kuid see on õige ainult täiskasvanud elevantide suhtes.

Lõuna-Aafrika elevanti on tema suuremate mõõtmete järgi kerge eraldada india elevandist. Siin aga sarnanevad nad suuruselt üksteisega rohkem, siinne emaloom on niisama suur kui harilik india isaelevant. Kuid aafrika elevandi kõrv on eraldusmärk, mille järgi keegi ei saa isegi pilti vaadates eksida. Viimati tapetud elevandi kõrv oli neli jalga viis tolli pikk ja neli jalga lai. Olen näinud pärismaalast, kes varjas ennast elevandikõrva all vihma eest ja jäi täiesti kuivaks. India elevandi kõrv ei moodusta kunagi üle ühe kolmandiku nendest mõõtmeist.

Toiduhulga väljaarvutamisel, mida vajab elevant ning teised suured loomad, ei pöörata tavaliselt küllalt tähelepanu sellele, mis on nende loomade eelistatud toiduks. Elevandil näiteks on väga rafineeritud maitse, ta armastab eriti mõningaid magusaid puid ja vilju. Ta eelistab mohononot, mimoosi ja teisi puid, mis sisaldavad palju suhkrut, mahla ja kleepuvat ainet. Nägime sageli, kuidas elevant oli surunud pea vastu kõrget palmüürapalmi ja raputas alla vilju, mis ta seejärel hõlpsasti puruks muljus ja ära sõi. Nägime samuti, kuidas ta seisis masuka või mõne teise viljapuu all ja noppis sellelt üksteise järel magusaid puuvilju. Ta songib üles ka taimesibulaid ja mugulaid. See, et elevandid eelistavad toitu, mis sisaldab tärkliserikkaid aineid, on heaks seletuseks faktile, miks elevandikarjad kahjustavad vähe maa taimestikku. Nad eelistavad kvaliteeti kvantiteedile.

Et elevandid on hästi rasvased, hindavad pärismaalased neid väga kõrgelt. Rasva kasutatakse nii toiduks kui keha võidmiseks.

Org jäi seljataha ja me läksime edasi mööda väga ilusat, kuid väheasustatud maa-ala.

Aluspõhja moodustavateks kivimiteks on siin trapid ja talgirikas gneiss. Trapilahmakad on sageli aluskivimi seljandikel välja käändunud ning seisavad serviti või on kergelt kaldu kas lõuna või põhja poole. Seljandike harjad kulgevad kirde suunas, samuti kui meie teegi. Losito juures andsid trapid maad amfiboolsetele kiltkividele ja mitmesugustele turmaliinidele. Saabusime nüüd maa-alale, kus kivimid annavad ettekujutuse tohututest jõududest, mis kunagi on Sambesi orus tegutsenud. Nähes, mismoodi kivimikihid mõlemal pool jõesängi olid paigast nihutatud, tulin ma mõttele, et joastiku lõhe moodustanud jõud olid andnud jõele liikumissuuna ka sellest kohast madalamal ja rajanud talle sängi kogu ulatuses joastikust kuni Lupata kuristikuni.

Ületasime Losito jõekese ja rea kõrgendikke ning jõudsime 18-ndal pealik Semalembue residentsi. Tema külad asuvad kõrgendiku jalamil, sealt läbivoolava Kafue jõe kaldal. Kafue, mida mõnikord nimetatakse Kahaueks või Bašukulompoks, on siin kuni kakssada jardi lai. Temas on palju jõehobusid. Sageli võib näha jões emalooma turjal istumas jõehobupoega.

Selles paigas asusime me peaaegu niisama kõrgel kui on Linjanti.

Varsti pärast meie saabumist külastas laagrit Semalembue, keda saatis umbes nelikümmend pikakasvulist meest. Kõikide nende lopsakad lokkis juuksed olid kammitud üles ja palmitsetud suurde koonusekujulisse mütsakusse. Laubalt ja kõrvade juurest kuni soengu aluseni aetakse juuksed maha. Mõnikord tõmmatakse juuksed kokku ühel küljel ja palmitsetakse väikesteks patsideks.

Siin on kombeks tervitada üksteist käte plaksutamisega. Ümberkaudsetest küladest tulid mõned naisterühmad valget meest vaatama, kuid nad kõik olid väga kartlikud. Hirm, mida mul harva õnnestus vaigistada, sundis neid kahekordse jõuga käsi plaksutama.

Semalembue küla juures suubub Kafue kitsasse kuristikku (lõunalaiusel 15°48′19″, idapikkusel 28°22′). Jõest ülekäigu koht asus kõrgendike vahel, külast umbes miili

kaugusel lõunas. Koolmekoht oli vähemalt kakssada viiskümmend jardi lai, kuid ta oli kivine ning madal. Sõitsime temast kanuudega üle ja hakkasime vasakut kallast mööda edasi liikuma. Olime igast küljest kõrgete mägedega ümbritsetud.

Pärismaalased harivad jõe ja kõrgendike vahelisel alal iga vaba maalapikest. Et kaitsta oma istandusi jõehobude eest, on nad sunnitud ehitama siia püüniseid. Neid loomi polnud veel hirmutanud püssipaugud ja nad olid suurepäraselt rahulikud ega pööranud meile üldse tähelepanu, kui me neist möödusime. Nägime jällegi palju jõehobupoegi, kes polnud suuremad kui terrierid. Nad istusid oma emade kaelal, pistes ema kõrvade vahelt veest välja oma lõbusa ja uudishimuliku pea. Kui nad veidi suuremaks kasvavad, istuvad nad emalooma turjale.

Meil oli puudus lihast ja me lasksime maha ühe täiskasvanud emalooma. Ta liha sarnaneb väga sealihaga. Looma kõrgus oli neli jalga kümme tolli ja pikkus ninast saba alguseni kümme jalga kuus tolli. Jõehobud on väga riiakad, mistõttu nii emased kui isased on alati kaetud haavaarmidega. Vanad isased tapavad sageli noori. Nägime niisugust juhtumit joastiku juures.

Niikaua kui pärismaalased olid ametis jõehobu nülgimise ja tükeldamisega, läksin ma kõrgustikule, mida hüüti «Mabue Asuula» («kivid lehkavad»). See ei paistnud olevat kuigi kõrge. Vee keemispunkt näitas, et ta tipp asus üheksasada jalga jõest kõrgemal, viimane aga oli just Linjanti tasapinnal. Minu meestele, kes olid harjunud nägema ainult termiidipesi, näisid need mäed haruldaselt kõrged. Jutud mägedest, mis ulatuvad pilvedest kõrgemale, panid neid hinge kinni pidama ja käsi huultele suruma. Kõne all olevad mäed paistavad kõrged sellepärast, et neil on väga järsud veerud. Kuid vee keemispunkti järgi tegin ma kindlaks, et nad on tunduvalt madalamad sellest mäeahelikust, mis meil seljataha jäi. Tegelikult kujutavad nad endast midagi madala äärise taolist platoo idapoolsel välisserval, niisamuti kui (näiliselt) kõrged Angoola mäed (Golungo Alto) moodustavad platoo madala läänepoolse välisserva. Mind hämmastas kontinendi mõlema poole kivimite ühesugune ehitus ja koosseis. Kuid astangute struktuuris on vahe siiski olemas.

Sellelt kõrgustikult võime selgesti näha viit mägedeahelat: kõige läänepoolsem neist on Bolengo, kõige ida-

poolsem — Komanga. Teist nimetatakse Sekonkamenaks, kolmandat Funzeks. Nende vahel on palju koonusekujulisi kõrgendikke, mis suuremalt jaolt on puudega kaetud. Mägede tippudel leidub suurepärast valget räni, mõned neist on aga kaetud dolomiitidega. Kolmanda ja neljanda aheliku nõlvadel leidub magnetrauamaaki ja ümmargusi musta rauamaagi tükke, magnetrauakivi, mis on väga suure rauasisaldusega. Mäeküljed on üldiselt lõhangulised ja ahelike vahel leidub palju ojakesi, milles vesi vahepeal ära kuivab. Paljud neist kõrgustikest on niisamuti kui Kalomogi üles surunud graniit. On näha, kuidas graniidiseljakud on lükanud üles suured kvartsimassiivid, vilguja liivakiltkivid, kurrutades kivimikihte enda kohal nagu pesu nööril. Kõige peal asub alati dolomiit või siis kiht säravvalget kvartsi.

Tahtsime uuesti Sambesile välja jõuda ja otsustasime sel eesmärgil minna üle kõrgustiku Sambesi ja Kafue ühinemiskohta. Selle vahemaa läbimiseks, mis otsesuunas pole kuigi suur, kulus kolm päeva. Äärmise mäeahela harjalt avanes oivaline vaade. All, üsna ligidal, nägime läbi metsase tasandiku Sambesi poole voolavat Kafuet, teisel pool Sambesit sinas aga teda ääristavate mägede pikk ahel.

Kafue vasakul kaldal, tasandikul, mis asus nende mägede jalamil, oli palju rohkem suuri metsloomi, kui ma olin näinud kusagil mujal Aafrikas. Avaratel lagendikel sõid sajad pühvlid ja sebrad, sealsamas seisid majesteetlikud elevandid, liigutades ainult lonti. Oleksin tahtnud fotografeerida seda haruldast vaatepilti, mis tulirelvade arvu suurenemisega maa pealt kaob. Kui me alla jõudsime, siis nägime, et kõik loomad on siin väga julged. Suurte kõrvadega endale tuult lehvitades seisid elevandid puude all nii rahulikult, nagu ei märkaks nad meid üldse — ometigi olime neist ainult kahe-kolmesaja jardi kaugusel. Siin võib endale hästi silmade ette manada pildi sellest ajast, kui megateerium rahulikult ürgaegses metsas ringi hulkus. Nägime väga palju punaka värvusega sigu *(Potamochoerus)*, kes seisid ja jõllitasid meid imestunult. Inimesed elavad mägedel ja kuna neil pole püsse, häirivad nad loomi harva.

Kestev vihm pidas meid mõnda aega kinni Tšiponga jõe kaldal. Selle vihma tõi idatuul ja kõrgustikel võis näha just samasugust «pilvelinikut» kui Laudmäel.

Londas liikudes olime me alati vihmast hoolimata vaprasti edasi astunud ja et mulle ei meeldinud ennast kanda lasta, olin ma saanud alati läbimärjaks. Kui me aga nüüd nägime tormi ja vihma lähenevat, tegime alati peatuse ja ootasime ära selle möödumise. Mehed korjasid kiiresti paraja hulga rohtu, et katta sellega mõni põõsas, mille all nad tundsid ennast nagu onnis. Minul aga oli reisitool ja vihmavari ning sületäie rohuga jalgade all jäin ma täiesti kuivaks. Peale selle süütasime suured lõkketuled ning hoolimata keha mööda voolavatest veeojadest ei tekkinud inimestel üldse külmavärinaid. Kui vihm möödus, soojendasid mehed endid tule ääres ja me jätkasime mugavalt teed. Niisuguse ettevaatuse tagajärjel esines meil palju vähem haigusi kui Londas reisides, kus meil oli ometi väiksem saatjaskond.

Lahkusime Tšiponga kaldalt 30-ndal ning läksime edasi piki kõrgendikeahelat, mis asus meist vasakul ja koosnes vilgu- ning savikiltadest. Mäejalamil leidsime suurte kivistunud puude metsa. Kõik puud lamasid nii, nagu nad mäeahela kerkimisel olid maha kukkunud — latvadega jõe poole. Ühe hariliku seal lebava puu diameeter oli kakskümmend kaks tolli, igas tollis oli kaksteist aastaringi. Mr. Quekett, kes uuris mõnesid nendest kivistunud puudest, leidis, et need on araukaariate sarnased okaspuud.

Loomade hulk siin oli harukordne. Ma pole kusagil näinud nii vaguraid elevante kui Tšiponga ääres. Vähimatki kartust üles näitamata seisid nad päris meie tee ääres. See ei sarnane hoopiski nende käitumisega neis paigus, kus nad on tuttavad tulirelvadega — seal muutuvad nad rahutuks juba siis, kui näevad inimest miili kaugusel. Ööbisime õõnsa ahvileivapuu juures, mille sisse mahtus kakskümmend inimest. See puuõõs oli jahimajaks mõnedele babisa suguharu meestele.

Kui me jõudsime Sambesile ligemale, hakkas teele sattuma palju tihedate padrikutena kasvavat laialehelist põõsast.

Mitmel korral olime sunnitud karjuma elevantide peale, et nad meile teed annaksid. Ühel lagendikul ümbritses meid pühvlikari, keda oli juurde meelitanud meie veohärgade nägemine, ja nad ei läinud muidu ära, kui ma olin sunnitud ühe maha laskma. Nende liha meenutab tugevasti veiseliha, see loom oli aga eriti maitsev. Ain-

saks hädaohtlikuks momendiks, mis meid tõepoolest ähvardas, oli kohtumine emaelevandiga, kel oli kolm erinevas suuruses poega. Ta tungis meile kallale just pikaksveninud meesterea keskkohas ning sundis neid oma kandameid maha viskama ja põgenema. Kuid oma mõtlematu julgustüki eest sai ta surmava odapiste. Senini polnud ma kunagi näinud, et emaelevandil oleks olnud kaasas rohkem kui üks poeg.

Veelindude suur hulk tunnistas, et asume taas Sambesi ligidal. Ma pole kunagi näinud jõge, mille ümber ja milles endas oleks nii palju loomariigi esindajaid. Barotsed ütlevad: «Tema linnud ja kalad on alati rammusad.» Kui jõe avar veepeegel lõpuks meie rõõmustavate pilkude ette ilmus, leidsime, et Sambesi oli siin palju laiem kui ülalpool joastikku. Asjatu oleks olnud katsuda hüüda nii valjusti, et seda oleks võinud teisele kaldale kuulda. Vool oli siin kiirem kui Sešeke juures, sageli kuni neli ja pool miili tunnis. Vesi oli pruunikaspunane.

Põhja poolt Sambesi äärde ulatuv maa-ala on väga tasane ja tema tiheda rohuga kaetud pinnas on ära uhtumata. Kuid idapoolseimal mäeseljandikul on teistsugune olukord: rohi on seal madal, nõlv aga järsk, ja nii uhutakse pinnas ära ning kantakse ojadena alla, millest tulebki jõe sogane, pruunikas värvus. Samasugust protsessi võib täheldada platoo lääneserval. Seal kannab Kuango jõgi endas ära palju platoo läänenõlva mulda, just samuti nagu Sambesi siin saab oma muda platoo idaservalt. Allavoolu ujus suurel hulgal pilliroogu, oksi ja isegi terveid puid.

Sambesil on palju saari. Liikusime mööda Sambesit edasi ja jõudsime Menje Makaba saare kohale. Ta on oma poolteist-kaks miili pikk ja peaaegu veerand miili lai. Peale inimeste elab seal kari pühvleid, kes sealt kunagi ei lahku. Loendasin eemalt ligi kuuskümmend looma. Inimesed ja metsloomad saarel mõistavad üksteist: kui inimesed lähevad metsloomadele kätte maksma selle ebaviisakuse eest, millega need laastavad aedasid, tulevad loomade juhid meestele julgesti vastu ja astuvad võitlusse. Saare elanikud ütlesid meile, et nad suudavad vähendada pühvlite arvu ainult suurvee ajal, kui osa saarest on üle ujutatud. Siis ründavad pärismaalased neid kanuudega. Suhteliselt väike ala, kuhu pühvlid endid eraldasid, näitab, kui rikas on see saar taimestiku poolest.

sest kui pühvlitele poleks karjamaid piisanud, oleksid nad võinud siit kergesti ära minna. Saare kaugus kaldast pole ju üle kahesaja jardi, pühvlid ujuvad aga suurepäraselt. Mulle tundub, et kõrgendikeahelad kulgevad nüüd Sambesiga paralleelselt.

Selle kalda elanikeks on batongad, lõunakaldal elunevad aga banjaid. Kõrgendikel on palju pühvleid ning elevante ja mõlema kalda elanikud peavad neile sageli jahti. Nad ehitavad küttimiseks elevandiradade kohale spetsiaalsed lavad ja kasutavad suuri odasid, mille vars on inimese randme jämedune ja mis on neli või viis jalga pikad. Kui elevant alt läbi läheb, heidavad nad talle ülalt oda selga ja kui see satub roiete vahele, tekitab paarikümne tolli pikkune ja kahe tolli laiune tera hirmsa haava ning põhjustab peatse surma.

Lakkamatute vihmade tõttu jäime Menje Makaba saarele mitmeks päevaks. Kõrgustiku harjad pidasid ida poolt sõudvad pilved kinni ja neist pahises ojadena vihma alla orgudesse. Kaldal oli siin väga lopsakas taimestik. Põõsad olid niivõrd tugevasti üksteisest läbi põimunud, et edasiliikumine osutus väga raskeks. Kuna inimeste peamiseks liikumisviisiks oli sõit kanuudega mööda jõge, olid ainsateks teedeks kaldal metsloomarajad. Nendest radadest polnud puudust ja me liikusime kogu aeg mööda neid. Siin leidub suurel hulgal pühvleid, sebrasid, pallaheid ja vesipukke, kuid samuti ka palju metssigu, kudusid ja musti antiloope. Ühe pühvli lasksime maha just sel ajal, kui ta kümbles mudasoos.

Meid hämmastas asjaolu, et otsekohe, kui me jõudsime Sambesit ääristavate mäeahelate vahele, muutus vihm soojaks. Päikesetõusul oli õhu temperatuur 82 kuni 86° (27,8—30° C), keskpäeval kõige jahedamas varjus, s. o. minu väikeses telgis, mis seisis tiheda puu all, 96 kuni 98° (35,6—36,7° C), loojangul aga 86° (30° C). See temperatuur erineb tunduvalt sisemaa omast, vihma tõttu alaneb ta seal kuni 72 või isegi 68°-ni (22,2—20° C).

6. jaanuar 1856. Iga küla, kust me läbi läksime, andis meile paar meest, kes juhtisid meid järgmise külani. Teejuhid olid kasulikud, kuna nad viisid meid paremaid radu mööda, kus džungel polnud nii tihe. Kui me külade juurde jõudsime, nägime, et kõik mehed, naised ja lapsed töötasid aedades. Siinsed elanikud armastavad põllutööd. Suurem osa mehi on ilusa, lihaselise kehaehitusega. Naha-

värvusel on neil, niisamuti kui Londa elanikelgi, mitmesuguseid varjundeid, alates väga tumedast ja lõpetades heleda oliivjaga. Ehkki neil kõigil on paksud huuled ja lamedad ninad, on ainult väga vähestel nende seast inetud neegrinäod.

Siinsetel naistel on tava torgata ülahuul läbi ning suurendada seejärel auku niikaua, kuni sinna mahub sisse konnakarp. Huul jääb siis nina suhtes nurgeti ja teeb näo väga ebameeldivaks. Sekvebu tähendas selle kohta: «Need naised tahavad, et nende suu sarnaneks pardinokaga.» Niisugune tava kehtib maravi suguharu naiste seas kõikjal kogu maal ja keegi ei saa seda nähes jätta nentimata, et mood pole naistel kunagi läinud mõttetuma kapriisini kui see.

Vihma sadas nüüd iga päev ja taevas oli kaetud pilvedega, kuid päike tungis nende vahelt sageli välja ning kõrvetas siis palavasti. Päikese ilmumisel karjusid kõik mu inimesed: «Päike! Tähendab, varsti tuleb jälle vihma.» Peab mainima, et kui mu kaaslased viibisid platool, ei kurtnud nad kunagi kuumuse üle. Kuid kui me omal ajal laskusime Angoola madalmikku, hakkas kuumus neile liiga tegema. Ka mind ennast muutis atmosfääri lämmatav niiskus haigeks, seda polnud ma aga tundnud platool viibides.

Pinnases, mis oli väga viljakas, helkles siin kõikjal vilgukivi. Kõikides orgudes oli maa üles haritud. Mais oli juba küps, seda võis süüa. Mäeahelad, mis kulgevad jõe mõlema kalda kohal, lähenevad nüüd ja moodustavad kitsa kaljulõhe, mida nimetatakse, nagu kõiki seesuguseid, Mpataks. Jõe äärde jääb ahtake teerada, kuid meie eelistasime minna mööda kõrgendike vahel asuvat laiemat ida suunas kulgevat läbipääsu, mida hüüti Mohangoks. Need kõrgendikud on kaheksasada kuni tuhat jalga kõrged ja kaetud kõik puudega. Kivimiteks, millest nad koosnevad, on mitmesugused värvilised vilgukiltkivid. Paralleelselt Sambesiga kulgeb lai vöönd gneissi, mille sees leidub graniiti. Gneiss asus serviti ja teda lõikasid mitmes kohas dolomiiti sisaldavad basaldivoored.

Elevante oli ikka veel väga palju, kuid nad olid metsikumad, sest nad jooksid kohe kiiresti minema, kui me lähenesime. Maastik muutus künklikumaks ja liikumine vaevarikkaks. Me ei suutnud läbida üle kümne miili päevas.

Mõned kaljud Pungo Andongos, millest möödub rühm makoloolosid.

Oma poja kaotanud jõehobu paati ründamas.

KAHEKÜMNE ÜHEKSAS PEATÜKK

Loangva ja Sambesi ühinemiskoht. — Kiriku varemed. — Üleminek jõest. — Pühvel paiskab õhku ühe minu mehe. — Saame teada sõjaseisukorrast portugallaste ja pärismaalaste vahel. — Jõe kaldaastangud. — Kaunis maa. — Mpende vaenulikkus. — Nõidumine. — Lahingu ootel. — Minu meeste vahvus, nende sõnad. — Mpende kahe nõuniku külaskäik. — Nende arvamus inglastest. — Mpende otsus meile mitte kallale tungida. — Ta aitab meil jõest üle minna. — Magus kartul. — Üks minu mees jookseb ära. — Dalama (kuld). — Jahipidamise tavad. — Liivast saadav sool. — Maapinna viljakus. — Tähnikhüään. — Tuul ja vihm on nüüd vastupidisest suunast. — Kütusepuudus. — Lahkumine jõest. — Tšikova, tema geoloogiline iseloomustus. — Väike kärestik Tete juures. — Hõbedat ei leidu. — Kullapesemine.

14-nes. Jõudsime Loangva ja Sambesi ühinemiskohta. Pealik Mburuma alamad suhtusid meisse niisuguse umbusuga, et ehkki ta oli andnud meile teejuhid kaasa, polnud me kindlad, et meile Loangva ületamisel kallale ei tungita. Nad kogunesid suurtesse jõukudesse ja kuigi olid teatanud meile oma sõbralikkusest, hoidusid laagrist eemale. Hoolimata sellest, et neil oli palju kanuusid, keeldusid nad laenamast meile rohkem kui kahte.

Siinsed pärismaalased jutustasid, et siin oli varem asunud bazungade residents. Kuid põhjustest, miks viimased siit lahkunud olid, nad vaikisid. Kõndisin mõnede varemete vahel ringi ja leidsin, et siin oli olnud kiviehitisi. Avastasin ka ühe kiriku jäänused, mille kõrval lamas lõhkine kirikukell. Sellel olid tähed I. H. S. ja rist, kuid puudus aastaarv. Hiljem saime teada, et seda kohta nimetati Zumboks.

15-nes. Täna hommikul kogunesid meie ümber siinse piirkonna pärismaalased, relvad käes. Naised ja lapsed olid ära saadetud. Meile anti ainult üks kanuu, ehkki kalda juures oli kinni seotud veel kaks tükki.

Koht, kus me Loangva ületasime, asus tema Sambesisse

suubumise paigast miili kaugusel. Suurvee tõttu oli Loangva pool miili lai. Algul saatsin üle kogu kraami, seejärel loomad ja ülejäänud mehed. Oma positsiooni tõttu pidin mina, nagu tavaliselt, istuma kanuusse viimasena. Kogu meie ülesõidu kestel jäid paljud kohalikud elanikud relvastatuks. Ma tänasin neid nende vastutulelikkuse eest ja soovisin neile rahu. Lõppude lõpuks ei tahtnud nad ju võib-olla midagi muud, kui kindlustada endid ootamatu kallaletungi eest, juhuks kui me oleksime kurjasti kasutanud nende usaldust. Neil oli põhjust valgeid kahtlustada.

Järgmisel päeval liikusime edasi mööda Mazanzveks nimetatava kõrgustiku jalamit, kus leidsime veel kümmekonna kivimaja jäänused. Tagasi vaadates nägime puudega kaetud kõrgete tumedate mägede massiivi; meie taga kerkis ilus Mazanzve kõrgustik, mis põhja pool ulatub piki Loangva vasakut kallast. Kagus asub lage maa üksiku väikese kuppelja kõrgendiku Tofuloga. Sellest paigast on kaupmeeste käsutuses veeteed kolme suunda: Loangvat mööda NNW-sse, Kafuet mööda läände ja Sambesit mööda edelasse.

Kui olime Loangva seljataha jätnud, arvasime, et me kõrgendikke enam ei kohta. Kuid Mazanzve taga, jõest viis või kuus miili eemal, leiduvad veel mõned.

Kord, kui me liikusime keset väga tihedat padrikut, tungis põõsastest meie meesterivile kallale kolm pühvlit. Selgus, et tuul puhus meie poolt nende suunas, ning arvates nähtavasti, et nad on sisse piiratud, tormasid loomad meile kallale, et murda inimeste hulgast läbi. Minu härg pistis tuhatnelja jooksma ja kui ma ta ükskord seisma sain ning tagasi vaatasin, nägin, et pühvel paiskas ühe mu mehe umbes viie jala kõrgusele õhku ning tormas ise edasi. Pühvli külje seest voolas ojana verd. Sõitsin õnnetu noormehe juurde. Ta oli kukkunud näoga vastu maad. Enne ülesviskamist oli pühvel teda sarvedel ligi kakskümmend jardi edasi kandnud. Sellele vaatamata olid noormehel kõik luud-kondid terved ja isegi nahk polnud muserdatud. Loomade ootamatu kallaletungi ajal oli see mees oma kandami maha heitnud ja ühele pühvlile oda külje sisse löönud. Pühvel oli kohe tema kallale tunginud ja enne, kui pärismaalane jõudis puu juurde karata, ta sarvedele haaranud. Tegime kannatadasaanule hea massaaži ja jätkasime teed. Umbes nädala pärast võis ta jällegi jahil käia.

Zumbo juures oli meie jalgealuseks kruusa sisaldav hall liivakivi. Tema kihid alanesid lõuna suunas, moodustades jõesängi põhja.

Sambesi on siin väga lai ja tas on palju asustamata saari. 16-ndal ööbisime Šibanga saare kohal. Ööd on nüüd soojad, temperatuur ei lange kunagi alla 80° (26,7° C). Isegi päikese loojumisel näitab kraadiklaas 91° (32,8° C). Vett pole võimalik jahutada ka siis, kui mähkida nõu ümber märg käterätt. Sooja vee joomine ei võtnud üldse janu ära, kuumus aga sundis meid jooma uskumatult palju.

Põõsaste lehtedel nägime sageli kriketipallisuurusi mingisuguse vahtja aine kämpe, kuid me ei suutnud seda nähtust seletada.

17-nda hommikul oli meil rõõm näha inimest, kes tuli Šibanga saarelt. Tal oli seljas pintsak ja peas kaabu. Ta oli mustanahkne, kuid tuli portugali asulast Tete ehk Njungve lähedalt. Nüüd saime esmakordselt teada, et asula paikneb jõe vastaskaldal ja et portugallased on juba teist aastat pärismaalastega sõjajalal. Nii olime sattunud, võiks öelda otse kahvri sõja tandrile, kusjuures meil polnud erilist soovi olla kummalgi sõdival poolel. Mees soovitas meil otsekohe jõe teisele kaldale siirduda, sest siinpoolsel kaldal elab portugallastele vaenulik pealik Mpende. Meid oli tema eest ka varem hoiatatud. Öeldi nimelt, et kui meil õnnestub Mpendest mööda pääseda, siis me võime jõuda valgete inimesteni, kuid et Mpende oli otsustanud, et tema juurest ei lähe läbi ükski valge.

Püüdes mehe nõu järgi talitada, palusime teda laenata meile oma kanuusid, kuid ta kartis tõmmata endale siinsete pealikute viha ja keeldus. Seetõttu olime sunnitud jääma sellele kaldale, kus elasid meie suhtes vaenulikult meelestatud pärismaalased.

Kogu jõeäärne maa-ala on kaetud tiheda kokkupõimunud põõsastikuga. Liikuda saab seal ainult kas küürakil või oodates, kuni mehed oksad kõrvale murravad. Rohi on siin lopsakas, kuid ta pole nii kõrge ja tihe kui Angoolas. Jõe ääres on mõnes kohas madalad kaldad külade ja aedadega. Madala kalda taga asub teine astang, kus kasvab rohkesti puid ja põõsaid. Mulle tundus, et ma suutsin eraldada ka kolmandat astangut, kuid ma ei näinud jõe ääres ega kusagil mujal niisuguseid astanguid, nagu seda võib märgata mujal maades muistsete mere rannajoone astangutena. Tee kulgeb kord mööda ühtesid, kord mööda

teisi jõeäärseid terrasse. Kanuud oleksid nüüd olnud väga vajalikud, kuid nad maksid siin palju rohkem, kui mina arvasin. Mul oli üks kanuu, kuid ma ei tahtnud sellega sõita, kuna siis oleksin pidanud lahkuma oma meestest, keda ähvardas kallaletungioht.

18-nes. Eile puhkasime laiaharulise viigipuu all. Aasadel sõid rahulikult suured karjad pühvleid ning antiloope. Nähtavasti pole pärismaalastel siin püsse või püssirohtu, muidu poleks loomad nii kartmatud.

Kui me liikusime läbi selle maakoha, olin ma tahtmatult sunnitud teda imetlema. Tõsi küll, selles viljarikkas orus haritakse ainult väikest osa kogu maast, kuid ma võrdlesin tahtmatult neid paiku Kolobengi ümbrusega, kus me kuude kaupa asjatult vihma ootasime ning tuli ainult äikesehoog.

Ma ei suuda kunagi unustada selle piirkonna kuivi ja kuumi idatuuli, kollakat kuumusest õhkuvat pilvitut taevast, põuast närbunud rohtu ja teisi taimi, jõuetut karja, meeleheitele viidud inimesi. Öövaikuses kuulsime seal sageli mõne loitsija läbilõikavat vilet, kes asjatult püüdis vihma esile kutsuda. Siin aga kuulsime öösel piksemürinat ja nägime päeval küllusega ehitud pakatavaid orge. Vihma oli peaaegu iga päev ning kõik oli meeldivalt värske ja roheline.

Ma tundsin midagi niisugust, mida kogevad kõik inimesed, kes pärast pikka meresõitu maale lähevad — minu ees avanevas maastikus olin ma valmis nägema ainult ilusat.

Kõrgendikud, mille poolel kõrgusel võib sageli näha käharate pilvede pikka riba, on kaetud metsaga; nad on väga kaunid.

Leidmata kedagi, kes oleks aidanud meil üle jõe pääseda, suundusime pealik Mpende küla poole. NNE-s kerkis meie ees ilus suur koonusekujuline mägi — kõige kõrgem, mida ma olen neis paigus näinud. Eemalt näib, mõnest kohast vaadates, et ta koosneb kahest ühendatud koonusest, kusjuures põhjapoolne on veidi madalam lõunapoolsest. Jõe samal kaldal asub kirdes teine suur kõrgendik. Ta tipp on kirvekujuline ja teda nimetatakse Motemvaks. Lõunakaldal asuvaid kõrgendikke nimetatakse Kamoendžaks.

Kui me jõudsime Mpende küla juurde, saatis ta otsekohe saadikud küsima, kes me oleme, ja käskis viima-

sest külast tulnud teejuhte tagasi minna ning kutsuda kohale oma isandad. Meile ei lasknud ta midagi edasi öelda.

23-as. Täna hommikul päikesetõusul tuli meie laagri juurde rühm Mpende inimesi, kes karjusid ja vehkisid meie poole millegi punasega. Siis tegid nad lõkke maha, põletasid tulel mingisuguseid nõiarohtusid ja läksid ära samasuguse võika kisaga nagu enne. Selle kõige eesmärgiks oli meid jõuetuks teha ja arvatavasti ka hirmutada. Juba päikesetõusust alates võis näha, kuidas iga nelja ilmakaare poolt tuli kokku relvastatud meeste rühmi ja paljud olid möödunud meist juba pimedas. Kui me oleksime kohe teele läinud, oleks seda kartuse või väljakutse märgiks peetud. Seepärast otsustasin oodata. Ma olen kindel, et kokkupõrke puhul oleksime võitjaks jäänud meie. Minu inimesed, kes tundsid sõjaasjandust palju paremini kui Sambesi ääres elavad pärismaalased, koguni hellitasid lootust vange võtta ja panna neid enda asemel elevandiluud kandma. «Nüüd me saame palju sööki ja riideid,» ütlesid nad.

Selleks ajaks olid minu pärismaalased väga kehvas olukorras: nende nahkriided olid alatistest vihmadest räbalaiks muutunud ja tüsedad hästiriietatud sambesilased silmitsesid neid halvakspanevalt. Kuid mu teekaaslased olid peale selle veel kogenud marodööride ja nende peamehed, selle asemel et kohkuda Mpende inimeste loitsimistest, andsid mulle üsna läbipaistvalt mõista, et ma peaksin lubama neil võtta Mpendelt ära tema naised. Mõned noored pärismaalased ütlesid mulle: «Sa oled näinud, kuidas me küttisime elevante, kuid sa ei tea veel, mida me võime teha inimestega.» Olen kindel, et kui Mpende oleks esimesena meile kallale tunginud, oleks ta varsti mõistnud, et ta pole kunagi oma elus teinud suuremat viga.

Umbes poole miili kaugusel meist tuli kokku terve ta suguharu. Kogu ümbrus oli kaetud puudega ja me ei näinud neid, kuid meie lähedal liikusid kogu aeg mõned tema mehed luurajatena. Meie küsimustele nad ei vastanud. Andsin kahele neist härjakintsu ning käskisin selle Mpendele viia. Pärast kauast ootamist ilmusid kaks vanameest ja ütlesid, et nad on tulnud teada saama, kes ma olen. Ma vastasin: «Olen lekoa (inglane).» Nad ütlesid: «Me ei tunne seda suguharu. Me arvasime, et sa kuulud

mozungade suguharusse, kellega me oleme sõjajalal.» Kuna ma ei teadnud, et sõna «mozunga» tähendab nende keeles portugallast, ja arvasin, et nad nimetavad nii segaverelisi, siis näitasin neile oma juukseid ning heledat nahka rinnal ja küsisin neilt, kas mozungade juuksed ja nende nahk sarnanevad minu omadega. Et portugallastel on kombeks oma juuksed lühikeseks lõigata ja nad on ka veidi tumedamad kui meie, vastasid Mpende saadikud mulle: «Ei, me pole kunagi näinud nii valget nahka kui sinul,» ning lisasid siis: «Ah! Sina oled vist sellest suguharust, kes armastab mustanahkseid inimesi (sõna-sõnalt — «kelle süda on mustanahksete poolt»).» Arusaadavalt oli mul rõõm kosta sellele jaatavalt. Saadikud pöördusid külla tagasi. Hiljem kuulsime, et Mpende ja tema nõunike vahel oli toimunud pikk diskussioon. Tänu sellele, et ma kuulusin «sõbralikku valgesse suguharusse», veensid nõunikud Mpendet lubama meil tema maalt läbi sõita.

Kui me kuulsime nõupidamise soodsast otsusest, saatsin ma Sekvebu üht kanuud ostma, sest üks mu meestest oli jäänud väga haigeks ja ma tahtsin asetada ta kanuusse. Enne kui Sekvebu suutis oma jutu lõpetada, tähendas Mpende: «See valge mees on tõepoolest meie sõber. Näete, kuidas ta laseb mul teada saada oma hädadest!»

24-as. Mpende saatis kaks oma vanemat allpool asuva suure saare elanike juurde käsuga, et nad viiksid meid jõe teisele kaldale. Sambesi on siin väga lai ja hoolimata sellest, et mu inimesed oskasid kanuudega hästi sõita, ei suutnud me kõiki enne pimeduse saabumist üle vedada. Kaldast kaldani on 1200 jardi ning vahepeal on 700—800 jardi sügavat vett, mis voolab kiirusega $3^3/_4$ miili tunnis. Sõitsime algul ühele saarele, seejärel aga, et meie sõbrad ei saaks meid petta, tassisime kanuud oma laagri juurde ja magasime neis. Järgmisel hommikul jõudsime kõik õnnelikult teisele kaldale.

Maakohta, mis asub meist vasakule jäävast kõrgendikeahelast põhja pool, nimetatakse Sengaks. Sel maaalal eluneb basenga suguharu, kes, nagu kõneldakse, tegeleb rauatootmisega. Seal leidub palju suurepärast rauamaaki. Maagitükkides on rikkalikult puhta raua sooni. Raud on looduse loomulikus laboratooriumis ise välja sulanud. Teisel pool Sengat asub mäeahel, mida nimetatakse Mašingaks. Varematel aegadel olid portugallased käinud seal kulda otsimas. Teisel pool neid mäge-

sid elab palju suguharusid, keda üldise nimega hüütakse maravideks. Kirdes asuvad laialdased rohuga kaetud, kuid täiesti ilma puudeta tasandikud. Kohati on need tasandikud soised.

Sambesist põhja pool asuv maa on pärismaalaste sõnade järgi palju viljakam kui jõest lõuna poole jäävad alad. Maravidel näiteks kasvab magus kartul haruldaselt suureks, kui teda aga panna maha lõunakaldal, siis mandub ta varsti.

Kui selle taime *(Convolvulus batata)* juuremugulat ei lõigata õhukesteks viiludeks ega kuivatata ära päikese paistel, ei säili ta tavaliselt kauem kui kaks-kolm päeva. Ent maravid on välja nuputanud viisi, kuidas teda saab säilitada kuude kaupa. Nad kaevavad augu, panevad mugulad sinna sisse ning katavad puutuhaga. Kahjuks olid nii maravid kui kõik teised põhjapoolsel jõekaldal elavad suguharud portugallastega vaenujalal ja et nad kasutavad sõjapidamiseks õiseid kallaletunge, on nende maal reisida hädaohtlik.

29-as. Järgmist saart, mille juurde me jõudsime, valitses keegi Mozinkva. Vahetpidamatud vihmad hoidsid meid siin mitu päeva paigal.

Pärast kauast haigust, mida ma ei suutnud mõista, suri siin üks mu meestest. Ta oli batoka ja kui ta polnud enam võimeline kõndima, oli mul raskusi, et sundida tema kaaslasi teda kandma. Kui ta olukord muutus lootusetuks, tahtsid teised ta maha jätta. Üks teine batoka põgenes Mozinkva juurde. Ta teatas, et ta oli talitanud nii sellepärast, et makoloolod olid tapnud nii tema isa kui ema ja kuna tal pole ei naist ega lapsi, polevat tal põhjust meiega kaugemale tulla. Ma ei hakanud vaidlema tema väidete vastu. Teatasin ainult, et kui ta peaks muutma oma otsust ja tulema meie juurde tagasi, võetakse teda lahkesti vastu. Mozinkvale teatasin, et seda meest ei tohi orjaks müüa.

Viibisime nüüd inimeste seas, kes on orjakaubandusega harjunud. Meie juurde tuli mehi, kes olid käinud Tetes ehk Njungves, ja nad ütlesid, et me asume sellest fordist ainult kümne päeva tee kaugusel.

Üks mees oli nõus meid edasi juhtima, kuid siis, kui me olime juba valmis teele asuma, tuli ta ja ütles, et ta naine ei luba tal meiega kaasa tulla. Tema sõnade kinnitamiseks tuli ka naine ise kohale. Siinsed naised teevad endale

ülahuulde augu ja panevad sinna väikese tinanõpsi. Auku ei lõigata läbi huule mitte korraga, vaid järk-järgult: huul surutakse metallrõnga lahtiste otste vahele, mis tõmbuvad järk-järgult koomale. Pidev surve tekitab pehme koe resorbeerumise ja tulemuseks on mulgustus. Sageli võib siin näha lapsi, kelle ülahuules on niisugune rõngas, mis pole veel jõudnud auku läbi suruda. Tina ostavad pärismaalased portugallastelt.

Ehkki kõneldakse, et selles piirkonnas olevat varematel aegadel leitud hõbedat, ei suuda siin keegi teha vahet tina ja hõbeda vahel. Kuid kulda nad tunnevad ja siin kuulsin ma esmakordselt pärismaalaste keeles sõna «dalama» (kuld). Sise-Aafrikas on see sõna, niisamuti kui metall isegi, täiesti tundmatu.

1. veebruar. Kohtasime mõnd pärismaist kaupmeest, ja kuna paljud mu meestest olid nüüd päris paljad, ostsin ma kahe väikese elevandikihva eest veidi ameerika riiet. Jagasin selle neile, kes seda kõige rohkem vajasid. Jõudsime Zingesi jõeni, mis voolab läbi liivase maa-ala (lõunalaiusel 15°38′34″, idapikkusel 31°1′). Ta oli kuuskümmend või seitsekümmend jardi lai ja vesi temas ulatus vööni. Nagu kõik niisugused liivamaa jõed, on ta suurema osa aastast kuiv, kuid jõe põhjas kaevates võib mõne jala sügavusel jõesängi all savikihil vett leida. See nähtus on saanud nimeks «maa-alune jõgi». Püüdes jõest jalgsi läbi minna, tundsin, kuidas vool kandis tuhandeid jämeda liiva terakesi vastu mu jalgu. Jõepõhja jäid jalgadest sügavad jäljed. Niisugused jõed kannavad endas suurel hulgal kive, mis järk-järgult muserduvad peeneks. Peenikeste osakeste ja kivide rahe vastu mu jalgu sundis mind arvama, et iga suurvee ajal allavoolu kantav aine hulk peab olema tohutu. Kui pista pea vee alla, võib kuulda, kuidas tuhanded kivid koksivad üksteise vastu. Kivide hõõrdumine, mis vahetpidamatult toimub paljudes jõgedes sadade miilide ulatuses, annab arvatavasti rohkem «toodangut» kui kõik maailma uhmrid, müüsrid ja veskid kokku.

Kui me asusime küla kohal, mida valitseb vanem Mosusa, nägime ühel saarel elevante. Seal oli kaks suurt isast ja kolmas mitte veel täiskasvanu suurune emane. Nägin esmakordselt nii noort emast elevanti koos täiskasvanud isastega. Noored elevandid jäävad harilikult emaloomade karja hulka niikauaks, kuni nad on niisama

suured kui nende emad. Kohalikud elanikud tahtsid kangesti, et mu mehed oleksid rünnanud elevante, sest need tungivad aedadesse ja tekitavad seal suurt kahju. Mehed läksidki neid küttima, kuid elevandid jooksid saare teise otsa ja ujusid, londid püsti, kaldale. Kanuusid polnud käepärast ja nii õnnestus neil põgeneda. Elevant ujub väga hästi, selle juures hoiab ta lonti veest väljas.

Ma ei soovinudki väga mõnda neist tappa, sest me kuulsime, et siin on väga ranged jahiseadused.

Iga pealiku maal on kindlaksmääratud piirid, mida tähistavad peamiselt ojasängid. Ojasid voolab siin Sambesisse mõlemalt poolt suurel hulgal. Kui elevanti haavatakse ühe pealiku maal ja ta sureb teise territooriumil, nõuab maa peremees alumise poole loomast endale (parema või vasaku — vastavalt sellele, kummale küljele loom on langenud). Seadus on nii range, et jahimees ei tohi tapetud elevanti kohe tükeldama hakata. Ta peab enne saatma teate selle maa peremehele, kus loom lebab, ja ootama, kuni pealik saadab volitatud isiku, kes teostab tavajärgse saagijagamise. Kui jahimees hakkab saaki tükeldama maa valdaja volimehe saabumist ootamata, võib ta jääda ilma nii kihvadest kui kogu lihast. Vanemale, kelle maal jahimeeste poolt mahalastud pühvel enne tabamist sõi, tuleb anda pühvlikints, kui aga lasti maha veisantiloop, tuleb ära anda veelgi rohkem. Nagu kogu maal, nii peetakse siingi veisantiloobi liha kuninglikuks toiduks.

Zumbost ülalpool ei olnud me leidnud jälgegi niisugusest tavast. Sise-Aafrikas peetakse jahisaagi omanikuks meest, kes esimesena looma haavab, ehkki selleks haavaks on kas või ainult kriimustus. See, kes teise haava lööb, saab tagumise veerandi, kolmanda hoobi andjal on aga õigus looma esijalale. Pealikutel on seal harilikult õigus saada teatav osa andamiks. Mõnes paigas on selleks osaks rinnatükk, teises — kõik ribid ja esijalg. Üldiselt pidasin ma sellest korrast kinni. Erandeid juhtus vahel ainult siis, kui loom tapeti püssiga.

Kui me olime Mosusa küla juures, läksime üle Tšoveks nimetatava ojakese, kus siis voolas vihmavett.

Kohalikud elanikud toodavad siin kuivast liivast veidi soola ja kõik ümberkaudse maa inimesed käivad nende juures seda ostmas. Pärast Angoolast lahkumist oli see esimene koht, kus me nägime soola, sest balondade ja

barotsede maal soola ei leidu. Kuid me olime kuulnud soolakutest, mis asuvad Nalielest kahe nädala tee kaugusel läänes.

Rammus punakaspruun muld, mida mööda me läksime, oli väga sitke ja kõndimine seal üsna raske. Kuid ta on erakordselt viljakas ja siinsed elanikud saavad hämmastavaid teravilja-, maisi-, hirsi-, maapähkli-, kõrvitsa- ja kurgisaake. Panime tähele, et kui mahatehtud viljad ei anna soovitud lõikust ühes kohas, istutavad pärismaalased taimed ümber teise kohta. Samuti kasvatavad nad suurel hulgal noori taimi saartel, kus seda soodustab jõe niiskus, siis aga toovad nad taimed saarelt ära ja istutavad jõest eemale. See asjaolu näitab, et siin on vähem sademeid kui Londas, sest seal me nägime ühel ja samal ajal teravilju kõikides nende kasvustaadiumides.

Inimesed ümbritsevad siin oma onnid taradega ja ehitavad nad kõrgetele alustele. See on vajalik, et kaitsta ennast tähnikhüääni eest, kes on tuntud oma metsikusega. Kõrgel asuvad onnid on kaitseks ka lõvide ja elevantide eest. Hüään on väga arg loom, kuid ta võib hiilida magava inimese juurde ja rikkuda ta näo, lüües hambad magajale näkku. Mozinkva oli kaotanud sel kombel ülahuule ja ma olen kuulnud, et mõnikord on hüään sel kombel tapnud inimese. Vahel röövib ta ka lapsi. See loom on küll nii arg, et inimese hääl sunnib ta otsekohe põgenema, kuid kui ta on oma hambad kord lihha löönud, siis hoiab ta visalt kinni ja ta lõuad on väga tugevad. Suurema vaevata võib ta hammustada katki härja jalaluu.

4. veebruar. Vihm pidas meid kaua kinni. Igal hommikul algas koidu ajal tugev tuuletu vihmavaling. Pärast seda läks tavaliselt selgeks, nii et saime läbida mõned miilid, kuid siis järgnes uus, mitu tundi kestev vihmasadu. Siiani oli tuul puhunud kogu aeg idast, kuid nüüd olid nii tuul kui vihm enamasti läänest, s. o. kandist, mis on vastupidine vihmatuulte suunale sisemaal. Jõeäärsel maal on ohtrasti suuri puid, ent ka elanikke on siin nii palju, et väga raske on kuiva kütust hankida. Mõnes kohas hoiatasid elanikud meid, et me ei võtaks maha puid, mis kasvavad nende esivanemate haudadel. Siin kasvab väga palju tamarindipuud ja üht teist, eelmisega väga sarnast puud, millel on väikese kreeka pähkli suurused viljad. Neid vilju armastavad elevandid. Seda puud hüütakse motondoks ja portugallased kiidavad tema puitu kui

suurepärast materjali paatide ehitamiseks, sest ta ei pehastu vees.

Suurvee tõttu oli nüüd nii jõgi kui temasse suubuvad arvukad ojad vett täis ja mööda Sambesi kallast liikudes kaotasime väga palju aega iga väikese oja koolmekoha otsimisele. Pärast mõne rinnuniulatuva koolme leidmist pöördusime Sambesi juurde tagasi. Selle peale kulus nii palju aega, et ma otsustasin jõest hoopis eemalduda ja suunduda otse kagusse. Pinkve kõrgendiku vastas võtsime kursi Mopaneemaale. Ühe puu õõnes ma leidsin suure hulga värskete lehtedega kaetud seemnete varu. Nii talletab alati oma tagavarasid kohalik orav *(Sciurus cepapi)*. Ta teeb seda siin mitte külma talve jaoks, vaid vastupidi — kuumuse perioodiks, selleks ajaks, kui puude otsas üldse seemneid pole.

Kuna me nüüd asusime Tšikovamaal, uurisin ma suure huviga selle piirkonna geoloogilist struktuuri, sest kunagi oli siin olnud hõbedakaevandusi. Peamiseks kivimiks siin on juba mainitud hall pehme liivakivi, kuid Bangue oja juures me sattusime kuue jardi laiusele basaldiseljandikule, mis kulges lõuna-põhja suunas. Kui me sellest üle olime läinud, sattusime veel teistele seljandikele, millest mõned kulgesid rohkem ida suunas. Liivakivi on neis paigus tugevasti segi aetud. Nakeks hüütava jõe juures on kihid surutud püsti ja nende murdekohal avaneb silmale kihtide paigutus. Kõige peal asub suureteraline liivakivi, selle all on kõva liivakivi ja kiltkivi ning lõpuks õhuke kiht kivisütt. Kihtide paljandust oli näha ainult lühikeses ulatuses, siis aga katkestas selle ENE-sse Tšikova suunas kulgev basaldiseljandik.

Tšikova ei ole kõrgmaa, nagu seda varem arvati, vaid kujutab endast tasast maa-ala, millest suure osa Sambesi suurvesi igal aastal üle ujutab. See loob parimad tingimused teraviljade kasvatamiseks. Mul oli väga hea meel, et ma avastasin siin väikese tükikese niisugust hinnalist materjali, kui seda on kivisüsi. Mingeid viiteid hõbeda olemasolule ma siin ei näinud. Kui pärismaalased siin kunagi hõbedat on kaevandanud, siis on väga huvitav, et nad on selle täiesti unustanud ega suuda tänapäeval eraldada hõbedat tinast. Seoses nende basaldiseljandikega tuleb märkida, et kui ma jõudsin Tetesse, jutustati mulle Tšikova juures jões asuvast väikesest kärestikust. Oleksin ma seda varem teadnud, poleks ma kindlasti jõest eemal-

dunud, ilma seda kärestikku uurimata. Seda kärestikku nimetatakse Kebrabasaks ja teda kirjeldatakse kui jõepõhjast pinnale ulatuvate kaljude rida, mis kulgeb risti läbi jõe. Mul pole kahtlust, et kärestiku moodustavad samasugused basaldiseljandikud, kui me neid nägime siin, sest nad kulgesid tavaliselt samas suunas.

Jõge maha jätma oli õhutanud mind teatud määral ka soov vältida mõnesid sealseid pealikuid, kes nõuavad jõe äärt mööda läbi nende maa minejatelt tohutu suuri makse.

Meie tee kulges mõnda aega mööda Nake jõe sängi, sest kaldal moodustasid tihnikud läbipääsmatu padriku.

Külasid on siin vähe ja neis võeti meid vastu väga lahkelt. Külade elanikud nimetasid endid siin bambirideks, kuigi see suguharu on üldiselt tuntud banjai nime all. Naket ümbritsev maa-ala on künklik ja orgudes on tõeline džungel. Pärismaalased vallutavad oma istanduste jaoks maad metsalt. Maapind on siin väga viljakas.

Nake suundub algul põhja, siis aga itta. Ta laius on viiskuni kuuskümmend jardi. Suurem osa aastast on ta veetu ja niiskust leiab temas ainult siis, kui kaevata jõe põhjas. Selles jõesängis leidsime suurel hulgal vulkaanilisi kivimeid, samasuguseid kui need, mida võib näha Adenis.

13-nes. Nende alade pealikut nimetatakse Njampungoks. Saatsin talle viimase tüki järelejäänud riiet palvega, et ta annaks meile teejuhi järgmise pealiku juurde. Pärast pikka nõupidamist oma vanematega saatis ta riide tagasi, lubades anda teejuhi, ning nõudis vastutasuks ainult mõned pärlid. Üks vana mees, pealiku äi, jutustas mulle, et ta on raamatuid varem näinud, kuid ei teadnud, mis asjad need on. Kuna see näis olevat intelligentne vanamees, küsitlesin ma teda hõbeda kohta, aga ta teadis sellest niisama vähe kui teisedki ja ütles: «Me pole kunagi hõbedat kaevanud, kuid me oleme pesnud kulda Mazoe ja Luia jõgede liivast.»

KOLMEKÜMNES PEATÜKK

Elevandijaht. — Pidutsemine. — Hüääni naer. — Putukate rohkus. — Laululindude veidrad toonid. — Rõõvikud. — Liblikad. — Mokoronga ja elevandid. — Korveed. — Nende pesad. — Tõeline vangistus. — Ebausklik lõvide austamine. — Aeglane reisimine. — Tangve jõgi. — Temperatuur. — Banjaide näovärv ja nende juuksed. — Seened. — Mokuri mugulad. — Maa ilme. — Augud. — Meid äratab rühm sõdureid. — Saabumine Tetesse.

14-nes. Looklev rada tõi meid Molindže, ühe teise Nakesse suubuva jõe äärde. Pärast seda kui me olime jätnud seljataha nende väikeste jõgede kaldaid katva läbipääsmatu džungli, jõudsime Mopaneemaale, kus edasiliikumine oli väga kerge. Mõnetunnilise matka järel silmasid mu mehed elevanti ja hakkasid teda taga ajama. Viimasel ajal ei olnud meil liha ja oli tulnud toituda ainult maisist. Vajadus lihatoidu järele kahekordistas meeste jõudu ja ehkki tegemist oli vana isaloomaga, tapsid nad ta üsna kiiresti. Siinsed elanikud polnud kunagi varem näinud selliseid hulljulgeid kütte. Üks mu meestest jooksis elevandi juurde siis, kui see veel püsti seisis, ja lõi tal kirvehoobiga põlvesooned läbi.

Kuna me asusime nüüd maal, kus olid väga ranged jahiseadused, tuli meil saata teade tagasi Njampungole, et ta teataks maa tegelikule omanikule, kes ise elas Sambesi ligidal, meie saagist. Sel küljel, millel elevant lamas, oli lühike murdunud kihv, ülemisel küljel, mis kuulus meile, oli aga kihv suur ja jäme. Banjaid tähendasid, et meil oli olnud õnne.

Teateviijad jõudsid tagasi hilja järgmisel õhtul. Nad tõid korvitäie maisiteri, ühe kana ja mõned nööritäied keni helmeid — see saadeti meile tänutäheks looma tapmise eest nende maal. Kui me aga oleksime hakanud looma tükeldama enne selle loa saabumist, poleks me saanud loomast tükkigi. Käskjalgadega koos oli tulnud suur hulk

inimesi elevandi teist poolt ära sööma. Nad jagasid looma meiega sõbralikult pooleks.

Hoolimata sellest, et meie jahisaak oli olnud sunnitud lamama terve päeva päikese käes ja läinud üsna tugevasti halvaks, korraldasid mu mehed uhke peo.

Meie ümber kogunes uskumatu hulk hüääne, nende vali naer kõlas kaks ööd. Mõned neist imiteerivad väga hästi inimnaeru. Mu mehed usuvad, et loomadel on olemas teatud määral mõistust. Küsisin seepärast, mille üle hüäänid nende arvates naeravad. Meeste arvates naersid hüäänid selle üle, et me ei suutnud ära süüa kogu elevandikeret ja hüäänidele jäi niisama palju liha kui meilegi.

Selle koha juurde, kus me elevandi kätte saime, olime tulnud läbi kõrge rohu, mis meenutas Kassandže orgu.

Pärast seda kui algasid vihmad, ilmus välja arvutu hulk putukaid. Elevandi lähedal viibides panin tähele palju mingisuguseid väikesi, tillukese liivatera suurusi putukaid, kes ronisid mu kastidel. Uurisin neid läbi suurendusklaasi ja eristasin neli liiki: ühtedel olid rohelised tiivakesed, mis helkisid päikese käes metalselt, teised olid läbipaistvad nagu kristall, kolmandad olid erepunast, neljandad aga musta värvust. Need on arvatavasti samad putukad, kes hävitavad taimede seemneid. Peaaegu igal taimel on oma eriliik niisuguseid putukaid ja selleks ajaks, kui vihmad lõpevad, jääb väga vähe seemneid nende poolt puutumata. Putukad söövad ära isegi kõige mürgisemate taimede kongvhane ja euforbia seemned. Kongvhane seemneid sööbki just nimelt üks erepunane putukas.

Panin tähele, et siin, niisamuti kui paljudes teistes kohtades, on väga palju sajajalgseid. Nad ise on erepunased, jalad aga on neil sinised. Ehkki nad ei tee midagi paha, tekitab nende välimus inimeses jälestustunde. Võib-olla, et elevandile ja teistele suurtele loomadele mõjub inimese välimus samuti. Seal, kus loomi sageli häiritakse, on arusaadav, et nad vaatavad meile kui vastikutele kahejalgsetele olevustele, kes rikuvad nende rahu.

Troopikalindude kohta kirjutatakse tavaliselt, et nad pole kuigi head laulikud. Ma arvan, et see ei käi paljude alade kohta Londas, ehkki seal linde on üldiselt vähe. Siinne linnukoor ei ole kuigi palju väiksem Inglismaa omast. Ta pole just väga harmooniline. Alati jääb mulje, nagu laulaksid linnud mitte oma, vaid võõrast laulu. Mitmete siinsete lindude laul meenutab lõokese oma, ja tegeli-

kult esinevadki siin mõned selle perekonna eriliigid. Kahe linnu hääled meenutavad teatud määral meie rästa laulu. Üks lind tuletab mulle meelde metsvinti, üks teine aga käosulast, kuid nende laulusse on põimunud mingisuguseid veidraid lõikavaid helisid, mis ei sarnane meie lindude trilleritega. Üks lind teeb aeglaselt: «pik-pak-pok», teine kordab kogu aeg üht ja sama heli, mis meenutab viiuli pitsikaatot. Kui mokva reza on erutatud, teeb ta mitu korda läbilõikavat häält, just nagu meie muströstaski erutatuna. Oma laulu lõpetab ta aga häälitsusega, mida pärismaalased nimetavad «pula, pula» (vihm, vihm), kuid mis tegelikult kõlab ennemini just nagu «uiip, uiip, uiip». Siin võib veel kuulda põldpüü valju hüüdu, turteltuvide kudrutamist «pumpuru, pumpuru» ja meekuulutaja kutset «tšikken, tšikken, tšikk, tšurr, tšurr». Mõnikord võib külade lähedal kuulda osatajat *(Mimus polyglottus)*, kes matkib kodulindude hääli. Kuumal kuival ajal või keskpäeval, kui päike tugevasti kõrvetab, on kõik linnud vakka. Vaevalt on aga tulnud tubli sagar vihma, kui nad otsekohe rõõmsalt laulma hakkavad. Eriti armastavad nad laulda vara hommikul ja siis, kui puhub jahe tuul.

Üksnes suhteliselt vähestel lindudel on siin kirev sulestik. Selles mõttes ei sarnane nad hoopiski Brasiilia lindudega. Suuremal osal siinseist lindudest on sulgede värvus tume, ehkki kollektsionäärid, valides harilikult hästi kirevaid kui kõige hinnalisemaid, on loonud ettekujutuse, nagu oleks enamik troopikalinde uhke sulestikuga.

15-nes. Paljusid mu mehi hammustasid ämblikud ja teised putukad, kuid peale valu polnud sel muid halbu tagajärgi.

Sageli esineb siin suurt röövikut, keda nimetatakse lezuntabueaks. Ta on kaetud pikkade hallide karvadega ja kuna ta keha on tume, meenutab ta miniatuurset okassiga. Kui teda puudutada, torkavad ta karvad käe naha pooridesse, jäävad sinna kinni ja tekitavad teravat valu. Esineb ka teisi röövikuid, kellel on samasugused kaitsevahendid. Kui möödumisel puutuda mõne põõsa vastu, kus neid palju leidub, tundub, nagu kõrvetaks teid nõgesed.

Vastavalt suurele röövikute hulgale on siin ka palju liblikaid. Üks huvitav liblikas lendab peaaegu samuti kui pääsuke. Siinses piirkonnas ei ole liblikate tiivad eriti kirevad.

Oma teel ületasime Vungue ehk Mvungve mäed, mis koosnevad peamiselt mitmesugustest purskekivimitest. Vungue on veelahkmeks nende liivaste ojade vahel, mis voolavad kirdesse, ja nende vahel, mis suunduvad lõunasse, nagu näiteks Luia jõkke suubuvad Kapopo, Ue ja Due.

Panime tähele, et elevandid armastavad väga üht puuvilja, mida nimetatakse mokorongaks. Sõime kõik seda ploomitaolist puuvilja palju, sest ta oli tõepoolest maitsev. Ainsaks miinuseks on see, et ta kivi on vähese viljaliha kohta liiga suur. See on üldse kõikide metsikute puuviljade peamine puudus. Mokorongat kasvab väga palju kogu selles piirkonnas. Pärismaalased armastavad teda väga, sest ta on haruldaselt toitev. Siinsed elanikud ütlevad tema kohta: «See on puhas rasv», rasva aga peetakse pärismaalaste juures parimaks toiduks. Ehkki mokoronga on kirsist ainult veidi suurem, nägime, kuidas elevant seisis tund aega ühe põõsa juures, napsates põõsa otsast kannatlikult ühe vilja teise järel.

Leidsime musta ninasarviku *(Rhinoceros bicornis)* ja tema vasika jalajälgi. Sambesist põhja pool võib musta ninasarvikut kohata äärmiselt harva. Valge ninasarvik *(Rhinoceros simus)* ehk betšuaanide järgi mohoohu, on siin täiesti kadunud ja varsti muutub ta siit lõuna pool asuvais paigus hoopis tundmatuks. Valge ninasarvik toitub peaaegu eranditult rohust. Vagurana ning usaldavana on ta kergeks saagiks ning tulirelvade sissetoomisega määratud halastamatule hävitamisele. Must ninasarvik on metsikum. Tänu oma raevukusele ja suuremale ettevaatlikkusele peab ta palju kauem vastu kui tema pelglik ning healoomulisem sugulane.

Liikusime mööda Mopaneemaa tohutuid avarusi. Mu teekaaslased püüdsid pesadest palju korveeks hüütavaid linde *(Tockus erythrorhynchus)*. Pesakohtadeks valivad nad mopaneepuu õõnsusi. 19. kuupäeval sattusime ühele niisugusele äsjavalmistatud pesale. Sissekäik pessa oli mõlemalt poolt kinni müüritud, jäetud oli ainult väike auk, nii et emalind parajasti sisse mahtus. Puuõõnes viib käik alati veidi maad ülespoole. Kui lindu püüdma hakata, lendab ta õõnsuse ülaossa.

Ühes pesas leidsime valge, tuvimunataolise muna. Kinnivõtmise hetkel munes lind veel teise. Peale selle selgus, et tal oli munasarjas veel neli muna. Esmakordselt

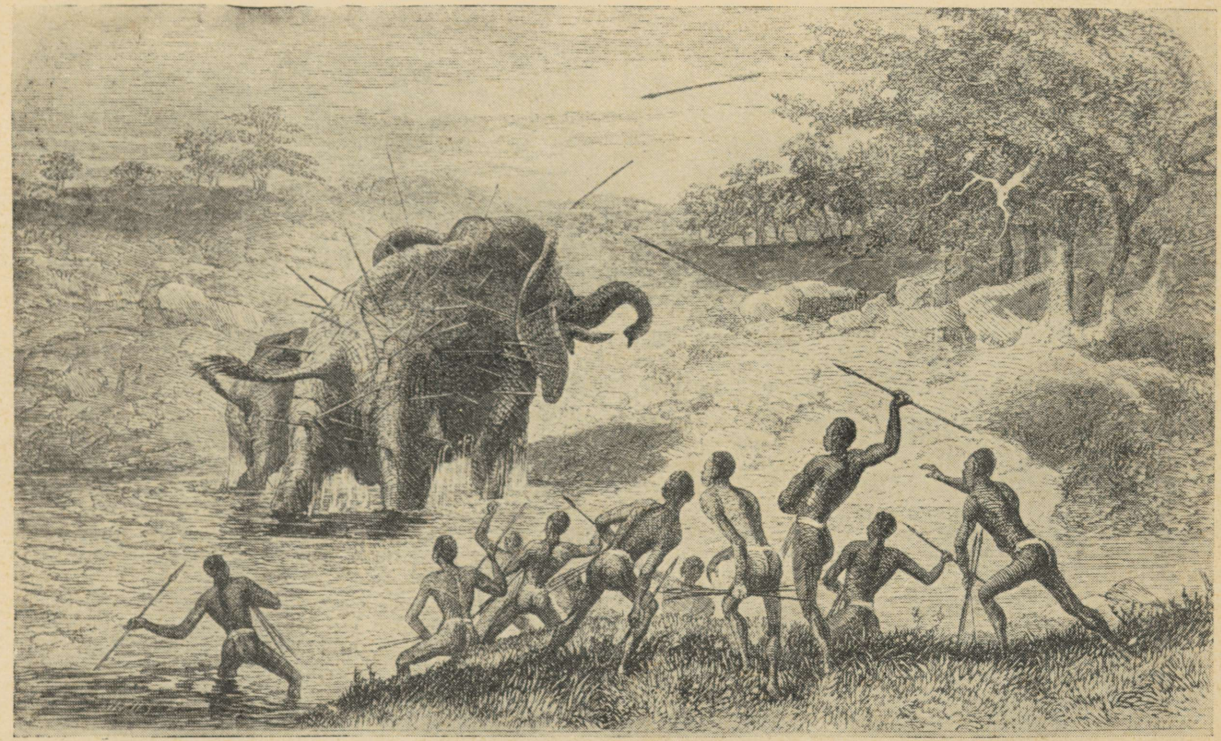

Odadega tagaaetav emaelevant oma poega kaitsmas.

Pühvlid matkajaid ründamas.

nägin seda lindu Kolobengis, kui ma olin kord metsas ehitusmaterjali toomas. Üks puu juures seisev pärismaalane hüüdis korraga: «Siin on korvee pesa!» Ma vaatasin, kuid nägin ainult poole tolli laiust ja kolme-nelja tolli pikkust pragu. Arvasin, et sõna «korvee» tähendab mingisugust väikest looma ja ootasin huviga, mida see mees sealt kätte saab. Pärismaalane purustas pragu ümbritseva savikooriku, pistis käe tekkinud august sisse ja tõmbas välja *Tockus*'e ehk punanokse ninasarvlinnu, kellele ta siinsamas lõpu peale tegi. Ta jutustas mulle, et sel ajal kui emalind muneb, on ta muust maailmast täiesti eraldatud. Isalind müürib pesasse sissepääsu kinni, jättes ainult kitsa prao, mille kaudu ta oma kaaslannat toidab. Pragu vastab täiesti tema noka kujule. Emalind teeb puuõõnde oma sulgedest pesa, muneb munad, haub pojad välja ning jääb sinna nendega koos niikauaks, kuni neile suled selga kasvavad. Kogu selle aja jooksul, mis, nagu räägitakse, vältab kaks või kolm kuud, toidab isalind emast ja kogu noorperet. Vang läheb alati väga rammusaks ja teda peetakse pärismaalaste juures maiuspalaks, vaene orjav linnuisa aga kõhnub sel perioodil niivõrd, et ta mõnikord vihmasajule järgneva järsu temperatuurilanguse ajal kangestub, maha kukub ja sureb. Mul ei õnnestunud kunagi tegelikult kindlaks määrata emalinnu vangisoleku kestust, kuid kui ma Kolobengis kaheksa päeva pärast kirjeldatud sündmust möödusin puust, kus me pesa olime avastanud, oli avaus juba uuesti saviga kinni müüritud, just nagu oleks lohutamatu kaasa selle lühikese aja jooksul saanud endale uue naise. Kirjeldatav sündmus toimus just sel kuul, kui ninasarvlind poeb oma pessa.

Siinsed elanikud jutustavad sellest linnust sedasama, mis pärismaalased Kolobengi ääres. Emalind lendavat pesast välja alles siis, kui noorlinnud on täiesti sulis. See toimub teraviljade valmimise perioodil. Korvee väljalend koos perekonnaga on tegelikult üheks märgiks, mille järgi pärismaalased määravad, et vili on lõikuseks valmis. Kuna nad lõikavad vilja aprilli lõpus, näitab see, et emalinnu vangisoleku periood vältab kaks kuni kolm kuud.

Räägitakse, et vahel ei kooru pojad üheaegselt. Sel ajal kui varemkoorunud linnupojad juba täiesti sulgedesse on jõudnud, poevad teised alles munakoorest välja. Niisugusel juhul lahkub emalind pesast ühes vanemate poegadega. Avaus aga savitatakse uuesti kinni ning isa

koos emaga hakkavad teenima pessa jäänud nooremaid poegi.

Hoolimata sellest, et me läheneme portugali asulaile, on maa ikka veel täis metsloomi. Kohtasime pühvlikarja ja mu mehed tapsid kuus vasikat. Pühvlite ja antiloopide rohkus tunnistab, et vibust ja nooltest on vähe nende loomade arvu vähendamiseks.

Siin on väga palju ka lõvisid ja hüääne. Lõvide paljunemist ei takista miski. Pärismaalased usuvad, et pealik võib moonduda lõviks, tappa, keda ta iganes tahab, ja võtta endale siis taas inimese kuju. Seetõttu ei tee pärismaalased siin kunagi katset lõvisid tappa. Siinsed elanikud hakkavad lõvi nähes käsi plaksutama, mis on tervituse väljenduseks. Selle tulemusel on siin siginud nii palju lõvisid ja hüääne, et kohalikel elanikel on tulnud ehitada oma põldude juurde puude otsa väikesed onnid, kus nad võivad kaitset leida, kui öö tabab neid põllul. Paljud mu meestest lahkusid rännaku ajal tihti rajalt, mida mööda me liikusime, et püüda pesadest korveesid või luusida ringi meekuulutaja hüüu järgi. Sellega hämmastasid nad väga meie teejuhte, kes kogu aeg hoiatasid neid lõvide eest. Niisuguse liikumise tõttu jõudsin ma sageli oma inimestest kaugele ette ja olin sunnitud iga tunni-kahe järel peatuma, mille üle ma, muide, olin õnnelik, sest päike kõrvetas julmalt ja mul oli vaja vahepeal puhata. Kümme kuni kaksteist miili päevas oli nii minu kui mu meeste jaoks paras rännak.

Ületasime Kapopo ja Ue oja. Kõne all oleval ajal voolas neis vesi, kuid harilikult on nad kuivad.

Maa selles osas kasvab palju metsviinamarju. Sambesi kaldail leidub neid üldse rohkesti. Batokade maal esineb viinapuuliik, mis kannab musti, üsna magusaid marju. Tema suured, veidi karmid lehed suudavad taluda tugevat päikest. Kõige tavalisematel metsikutel viinapuuliikidel — ühtedel neist on ümmargused lehed ja rohekas vili, teiste lehed meenutavad kultiveeritud liike ning neil on tumedad või punakaslillad marjad — on aga väga suured seemned, mis teevad suu paksuks ja muudavad marjad seetõttu ebameeldivaks. Pärismaalased siiski söövad neid ja ma olen maitsnud äädikat, mida keegi portugallane oli neist ajanud.

Vihmad polnud veel täiesti lõppenud, kuid mitmed veekogud hakkasid juba kuivama. Mullast tärkasid paljudes

kohtades väikesed rohelised eostaimed, mille tõttu maapind näis olevat kaetud hallitusega ning haises. Ue voolas kõrgete kallaste vahel, mis koosnesid valgete tekstuuridega pehmest punasest liivakivist ja tufipankadest. Kergesti murenev liivakivi on ilmselt alluviaalse päritoluga. Selles piirkonnas võib kohata maapinnas kuue jala sügavusi ja kolme- või neljajalase diameetriga uurdeauke. Mõned neist on headeks kaevudeks, teised varisevad lihtsalt mulda täis. Mõnikord on inimesed teinud neist aukudest oma pealikutele hauad.

20. kuupäeval jõudsime Monina küla juurde (Tangve jõe ääres, lõunalaiusel 16°13′38″, idapikkusel 32°32′). Pärast sellest külast lahkumist liikusime edasi mööda Tangve sängi, mis siin oli veerand miili lai. Kõndimine selles liivas väsitab peaaegu samuti kui liikumine lumes. Ümbritsev, madalate puudega kaetud maastik oli väga tasane. Kaugusest paistsid kõrged mäed. Veidi lõuna pool on Lobole mäed.

Siinseis paigus on nii palju lõvisid, et inimesed ei lähe kunagi metsa üksinda. Kord keskpäeval, kui ma juhuslikult pöörasin teerajalt kõrvale ja sõitsin natuke maad kõrges, veidi üle minu pea ulatuvas rohus, hüppas mingisugune loom minu eest kõrvale, kuid ma ei suutnud näha, oli see lõvi või hüään. Nägime siin ka palju musta ninasarviku, pühvli ja sebra jälgi.

Linnud laulavad siin väga kenasti ja mulle tundus, et kuulen just nagu Londaski kanaari lindu.

Sattusime tugeva vihmahoo kätte ja ma panin tähele, et tund aega pärast seda langes temperatuur 14° võrra. Veebruarist alates märkasime temperatuuri tunduvat alanemist. Jaanuaris oli päikesetõusul kõige madalam temperatuur olnud 75° (23,9° C), keskmine temperatuur esimese tunni jooksul oli 79° (26,1° C), kell kolm päeval 90° (32,2° C), loojangul aga 82° (27,8° C). Veebruaris langes temperatuur öö jooksul 70°-le (21,1° C), kuu keskmine oli aga 88° (31,1° C). Ainult üks kord tõusis temperatuur 94° (34,4° C) — sellele järgnes siis ka äike ja torm. Kuid kuumus oli siin tapvam kui kõrgemates paikades suurema temperatuuri puhul.

Möödusime mitmest külast ilma sisse minemata, ürgmetsa kaudu ringi.

Ühes paigas leidsime pühvli poolt tapetud lõvi laiba ja putokuane (musta antiloobi), kõige ilusama antiloobi sarved. Antiloobi oli maha murdnud lõvi.

Öö läbi kajav trummipõrin külas, mille juures me peatusime, näitas, et ühe külaelaniku elutee oli lõppenud.

Paljudel banjaidel on nahavärvus niisugune nagu piimaga kohvil. Seda peetakse kõige ilusamaks nahavärvuseks kogu maal. Valget nägu loetakse ka pärismaalaste juures ilu tunnuseks.

Siinsed pärismaalased mähivad oma juuksesalgud ühe puu punaseks värvitud niinega jalapikkusteks patsideks. Niisuguse soenguga meenutavad paljud neist mulle iidseid egiptlasi. Sellisel kombel soetud tihe juus langeb neil õlgadeni. Kui nad lähevad rännakule, koguvad nad kõik juuksed ühte punti ja seovad pealaele sõlme. Oma igapäevases elus armastavad siinsed pärismaalased väga puhtust.

Me vältisime pärismaalaste onne ja ühe meie teekaaslase haiguse tõttu tegime ainult lühikesi peatusi. Nii oli mul võimalus jälgida, missuguseid vahendeid kasutavad mu mehed toidu hankimiseks. Termiidipesalt leiavad nad suuri valgeid söödavaid seeni, mis peale muu on väga maitsvad. Kiviga vastu maad kopsides otsivad nad kõla järgi mokuri mugulaid, mida Mopaneemaal on väga palju. Samal kombel leiavad nad ka teist, umbes naerisuurust mugulat, mida hüütakse bongaks. Suurepäraseks toiduks on veel puuvili, mida makoloolod nimetavad ndongoks, bambirid aga dongoloks. Välimuselt sarnaneb ta väikese ploomiga ja muutub valminult mustaks. Kivi on tal väga väike. Šekabakaadziks nimetatava puu hõõrumisel saab kergemini kui teiste abil tuld. Nimetus šekabakaadzi tähendab, et «naised võivad öö saabumisel temaga kergesti tuld teha».

Kogu maa on siin üleni kaetud graniidi- ja gneisikruusa ning klibustikuga. See sisaldab palju talki, vilgukiltkivi ja muid kivimeid, mille leiukohti me olime näinud Kafue ja Loangva vahel. Siin on suured lademed pehmet punast liiva, mis on kergelt koherentne ja pudeneb hõlpsasti peos. Kõikidel jõgedel on liivased sängid. Liikusime suured teelõigud mööda neid jõgesid, kus kuival perioodil pole üldse vett. Meie lähedal lõuna pool kerkivad üsna kõrged Lokole mäed, teisel pool neid aga asub Mazoe jõgi oma kuldasisaldava liivaga.

Meil õnnestus üsna hästi külasid vältida. Ühe öö veetsime Zimika kõrgendiku nõlval, kus oli suur hulk hea vihmaveega täidetud sügavaid aukusid. Siin nägime esmakordselt siledate kiviste tippudega paljaid mägesid. Ületa-

sime laiu seljandikke, mis koosnesid gneisist ja süeniitporfüürist. Seljandikud kulgesid põhja-lõuna suunas.

Kuna me asusime nüüd juba Tete ligidal, rõõmustasime, et olime pääsenud mööda nendest pärismaalastest, kes oleksid võinud meile tüli teha. Ent järgmisel hommikul nägid meid mõned pärismaalased ja varsti piiras meesterühm meid sisse. Olime sunnitud andma neile kaks väikest elevandikihva.

Seejärel läbisime ebatasase, väga kivise ala, kus ei olnud enam üldse teeradu. 2. märtsi õhtul tegin ma väga kurnatuna peatuse kaheksa miili kaugusel Tetest, Tettest ehk Njungvest. Mehed palusid mind teed jätkata, kuid ma tundsin ennast liiga väsinuna, ning saatnud komandandile soovituskirja, mis mulle oli armastusväärselt antud Angoolas, heitsin puhkama. Kogu proviant oli lõppenud ja mu mehed toitusid viimasel ajal üksnes juurtest ning meest.

3. märtsil umbes kell 2 hommikul äratasid meid kaks ohvitseri ja kompanii sõdureid, kes olid saadetud komandandi poolt koos kõige vajalikuga kultuurseks hommikusöögiks ja käsuga viia mind Tetesse.

KOLMEKÜMNE ESIMENE PEATÜKK

Lahke vastuvõtt komandandi poolt. — Tema heldus minu inimeste suhtes. — Tete küla. — Elanikud. — Kivisõelademed. — Kuumaveeallikas. — Maaliline ümbrus. — Pärismaalased kasvatavad nisu jms. — Komandandi heldus. — Senjoor Condidolt saadud geograafiline informatsioon. — Maavärinad. — Raud, selle kvaliteet.

Tetes võttis mind väga lahkesti vastu komandat Tito Augusto d'Aranjo Sicard, kes tegi kõik, mis oli tema võimuses, et taastada mu jõudu ja tervist. Kilimanes oli alles tervisele kahjulik periood ja ta soovitas mul jääda tema juurde järgmise kuuni. Ta varustas suuremeelselt ka mu mehi küllaldase koguse hirsiga ja senikauaks, kuni nad ise endile onnid ehitavad, andis neile elamiseks ühe tema kasutuses oleva maja. Sellega hoidis ta mehi tampanite hammustuste eest, keda siin nimetatakse «karapatosteks». Banjaide hulgas viibides olime kuulnud palju hirmsaid lugusid selle putuka kohta, major Sicard aga ütles mulle, et tampani hammustus on eriti ohtlik välismaalasele. Meie sõpradel homöopaatidel on vast huvitav kuulda, et pärismaalased kasutavad tampani hammustuse ravimiks putukat ennast, mis tambitakse selle jaoks pulbriks.

Tete küla on rajatud laiale, jõe suunas alanevale nõlvale. Pealmise pinnasekihi all asub siin hall liivakivi. Teisel pool nõlva harja avardub suur org, selle taga aga Karueiraks nimetatav piklik mägi. Kogu ümbritsev maa on kivine ja ebatasane, kuid iga kõlblik lapike on üles haritud. Kivimajad on Tetes üle võõbatud mitte lubja, vaid mudaga ja kaetud pilliroo ning rohuga. Vihm peseb muda kivide vahelt ära ja annab sellega kõikidele majadele räpase, just nagu pooleli jäetud ehituse välimuse. Lupja ei teata olevat lähemal kui Mosambiigis. Portugallased ei tea nähtavasti midagi valgest ja roosast marmorist, mida ma

leidsin Mbai ja Ungvesi juures. Nad ei teadnud ka midagi dolomiidist, mis asub Zumbo lähedal.

Tetes on ligi kolmkümmend euroopalikku maja. Ülejäänud on pärismaalaste elamud ja kujutavad endast savionne. Külas on kokku ligi 1200 onni, mis koos eurooplaste majapidamisega annavad peavarju enam kui 4500 elanikule. Tetes elavate portugallaste arv on üsna väike. Kui sõjaväelased välja jätta, pole neid üle kahekümne inimese.

Kui ma komandandiga kõneldes märkisin, et olin avastanud väikese kivisöelademe, ütles ta, et portugallased teavad üheksat niisugust ladet ja et viis neist asub jõe vastaskaldal. Niipea kui ma olin veidi puhanud, siirdusin neid uurima. Sõitsime paadiga Lofubu ehk Revubu jõe suudmeni, mis asub Tetest kaks miili mere pool ja voolab Sambesisse põhja poolt.

Sõudsime vastu tugevat voolu seda jõge mööda üles ja läksime väikese joa juures kaldale. Sealt tuli minna veel ligi kaks miili. Kivisöelademe leidsime Lofubu ühe lisajõe äärest, mida nimetatakse Muatizeks ehk Motizeks. Lade asub püstloodses järsakus ja alaneb oja, see tähendab põhja poole. Paljandunud kohas on näha kõige peal kümne tolli paksune kivisöekiht, selle järel tuleb kiht savikilta. Veel madalamal asub uus kivisöelade, millest viiskümmend kaheksa tolli on nähtaval, osa jääb aga vee alla, ja tegelikult võib ta olla veelgi paksem. See osa lademest ulatub peaaegu kolmkümmend jardi edasi ning seejärel kaob. Kui minna sellest paigast sada jardi ülesvoolu, võib näha musta urbset trappi, mis tungib õhukeste viirgudena savikildasse, andes talle portselani struktuuri, ja osalt kivisütt, millega see trapp kokku puutub. Lofubu paremal kaldal on teine lisajõgi, mis voolab temasse Muatize suubumiskoha lähedal ja mida nimetatakse Morongoziks. Selle jõekese kaldal paljandub teine, veel võimsam kivisöelade. Mööda Lofubu jõge üles minnes, Injavu ja Makare jõekeste ääres võib samuti leida pinnale tungivat kivisütt. Ka Maravimaal on mõned kohad, kus kivisütt paljandub. Ta on surutud maapinnale arvatavasti vulkaanilise tegevuse tagajärjel, mis on toimunud pärast kivisöe tekkimist.

Sõitsin ka mööda Sambesit üles ja külastasin kuumaveeallikat, mida hüütakse Njamborondaks ja mis asub väikese Njaondo jõe kaldal. See näitab, et vulkaaniline

tegevus pole siin veel vaibunud. Maabusime Mokorozi oja juures, läksime miil või kaks itta ja kõrge mäe jalamil leidsimegi kuumaveeallika. See väike allikas pulbitseb välja Njaondo ojakese ühel kaldal. Allika ümber asuvast maapinnast tõuseb tihedat kibedat auru. Umbes kaheteistkümne jala laiusel maalapil allika ümber on pind niivõrd kuum, et mu kaaslased ei suutnud sellel paljajalu seista. Seal leidub mitu väikest auku, kust purskab jugadena vett välja. Allikas ise asub umbes ühejalase diameetriga ja niisama suure sügavusega uurises. Allika pinnale kerkib kogu aeg suurel hulgal mulle. Aur ajab läkastama, kuid ei põle; hoidsin lõhkevate mullide kohal põlevat rohutuusti, kuid gaas ei süttinud. Kui allikasse lasta termomeeter, näitab ta otsekohe 158° (70° C), mõne sekundi pärast aga jääb seisma 160°-l (71,1° C). Isegi seal, kus vesi voolab üle kivide välja, on ta käega katsumiseks veel liiga kuum. Kivid, kust vesi üle voolab, on kaetud soolakorraga ja ka veel on soolane maitse. Soola saamise eesmärgil on pärismaalased kaevanud allika ümbrusest mulla ära. Allikas paikneb keset laiu serviti pööratud ja kirde suunas kulgevaid süeniitporfüüri ja gneisi vooreid. Seal esineb palju pooleldi formeerunud dioriidirikkaid pimsskivi- ja laavatükke. Mõned liivakivikihid on segunenud amfibooli ja basaldiga ning muutunud kvartsiks. Kivisõe kaevandamine seal ei tohiks olla eriti raske.

Ümbruskond, nagu muide kõik Tetest põhjas ja loodes asuvad maa-alad, on künklik, ja et kõrgendikud on kaetud puudega, on vaade väga maaliline. Orgudes on pinnas väga viljakas ja põldu haritakse laialdaselt.

Kogu maaharimine Tete ümbruses toimub pärismaalaste kombel üksnes kõplaga. Sel primitiivsel viisil kasvatatakse suurel hulgal durrat, maisi, *Pennisetum typhoideum*'i ehk, nagu teda balondad nimetavad, lotsat, hirssi, riisi ja nisu ning peale selle veel mitmesuguseid kaunvilju, millest üks, mida betšuaanid hüüavad litlooks, kasvab maa sees nagu *Arachis hypogaea* (maapähkel). Kasvatatakse veel kurke, kõrvitsaid ning meloneid.

Nisu kasvatatakse Sambesi poolt igal aastal üleujutatavatel aladel. Kui vesi taandub, heidavad naised mõne nisutera kõplaga tehtud auku ja lükkavad jalaga mulda peale. Pärast seda pole põllul muud midagi vaja teha kui üks kord rohida. Nelja kuu pärast valmib suurepärane lõikus. Siin ei ole vaja niisutust, sest talvel sajab imepee-

nikest vihma, peaaegu nagu udu, mida hüütakse «nisuvihmaks». Niisuguseid vihmu ei tunta sisemaal, seal ei saja talvel üldse. Ehkki Tetes puhub tuul peamiselt SSE-st, toob vihma alati idatuul.

Ma olin sunnitud siia maha jätma suurema osa oma meestest ja seepärast andis major Sicard neile maad harimiseks ning varustas heldesti seemnetega külviks. Lisaks sellele ütles ta veel, et noormehed võivad hakata koos tema teenijatega elevandijahil käima. Minu saatjad olid majori heldusest vaimustatud ja varsti läks neist kuuskümmend või seitsekümmend meest jahile.

Minu saabumise päeval tulid mulle külla kõik Tete džentlmenid, nii valged kui mustad. Kellelgi neil polnud aimu sellest, kus algab Sambesi. Nad lasksid kutsuda paljurännanud pärismaalasi, kuid ükski neist ei tundnud jõge isegi mitte kuni Kansalani. Üks mees oli reisinud kaugel edelas ja oli kuulnud isegi seda, et ma olin käinud Ngami järve ääres, kuid samuti kui teised, ei teadnud ka tema, et Sambesi voolab läbi maa keskosa. Kuid Tetest põhja poole jäävat maad tundsid nad minust paremini. Keegi teine, kes oli läinud kuni Kazembeni, väitis, et ta on näinud Luapura ehk Loapula jõge, mis voolab sellest linnast mööda ja suubub Liambjesse. Kuid ta arvas, et Liambje voolab Angoolasse. Asjaolu, et mõnikord võib kohata maa keskossa voolavaid jõgesid, on viinud geograafid arvamusele, nagu kujutaks Sise-Aafrika endast kõrgeid liivaseid tasandikke, kuhu sinna voolavad jõed kaovad.

Üks meie vestlusest osavõtjaid, senjoor Candido oli külastanud järve, mis asub Tetest 45 päeva tee kaugusel NNW-s ja mis arvatavasti on geograafide Maravi järv, sest sinna minnes läksid nad sellenimelise suguharu juurest läbi. Järve lõunakalda elanikke nimetatakse šivadeks, neid aga, kes elavad põhjas, mudžaodeks. Nemad ise kasutavad järve kohta sõna Njandža või Njandže, mis tähendab lihtsalt suur vesi või lai jõgi. Keset järve asub suur mägi — Murombo ehk Murombola. Seal elab suguharu, kellel on väga palju karja. Senjoor Candido jutustas, et ta oli sõitnud Njandža järvest üle selle kõige kitsamas kohas ja see ülesõit oli võtnud 36 tundi. Nad olid sõitnud kogu aeg mõladega põhjast tõugates. Kui eeldada, et kanuud liikusid sel kombel kiirusega kaks miili tunnis, peaks järv olema selles kohas kuuskümmend või seitse-

kümmend miili lai. Järve ümber asuv maa kujutab endast rohuga kaetud tasandikku. Njandža juurde minnes polnud nad seitsmel-kaheksal päeval enne sinna jõudmist kohanud enam puid. Söögi valmistamisel kasutati tule tegemiseks rohtu ja maisivarsi. Järve lõunasopist voolab välja kaks jõge: üks neist kannab järve järgi samuti Njandža nime. Ta suubub merre idarannikul, kus teda tuntakse teistsuguse nime all. Teine on Šire jõgi, mis suubub Sambesisse Sennast veidi allpool. Šire voolab läbi tasase madala ning soise, kuid tihedalt asustatud maa.

Senjoor Candido tõendas, et maravi suguharu maal, Tetest mitte kuigi kaugel, on mitmel korral olnud kergeid maavärinaid. Tõuge oli tulnud arvatavasti idast ja pole väldanud kunagi üle mõne sekundi. Maravi keeles on maavärin «šivo». Need teated vastasid Mosambiigi rannikul toimunule — seal olid esinenud mõned kerged lühiajalised tõuked, mis olid tulnud just nagu idast. Ka Sennas oli mitmel korral olnud tunda üksikuid tõukeid. Nii Senna kui Tete läheduses asub kuumi allikaid, kuid tõuked olid tulnud nähtavasti mitte nende juurest, vaid ida poolt ning kulgenud läände. Nad on arvatavasti ühenduses Bourboni saarel* tegutsevate vulkaanidega.

See maa on väga rikas kvaliteetse raua poolest. Mõnes paigas saadakse teda maagist, mida nimetatakse raudläiguks, teisal aga mustast raudhapendist. Viimast on juba tublisti kuumutatud looduse loomulikul ääsil ja ta metallisisaldus on väga suur. Raudhapend esineb tavaliselt ümmarguste tükkidena ja on ainult nõrgalt magnetiline. Kui teda leidub jõgede sängides, saavad pärismaalased tema olemasolust teada pinnale kerkiva raudhapendi vesilahuse järgi ja kaevavad siis maagitükid teravate keppide abil põhjast välja.

Rauamaaki on siin külluses, kuid ma ei leidnud tema vahetus naabruses lubjakivimeid. Niipalju kui ma suutsin uurida, ei leidu siin ei vaske ega hõbedat. Vähesel määral esineb kalliskive. Mõnes paigas on rohkesti ahhaate.

Pärast seda kui ma olin puhanud ja jõudu kogunud, hakkasin valmistuma reisiks mööda Sambesit alla. Oma kaaskonnast võtsin ühes kuusteist paremat kanuumeest. Meil oli kolm suurt kanuud, mis olid hiljuti Sennast kau-

---

* Praegu kannab nime Réunion; vulkaaniline saar Madagaskarist idas. *(Toim.)*

baga saabunud. Need kanuud on väga suured, palju suuremad neist, mida me olime sisemaal näinud, ja nad on väga tugevad, nii et kui nad ka suure hooga vastu kaljut põrkavad, pole karta purunemist. Sõudjad istuvad päras. Tavaliselt lüüakse üles väike päikesevari. Kanuu, milles mina sõitsin, oli varustatud sellise päikesevarjuga, mistõttu mul oli seal päris mugav.

KOLMEKÜMNE TEINE PEATÜKK

Lahkumine Tetest ja sõit mööda jõge alla. — Lupata kuristik. — Jõe laius. — Saared. — Sõjatrummide põrin Sirambas. — Saabumine Sennasse. — Senna ümbrus. — Meie ärasõit. — Alfatsinja ning ndžefu. — Lahke vastuvõtt kolonel Nunesi majas Kilimanes. — Kilimane küla. — Ebatervislikud elamistingimused. — Saabub brikk «Frolic». — Torm. — Sekvebu rahutus. — Ärasõit Mauritiuse saarele. — Sekvebu pardal; ta läheb hulluks; tema surm. — Kojujõudmine.

Lahkusime Tetest 22. kuupäeval. 24-ndal jõudsime väikese saareni, mis asub Lupata kuristiku läänepoolse sissekäigu juures. Dr. Lacerda olevat teostanud seal astronoomilisi vaatlusi ning nimetanud selle saare Mosambiigiks, kuna tema arvas saart asuvat samal laiuskraadil kui Mosambiikki — 15°1′. Tahtsin saare asukohta kontrollida ja jäin sinna ööseks. Minu informeerijad olid arvatavasti eksinud, sest mina leidsin, et Mosambiigi saar asus lõunalaiusel 16°34′46″ ja idapikkusel 33°15′.

Mõned portugali autorid on väitnud, nagu oleks mäeahel, mis on saanud oma nime kuristiku järgi, nii kõrge, et tema tipud olevat kaetud läbi aasta lumega, ja et ta koosnevat marmorist. Tegelikult pole mäeahel nii kõrge, kui ta näib. Tema lääneveerg on järsem ja ta jätab mulje, nagu oleks ta väga kõrge, kuna ta tõuseb veepinnalt püstloodselt 600 kuni 700 jala kõrgusele. Kaljud koosnevad õhukesekihilisest räniseguses kiltkivist, millel on veidi punakas värvus. Saar, kus me ööbisime, näeb välja, nagu oleks ta ära rebitud vastas asuva kuristikukalda küljest, sest tema kivimikihid on käändunud ja rebitud igasse suunda. Mäeahela idapoolne külg on laugjam kui lääneveerg. Ta on kaetud puudega ega jäta nii kõrget muljet. Mäeahel kulgeb põhja suunas üsna kaugele Magandžamaale, siis aga pöördub tagasi jõe poole ning lõpeb Senna vastas kõrge Morumbala mäega.

Kuristikust läbisõiduks kulus meil kaks tundi. Leidsime, et ta oli väga looklev ja ainult 200—300 jardi lai. Räägitakse, et jõgi olevat siin alati väga sügav. Mulle näib, et aurulaev võiks siit täiskäigul läbi sõita.

Lupata idapoolse sissepääsu juures seisid kaks koonusekujulist mäge. Nad koosnevad porfüürist, milles leidub suuri kuubikujulisi kristalle. Neid mägesid nimetatakse Moenda en Gomaks, mis tähendab «metslooma jälg». Vastaskaldal asub veel üks koonusekujuline mägi. Seda mäge nimetatakse tema palja tipu järgi Kasisiks («preester»).

Sõitsime kiiresti allavoolu. Jõgi oli nüüd enam kui kaks miili lai. Tas on palju saari, mis on suuremalt osalt pilliroога kaetud. Enne portugallaste ja pärismaalaste vahelist sõda olid need saared asustatud ja andsid suuri teraviljasaake.

Tavaliselt maabusime ainult selleks, et valmistada endile hommikusööki, ja jätkasime siis kiiresti teed.

Sel ajal oli saarte vahel küllalt vett, et purjelaevad võinuksid seal loovida ja jõuda tuult võtta. Kuid mul oli kahju, et ma saabusin siia siis, kui vesi oli oma kõige kõrgemas seisus, mitte aga siis, kui ta oli kõige madalam. Portugallased väidavad, et vesi on jões kõrge viie kuu jooksul aastast ja et pärast alanemist jääb ikkagi järele sügava vee kanal. Kuid see on loogeline, ja kuna jõgi kannab ühed saared minema ning moodustab teisi, muutub kanali kulg pidevalt. Ma olen kindel, et ühel aastal tehtud täpne kaart pole järgmisel aastal enam kuigi õige. Kuid kõige järgi, mis ma võin tähele panna, võib jõgi kuni Teteni olla väikestele lamedapõhjalistele aurikutele laevatatav kogu aasta. Hiljuti mõõtsid portugallased madala vee puhul jõe laiuse, see oli 1050 jardi. Kogu parem kallas Lupatast peale on väga madal ning tasane. Põhja pool on näha mägedeahel tumeda viiruga selle all.

Ma ainult oletan, et jõgi on praegu kaks miili lai, tegelikult on ta arvatavasti laiem.

Järgmisel päeval, $8^1/_2$ tundi pärast seda, kui me olime Lupatast läbi sõitnud, läksime Širambas kaldale einetama. Sel ajal kui me sõime, hakkasid Širamba elanikud sõjatrumme põristama. Meiega oli kaasas maa tavasid hästi tundev leitnant Miranda väikese sõjameestesalgaga. Ta kargas kohe jalule ja seadis kõik oma sõdurid lahinguvalmis. Seejärel küsis ta pärismaalastelt, miks need olid haka-

nud trumme põristama sel ajal, kui meie siin oleme. Pärismaalased andsid põikleva vastuse. Nad kasutavad sellist moodust oma naabrite kokkukutsumiseks, kui neil on kavatsus kanuusid paljaks röövida, ja seetõttu oli tõenäoline, et meie valvsus takistas neid kavatsust täide saatmast.

Järgmise öö veetsime Nkuesi saarel, mis asub tähelepanuväärse sadulakujulise mäe vastas. Tegime kindlaks, et olime täpselt 17. laiuskraadil. Jõge mööda sõita oli väga kena. Temperatuur oli alanenud ja see tundus meeldiv. Kuid et kaldad olid madalad ning asusid meist kaugel, ei olnud vaade huvitav.

27-nda pärastlõunal saabusime Sennasse (lõunalaiusel 17°27′1″, idapikkusel 35°10′). Senna asub Tetest kahekümne kolme ja poole tunni paadisõidu tee kaugusel. Vool oli meile soodus, kuid kohtasime mitmeid suuri kanuusid inimestega ja neil tuli vastuvoolu sõitmiseks näha ränka vaeva. Nad kasutasid pikki köisi, mille abil vedasid paate kaldalt. Vahemaa katmiseks, mille meie läbisime nelja päevaga, kulub ülesvoolu minnes tavaliselt umbes kakskümmend päeva.

Senna asub Sambesi paremal kaldal. Tema vastas on jões palju pillirooga kaetud saari. Ümbruses kasvab ohtrasti põõsaid. Pinnas on viljakas, kuid kuna küla on varemeis ning ümberringi leidub mitmeid seisva veega mülkaid, on ta tervisele väga kahjulik. Aluskivimi moodustab graniiträhk, millest on läbi tunginud mitmed koonusekujulised trapikünkad. Üks niisugune küngas, mida hüütakse Baramuanaks, asub külast poole miili kaugusel läänes, tema taga seisab veel teine. Sellest ka nimetus — Baramuana tähendab «last seljas kandma». Ta on 300 kuni 400 jalga kõrge. Baramuanalt avaneb väga ilus vaade: ida pool all asub Sambesi Senna külaga. Paar-kolmkümmend miili eemal seisab kõrge mägi Morumbala. Ta on umbes 3000 kuni 4000 jalga kõrge. See mägi on pikergune ja otsustades tema välimuse järgi, mis on eriti hästi näha siis, kui päike valgustab läänest, ilmselt vulkaanilise päritoluga. Morumbala põhjaserval asub kuum väävlisisaldusega allikas. Kuid mu portugallastest sõbrad laitsid ära kavatsuse mäge külastada, sest seal elab palju pärismaalasi, kes käesoleval ajal ei suhtu neisse sugugi sõbralikult. Neil pärismaalastel on ohtralt aiamaad, mäetipul aga leidub voolavat vett.

Põhja suunas avaneb Morumbalalt kaunis vaade Magandža mägedele. Siin ulatuvad nad üsna jõe juurde ja lõpevad Morumbala mäega. Paljud neist on koonilise kujuga. Nagu kõneldakse, voolab Šire nende vahelt läbi ning läheb enne Sambesisse suubumist Morumbala Sennapoolse külje alt mööda. Kui ma nägin hiljem nende jõgede ühinemiskohta, mis asub teisel pool Morumbalat, madalale kõrgendikeahelale üsna ligidal, tekkis mul kahtlus nende teadete õigsuses, sest sellisel juhul peaks Šire voolama paralleelselt Sambesiga, millest Morumbala paistab asuvat kakskümmend või kolmkümmend miili kaugemal.

Kagu suunas on maa ümberringi tasane ja kaetud metsaga. Üksnes Senna ligidal mitmekesistab maastikupilti hulk väikesi järske koonusekujulisi künkaid. Põhja ning lääne suunas laiub samuti tasane ürgmets, mis annab maastikule sünge ilme.

11. mail saatsid kõik Senna elanikud, komandant eesotsas, meid paatide juurde. Komandant ja senjoor Ferrão olid meid varustanud küllaldase hulga toidumoonaga ja me sõitsime mõnusasti alla mööda laia jõge. Umbes kolmkümmend miili Sennast allavoolu möödusime Zangve jõesuust, mis asus meist paremal. Veel viis miili edasi jäi meist vasakule Šire suue, mis oli siin silma järgi umbes 200 jardi lai ning asus üsna ligidal madalale kõrgendikeahelale, millega liitub Morumbala.

Šire suudmest möödudes märkasime mööda Sambesit alla voolamas suurel hulgal juba eespool mainitud alfatsinja-rohtu. See on tõenäoliselt *Pistia stratiotes,* üks lemletaoline võhaline. Teda esines segamini teise veetaimega, mida barotsed nimetasid ndžefuks ja millel oli varre küljes maitsev pähkel. Sebituane oli sellest pähklist nii kangesti lugu pidanud, et see oli moodustanud osa temale alluvate suguharude andamist. Dr. Hooker informeeris mind lahkesti, et ndžefu «on tõenäoliselt üks *Trapa* eriliik, mille pähkleid süüakse Lõuna-Euroopas ja Indias». Selle taime niisugune rohkus Šires võib olla tõenduseks, et jõgi voolab välja suurtest seisva vee kogudest. Olime näinud seda taime Liambje kõikides aeglasevoolulistes harudes ja laguunides kaugel põhjas. Seal leidsime veel ilusa ujutaime *Azolla nilotica,* mida võib kohata ka Niiluse ülemjooksul.

Mõned miilid pärast Šire suuet lõppesid mäed hoopis ja me sõitsime nüüd avarate tasandike vahel. Kauguses

paistvad jõekaldad olid kaetud puudega. Ööbisime suurel asustamata saarel ja sõitsime seejärel edasi Mutu jõe suudmesse (lõunalaiusel 18°3′37″, idapikkusel 35°46′). Sel kohal on Sambesi väga võimas. Ta on enam kui pool miili lai ja ilma saarteta. Vastaskallas on kaetud suurepärase palgimetsaga.

Siit algab Sambesi delta. Ta kujutab endast ühtainsat mõõtmatut tasandikku, mis on kaetud kõrge kõva rohu ja pillirooga. Siin-seal kasvavad mangopuud ja kookospalmid.

Mutu juures algas mul uuesti tõsine palavikuhoog, kuid ma läksin jala mööda tema paremat kallast NNE-sse ja ida suunas umbes 15 miili kaugusele. Leidsime, et põhja poolt temasse suubuva Pangazi jõe tõttu oli Mutu kaugemal laevatatav.

Kuuma päikese käes matkamisest ja kõrge rohu tõttu, mis sulges teeraja nii, et sinna ei pääsenud õhku juurde, muutus mu palavik äärmiselt ägedaks.

Interras kohtasime senjoor Asevedot, meest, keda tunnevad hästi kõik, kes on viibinud Kilimanes. Ta tegi mulle otsekohe ettepaneku võtta tema pargas, millel oli ahtril majake. See oli minu jaoks väga hea, kuna ta jäi ankrusse keset voolu, kus ma sain puhkust moskiitodest, keda kogu deltas on hirmus palju. Sõitsin mugavasti sel ruumikal pargasel mööda jõge alla ja 20. mail 1856. a. jõudsin Kilimanesse (lõunalaiusel 17°53′8″, idapikkusel 36°40′). Sellest ajast kui ma olin lahkunud Kaplinnast, oli möödunud peaaegu neli aastat.

Siin võttis mind oma majja kolonel Galdino Jose Nunes, üks tublimaid mehi kogu maal. Ma ei unusta kunagi seda südamlikku külalislahkust, mida osutasid mulle kolonel ja tema vennapoeg.

Kui lugeja on saatnud mind nii kaugele, siis on ta võibolla huvitatud, missugused eesmärgid ma endale üles sean, kui mul peaks osaks saama õnn teha midagi Aafrika heaks. Et keskplatoo ääremäed on suhteliselt tervisliku kliimaga, siis on mu esimeseks eesmärgiks leida sinna alatine tee, et eurooplased võiksid läbida nii kiiresti kui võimalik ebatervisliku kaldalähedase ala. Jõe sügavus pole veel mõõdetud, kuid sel ajal, kui mina allavoolu sõitsin, oli tas küllalt vett suure laeva jaoks, ja niisugune veeseis kestab seal neli või viis kuud igal aastal. Madalveekuudel saavad seal siiski sõita pargased. Mööda süga-

vat kanalit võiksid sel ajal vabalt kurseerida niisama suured aurikud kui Thamesil. Kui Sambesi uurimiseks peaks saadetama aurik, soovitaksin võtta niisugune laev, mis oleks kerge ja istuks hästi vähe vees. Mai, juuni ja juuli jooksul võiks ta läbida delta. Sealjuures poleks vaja karta mitte niivõrd veepuudust kui kinnijäämist mõnele liiva- või mudaseljandikule ja peatusele sunnitud meeskonna haigestumist. Nimetatud kuudel pole kanalis Tetest allpool mingisuguseid takistusi. Kakskümmend või kolmkümmend miili Tetest kõrgemal asub väike kärestik, kuid sellest kohast allavoolu on jõgi 300 miili ulatuses laevatatav. Ülalpool seda kärestikku on teine 300 miili pikkune laevatatav jõeosa, kus esineb küll liiva-, kuid mitte mudaseljandikke ja mis viib välja idapoolse platooserva jalamile.

Ehkki mina pääsesin läbi suguharude vahelt, kellega portugallased olid sõjajalal, ei tähenda see, et selline reis oleks ohutu ka teistele, kes lähevad sisemaale ja kelle kaubad võivad olla pärismaalastele suuremaks kiusatuseks kui need, mis mina tõin. Ent kui me jõuame mainitud vaenuliku elanikkonna juurest läbi, satume hoopis teistsuguse rahva hulka ja neile tugineb minu lootus. Nad kõik tahavad sõlmida kaubanduslikke sidemeid ja nende maal on soodsad tingimused puuvilla kasvatamiseks.

Kilimane küla asub suurel mudaseljandikul. Ta on ümbritsetud ulatuslikest soodest ja riisipõldudest. Jõekaldad on ääristatud mangroovpõõsastega, mille juured, niisamuti kui limased kaldadki, kus nad kasvavad, saavad vaheldumisi tunda nii tõusuvee kui päikese mõju.

Majad on ehitatud hästi, tellistest ja lubjast. Kui kaevata ükskõik missuguses kohas külas kahe-kolme jala sügavusele, tuleb vastu põhjavesi. Seepärast vajuvad majade seinad kogu aeg vähehaaval madalamale. On vist asjatu alla kriipsutada, et see on väga ebatervislik koht.

Pärast umbes kuue nädala pikkust ootamist selles tervisele kahjulikus paigas, mille jooksul ma kolonel Nunesi ja tema vennapoja hoolitsuse tagajärjel olin saanud lahti oma palavikuhoogudest, saabus Kilimanesse Tema Majesteedi brikk «Frolic». Kuna küla asus suudmejoomest kaheteistkümne miili kaugusel ja meri oli tormine, oli ta seisnud kümme päeva sadamast umbes seitsme miili kaugusel ankrus, enne kui me ta saabumisest teada saime.

Sekvebu ja üks teener olid nüüd ainukesed, kes mu

saatjaist olid minu juurde jäänud. Sekvebu oli väga intelligentne ja mul oli temast palju kasu. Tõepoolest, kui poleks olnud tema taibukust, takti ja nende suguharude keele tundmist, kust me läbi tulime, oleksime me vaevalt küll õnnelikult rannikuni jõudnud. Arusaadavalt tundsin ma ennast tema tänuvõlglasena ja kuna pealik oli soovinud, et kõik mu saatjad oleksid sõitnud koos minuga Inglismaale, ning ta oleks olnud arvatavasti väga pettunud, kui mitte keegi neist poleks sõitnud, otsustasin ma, et Sekvebule võiks olla väga kasulik tutvuda tsivilisatsiooni saavutustega, millest ta hiljem saaks jutustada oma kaasmaalastele. Lisaks sellele tahtsin ma talle mingil kombel tasuda tema tähtsate teenete eest. Teised tahtsid samuti, et ma võtaksin neid kaasa, kuid ma selgitasin neile, missugune hädaoht peitub nende jaoks kliima ja toidu muutuses, ning nägin palju vaeva, et veenda neid maha jääma. Üks neist palus mind väga tugevasti võtta teda laevale ja mul on nüüd kangesti kahju, et rahapuudus ei lasknud mul tema soovi täita. Ma ütlesin talle: «Kui sa sõidad nii külmale maale kui meie oma, sa sured ära.» «Sellest pole midagi,» vastas tema, «las ma suren su jalge ees.»

Kui me lahkusime oma Kilimane sõpradest, oli meri hirmus isegi meremeestele. Sekvebul oli see esimene kord merd näha. Kapten Peyton oli saatnud igaks juhuks kaks paati. Lained olid nii kõrged, et kui meie olime ühes laineorus, purjekas aga teises, polnud ta maste näha. Tõusime harjale, sööstsime veeseina mööda alla ja prantsatasime uuesti laineorgu nii, nagu oleks paat löönud vastu põhja. Paadid pidid olema tõepoolest hästi ehitatud, et nad suutsid sellistele põrutustele vastu pidada. Kolmel korral pahises murdlaine meist üle. Mehed tõstsid aerud üles ja kõike mattev laine tormas meile peale, tekitades mulje, nagu läheks paat põhja. Meie aga ainult kihutasime alla ühe laine harjalt, tõusime teist külge mööda üles ja õõtsusime järgmisest veeseinast uuesti alla. Üks mees loopis kogu aeg ämbriga vett välja. Vaene Sekvebu vaatas mulle otsa ja küsis: «Kas niisugust teed tuleb sul sõita? Kas niisugust teed tuleb sul minna?» Ma naeratasin ja laususin: «Jah, kas sa siis ei näe?» ja püüdsin teda julgustada. Ta tundis hästi kanuusõitu, kuid polnud kunagi näinud midagi sellist, mis toimus siin. Kui me jõudsime laeva — kuueteistkümne suurtükiga ja saja kolmekümne mehelise meeskonnaga ilusa suure briki juurde, õõtsus see niivõrd

tugevasti, et oli näha tema põhja. Kuivamaa inimestele oli täiesti võimatu meile visatud köiest kinni haarata ja seda mööda üles ronida, nii et meie jaoks lasti alla tool ja meid tõsteti dekile, nii nagu tavaliselt tõstetakse dekile daame. Kapten Peyton ja kõik laevalolijad võtsid meid nii südamlikult vastu, et ma tundsin ennast igas suhtes just nagu kodus. Ainult emakeelega oli raskusi — mulle näis, et ma mõistan keelt hästi, kuid sõnad, mis ma tahtsin öelda, ei tulnud otsekohe keelele.

Lahkusime Kilimanest 12. juulil ja jõudsime Mauritiuse saarele 12. augustil 1856. aastal. Sekvebu õppis inglise keelt ja sai sõbraks kõikide madruste ning ohvitseridega. Ta paistis olevat veidi hämmeldunud. Iga asi sõjalaeva pardal oli tema jaoks uus ja kummaline. Ta tähendas mulle mitu korda: «Sinu kaasmaalased on väga meeldivad mehed,» või «Missugune veider maa see küll on — vesi ümberringi.» Ta ütles samuti, et ta on nüüd aru saanud, miks ma kasutasin sekstanti. Kui me jõudsime Mauritiuse saare juurde, tuli meile vastu üks aurik, et pukseerida meid sadamasse. Sekvebu algelise mõistuse alaline pinge paistis nüüd olevat jõudnud haripunktile, ja öö jooksul läks ta hulluks. Arvasin algul, et ta on purjus. Ta laskus ühte paati ja kui ma tahtsin talle järele minna ning ta laeva pardale tuua, jooksis ta paadipärasse ning ütles: «Ei, ei! Aitab sellest, kui mina üksinda suren. Sina ei tohi hukkuda. Kui sa minu juurde tuled, hüppan ma vette.» Taibates, et ta meel on segi, ütlesin ma: «Sekvebu, me sõidame ju Ma-Roberti juurde!» See puudutas ta rinnus õrnemaid tundeid ja ta ütles: «Oh-jaa; kus ta on, ja kus on Robert?» ning paistis tulevat mõistusele. Püüdsin teda päeva jooksul kaldale toimetada, kuid ta keeldus. Õhtul järgnes uus hullusehoog — ta püüdis haavata üht meeskonnaliiget ja viskus siis üle parda. Sekvebu oskas hästi ujuda, kuid ta tõmbas ennast käte jõul ankruketti mööda põhja. Vaese mehe keha meil leida ei õnnestunud.

Novembris jõudsime Punasesse merre, pääsesime aurik «Candia» kapteni Powelli imetlusväärse juhtimisoskuse läbi laevahukust ja 12. detsembril olin ma taas vana armsa Inglismaa pinnal.

REGISTER

Abreu, Cypriano di (miilitsaseersant) 278, 279, 281, 318
Aden 148, 412
ahhaadid 426
ahvileivapuu e. movana 61, 67, 111, 112, 143
Aisopos 36
akažuupuud 312
akod e. hakod 311
alfatsinja (taim) 431
Algoa laht 17, 18
amakoosad 140
amapandad 140
Ambaka 283, 288—290, 309, 310
ambondad e. kimbondad 157, 200, 280, 311
Angoola 38, 45, 63, 76, 112, 196, 221, 255, 272, 279, 282, 297, 302, 303, 306, 307, 310—313, 316, 318, 321, 382, 388, 389, 395, 400, 403, 409, 421, 425
antiloobid 38, 39, 62, 144, 148, 190, 343
araablased 74, 148, 161, 162, 342, 355, 357
arbuusid 39, 89
arripiada — vt. kisafu
arteesia kaevud 79, 86
Asevedo (portugallane) 432
Austraalia 42, 79

baakhahelad 141
baanian (puu) 119, 151, 351
babindeeled (portugallaste nimetus bašindžeedel) 272
babiririd 141
babisad 397
babuiin 40
bagogod 355
bahuruutsed 141
bahuukengid 32, 141
Bain 354
bajejed e. bakoobad 55, 57, 59, 60, 63, 65, 104, 121, 200
bakaad 18, 104, 141
Bakaa mäed 18, 104
bakaatlad 20—22, 32
bakalaharid 18, 38, 40—43, 45, 46, 48, 82, 96, 104, 106, 125, 140, 141
bakonid 140, 141
bakoobad — vt. bajejed
bakueenad — vt. bakveinid
bakuruutsed 54, 64, 141
bakveinid e. bakueenad 18, 19, 22—28, 32, 34, 36, 37, 41, 43, 44, 56, 87, 88, 90—93, 95, 105, 129, 135, 141, 145, 173, 189, 329
balakad — vt. bamapelad
balobaaled 206, 242
balondad e. balundad 183, 184, 197, 200, 203, 204, 207, 209, 212, 213, 216—221, 224, 230—232, 236, 254, 287, 319, 328—330, 355, 409
balundad — vt. balondad
bamakakanad 141
bamangvaatod 18, 19, 36, 37, 43, 44, 59, 111, 135, 141, 189
Bamangvaato mäed 45, 104
Bamangvato 65, 68, 104, 105, 118
bamapelad e. balakad 141
bamatlarod 141
bambirid 412
bamoseetlad 32, 141
banadžoad 69, 70, 371
bangaalad e. kassantsed 266, 267, 272, 278—280, 283, 286, 319
Bango (pealik) 332
bangod 305
Bangue jõgi 411
bangvakeetsed 36, 43, 135, 141
banjaid 399, 412, 413, 420, 422

banjeetid e. manjeetid 130, 136, 151—153, 158
banoogad 22
bantud 18
Bapalleng 137
bapeerid 141
bapirid 141
bapood 141
baputid 140
Baramuana mägi 430
barimod (vaimud) 238, 333, 334, 365
barolongid 19, 141, 152
barorod 355
barotsed 122, 128, 130, 142, 146, 147, 151, 154, 157—159, 178, 181, 188, 189, 200, 204, 208, 214, 216, 350, 351, 398, 410
Barotse org 136, 154, 158, 165, 182, 185, 192, 194, 196, 199, 330, 349, 350, 367
basengad 406
basongod 286, 287, 318, 319
basuutod 18, 135, 140, 141
bašindžeed 272, 274—278, 319
bašubiad 167, 371
bašukulompod 155, 387, 388
Bašukulompo jõgi — vt. Kafue jõgi
bazungad 401
bataat e. magus kartul 136
batauaanad 59, 135, 141
bataud 22, 140
batlaapid 22, 141
batletlid 54
Batletli jõgi 53
batlookuad 32, 141
batloud 141
batokad 130, 136, 155, 255, 259, 356, 365, 366, 370—373, 377, 384, 385
batongad 399
batutud 355
Bedingfeld (komandör) 295
Bengo jõgi (Senza alamjooks) 292, 296, 297
Benguella 165, 214, 389
Ben Habib (araabia kaupmees) 356, 357
Betšuaanamaa 17, 255, 330, 368, 387, 388
betšuaanid 18—20, 22, 29, 30, 32, 34, 35, 37, 40—44, 55, 60, 63, 70, 72, 77, 82, 83, 85, 90, 92, 108, 110, 124, 127, 129, 135, 139—141, 234, 333, 382
Bihe 74, 157, 165, 272, 273, 282, 314
blespukk (antiloop) 81
Boatlanama 45, 95
bojaaloa e. oaalo (makoloolode õlu) 124, 131, 226, 356
Bokkefelt 33
Bolengo mäeahelik 395
bolkamaria (lill) 298
Bombve kosk 152, 153
bonga (taim) 420
Bourboni saar 426
Bowdich 356
Braganza 315
Bruce, James 41
Burchell, William John 140
bušmanid 18, 35, 37, 38, 40—43, 51, 53, 68, 81, 96, 104, 108, 113—119, 139, 286
buurid 29—33, 37, 39, 74, 80, 85, 87, 88, 90—92, 104, 141

«Candia» (aurik) 435
Candido (portugallane) 425, 426
Canto e Castro, Antonio (Golungo Alto komandant) 291, 305, 309
Carpo, Arsenio de (Ambaka komandant) 289, 290
Cashani mäed e. Magaliesberg 29, 33, 213
Clyde'i jõgi 60, 249
Cockin (laevaarst «Polyphemusel») 295
Codrington (kapten) 90, 98, 99, 120
Cook, James (kapten) 193
«cotton ground» 143
Crassula (taimeperekond) 80
Cumming, Gordon (kütt) 106

Dande jõgi 310, 315
datlipalm 73, 119, 142, 143, 151
Dila jõgi — vt. Mozuma jõgi
Dilolo järv 243, 246, 339, 340, 342—344, 354
Dingaan (kahvrite pealik) 29
dolomiit 383, 396
dongolo — vt. ndongo
džingad 311, 312
Due jõgi 416
dukkerantiloop — vt. puti

Du Prat, Chevalier 279
durra 131, 136

eeslid 357
Egiptus 287, 319
ehted 131, 132, 227
elamud 146, 147
elevandid 39, 61, 62, 66, 101, 102, 106, 114, 151, 193, 380, 384, 390—394, 398, 409
elevandiluu 36, 44, 59, 136, 137, 283, 318, 329
Embarrahi e. Varra jõgi 57, 58
empakasseirod 306
euforbia (taim) 117, 414

Ferrão (portugallane) 431
flamingod 187
Fleming, George (kaupmees) 88, 115—117, 143, 166
Fombedži jõgi 327
«Frolic» (Inglise brikk) 433
Funze mäeahelik 396

Gabriel (inglane) 293—295
Gando (pealik) 319
garneel 35
gasellid 45
gnuu e. kokong 27, 47, 81, 96
Golungo Alto 290, 291, 298, 299, 303, 305, 307, 389, 395
Gonje kosk 152, 153, 156, 164, 180, 181, 196, 351, 352, 367
grikvad 37, 82, 83, 146
guajaava (puuvili) 279
Guericke, Otto von 90

haigused 92, 96, 184
hakiteenve (antiloop) 209
hakod — vt. akod
hammaste väljalöömine 370
haned 188
hartebeest — vt. kaama
hašiš 377
heerold 159, 185, 343
Herodotos 176, 205
hibiskus e. hiina roos 63
Hiina 41
hiina roos — vt. hibiskus
hiired 102
hollandlased 32, 33
Hooker 431
hopo 27

Horoie (bušmanite pealik) 113
hotentotid 18, 29, 54, 81, 139, 140, 255, 286
Humboldt, Alexander von 90
hõbe 408, 411, 412
hõbepuu 213
hüpikgasell e. tseepe 47, 81, 82
hüään 47, 48, 410, 414

ifee (veetaim) 63, 205
iguaanid e. mpulud 178
ihneumon e. vaaraorott 200
iibis 176, 186, 353
Ikollo i Bengo 297
India 93, 94, 98, 101, 143
indigo e. mohetoolo 61, 62
inimesesöömine 140, 141
Injavu jõgi 423
Intemese (balonda) 228, 231, 233, 234, 238, 241
Interra 432
Ionga Panza (tšibokvede pealik) 265—267, 269, 274
ipekakuanna 117

jaanalind 47, 81, 100, 101, 107—109, 111
jahipidamine 27, 66, 144, 191, 347, 409
jamss e. lekooto 203
jõehobud 63, 122, 156, 169, 170, 178, 179, 194, 395
jäälinnud 183, 184

kaama e. hartebeest 27, 96, 209
Kabango 326—330
kabazo (lind) 243
Kabinda 290
Kabindže (pealik) 248
Kabompo — vt. Šinte
Kabompo jõgi (Sambesi nimetus ülemjooksul) 160, 196
kaelkirjaku-akaatsia 86, 143
kaelkirjakud 27, 47, 96, 191
Kafue e. Kahaue e. Bašukulompo jõgi 355, 368, 386, 388, 389, 394, 396, 402, 420
Kahaue jõgi — vt. Kafue jõgi
Kahenda mäed 290
kahvriarbuus e. kengve e. keme 39, 40
kahvrid 18, 29, 32, 48, 77, 83, 111, 135, 139, 140, 255, 286
Kahvri sõda 75

kaitsepookimised 92
kakusu (kala) 300
kala (lind) 186, 187, 382
kalad 63, 177, 178, 194
Kalagve järv 342
Kalahari kõrb 35, 38, 43—54, 68, 77—79, 81, 82, 88, 108, 113, 140, 174, 189, 255
Kalai saar 360, 361, 365, 366
kalakull 176—178
kalapüük 236, 237
kaldapääsuke 184
Kale kosk 152
kalliskivid 426
Kaloi oja 309
Kalomba jõgi 249
Kalomo jõgi 379, 380, 396
Kalungembo 298
Kaluze jõgi 253
Kama jõgi 368
Kama-Kama 114
Kamaue jõgi 322
Kambambe 301, 310, 313
Kamboela (pealik) 272
Kamoendža mäed 404
kanaari linnud 243, 244
Kandehai (Kandehy) org 118
Kandžele mäeahelik 373
Kandženke (pealik) 249, 251, 259
Kanesi jõgi 327
Kangombe (ambondade pealik) 157
kangurlind 177
Kanjata (makoloolo) 358
kanjikad e. kanjokad 329
kanjokad — vt. kanjikad
Kanjonke (balondade pealik) 344
Kanne 106
Kansala kärestik 386, 425
Kaonka mäeahelik 373, 378
Kapende (balondade pealik) 230
Kapimaa 29, 32, 76, 78, 213, 330
Kaplinn 17, 18, 33, 75, 76, 146, 166, 187
Kapopo jõgi 416, 418
karjavargus 48
kaross (mantel) 41, 42
karpatos — vt. tampan
Karueira mägi 422
kasaabid 253, 259
Kasala 284
Kasau jõgi 259
kasendi (tseremoonia) 346, 347
Kasengomaa 299, 303
Kasisi mägi 429
Kasje jõgi — vt. Kassai jõgi
kass 156
Kassai e. Loke jõgi 235, 247—249, 252, 260, 262, 271, 321, 327, 328, 335—338, 340, 342
Kassandže 129, 259, 272, 273, 280—285, 288, 290, 302, 316, 318, 321
Kassandže e. Kuango org 274, 281, 282, 285, 317, 320, 379
kassantsed — vt. bangaalad
kassava — vt. maniokk
Kazembe (balondade pealik) 232, 239, 342
Katema (balondade pealik) 228, 236—238, 241—243, 247, 254, 266, 329, 337, 343, 344
Katende (pealik) 247, 249—251, 283
Katima-Molelo 152, 156, 178, 196
Katonga 147
Katongo 158, 159
Kaunguisi jõgi 328
Kavava (balondade pealik) 334—337
Kebrabasa kärestik 386, 412
keeritssarvantiloop e. kudu e. tolo 47, 62
keme — vt. kahvriarbuus
kengve — vt. kahvriarbuus
Khari (Setšele poeg) 91
Kibopetšoe 115, 118
Kilimane (Quilimane) 76, 422, 432—435
kilpkonnad 95, 96, 347
kimbondad — vt. ambondad
kisafu e. arripiada (kana) 303
kisamad 302
Kisekise mägi 386
Kive mäed 290
kivisüsi 310, 311, 383, 411, 423, 424
kobrad 103
kohtupidamine 128, 129
kohv 146
kohvipuu 287, 298, 299, 315
kokong — vt. gnuu
Kolimbota 204, 205, 207, 222
Kolobeng (jõgi ja asula) 25, 27, 32, 34, 44, 63, 65, 67, 72, 74, 76, 87, 89, 93, 94, 97, 102, 103, 106, 111, 135, 291, 295, 331, 352, 357, 375, 404, 417

Komanga mäeahelik 396
komeedid 19
Konde jõgi 253
Kongo e. Zaire jõgi 322, 340, 367
kongvhane (taim) 414
konnad 35, 36, 346
Koobe 113
korvee e. ninasarvlind 416, 417
kotla 23, 128
Krieger, Gert 30
«krohvija» (putukas) 375, 376
krokodillid 60, 176, 178, 188—190, 198—200, 203
kuabaooba — vt. sirgesarveline ninasarvik
kualatad — vt. tahetsid
Kuango jõgi 273, 275—277, 280—283, 315, 318—321, 327, 328, 398
Kuango org — vt. Kassandže org
Kuanza jõgi 160, 161, 271, 282, 286, 287, 289, 297—302, 311—315, 344
kudu — vt. keeritssarvantiloop
kukaama — vt. pistsarvantiloop
kuld 408, 412, 420
Kumadau järv 57, 58
kuningkütt (lind) 244
kunstlik niisutus 25, 84, 85, 136, 153
kured 187
kurgid 39
Kuruman e. Lattakoo (misjonijaam) 17—19, 34, 36, 67, 84, 85, 87, 88, 90, 93, 111, 259, 330
kuumaveeallikad 423, 424, 430
Kvendende (balondade pealik) 238, 240
Kvilo jõgi 271, 272, 321, 325
Kvize jõgi 286, 287
kõplad 136, 137, 303
käsitöö 151, 152
käärnokk (lind) 187

Lacerda 386, 428
Langebongo (Loeti jõe haru) 160
lapsed 92, 131
lasteröövimine 225
Lattakoo — vt. Kuruman
Laudmägi 78, 213
laululinnud 243, 244, 414, 415
Lebeole (makoloolo) 359
leetrid 92
Lefudže jõgi 215
lehmad 42
lehututu (lind) 318
leiva küpsetamine 34
Lekone e. Lekvine jõgi 360, 366, 367, 369, 371, 379
lekooto — vt. jamss
Lekvine jõgi — vt. Lekone jõgi
Lepelole 18, 19, 90
Lerimo (makoloolo) 182
lerošua 38
lešonja (sipelgas) 95
lezuntabuea (röövik) 415
Letlotše 19, 65, 105, 106
letšee e. letšvi (antiloop) 62, 144, 151, 158, 190
Letšulatebe (batauaanade pealik) 44, 59, 60, 65—67, 136—139
letšvi — vt. letšee
Liambje jõgi (Sambesi ülemjooksu nimetus) 101, 147, 148, 151, 153, 154, 160—162, 171, 172, 177, 186, 188, 192—196, 200, 203, 204, 213, 214, 237, 259, 261, 294, 346, 347, 350, 356, 358, 364, 365, 368, 371, 425, 431
Liba e. Loiba jõgi (ka Londa e. Lunda) 160, 161, 168, 182, 192, 193, 195, 196, 198, 200, 202—204, 206, 213, 215, 231—234, 236, 238, 342—345, 347
Libebe 367
liblikad 415
libollod 302
Libollo mäed 290, 311
Liboma 159, 161, 184, 185, 190, 348, 350
ligniit (pruunsüsi) 383
Limpopo jõgi 62, 66
Linandželo 156
Linjanti 122—126, 128, 133, 134, 136, 137, 142, 154, 164, 165, 169, 171, 259, 287, 295, 354, 359, 360, 367, 383
linkololo (lind) 350
linnud 177, 183, 184, 186—188, 194, 318, 326, 338, 414, 415
linongolo (lind) 186
Lissabon 282
litloo (kaunvili) 424
Litofe 164, 182
Litubaruba 18, 90, 91, 93

Livingstone, Mary (D. Livingstone'i abikaasa) 34, 65, 66, 69, 97, 157, 355
Livoa jõgi 238
Loadžima jõgi 262, 264, 322, 325, 327
Loanda — vt. Sao Paulo de Loanda
Loanda saar 296
Loange jõgi 321, 325
Loangva jõgi 368, 401, 402, 420
Loapula jõgi 342, 424
Lobale 160, 219, 233—235
Lobole mäed 419
Lobotani 45, 46
Loembve jõgi 332, 333
Loeti jõgi 160, 193, 196, 235
Lofubu e. Revubu jõgi 423
Loiba jõgi — vt. Liba jõgi
Lojela saar 162
Lokaluedže jõgi 236—238
Loke jõgi — vt. Kassai jõgi
lokeeš — vt. lotsa
Lokole mäed 420
Lombe jõgi 314, 315
Lonadže jõgi 230, 231
Londa e. Lunda e. Lui 179, 185, 206, 212, 232, 234, 236, 238, 240, 254, 271—274, 277, 279, 280, 284, 286, 287, 319, 321, 328, 342, 343, 346, 352, 388, 397, 410, 414
Londa jõgi — vt. Liba jõgi
Londoni Misjoniselts 18
Longe jõgi 260, 262
lootosed 114, 187
lopanee (röövik) 112
Lopepe 45, 95, 98
Losito jõgi 394
Lozeze jõgi 253
Lotembva jõgi 240, 241, 339, 340, 342—344
Lotete jõgi 310
Lotlakani 52
lotsa e. lokeeš (teravili) 236, 243
Luare jõgi 284, 317
Luba (pealik) 327, 328
Lubilaši jõgi 328
Lui — vt. Londa
Luia jõgi 412, 416
Lui jõgi 284, 317
Luinja jõgi 291, 299
Lukalla jõgi 289, 291, 299—301, 303, 310, 315
Lulua jõgi 328
Lunda — vt. Londa
Lunda jõgi — vt. Liba jõgi
Lupata kuristik 394, 428, 429
Lurilopepe 115
lõvid 20, 21, 39, 96—102, 116, 118, 161, 184, 418

maapähklid 134, 136
maavärinad 426
Mababe jõgi 57, 69, 70
Mabotsa (org ja küla) 20, 102
Mabue Asuula mägi 395
Macabe, J. 87, 89
Maclear, Thomas (astronoom) 114, 169
madrepoorid 153
Magaliesberg — vt. Cashani mäed
Magandžamaa 428
Magandža mäed 431
mageveekäsn 184
magus kartul — vt. bataat
Mahale (makoloolo) 72, 167
Mahonta saar 122
Mai (pealik) 327, 328
mais 134, 136
makalaakad 18, 131, 135, 136, 139, 144, 146, 150, 157, 160, 172, 234
Makare jõgi 423
makatlad 141
Makoe jõgi 388
makolookued 140
makoloolod 18, 22, 23, 59, 71, 73, 74, 119, 122—146, 149—155, 157, 159, 160, 163, 165—167, 170, 172, 173, 182, 185, 188, 189, 191, 195, 202, 207, 231, 239, 240, 255, 258, 259, 270, 277, 294—296, 304, 353—360, 366
Makoma (pealik) 190
Makondo jõgi 202
makonkobid 140
malaaria 133, 291
Malandže 315, 316
malolo — vt. maroro
malova — vt. toddi
Maluti mäeahelik 140
mambaarid 74, 125, 126, 155, 157, 165, 166, 195, 202, 218, 219, 222, 225, 248, 256, 270
mamboved 347

mamošod e. mošomošod (puuviljad ja marjad) 174, 175, 193, 372
Mamotšisane (Sebituane tütar ja järglane) 73, 124, 125, 155
maneeko (puuvili) 372
Manenko (balondade pealik) 200—202, 204, 206—209, 211—213, 216—220, 224, 227, 346
Manga 193
Mango 160
maniokk e. kassava 136, 158, 203, 224, 229, 230, 280, 313
manjeetid 152
mankopaned 104
mantateed (vabatahtlikud pärismaalastest töölised) 33
Mantšunjane (Sebituane tütar) 357
maod 44, 102—104, 117, 204
marabu (lind) 284
maravid 287, 342, 400, 407, 423, 426
Maravi järv 425
Marile (Liambje haru) 161, 162
marimba (muusikariist) 221, 222
Marimba (pealik) 371
marmor 390
maroro e. malolo (taim) 198
Masebele (Setšele naine) 87
Ma-Sekeletu (Sekeletu ema) 162, 358
Masiko (barotsede pealik) 195, 200, 202, 207, 208, 329, 347, 351, 367
Massangano 289, 299, 301—303, 344
masuka (puu ja puuvili) 386, 389
Mašauana (makoloolo) 176, 184, 185, 189, 252, 323, 351, 352
Mašinga mäeahelik 406
mašonad 62, 380
Mašue 45, 95, 99, 102
Mazanzve mäeahelik 402
Mazoe jõgi 412, 420
matabeeled 19, 37, 43, 74, 140, 170, 353, 358, 378
Matamba 307
Mathuluani 52, 106
Matiamvo (balondade pealik) 217, 232, 239, 240, 242, 254, 272, 321, 327—329, 335—337, 343
matlametlo (söödav konnaliik) 35, 36
matlapatlapad 141
Matlokotloko 380
Matlomagan-jana 68, 79
matšakad (sõjamehed) 143
matused 240, 307, 312, 327
Maundo mägi 383
Maunku saar 169
Mauritius 379, 435
mava (puuvili) 193, 202
Mbai jõgi 390, 423
Mburuma (pealik) 401
Mebalve (pärismaalasest koolitõpetaja) 20, 21, 88
meekuulutaja (lind) 260, 383, 415
Mellot (portugallane) 309
Menje Makaba saar 398, 399
merekarp 211, 227, 228
Mesembrianthemum (taimeperekond) 80
mesilasenäpid 183
mesipuud 214
metse pallah — vt. püüton
metskass 41
Miland (portugali kaupmees) 287
milod (marjad) 193
Miranda (leitnant) 429
Moamba jõgi 325, 326
mobola (puuvili) 174, 175
Moenda en Goma mäed 429
Moene Dilolo 343
Moffat, Robert (misjonär) 25, 84, 87, 167, 353, 380
mogameetsa (puuvili) 193
Mohango mäekuru 400
mohatla (põõsastaim) 86, 105
mohetoolo — vt. indigo
mohonono (põõsastaim) 114
mohoohu — vt. valge ninasarvik
Mohorisi (makoloolo) 259, 264, 267
Mohotluani 46
Mojara (pealik) 369
Mokantsa (bušman) 113
Mokoko jõgi 51, 52, 110
Mokokonjani 52
mokoronga (puuvili) 416
Mokorozi oja 424
mokuri (ronitaim) 39, 420
mokutšong e. mošoma 61
Mokvankva 233
mokwa reza (lind) 389, 415
mola (puu) 373
Molindže jõgi 413
molompi (puu) 144, 214

molondo (puu) 386
monaato (akaatsia) 45
Monakadzi mägi 215, 218, 380
Mona Kaluedže jõgi 238
Monina (pealik) 419
mononga-zambi (puu) 285
Monze (batokade pealik) 386, 388
mopanee (puu) 53, 67, 73, 111—113, 372
Mopaneemaa 411, 413, 416, 420
mopato 143
Moremi (batauaanade pealik) 59, 122
Moremi (küla) 171, 173
moretloa (põõsastaim) 86, 105
Moriantsane (makalaakade pealik) 172, 173
Morongozi jõgi 423
Morumbala mägi 428, 430, 431
mosala (kala) 63, 194, 236
Mosamba mäeahelik 318
Mosambiigi saar 428
Mosambiik 422, 426
Mosantu (batoka) 195, 196, 207, 263
mosibe (puuvili) 174
Mosilikatse (suulude pealik) 29, 30, 73, 353, 380
Mosioatunja — vt. Victoria juga
moskiitod 70
Mosusa (pealik) 408, 409
mošeeba (kala) 178
Mošeš (basuutode pealik) 135, 140, 141
mošoma — vt. mokutšong
mošomošod — vt. mamošod
mošuka (puu) 372
Mozinkva (balonda) 237, 238
Mozinkva (pealik) 407, 410
Mozuma e. Dila jõgi 383
Motemva mägi 404
motete 288
Motibe (Sekeletu äi) 163
Motize jõgi — vt. Muatize jõgi
Motlatsa 106, 107, 110
motlose (šaakal) 41
motondo (puu) 410
motsikiri (puuvili) 372
motsintseela (puu) 170, 372
motsouri (puu) 61, 170, 175, 362, 372
Motšoasele (bakveinide pealik) 22, 23
motšose (antiloop) 189
motuia (puu) 214
movana — vt. ahvileivapuu
Mparia saar 171, 172, 360
Mpata kuristik 400
Mpende (pealik) 403—406
Mpepe 125—128, 155
Mpololo (Sekeletu onu) 183
mponko (puuvili) 197
mpulud — vt. iguaanid
Muanzanza (balondade pealik) 327, 329
Muatize e. Motize jõgi 423
mudžaod 425
mugil (kala) 63, 194
mugultaimed 38
Murchison, Roderick 341, 354
Murombo e. Murombola mägi 425
Murombola mägi — vt. Murombo mägi
murotuani (vaablane) 353
Murray 37, 44, 48, 51
must ninasarvik 416
mutokuane (taim) 136, 377
Mutu jõgi 432
Mvungve mäed — vt. Vungue mäed
mõdu 224
mägikits e. puruhuru 41, 47, 81
mürk 86, 116, 117

naaskelnokk (lind) 187
nafta 309, 310
nahavärvus 68, 255, 286
naised 130—132, 141, 221
Nakatšinta jõgi 389
Nake jõgi 411—413
nakong (antiloop) 144, 151, 259
Naliele e. Nariele 72, 73, 142, 155—159, 161, 182, 183, 342, 351, 352, 357, 410
Nambve kosk 152
Nameta 178, 181
Namilanga 369
Nampene saar 360
Nariele — vt. Naliele
Natal 140
nato (röövik) 45
ndongo e. dongolo (puuvili) 420
Ndžambi (tšibokvede pealik) 256—259
ndžefu (veetaim) 431
ndžu (oad) 372
Neves, Antonio Rodrigues (kapten) 281, 282

Ngabisane 55, 56
Ngami järv 19, 36—38, 54—61, 66, 67, 79, 85, 89, 93, 101, 367
Ngio 287
ngotuanee (taim) 86
ngva (röövik) 116, 117
Ngva mägi 118, 119
Niiluse jõgi 341, 342, 431
ninasarvikud 27, 47, 102, 190, 191, 198, 382, 416
ninasarvlind — vt. korvee
nisu 287
Njamboronda (kuumaveeallikas) 423
Njamoana (balondade pealik) 204—206, 208, 211, 220
Njampungo (pealik) 412, 413
Njandža jõgi 426
Njandža järv 342, 425, 426
Njaondo jõgi 423, 424
Njungve — vt. Tete
Nkauane 107
Nkuesi saar 430
Nkvatlele (makoloolo) 359
noga-put-sane (madu) 103
Noka ea Batletli 53, 54
Nokuane 127, 155
noorkuu 173
Ntlarie (makoloolo) 359
Ntšokotsa 53, 54, 67, 111, 113, 367
Ntvetve 67, 111
Nuana Kaluedže (Lokaluedže haru) 236
Nuana Loke jõgi 253
numiidia kurg 187
Nunes, Galdino Jose (kolonel) 432, 433

oaalo — vt. bojaaloa
ohverdamine 239
okassiga 47
oliivipuu 86
Oranje jõgi 38, 81, 82, 139, 175, 184, 330, 367
orav 411
orjakaubandus 74, 225, 241, 259
orjakaupmehed 125, 126, 265, 266
orjapidamine 29—33, 91, 92, 131
Oswell 37, 44, 48, 51, 53—55, 60, 66, 71, 73, 89, 94, 98, 99, 101, 157, 169, 354, 361, 369
ovambod 18

paadid 55, 64, 144, 345, 427
Palani (bajejede pealik) 331
Paley 375
pallah (antiloop) 45, 47
palmüürapalm 52, 61, 73, 119, 143, 151
Pangazi jõgi 432
papagoi 177
papüürus 121
pardid 188
Park, Mungo 157
Parra africana (linnuliik) 187
pelikanid 178, 186, 353
Pepatšju org 50
Pereira 239, 386
Peruu 94
Pezo jõgi 321
Peyton («Frolici» kapten) 434, 435
Phillips («Polyphemuse» komandör) 295
«Philomel» (Inglise sõjalaev) 295, 297
piim 28
piirpääsuke 90
pikakholu (madu) 102, 103
pilliroog 64
Pinkve mägi 411
Pires, Manuel Antonio (kolonel) 310—312
Piri mäed 233, 344
pistsarvantiloop e. kukaama 47, 96
Pitsane (makoloolo) 174, 182, 256, 257, 264, 270, 288, 336, 337, 346, 347
pitšo (koosolek) 166
«Pluto» (Inglise sõjalaev) 295
pohu — vt. veisantiloop
poluuma (ahv) 217
«Polyphemus» (Inglise ristleja) 295
Pombali markii 300
pombeirod (pärismaised kaupmehed) 321
pontoon 120, 122, 233, 270
Ponuane (makoloolo) 167, 356
Portugal 299, 302
portugallased 272, 275, 276, 279, 282, 283, 285, 286, 301, 305, 311, 429
Potgeiter, Hendrick 29, 30, 32
Powell («Candia» kapten) 435
puhkepäev 173

pukuje (šaakal) 41
pulmad 306
punane kurk 39
Pungo Andongo 282, 289, 302, 310, 311, 315, 379, 388
puruhuru — vt. mägikits
puti e. dukkerantiloop 41, 47
putokuane (antiloop) 345, 419
puuslikud 212, 216, 231
puuvillapõõsas 298
põllumajandus 41, 105, 135, 136, 141
põud 25, 26, 80
pärlkana 45, 177
pühvlid 27, 47, 197, 198, 209, 346, 380, 381
pühvlilind 381
püünised 60, 61
püüton e. metse pallah e. taari 103

Quekett 397
Quilimane — vt. Kilimane

Ramotobi 46, 48, 50—52, 54
Rapeš 113
Ratšosi (bakvein) 234
raud 136, 229, 298, 300, 396, 406, 426
Rego, de Silva (Kassandže komandant) 281, 283
relvad 201, 212
Revubu jõgi — vt. Lofubu jõgi
riietus 83, 131, 231, 302
Roggefelt 33
rohutirtsud 34, 35
ronitaimed 38, 261
rõuged 92
rüüt 176

saarmad 121
St. Hilaire, Geoffrey 176
St. John 176
sajajalgsed 414
Sakandala (pealik) 272
Saloišo mäed 229
salvei 86
Sambanza (Manenko abikaasa) 206, 207, 219—221, 225—227, 346, 347
Sambesi e. Liambje jõgi 71, 73, 140, 147, 179, 194, 196, 254, 294, 326, 328, 329, 338, 340—342, 355, 356, 358, 360, 361, 363, 366, 367, 369, 370, 379, 383, 386, 389, 394, 396—403, 405—407, 409, 411, 413, 416, 418, 423—426, 430—433
Samoana (Njamoana abikaasa) 204, 208, 211
Sansave (bašindžeede pealik) 274, 275, 320
Sansibar 74, 161, 342, 355, 356
Sanšurehi jõgi 119, 121, 165
Sanza 287, 314, 316
Santuru (barotsede pealik) 154, 156—158, 195, 244, 351
São Paulo de Loanda 76, 161, 165—167, 196, 214, 242, 252, 254, 286, 292, 293, 295—297, 301, 303, 307, 354, 256, 371
Scholz (buuride komandör) 91
Sebituane (makoloolode pealik) 22, 23, 59, 60, 65—68, 71—74, 104, 124, 125, 130, 132, 135—138, 140, 157, 166, 169, 172, 185, 357, 360, 361, 366, 370, 377, 378, 431
sebrad 27, 47, 189, 190, 201, 209
seebi keetmine 34
seened 215, 420
Sekelenke (ambondade pealik) 200, 201
Sekeletu (makoloolode pealik) 124—127, 129, 130, 132, 134, 136—138, 142, 143, 145—147, 150, 153, 155, 156, 159, 161—164, 166, 167, 169, 172—174, 182—184, 209, 259, 267, 275, 283, 297, 307, 347, 355, 357—361, 365, 366, 371, 377
Sekhosi (pealik) 147
Sekomi (bamangvaatode pealik) 19, 36, 37, 48, 51, 54, 55, 65, 67, 104, 172
Sekonkamena mäeahelik 396
Sekote (batokade pealik) 360, 361
Sekvebu (makoloolo) 358, 391, 392, 400, 406, 433—435
selaali (ämblik) 245
Semalembue (batokade pealik) 388, 394
Senga 406
Sengko jõgi 251
Senna 140, 426, 428, 430, 431
Senza jõgi (alamjooksul Bengo) 292, 297, 298, 309, 315
seoliit 153

Serinane allikas 95, 105
Serotli allikas 45, 47, 48, 50, 51, 65
Sešeke 72, 73, 101, 126, 142, 147, 156, 164, 165, 172, 188, 189, 352—355, 359, 398
Setšele (bakveinide pealik) 18, 22, 23, 25, 32, 34, 36, 37, 48, 60, 65—67, 87, 88, 90, 91, 191, 192
Sicard, Tito Augusto d'Aranjo (Tete komandant) 422, 425
Simahi jõgi 196, 368
Sinamane (batokade pealik) 386
siniantiloop 81
sipelgad 26, 95, 246, 316, 317, 373—376
sipelgakaru 52
sirgesarveline ninasarvik e. kuabaooba 62
sisinjaane (taim) 153
siugkaellind 177
Skene (kapten) 295
Smith, Andrew 63, 104
Smyth (Inglise admiral) 169
Soana Molopo (balondade pealik) 237
sool 27, 28, 201, 302, 409, 410, 424
soolakud 53, 54, 67, 111
Steele (kolonel) 37
Stonehenge 289
suhkruroog 136, 146
suulud 18, 29, 77, 140, 267
sõnajalad 330, 389
sõnnikumardikas 36

šaakalid 41
Šakatvala (balonda) 238, 340, 343
Šeakondo (pealik) 202, 203
šekabakaadzi (puu) 420
Šibanga saar 403
Šinte e. Kabompo (balondade pealik) 204, 206, 208, 209, 216—229, 232, 233, 254, 266, 267, 269, 274, 284, 342, 344
Širamba 429
Šire jõgi 426, 431
šivad 425
Šobo 68, 69
Šokuane 18, 19, 22, 44
Šongve — vt. Victoria juga

Zabesa e. Zabeuza (Tšobi jõe osa) 120, 170
Zabeuza — vt. Zabesa
Zaire jõgi — vt. Kongo jõgi
Zaire e. Zerezere jõgi (Kassai jõe nimetus keskjooksul) 328
Zangve jõgi 431
Zerezere jõgi — vt. Zaire jõgi
Zimika mägi 420
Zingesi jõgi 408
Zouga jõgi 19, 47, 53—55, 57, 58, 60, 63, 65—67, 103, 113, 161, 178, 189, 194, 198, 199, 237, 331, 367
Zumbo 401, 403, 409, 423

žabiru (kurg) 347

taari — vt. püüton
Taba Tšju 383
tahetsid e. kualatad 149, 209, 345
taimetoit 28
Tala Mungongo (Kuango oru läänekallas) 282, 284, 285, 287, 316—318, 372
Tala Mungongo (küla) 285
tamarindipuu 410
Tamba oja 324
tampan e. karpatos (mürgine putukas) 121, 289, 290, 422
Tamunakle jõgi 56—58, 65, 66, 69, 70
Tanganjenka järv 342, 355, 367
Tangve jõgi 419
tants 162, 163
tapiokk 313
Teoughe jõgi 56—58, 89
termiidid 26, 142, 317, 331, 332, 374—377
termiidipesad 73, 122, 142, 384, 420
tervitamisviisid 206, 207, 216, 220, 224, 385, 394
Tete e. Njungve 140, 193, 255, 289, 290, 310, 311, 356, 358, 365, 384, 386, 403, 407, 411, 421—426, 428, 429, 433
tianjaane (antiloop) 148
tiiger 98
tlaku ea pitse (lill) 379
Tlomtla 112
toddi e. malova (palmiviin) 306
Tofulo mägi 402
tolo — vt. keeritssarvantiloop
toluane (taim) 110
Totelo jõgi 251

totona (taim) 96
trogon (lind) 194
troopikapalavik 66, 114, 130, 133, 134, 159, 184, 243, 309
tseepe — vt. hüpikgasell
Tseilon 380
tsesseebe 27, 96, 191
tsetsekärbes 66, 69—71, 153, 165, 193, 254
tsikaadid 379
tsipa (väike panterkass) 41
tsitla (taim) 69, 201
Tso jõgi — vt. Tšo jõgi
Tšamai mäed 389
tšibokved 253, 256—259, 262, 263, 268, 270, 320
Tšihumbo jõgi 260, 262, 326—330
Tšihune jõgi 260—262
Tšikapa jõgi 269, 270, 321, 322, 325
Tšikovamaa 411
Tšiponga jõgi 396, 397
Tšizamena mäed 384
Tšitlane (pealik) 350
Tšobi jõgi 70, 71, 73, 119—123, 126, 133, 138, 143, 148, 153, 161, 169—173, 175, 196, 235, 310, 330, 346, 360, 368
Tšo e. Tso jõgi 57, 136, 137
Tšondo saar 360
Tšonuane 25, 97
Tšove jõgi 409
Tšuantsa 67
tuane (ilves) 41
tubakas 42, 240
tumooga — vt. vesipukk
tuvid 243, 244
tõugud 35, 45, 112
tähnikhüään 410
tähnikkass 41

Ue jõgi 416, 418, 419
Ungvesi jõgi 367, 371, 379, 423
Unku 113

vaablane (murotuani) 353
vaaraorott — vt. ihneumon
vaha 214, 283, 311
valgeastlaline akaatsia 86, 143
valge ninasarvik e. mohoohu 416
Vardon (major) 37, 66, 99, 101
Varra jõgi — vt. Embarrahi jõgi
veisantiloop e. pohu 47, 107, 149, 191
vesimadu 63, 121, 277
vesipukk e. tumooga 62
Victoria juga e. Mosioatunja e. Šongve 196, 353, 355, 361—365, 367, 368, 380
«vihmadoktor» 25, 34
vihma nõidumine 25
viigipuud 219
viinapuud 115, 418
Vungue e. Mvungve mäed 416
väikehüüp 186
väävel 191, 192

Webb (kapten) 90, 120
Welwitsch (saksa looduseuurija) 307

õlipalm 300, 306

ämblikud 244—246

SISUKORD

Eessõna 5

Esimene peatükk

Bakveinide maa. — Keele õppimine. — Pärismaalaste arusaamad komeetidest. — Lõvi kallaletung. — Betšuaani suguharude nimetused. — Setšele. — Tema esivanemad. — Tema abielu ja valitsemine. — Kotla. — Maa ostmine Tšonuanes. — Suhted inimestega. — Kestev põud. — Hopo-jaht. 17

Teine peatükk

Buurid. — Kuidas nad kohtlevad pärismaalasi. — Pärismaalaste laste orjusse viimine. — Maja ehitamine ja majapidamine Aafrikas. — Rohutirtsud. — Söödavad konnad. — Sõnnikumardikas. — Reis põhja. — Ettevalmistused. — Kalahari kõrb. — Taimestik. — Arbuusid. — Elanikud. — Bušmanid. — Nende rändav eluviis. — Välimus. — Bakalaharid. — Nende armastus maaharimise ja koduloomade vastu. — Arg iseloom. — Vee hankimise viis. — Naised-veeimejad. — Kõrb. 29

Kolmas peatükk

Väljasõit Kolobengist 1. juunil 1849. — Teekaaslased. — Meie tee. — Rohuküllus. — Kõrbeallikas Serotli. — Kaevu kaevamise moodus. — Veisantiloop. — Kõrbe loomad. — Hüään. — Pealik Sekomi. — Hädaohud. — Eksinud teejuht. — Aeglane edasiliikumine. — Veenappus. — Bušmani naise vangistamine. — Soolajärved Ntšokotsas. — Miraaž. — Jõudmine Zouga jõeni. — Ngami järve avastamine 1. augustil 1849. — Järve mõõtmed. — Vee madalus. — Järve asend suure jõesüsteemi reservuaarina. — Bamangvaatod ja nende pealik. — Otsus pöörduda tagasi Kapimaale. — Zouga jõe kaldad. — Puud. — Elevandid. — Uus antiloobiliik. — Zouga kalad. 44

Neljas peatükk

Uus reis Kolobengi jõelt Sebituane maale. — Zouga ääres. — Tsetsekärbes. — Lapsed haigestuvad palavikku. — Kuidas Oswell elevante küttis. — Tagasitulek Kolobengi äärde. — Kolmas teelemínek Kolobengi jõelt. — Soolakud. — Bušmanid. — Meie teejuht Šobo. — Banadžoad. — Tsetsekärbes. — Hammustus, mis on saa-

tuslik koduloomadele, kuid kahjutu metsloomadele ning inimestele. — Mürgi toime. — Makoloolod. — Kohtumine Sebituanega. — Tema surm. — Sambesi jõe avastamine mandri keskosas 1851. aasta juunis. — Jõe suurus. — Mambaarid. — Orjakaubandus. — Otsus saata perekond Inglismaale. — Tagasipöördumine Kaplinna 1852. a. aprillis 65

Viies peatükk

Väljasõit Kaplinnast 1852. aasta juunis viimasele ja kõige pikemale reisile. — Teekaaslased. — Reis vankritel. — Aafrika füüsikalis-geograafiline jaotus. — Ida-, kesk- ja läänetsoon. — Kalahari kõrb. — Tema taimestik. — Meie marsruut. — Paikkonna kõrbeline laad. — Rohu kadumine. — Loomad. — Hüpikgasellide ränne. — Loomade ettevaatlikkus. — Oranje jõgi. — Grikvad. — Pärismaalaste riietus 76

Kuues peatükk

Kuruman. — Sealne suurepärane allikas. — Umbruskonna taimestik. — Taimemürk. — Buuride alatu kallaletung bakveinidele. — Setšele kiri. — Kallaletungi üksikasjad. — Minu maja ning vara hävitamine Kolobengis. — Buurid vannuvad mulle kättemaksu. — Teeleminek 1852. aasta novembris. — Kohtumine mr. Macabega tema tagasiteel Ngami järve juurest. — Kuum kõrbetuul. — Atmosfääri küllastumine elektrist. — Piirpääsukesed. — Litubaruba. — Kättetasumine buuridele. — Orjus. — Betšuaanide kiindumus lastesse. — Betšuaanidel on vähe haigusi. — Rutakad matused. — Tervislik kliima 84

Seitsmes peatükk

Ärasõit bakveinide maalt. — Suur must sipelgas. — Maismaakilpkonnad. — Metsloomade haigused. — Vanade lõvide harjumused. — Lõvide argus. — Püünisekartus. — Lõvi möire sarnaneb jaanalinnu kisaga. — Harva tungib lõvi kallale täiskasvanud loomale. — Pühvlid ja lõvid. — Hiired. — Maod. — Madu jala all. — Mürgised ja kahjutud liigid. — Bamangvaato mäed. — Veepuudus. — Jaanalind. — Rumal käitumine. — Samm. — Munad . . 95

Kaheksas peatükk

Hapu kohupiim. — Ntšokotsa. — Metsloomad kannatavad janu käes. — Ntvetve. — Movanapuud. — Nende ebatavaline elujõulisus. — Mopaneepuu. — Bušmanid. — Ilus maastik Unku ümbruses. — Mohonono-põõsastik. — Raske teerajamine. — Meie rühm jääb palavikku. — Härgade põgenemine. — Kuidas bakveinid neid kätte saavad. — Viinamarjad. — Minu teekaaslase haigestumine. — Bušmanid. — Kuidas nad hävitavad lõvisid. — Mürgid. — Üksik kõrgendik. — Maaliline org. — Saabumine Sanšurehi jõele. — Üleujutatud preeriad. — Ekspeditsioon pontoonil. — Tšobi jõgi. — Saabumine Moremi külla. — Makoloolode hämmastus meie ootamatu saabumise puhul. — Tšobi ületamine teel Linjantisse 110

Üheksas peatükk

Vastuvõtt Linjantis. — Sekeletu saab õe asemel pealikuks. — Mpepe vandenõu. — Orjakaupmehed mambaarid. — Nende ootamatu põgenemine. — Sekeletu pääseb üle noatera. — Mpepe hukkamine. — Õigusemõistmine. — Kohtuasjade arutamine. — Surnud pealiku naiste jagamine. — Makoloolo naised. — Nad töötavad väga vähe. — Pärisorine töö. — Naiste ehted, riietus ja jook. — Kingitused Sekeletule 124

Kümnes peatükk

Palavik. — Selle sümptoomid. — Pärismaalastest arstide ravivahendid. — Sekeletu ja tema rahva külalislahkus. — Üks nende väidetest polügaamia kasuks. — Nad tegelevad ulatuslikult põlluharimisega. — Makalaakad ehk alistatud suguharud. — Sebituane poliitika nende suhtes. — Nende kiindumus temasse. — Põllusaadused. — Põllutööriistad. — Andam. — Sõjaline demonstratsioon. — Letšulatebe provokatsioon. — Makoloolode otsus teda karistada. — Betšuaanid. — Selle sõna tähendus. — Lõuna-Aafrika elanike suure hõimkonna kolm haru 133

Üheteistkümnes peatükk

Linjantist Sešekesse. — Tasane maa. — Termiidipesad. — Metsikud datlipalmid. — Kuidas meie protsessioon teel välja nägi. — Pealiku kaardivägi. — Nad proovivad ratsutada härgade seljas. — Suured karjad uusi antiloope, letšeesid ja nakonge. — Kuidas pärismaalased neid kütivad. — Vastuvõtt külades. — Õlle ja piima pakkumine. — Söömine käega. — Kollektiivsus söömisel. — Suhkruroog. — Sekeletu uudne moodus iseloomu määramiseks. — Makoloolode onnide puhtus. — Onnide konstruktsioon ja välimus. — Asemed. — Ülesõit Liambjest. — Maa selle osa laad. — Lõuna pool tundmatu väike antiloop tianjaane. — Jaht jalgsi. — Veisantiloop. 142

Kaheteistkümnes peatükk

Kanuude hankimine ja sõit mööda Liambje jõge üles. — Ilusad saared. — Talvine maastik. — Banjeetide tööarmastus ja osavus. — Kärestikud. — Gonje kosk. — Pärimus. — Iga-aastased üleujutused. — Suure Barotse oru viljakus. — Kahe vandenõulase hukkamine. — Orjakaupmeeste tarakindlus. — Kokkukantud muldkehale ehitatud pealinn Naliele. — Suur kütt Santuru. — Barotsede moodus jäädvustada tähelepanuväärseid sündmusi. — Parem suhtumine naistesse. — Aiad. — Kalad, puuviljad, jahiloomad. — Teekond barotsede maa piirini. — Sekeletu annab mulle sõudjad ja heeroldi. — Jõgi ja selle ümbrus. — Jõehobukütid. — Tervislikku paika ei leidu. — Otsus sõita Loandasse. — Pühvlid, veisantiloobid ja lõvid Libontast ülalpool. — Kaks Sansibari araablast. — Saabumine Ma-Sekeletu linna. — Rahva rõõm pealiku esmakordse saabumise puhul nende juurde. — Tagasipöördumine Sešekesse 150

Kolmeteistkümnes peatükk

Ettevalmistused reisiks. — Pitšo. — Kahekümne seitsme mehe määramine minu saatjaiks teekonnal läände. — Makoloolode palav soov seada sisse kaubavahetus rannikuga. — Palaviku tagajärjed. — Makoloolode küsimus. — Reisipäeviku kaotsiminek. — Reisivarustus. — Väljasõit Linjantist 11. novembril 1853. aastal ja paatidesse istumine Tšobi jõel. — Jõehobujaht. — Tšobi kaldad. — Puud. — Jõe käänulisus. — Mparia saar Tšobi ning Liambje ühinemiskohal. — Sõit mööda Liambjed üles. — Makalaaka ema ignoreerib makoloolo vanema võimu Sešekes. — Varaste karistamine. — Noorkuu austamine. — Edasisõit jõge mööda üles. — Vili, mis sisaldab strühniini. — Teised puuviljad. — Kärestikud. — Linnud. — Kalad. — Jõehobud ja nende pojad. . 165

Neljateistkümnes peatükk

Maa muutub veelgi kaunimaks. — Päeva veetmine. — Gonje kosk ja inimesed. — Makoloolode röövretk. — Elanikkonna viisakus ja heldus. — Vihmad. — Mesilasenäpid ning muud linnud. — Mageveekäsnad. — Vool. — Libontas saab mees surma lõvihammustusest. — Ööpeatuse korraldamine reisi ajal. — Toiduvalmistamine ja pesemine. — Liha rohkus. — Mitmesugused linnuliigid. — Veelinnud. — Egiptuse haned. — Krokodillid. — Üks minu inimesi pääseb vaevu surmast. — Ebausk krokodilli suhtes. — Suured metsloomad. — Püssi-arstim. — Pühapäev. — Laululinnud. — Metsikud puuviljad. — Rohelised tuvid. — Kalaparved. — Jõehobud. 180

Viieteistkümnes peatükk

Saatkond barotsede pealiku Masiko juurde. — Liambje kõlblikkus laevasõiduks. — Mida see paikkond võib pakkuda. — Liba. — Lilled ja mesilased. — Pühvlijaht. — Uurimispõld botaanikule. — Noored krokodillid, nende metsikus. — Balondade umbusklikkus. — Pärismaalane kahe naisega. — Kütid. — Saadikud naispealik Manenko juurest. — Mambaari kaupmehed. — Šeakondo ja tema inimesed. — Viilitud hambad. — Ihaldatakse võid. — Vestlus Njamoanaga, teise naispealikuga. — Õukonna etikett. — Juuksed ja vill. — Siin on ebausku rohkem. — Manenko saabumine, tema välimus ja tema mees. — Tervitusviis. — Jalgade ilustused. — Saatkond Masiko juurest. — Rostbiif. — Manenko on riiakas eit. — Ta sunnib meid ootama. — Ebaõnnestunud sebrajaht. 195

Kuueteistkümnes peatükk

Njamoana kink. — Amuletid. — Manenko vastupidavus. — Puuslik. — Balondade relvad. — Vihm. — Nälg. — Pihttarad. — Tihedad metsad. — Kunstlikud mesipuud. — Seened. — Külade elanikud laenavad meile oma onnide katused. — Nõidumine ja ebajumalad. — Manenko tujud. — Üine häire. — Saadikud ja kingitus Šintelt. — Kuidas me tavaliselt lähenesime külale. — Mereelanik. — Sisseminek Šinte linna. — Kahe segaverelise orjakaupmehe kohtamine. — Ürgneegrid balondad. — Pidulik vastuvõtt Šinte juures. — Tema kotla. — Esitlemistseremoonia. — Oraa-

torid. — Naised. — Muusikandid ja mänguriistad. — Ebameeldiv nõudmine. — Vestlus Šintega. — Kingime talle härja. — Pinnase viljakus. — Manenko uus onn. — Jutuajamine Šintega. — Balondad peavad täpselt kinni etiketi nõudeist. — Laste müümine. — Laste röövimine. — Šinte pakub mulle orja. — Projektsioonilatern. — Sunnitud peatus. — Sambanza pöördub tagasi joobnuna. — Šinte viimane ja suurim sõprusetõend 211

Seitsmeteistkümnes peatükk

Lahkumine Šinte linnast. — Maniokiaiad. — Mürgise liigi toiduks kasutamise viis. — Maniokk kui pärismaalaste peatoidus. — Balondade täpsus tavadest kinnipidamisel. — Nende ebajumalad ja ebausk. — Balondade riietus. — Külad teisel pool Lonadže jõge. — Kazembe. — Õised vihmad. — Üleujutatud tasandikud. — Balondade kiindumus oma emadesse. — Öö saarel. — Rohi tasandikel. — Jõgede lätted. — Onnide katuste laenamine. — Peatus. — Selle maa viljakus, kus voolab Lokaluedže. — Kõikesööja kala. — Pärismaalaste kalapüügimeetodid. — Mozinkva meeldiv kodu ja perekond. — Suurveega jõgede selge vesi. — Käskjalg Katema juurest. — Kvendende küla, tema heasüdamlikkus. — Kohtumine inimestega Matiamvo linnast. — Matiamvo iseloom ja käitumine. — Esitlemine Katema õukonnas, tema kingitus, avar mõistus, välimus. — Jutuajamine järgmisel päeval. — Kari. — Külm põhjatuul. — Kanaari linnud ja muud laululinnud. — Ämblikud, nende pesad ja võrgud. — Dilolo järv. — Targad sipelgad. . . . 229

Kaheksateistkümnes peatükk

Veelahe lõuna- ja põhjapoolsete jõgede vahel. — Sügav org. — Rohmakas sild. — Allikad orunõlvadel. — Kabindže küla. — Nõudmine püssirohu ning inglise kalinguri järele. — Kassai jõgi. — Toidunappus. — Metsloomade puudumine. — Katende põhjendamatu nõudmine. — Solvang. — Sillamaksu nõudja. — Ahned teejuhid. — Üleujutatud orud. — Ujumine Nuana Lokes. — Minu meeste kiire appitulek. — Makoloolode märkused viljakate ülesharimata orgude kohta. — Erinevus aafriklaste nahavärvuses. — Saabumine tšibokvede külla. — Pealiku jultunud nõudmine. — Meie laagri ümberpiiramine. — Ettekääne. — Nende nõudmised. — Lahingu puhkemise oht. — Selle ärahoidmine. — Marsruudi muutmine. — Suvi. — Palavik. — Mesipuud ja meekuulutaja. — Puude instinkt. — Ronitaimed. — Astelde puudumine metsas. — Mahajäetud aedades leiduvad taimed. — Halvad teejuhid. — Vaenlaste poolt sisse piiratud. — Aina pahandused. — Kinni peetud Ionga Panza poolt. — Tema küla. — Häda bangaala kaupmeestega. — Minu inimeste tujulangus. — Nende otsus ja ettevaatusabinõud. 247

Üheksateistkümnes peatükk

Ettemakstud teejuhid. — Puukoorest kanuud. — Teejuhid jätavad meid maha. — Ekslikud arvamused Kuanza kohta. — Aiad ja külad. — Kuango org. — Bambus. — Toiduks kasutatavad valged tõugud. — Bašindžeede jultumus. — Pealik Sansave. — Pärismaalaste vaenulikkus. — Õnnelik möödumine külast. — Kuango

jõgi. — Pealiku soeng. — Cypriano õigeaegne abi. — Tema külalislahkus. — Segavereliste lugemis- ja kirjutamisoskus. — Rööviljõugu hukkumine tules. — Saabumine Kassandžesse. — Hea õhtusöök. — Kapten Nevesi lahkus. — Eelarvamuse puudumine nahavärvuse suhtes. — Kassandže ümbrus. — Sekeletu elevandiluu müümine. — Makoloolode hämmastus kõrge hinna üle. — Kasala mägi. — Tala Mungongo küla. — Basongode viisakus. — Ürgneegrid. — Nisupõld. — Kandjad. — Ööbimispaigad. — Troopikapalavik. — Ambakasse saabumine. — Tampan, tema hammustus. — Mägismaa elustav mõju. — Golungo Alto piirkond. — Viljarikkus. — Merelähedasema maa lagedus. — Sääsed. — Makoloolode kartused. — Hea vastuvõtt Loandas mr. Gabrieli juures. 269

Kahekümnes peatükk

Visa haigus. — Makoloolode tõsine meeleolu. — Nad külastavad sõjalaevu. — Ohvitseride ja madruste viisakus. — São Paulo de Loanda linn. — Sadam. — Kingitused Sekeletule. — Ettevalmistused teeleminekuks. — Ärasõit Loandast 20. septembril 1854. — Maa selle osa geoloogia. — Naised ketravad puuvilla. — Pärismaalasist kangakudujad. — Turuplatsid. — Kasengomaa, sealsed kohviistandused. — Lõuna-Ameerika puud. — Rauasulatustehase varemed. — Pärismaalasist maagikaevurid. — Lukalla kaldad. — Onnid sildadega. — Tubakas. — Massangano linn. — Suurepärane piirkond puuvilla kasvatamiseks. — Fort ja selle vanaaegsed suurtükid. — Kisama suguharu. — Eriliik kodulinde. — Kohviistandused. — Tagasipöördumine Golungo Altosse. — Makoloolode rahulolu. — Troopikapalavik. 294

Kahekümne esimene peatükk

Pärismaalaste ühiskonna jagunemine. — Varaste karistamine. — Toddi, selle hukatuslikud tagajärjed. — «Vabamüürlased». — Pulmad ja matused. — Päikesevarjutus. — Vedelikku eritavad putukad. — Katsed nendega. — Külaskäik Pungo Andongosse. — Sealsed suurepärased karjamaad, teraviljad, puuviljad jne. — Fort ja sambakujulised kaljud. — Orja hind. — Pääsemine krokodilli käest. — Muistsed matusepaigad. — Hoolimatu suhtumine maaharimisse Angoolas. — Maniokk kui peamine toode. . 305

Kahekümne teine peatükk

Lahkumine Pungo Andongost. — Portugallaste võimupiirkond. — Punased sipelgad, nende vihane kallaletung, kasulikkus, rohkus. — Laskumine Tala Mungongolt. — Viljapuud Kassandže orus. — Söödav limune. — Linnud. — Kaupmeeste rühmad elevandiluuga. — Kaunid hommikused stseenid. — Üleminek Kuango jõest. — Bašindžeede moed. — Aeglane edasiliikumine. — Naisorjad. — Käitumine orjadega. — Kongo ehk Zaire lisajõed. — Ülesõit Loadžimast. — Inimeste välimus, soengud. 315

Kahekümne kolmas peatükk

Pöördume lõunasse. — Elanike omapärased jooned. — Loomade puudumine. — Ürgmetsad. — Maa pinnaehitus. — Matused

Kabangos. — Pärismaalastelt saadud andmed Kassai ja Kuango kohta. — Londa veejuhe. — Kuidas balondad aega veedavad. — Ebaaus teejuht. — Talv Sise-Aafrikas. — Kevad Kolobengis. — Termiidid. — Loembve org. — Valge inimesega hirmutatakse lapsi. — Tüli. — Suur nõudmine sitsriide järele. — Kavava inimesed vajavad riideid. — Matused. — Ebameeldiv lahkumine. — Kavava katsub takistada meie üleminekut Kassai jõest. — Sõjakavalus. 324

Kahekümne neljas peatükk

Tasandikud. — Raisakotkad ja muud linnud. — Üht liiki, kuid erineva värviga lilled. — Huulhein. — Kahekümne seitsmes palavikuhoog. — Jõgi, mis voolab kahes erinevas suunas. — Dilolo järv, veelahe Atlandi ja India ookeani vahel. — Kivimite paiknemine. — Sambesi ja Niiluse üleujutuste seos. — Araablaste teated piirkonna kohta, mis asub Londast ida pool. — Arvatav veelahe Sambesi ja Niiluse vahel. — Dilolo järv. — Saabumine Katema linna, Katema külalislahkus, tema soov riietuda nagu valge mees. — Hakid. — Dilolo järve lõunasopi läbimine. — Väike kala. — Südamlik vastuvõtt Šinte juures. — Allavoolu mööda Libat. — Metsloomade karjad jõe kaldail. — Ebaõnnestunud pühvlijaht. — Konnad. — Informeerime Manenkot endi saabumisest. — Tema mees Sambanza võtab meid vastu. — «Kasendiks» nimetatav tseremoonia. — Ootamatu tasu kirurgilise operatsiooni eest. — Mambove jahimeeste kavalus. — Veekilpkonnad. — Pühvli kallaletung. — Vastuvõtt Libontas. 338

Kahekümne viies peatükk

Linkololod. — Tšitlane küla. — Mu teekaaslased leiavad, et nende naised on uuesti mehele läinud. — Rühm Masiko mehi. — Jõehobu rünnak kanuule. — Gonje. — Puude välimus talve lõpul. — Sombune ilm. — Harukordne elusolendite rohkus. — Vaablased. — Mr. Moffati poolt saadetud pakid. — Makoloolode kahtlus ja vastus matabeeledele. — Asjade saarele toomine ja hüti ehitamine. — Teade selle kohta, et R. Murchison on õigesti ära seletanud Aafrika mandri ehituse. — Saabumine Linjantisse. — Sekeletu oma mundris. — Nõupidamine uue reisi kohta. — Otsus minna allavoolu mööda Sambesi põhjakallast. — Vihmaperioodi ootamine. — Kuidas pärismaalased veedavad kõige palavama aja. — Ben Habib soovib naist võtta. — Ühe neiu valik. — Eeslid. — Pealikule sobiv toit. 350

Kahekümne kuues peatükk

Lahkumine Linjantist. — Äike. — Sekeletu südamlik tähelepanuavaldus. — Teist korda makoloolode poolt teele saadetud. — Kanuudes allavoolu mööda Liambjed. — Pealik Sekote kotla ja inimpealuud; tema elevandikihvadega kaunistatud haud. — Victoria joastik. — Pärismaised nimed. — Aurusambad. — Hiiglaslik kaljulõhe. — Kulunud kaljuserv. — Teistkordne joastiku külastamine. — Viljapuuaed saarel. — Lahkumine Sekeletust. — Öine matkamine. — Lekone jõgi. — Muistsed mageveejärved. — Pärismaalaste pärimused. — Suure oru veejuhe. — Kaardid. — Mojara

küla — «Rõõmu kaev». — Esihammaste väljalöömine. — Selle humoristlik seletus. — Batokade madal arengutase. — Meie rühma koosseis. — Ungvesi ületamine. — Geoloogiline struktuur. — Suure linna varemed. — Puuviljade rohkus. 359

Kahekümne seitsmes peatükk

Madalad mäed. — Mustad sipelgad, nende kannibalism. — «Krohvija» ning tema kloroform. — Termiidid, nende kasulikkus. — Mutokuane suitsetamine, selle mõju. — Piiritsoon. — Tsikaadid. — Puud. — Lilled. — Kalamo jõgi. — Selle maa füüsiline kuju. — Pühvlid abistavad oma haavatud kaaslast. — Pühvlilind. — Ninasarvikulind. — Karjade juhid. — Meekuulutaja. — Valge mägi. — Mozuma jõgi. — Elevandi toit. — Termiidipesad. — Sõbralikud batokad. — Riiete põlgamine. — Tervitusviis. — Monze küla. — Maa üldilme. — Rahva sõbralik suhtumine valgesse mehesse. — Pinnase viljakus. — Bašukulompo suguharu soeng. — Taimestik. — Linnud ja vihm. 373

Kahekümne kaheksas peatükk

Ilus org. — Pühvel. — Mu noormehed tapavad kaks elevanti. — Jaht. — Elevandi peen maitse. — Siinsete pärismaalaste soeng. — Tervitamisviis. — Üleminek Kafuest. — Jõehobud. — Kõrgustikud ja külad. — Geoloogiline ehitus. — Tohutu palju metsloomi. — Vihmad. — Loomade rohkus Sambesil. — Jõe sogane vesi. — Saar pühvlite ja inimestega. — Kuidas pärismaalased elevante kütivad. — Naised, kes teevad oma huuled «pardinoka taoliseks». . . 390

Kahekümne üheksas peatükk

Loangva ja Sambesi ühinemiskoht. — Kiriku varemed. — Üleminek jõest. — Pühvel paiskab õhku ühe minu mehe. — Saame teada sõjaseisukorrast portugallaste ja pärismaalaste vahel. — Jõe kaldaastangud. — Kaunis maa. — Mpende vaenulikkus. — Nõidumine. — Lahingu ootel. — Minu meeste vahvus, nende sõnad. — Mpende kahe nõuniku külaskäik. — Nende arvamus inglastest. — Mpende otsus meile mitte kallale tungida. — Ta aitab meil jõest üle minna. — Magus kartul. — Üks minu mees jookseb ära. — Dalama (kuld). — Jahipidamise tavad. — Liivast saadav sool. — Maapinna viljakus. — Tähnikhüään. — Tuul ja vihm on nüüd vastupidisest suunast. — Kütusepuudus. — Lahkumine jõest. — Tšikova, tema geoloogiline iseloomustus. — Väike kärestik Tete juures. — Hõbedat ei leidu. — Kullapesemine. 401

Kolmekümnes peatükk

Elevandijaht. — Pidutsemine. — Hüääni naer. — Putukate rohkus. — Laululindude veidrad toonid. — Röövikud. — Liblikad. — Mokoronga ja elevandid. — Korveed. — Nende pesad. Tõeline vangistus. — Ebausklik lõvide austamine. — Aeglane reisimine. — Tangve jõgi. — Temperatuur. — Banjaide näovärv ja nende juuksed. — Seened. — Mokuri mugulad. — Maa ilme. — Augud. — Meid äratab rühm sõdureid. — Saabumine Tetesse. 413

Kolmekümne esimene peatükk

Lahke vastuvõtt komandandi poolt. — Tema heldus minu inimeste suhtes. — Tete küla. — Elanikud. — Kivisõelademed. — Kuumaveeallikas. — Maaliline ümbrus. — Pärismaalased kasvatavad nisu jms. — Komandandi heldus. — Senjoor Condidolt saadud geograafiline informatsioon. — Maavärinad. — Raud, selle kvaliteet 422

Kolmekümne teine peatükk

Lahkumine Tetest ja sõit mööda jõge alla. — Lupata kuristik. — Jõe laius. — Saared. — Sõjatrummide põrin Širambas. — Saabumine Sennasse. — Senna ümbrus. — Meie ärasõit. — Alfatsinja ning ndžefu. — Lahke vastuvõtt kolonel Nunesi majas Kilimanes. — Kilimane küla. — Ebatervislikud elamistingimused. — Saabub brikk «Frolic». — Torm. — Sekvebu rahutus. — Ärasõit Mauritiuse saarele. — Sekvebu pardal; ta läheb hulluks; tema surm. — Kojujõudmine 428

Register 436

Давид Ливингстон
ПУТЕШЕСТВИЯ В ЮЖНОЙ АФРИКЕ
Оформление У. Кюльв
На эстонском языке
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja R. Mägi
Kunstiline toimetaja I. Torn
Tehniline toimetaja K. Timmer
Korrektor H. Nassar

Ladumisele antud 17. X 1960. Trükkimisele antud 30. XI 1960. Paber 54:84, 1/16. Trükipoognaid 28,5 + 12 kleebist. Formaadile 60:92 kohaldatud trükipoognaid 24,56. Arvutuspoognaid 27,45. Trükiarv 30 000. Tellimise nr. 1513.

Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk tn. 54/58.

Hind rbl. 1.—

2—7
2-7-5-61.

Kolmekümne esimene peatükk

Lahke vastuvõtt komandandi poolt. — Tema heldus minu inimeste suhtes. — Tete küla. — Elanikud. — Kivisöelademed. — Kuumaveeallikas. — Maaliline ümbrus. — Pärismaalased kasvatavad nisu jms. — Komandandi heldus. — Senjoor Condidolt saadud geograafiline informatsioon. — Maavärinad. — Raud, selle kvaliteet. 422

Kolmekümne teine peatükk

Lahkumine Tetest ja sõit mööda jõge alla. — Lupata kuristik. — Jõe laius. — Saared. — Sõjatrummide põrin Širambas. — Saabumine Sennasse. — Senna ümbrus. — Meie ärasõit. — Alfatsinja ning ndžefu. — Lahke vastuvõtt kolonel Nunesi majas Kilimanes. — Kilimane küla. — Ebatervislikud elamistingimused. — Saabub brikk «Frolic». — Torm. — Sekvebu rahutus. — Ärasõit Mauritiuse saarele. — Sekvebu pardal; ta läheb hulluks; tema surm. — Kojujõudmine. 428

Register. 436

Давид Ливингстон
ПУТЕШЕСТВИЯ В ЮЖНОЙ АФРИКЕ
Оформление У. Кюльв
На эстонском языке
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja R. Mägi
Kunstiline toimetaja I. Torn
Tehniline toimetaja K. Timmer
Korrektor H. Nassar

Ladumisele antud 17. X 1960. Trükkimisele antud 30. XI 1960. Paber 54:84, 1/16. Trükipoognaid 28,5 + 12 kleebist. Formaadile 60:92 kohaldatud trükipoognaid 24,56. Arvutuspoognaid 27,45. Trükiarv 30 000. Tellimise nr. 1513.

Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk tn. 54/58.

Hind rbl. 1.—

2—7
27.II.61.

D. LIVINGSTONE'I
REISID
LÄBI LÕUNA-AAFRIKA
1840-1856
Reisimarsruudid
Joad
Kuivad jõesängid
Sood
Suguharude ja maakohtade nimetused on antud
J Arrowsmithi kaardi järgi aastast 1857.
100 0 100 200 300 400 500 km
SÃO PAULO DE LOANDA
Ambaka
Golungo Alto
Massangano
Sanza
Kassandže
Kabango
Tala Mungongo
Pungo Andongo
Benguella
Ndžambi
Dilolo järv
Katende
Kabompo (Šinte)
Libonta
Nariele
Linjanti
LIVINGSTONE
Kalomo
Monze
Zumbo
Tšikova
Tete
Senna
Šupanga
Mazaro
KILIMANE
Sofala
Tanganjika järv
Bangveolo järv
Nyassa järv
Sirva järv
Mosambiik
SANSIBAR
Ruvuma
Zambesi
Kafue
Loangwa
Luvua
Lufira
Lualaba
Kasai
Kuango
Kuanza
Kuando
Kubango (Okavango)
Kunene
Loke
Limpopo
Olifant
Vaal
Hart
Orange
Delagoa laht
Algoa laht
PORTELIZABETH
DURBAN
Graaf Reinet
Somerset
Colesberg
Philippolis
Ceres
Worcester
KAPLINN
Heo Lootuse neem
Nõela neem
Lõunapoorijoon
Sošong
Kolobeng
Kuruman
Pitsani
Nyanja järv
Kumadau järv
Sekhos
Sešeke
Linjanti
Victoria joastik
ANGOOLA
ATLANDI OOKEAN
INDIA OOKEAN
Londa
MAKOLOOLODA
BATOKA
MATABEELED
DAMARAMAA
KALAHARI KÕRB
TRANSVAAL
BETŠUANID
GRIKVAD
BUŠMANID
ORANJE BASUTODA
SUULUD
KAHVRID
NATAL
KAPIMAA
KOLOONIA

TÜ RAAMATUKOGU
10300015781703

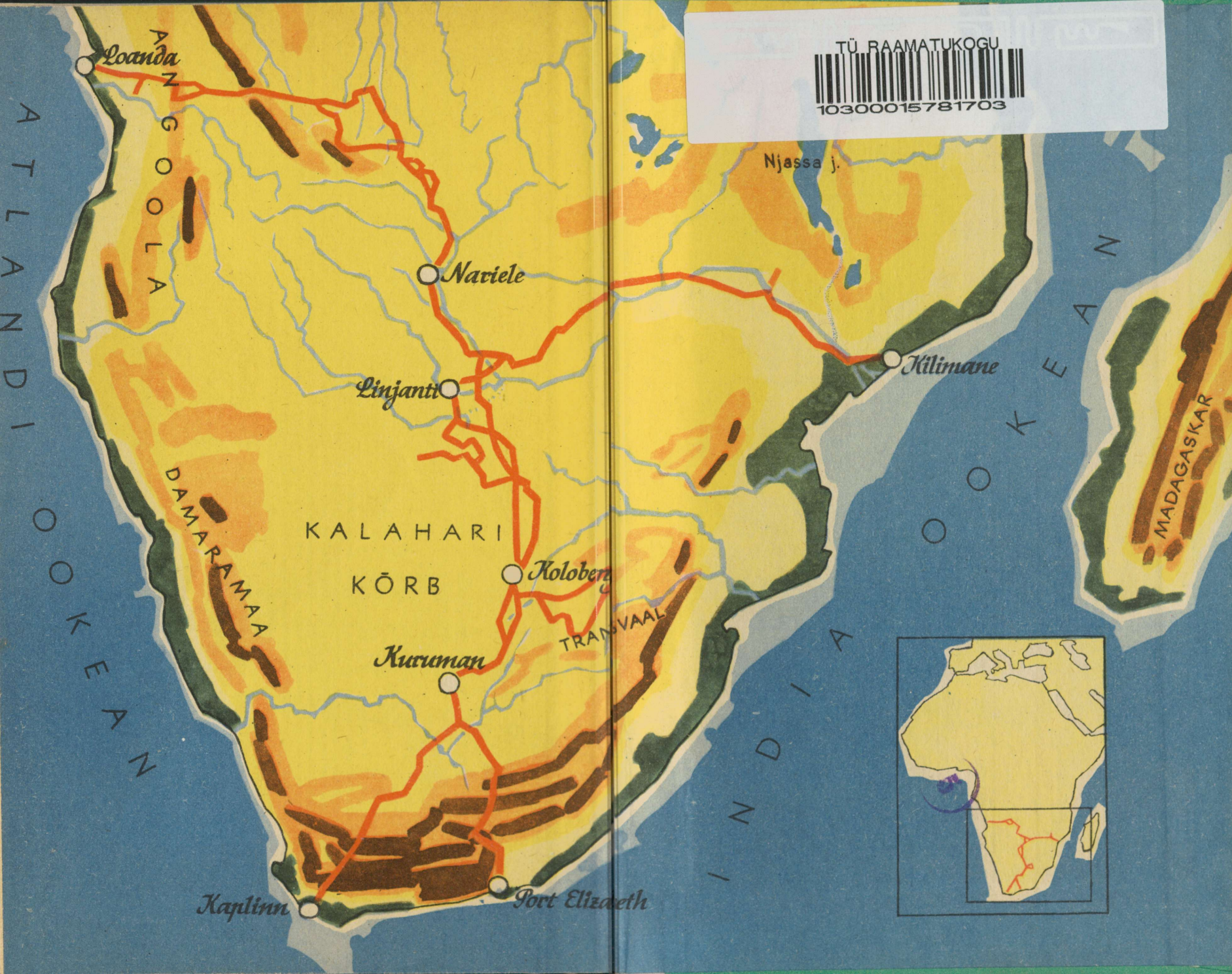

A-23525

A-23525

D. LIVINGSTONE

REISID LÕUNA-AAFRIKAS

MAAILM JA MÕNDA

MAAILM JA MÕNDA